

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА
ІМЕНІ А. Ю. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

XXV СХОДОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ А. КРИМСЬКОГО

10 листопада 2022 р.

Львів – Торунь
Liha-Pres
2022

УДК 930.85+910(1-11)(063)
Д22

Д22 XXV Сходознавчі читання А. Кримського: Матеріали міжнародної наукової конференції, 10 листопада 2022 р. – Київ : Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. – 364 с.
ISBN 978-966-397-283-1

До збірника включені матеріали виступів наукових співробітників, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів, які взяли участь у Міжнародній науковій конференції «XXV Сходознавчі читання А. Кримського» (Київ, 10 листопада 2022 р.). Збірник містить матеріали секцій «Історія країн Сходу»; «Історія та культура народів Великого Степу»; «Близький та Середній Схід у XX–XXI ст.»; «Далекий Схід та Південна Азія у XX–XXI ст.»; «Україна і Схід»; «Крим: історія, культура, сучасність»; «Східні мови та літератури»; «Матеріальні та писемні пам'ятки Сходу»; «Релігії та філософії народів Сходу»; «Історія українського сходознавства». Тексти доповідей публікуються в авторській редакції.

УДК 930.85+910(1-11)(063)

© Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2022
© Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres», 2022
ISBN 978-966-397-283-1 © Центр українсько-європейського наукового співробітництва, 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ І. ІСТОРІЯ КРАЇН СХОДУ

Баукова А. Ю.

«БОГ, ЯКОГО ВШАНОВУВАЛИ ЛІДІЙЦІ». КУЛЬТУРНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ В ОБРАЗІ ЗЕВСА ЛІДІЙСЬКОГО12

Гольцов А. Г.

МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТІЯ
НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ13

Димидюк Д. А.

АНАЛІЗ ТЕРМІНУ «ՆԻՅԱԿ» (НІЗАК – «СПИС») У ВІРМЕНСЬКИХ
РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ХРОНІКАХ (VII–XII СТ.)17

Козловський С. О., Пачковська С.-А. Ю.

ТРАДИЦІЯ ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
XV–XVII СТ. В КОНТЕКСТІ ЗАКОНУ ФАТІХА22

Козловський С. О.

СЮАНЬ 選 («ВІДБІРНІ ІСПИТИ») У СИСТЕМІ АТЕСТАЦІЙ
ЧИНОВНИЦЬКОГО АПАРАТУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИТАЮ ЕПОХИ
ДИНАСТІЇ ТАН (618–907 РР.)25

Лагодич В. Ю.

ОБЛОГА КОНСТАНТИНОПОЛЯ 626 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ
РОМЕЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ29

Tofig Mustafazade

ON THE KARABAKH KHANATE FORMATION HISTORY
AND DEVELOPMENT35

Chalyi A. O.

THE MEANING OF «REFORM» IN THE 18TH CENTURY
OTTOMAN EMPIRE36

Яблонський В. В.

ІНОЗЕМНІ НАЙМАНЦІ В ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОМУ ВІЙСЬКУ
ПЕРІОДУ НОВОГО ЦАРСТВА40

СЕКЦІЯ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА НАРОДІВ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

Бубенок О. Б.

КОНТАКТНІ ЗОНИ ВЗДОВЖ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ НА ПІВДНІ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ)..... 46

Гуцуляк О. Б.

СКІФСЬКИЙ ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ ГЕРОЙ ТАРГТАЙ
ТА МОНГОЛЬСЬКИЙ ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ-ШАМАН ДАЯН ДЕЕРХЕ..... 49

Кузовков В. В.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ СТАТУС ЄВРЕЙСЬКО-ХОЗАРСЬКОГО
ЛИСТУВАННЯ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ 55

Панафідін І. О.

САРМАТСЬКІ ТАМГИ КРИВОРІЖЖЯ: ДОРОГОВКАЗ
НА САРМАТСЬКЕ МІСТО? 58

Рахно К. Ю.

ОСЕТИНСЬКА ПАРАЛЕЛЬ ДО УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДНОГО ЗВИЧАЮ ВОДИТИ ПЕРЕГЕНЮ 61

Терський С. В.

СХІДНИЙ ІМПОРТ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ
У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ 65

Торгіка М. В.

РЕДУКЦІЯ ДАТ ПОХОДУ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ПРОТИ
ПОЛОВЦІВ У 1111 Р.: ПРАКТИКА ІСТОРИКО-ХРОНОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ 68

СЕКЦІЯ ІІІ. БЛИЗЬКИЙ ТА СЕРЕДНІЙ СХІД У XX–XXI СТ.

Алієва Фаріда

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ АЗЕРБАЙДЖАНУ
НА ПОЧАТКУ 20–30 РР. XX СТ. 71

Брильов Д. В.

«МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ 73

Добіжа В. В., Колесник О. В.

ЗАРОДЖЕННЯ ПАЛЕСТИНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК
У 20–30 РОКАХ XX СТ. 77

Захарченко А. М. ВІДНОСИНИ МІЖ США ТА САУДІВСЬКОЮ АРАБІЄЮ В УМОВАХ НОВИХ ЗАГРОЗ МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ.....	80
Меміш О. М. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ «КУРДСЬКОГО ПИТАННЯ» (1920-ТІ – ПОЧАТОК 2000-Х РР.)	84
Моціяка О. П. КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ТУРЕЦЬКО-БАЛКАНСЬКИХ ВІДНОСИН ЗА ЧАСІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АХМЕТА ДАВУТОГЛУ (2009–2016).....	88
Мустафазаде Парвана СТРАТЕГІЯ БАЛАНСУВАННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	91
Радівілов Д. А. ОРГАНІЗАЦІЇ ОФІЦІЙНОГО ІСЛАМУ РФ І РОСІЙСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 2022 Р.	92
Швед В. О. УГОДИ АВРААМА: ПЕРЕДУМОВИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ.....	95
Shestopalets D. V. POLITICAL ISLAM AND THE STATE IN UKRAINE: THE PARADOX OF HIZB UT-TAHRIR AL-ISLAMI	99
Ямпольська Л. М. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В АФГАНІСТАНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): ВИТОКИ, ОСОБЛИВОСТІ, СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ	103
СЕКЦІЯ IV. ДАЛЕКИЙ СХІД ТА ПІВДЕННА АЗІЯ У ХХ–ХХІ СТ.	
Веденєв Д. В. МЕТОДИ ГІБРИДНОГО (АСИМЕТРИЧНОГО) ПРОТИБОРСТВА В ОПЕРАЦІЯХ СПЕЦСЛУЖБ КИТАЮ (КІН. 1950-Х – 1960-ТІ РР.)	107
V. Yu. Golod CHINESE NATIONALISM AND MUSLIM IDENTITY IN CHINA IN THE XI JINPING ERA	110
Гончаренко А. В. ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА США ДЖ. КАРТЕРА ЩОДО КНР У 1978–1981 РР.	115

Городня Н. Д. ІНДІЙСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ	119
Кириченко А. В., Потапова Д. О. ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ІНСТРУМЕНТІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ ТА УКРАЇНИ	123
Кириченко А. В. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РИНКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ ДЕРЖАВ-ЛІДЕРІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ АЗІЇ.....	126
Олійник О. М. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН МІЖ КИТАЄМ ТА ЯПОНІЄЮ	129
Погорєлова І. С. ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ ЩОДО УКРАЇНИ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 Р.....	134
Popkov V. V., Azaiev J. A. CHINA: NEW UNDERSTANDING OF REVOLUTION	138
Тригуб О. П., Подкур Р. Ю. ДІЯЛЬНІСТЬ ЯПОНСЬКОЇ РОЗВІДКИ В СРСР МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ	141
Ціватий В. Г. МОДЕЛЬ ДИПЛОМАТІЇ ТА ДИПЛОМАТИЧНА СИСТЕМА ЯПОНІЇ В МОНДІАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ ХХІ СТОЛІТТЯ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ, МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ.....	145
СЕКЦІЯ V. УКРАЇНА І СХІД	
Вовчук Л. А. ТУРЕЦЬКЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ (1922–1938 РР.).....	151
Гарник Л. П. ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЗГАДКИ ПРО МУСУЛЬМАНСЬКІ СПІЛЬНОТИ МІСТА ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЯ	155
Зуб (Руденко) Н. М. ТЮРКСЬКІ НАРОДИ В КИЄВІ: ШЛЮБ ТА СІМ'Я У 20-ТІ РР. ХХ СТ. (ЗА МЕТРИЧНИМИ ДАНИМИ).....	159

Купчик О. Р.
ЗВ'ЯЗКИ КДУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА З ОСВІТНИМИ
Й НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ КРАЇН СХОДУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1950-ТІ РОКИ) 163

Левенець О. М.
КУЛЬТУРНО-МЕНТАЛЬНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ВОЛИНСЬКОЮ
ТА СЕРЕДНЬОАЗІАТСЬКОЮ СТУДЕНТСЬКИМИ СПІЛЬНОТАМИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ..... 167

Павленко С. С.
ХІРАТА МІНОРУ: ОСТАННІЙ ЯПОНСЬКИЙ КОНСУЛ В ОДЕСІ
(1934–1937)..... 171

Підгірна Л. М.
СПІВПРАЦЯ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» УНР
ІЗ ПРЕДСТАВНИКАМИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ТА
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ДІАСПОР ЩОДО СТВОРЕННЯ
СПІЛЬНОГО АНТИРАДЯНСЬКОГО ФРОНТУ (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.)... 175

Сорокін А. А.
ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОНГОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТІВ
УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ (УСГА)
НА МЕЖІ 1980–1990-Х РР. У ГАЗЕТІ «ЗА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ
КАДРИ» 179

Шипотілова О. П., Кожанов А. В.
УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА ОДЕЩИНІ
ВПРОДОВЖ 1980-Х РОКІВ 183

СЕКЦІЯ VI. КРИМ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУЧАСНІСТЬ

Ананьїн О. В.
АНАЛІЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОБСТАНОВКИ В КРИМУ
НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ У 2014 РОЦІ 187

Буцький П. Е.
НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ:
ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 19 СТ.).. 189

Ємельяненко Г. Д., Абизова Л. В.
ДО ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
КАРАЇЗМУ 193

Кізлова А. А. ВИСВІТЛЕННЯ ЗАХОДІВ ДО 900-РІЧЧЯ ХРЕЩЕННЯ РУСИ НА МІСЦІ ВОЛОДИМИРОВОГО ХРЕЩЕННЯ В ЖУРНАЛІ «ТАВРИЧЕСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»	197
Коваль Г. П. МОМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКОГО ГІРСЬКОГО КЛУБУ В 1893–1894 РОКАХ	201
Мельник М. Т. ТРАДИЦІЙНИЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ КОСТЮМ ЯК ОБРАЗНО-РЕПРЕЗЕНТАЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС	205
Младенова Т. В. КРИМСЬКИЙ МУЗИЧНИЙ ПРОСТІР В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ КІНЦЯ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ	209
Смольницька О. О. ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ОКРЕМИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕАЛІЙ ПОЕЗІЇ КРИМСЬКИХ ХАНІВ І САЯТ-НОВИ (АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ, МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ І СУЧАСНІ ПЕРЕКЛАДИ)	214
Федчук О. Б. КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ В КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ	218
Шевченко А. М. БУДЖАЦЬКА ОРДА У КРИМСЬКІЙ ТОРГІВЛІ ХVІ–ХVІІІ СТ.	222
Ямаш Ю. В. БАХЧИСАРАЙ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ТРУША	226
СЕКЦІЯ VII. СХІДНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ	
Борбенчук І. М., Корнєва З. М. ОНОМАСТИКОН РОМАНУ ТУНИ КІРЕМІТЧІ «МОЛИТВИ ЛИШАЮТЬСЯ НЕЗМІННИМИ»	230
Дашенко Г. В., Русакова К. О. ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ БІОГРАФІЇ ЧЖУ ШУЧЖЕНЬ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОГЛЯДІВ КИТАЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ	232
Дашенко Г. В. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ НАНЬ ГУНБО «ЛІ ЦІНЧЖАО» В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ В 1960-Х РОКАХ	236

Дроздовський Д. І.
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У РОМАНІ
«ЧЕРВОНИЙ ГАОЛЯН» МО ЯНЯ: ПОГЛЯД ІЗ ПОЗИЦІЇ
МЕТАМОДЕРНІЗМУ 240

Комарницька Т. К.
РОЗМИВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ НОРМ
У МОВІ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯПОНІЇ 244

Мусійчук В. А.
УЗГОДЖЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ В'ЄТНАМСЬКОЇ
МОВИ З УКРАЇНСЬКИМ ПРАВОПИСОМ 248

Рева Н. С., Рева С. М.
ТУРЕЦЬКА МОДЕЛЬ МОВНОЇ РЕФОРМИ 250

Сейтяг'яєв Н. С.
ДО ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ
КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН (У ЗВ'ЯЗКУ
З ПЕРЕХОДОМ НА ЛАТИНСЬКУ ГРАФІКУ) 254

Стежко З. В., Шалімова К. В.
СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СУЧАСНОЇ АРАБСЬКОЇ
ФІЛОСОФІЇ ТА ФІЛОЛОГІЇ 256

Хамрай О. О.
ПЕРЕДАЧА ІМЕН СТАРОЗАВІТНИХ ПРОРОКІВ УКРАЇНСЬКОЮ
МОВОЮ: МІЖ СУЧАСНОЮ ОРФОГРАФІЄЮ
ТА МАСОРЕТСЬКОЮ ТРАДИЦІЄЮ 260

Хижа І. П.
ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТИБЕТЦІВ
У ЛІТЕРАТУРНИХ ДОРОБКАХ АЛАЯ 263

Цао Цзін
ПОСІДНАННЯ ПРАВДИ Й ВИГАДКИ ЯК СКЛАДОВА ТВОРЧОГО
МЕТОДУ КИТАЙСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА-РЕАЛІСТА ЛУ ЯО 266

СЕКЦІЯ VIII. МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ СХОДУ

Vertiienko H. V.
IMAGE OF ROOSTER IN THE ART OF SCYTHIA:
IRANIAN CONTEXT 270

Markov D. Ye.
THE NEPALESE KORA SWORD FROM THE COLLECTION
OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM: TO THE QUESTION
OF DATING AND ORIGIN OF THE OBJECT 274

Огнева О. Д. ІНСТИТУТ РУКОПISУ НБУВ: ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ (БУРЯТІЯ, ІНДІЯ, КАЛМІКІЯ, КИТАЙ, ТИБЕТ)	275
Петрова Ю. І. ПЕРШІ АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКІ СТАРОДРУКИ У ФОНДАХ БІБЛІОТЕКИ РУМУНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ	278
Резнік І. С. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯПОНІЇ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ	282
Tarasenko M. O. SHAVTI OF HOR-(EM-)AKHET FROM THE COLLECTION OF ODESA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE NAS OF UKRAINE (INV. NO. 52908)	299
Фінін Г. І., Карпенко А. М. МЕЧЕТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	303
СЕКЦІЯ ІХ. РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ НАРОДІВ СХОДУ	
Борділовська О. А. МОТИВАЦІЙНІ ПОЕЗІЇ МУХАММАДА ІКБАЛА	306
Гнатюк Я. С. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАТИВНА ФІЛОСОФІЯ: ДИЗ'ЮНКТИВНИЙ СИНТЕЗ СХОДУ І ЗАХОДУ	308
Danylova T. V. ADMIRING BEAUTY: A JAPANESE VIEW OF NATURE	310
Dankanich A. S. ISLAMIC SOTERIOLOGY: BASIC PRINCIPLES	313
Дерев'янко С. П. ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ СХОДУ ЯК ПІДґРУНТЯ ДЛЯ СУЧАСНИХ ПРАКТИК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ	316
Zapotichna R. A. AN OVERVIEW OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND ECONOMIC DEVELOPMENT: THE CASE OF THE MIDDLE EAST	319
Капранов С. В. ОКАКУРА ТЕНСІН ТА РОЗВИТОК ДІАЛОГУ КУЛЬТУР ЯПОНІЇ ТА ІНДІЇ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	321
Карпiцький М. М. ПИТАННЯ ПРО ОСНОВУ СВІДОМОСТІ У КЕНІ УПАНІШАДІ	323

Туренко В. Е.
МІЖ СХОДОМ ТА ЗАХОДОМ: СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКО-
АНТИКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ В СУЧАСНОМУ КИТАЇ 327

Філь Ю. С.
ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ, А ТАКОЖ МИРСЬКЕ
ТА ДУХОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У БУДДИЗМІ
НА ПРИКЛАДІ «АНГУЛПМАЛА СУТТИ» 330

СЕКЦІЯ Х. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

Араджионі М. А.
ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ:
СТВОРЕННЯ В М. САЛОНІКИ (ГРЕЦІЯ) АРХІВУ ГРЕКІВ
ПРИЧОРНОМОР'Я У 1997–1999 РР. 333

Бокшань Г. І.
СПЕЦИФІКА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ СХОДУ В ЗБІРЦІ ТРЕВЕЛОГІВ
СТЕПАНА ЛЕВИНСЬКОГО «З ЯПОНСЬКОГО ДОМУ» 337

Ганус С. О.
БІОГРАФІЧНА ПАРТИТУРА КАЗИМИРА ГУРНИЦЬКОГО
ПРО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО НА ЕТАПІ ЗАДУМУ: ВИМІРИ
З ПОЗИЦІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ НАУКИ 341

Каковкіна О. М.
ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ МАЙЇ КАШЕЛЬ З НЕВЕЛИКОЇ
АРХІВНОЇ ТЕКИ 345

Камеристий-Брайтенбюхер Р. М.
«СХОДОЗНАВЧІ СЮЖЕТИ» НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
БЮЛЕТЕНЯ У СПІВПРАЦІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА
ТА ІВАНА БУТИЧА (1961–1965 РР.): ОГЛЯД ЛИСТУВАННЯ 349

Кожолянюк О. В.
Є. В. ЧЕРЕЗОВ – ПЕДАГОГ ТА НАУКОВЕЦЬ 351

Лагунова О. С.
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГАТАНГЕЛОМ КРИМСЬКИМ
АРАБСЬКОЇ ЗБІРКИ КАЗОК «ТИСЯЧА Й ОДНА НІЧ» 357

Mavrina O. S.
FROM MYTH TO FAIRY TALE: A. KRYMSKY'S REMARKS
ON THE STUDY OF W. CLOUSTON 362

СЕКЦІЯ I. ІСТОРІЯ КРАЇН СХОДУ

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-1>

Баукова А. Ю.

ORCID: 0000-0002-1636-981X

кандидат історичних наук,

доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

«БОГ, ЯКОГО ВШАНОВУВАЛИ ЛІДІЙЦІ». КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ОБРАЗІ ЗЕВСА ЛІДІЙСЬКОГО

Ключові слова: Мала Азія, лідійці, Зевс Лідійський.

Регіон Середземномор'я був контактною зоною багатьох народів та цивілізацій, тому археологічні, епіграфічні, нумізматичні джерела містять важливу інформацію про культурні впливи і трансформації в грецькому середовищі і спроби пристосуватись до мультиетнічного світу. Одним із таких контактних регіонів в I тисячолітті до н.е. було західне узбережжя Малої Азії. Велика кількість грецьких міст-полісів перебувала у складі різних політичних об'єднань. Вони були включені до Лідійського царства, згодом – до Перської імперії, пізніше до Пергамського царства. Фінальною частиною політичних процесів в регіоні в досліджуваний час стало включення території до новоствореної римської провінції Азія. Вищезгадані політичні утворення мали свої особливості в духовній сфері, що наклалися на суто грецьку систему вірувань. Цікавим і малодослідженим божеством регіону є Зевс Лідійський. Засвідчений писемними пам'ятками як «Бог, якого вшановували лідійці» в Лаодікеї та Сардах, цей бог дуже рідко опинявся в центрі уваги істориків та релігієзнавців. Для українського антикознавства постать Зевса Лідійського взагалі є недослідженою. Цікавим є те, що Зевс Лідійський був способом «перевтілення» фригійського Мена, і, поруч із Кібеллою, став одним із «батьків» регіону. Таким чином Зевса Лідійського можна вважати типовим елліністичним божеством, пов'язаним із Фрігією, про культ якого у нас є уривчасті відомості. Іншою цікавою особливістю є звернення до постаті Зевса Лідійського в монетному карбуванні окремих міст Лідії не в часи розквіту його культу, а в добу династії Северів. Але магістрати не кожного лідійського міста вміщували зображення бога на монетах, тобто можна

припускати існування культового центру Зевса Лідійського лише в регіоні колишньої столиці – Сард. Однак в монетному карбуванні цього міста маємо дуже різноманітне поєднання Зевса із легендами та іншими божествами, що дає простір для різнопланових і цікавих висновків.

УДК 94(3)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-2>

Гольцов А. Г.

ORCID: 0000-0001-7696-3223

доктор політичних наук,

доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна*

МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТІЯ НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ

Ключові слова: Стародавній Схід, зовнішня політика, дипломатія, дипломатичне представництво, міждержавний договір.

На Стародавньому Сході зародилися перші державні утворення, розпочалися процеси їх взаємодії між собою. «Державами» територіальні політичні системи Стародавнього Сходу ми іменуємо, певною мірою, умовно. Проте саме в давньосхідних країнах вперше сформувалися інститути, які здійснювали, по суті, державне управління. Саме на Стародавньому Сході сформувалися основні засади функціонування міждержавних відносин і зародки міжнародно-правових механізмів їхнього регулювання. Зовнішня політика стародавніх держав мала свої специфічні історичні риси, проте деякі з них не втратили актуальності і нині. Між стародавніми державами встановлювалися дипломатичні зносини, виникла посольська служба, укладалися міждержавні договори, здійснювалися інші форми міждержавного співробітництва.

У давньосхідних державах сформувалися переважно деспотичні режими на чолі зі спадкоємними монархами. Саме монарх як виразник божественної волі уособлював центр прийняття зовнішньополітичних рішень, саме він здійснював загальне керівництво політикою у сфері міждержавних відносин. Управління зовнішньою політикою держави вершилося з царського палацу, тому закономірним був процес зрощування функцій вищих придворних сановників і чиновників у цій сфері.

Загалом діяльність державної влади давньосхідних країн у сфері зовнішньої політики була спрямована на максимально ефективне досягнення їхніх цілей на міжнародній арені. Розробка стратегічних напрямів зовнішньої політики держави належала, зазвичай, до компетенції монарха. У кожній з могутніх держав Стародавнього Сходу був сформований досить розгалужений управлінський апарат, у цілій низці випадків навіть громіздкий. Ті чи інші завдання зовнішньої політики виконував адміністративний апарат, включаючи всі ступені – від вищих чиновників (сановників) до писців-канцеляристів. У державах Стародавнього Сходу було запроваджено галузеве управління (зазвичай, існували три відомства: військове, фінансове і громадських робіт) [3, с. 151]. Водночас, у переважній більшості стародавніх східних країн, навіть у добу їхнього найвищого розвитку, було відсутнє спеціалізоване зовнішньополітичне відомство на чолі з вищим чиновником, відповідальним саме за цю сферу державної політики. При цьому питання зовнішньої політики та міждержавних відносин могли входити до компетенції інших структурних підрозділів державного управління. Документообіг щодо зовнішніх зносин провідних держав Стародавнього Сходу забезпечувався переважно централізованими державними канцеляріями, де працювали компетентні чиновники, писці, перекладачі та ін.

Між стародавніми монархами велось активне дипломатичне листування, могли відбуватися візити на «вищому» рівні, під час яких створювалися союзи, укладалися різноманітні договори. Оскільки зовнішні зносини здійснювалися від імені монарха, передбачався урочистий, навіть пишній, складний та чіткий церемоніал. У давньосхідній дипломатії сформувалися досить детально розроблені норми дипломатичного етикету та протоколу.

Для здійснення поточних міждержавних контактів, переговорів, укладання договорів та інших зовнішньополітичних завдань держави Стародавнього Сходу обмінювалися посольствами, котрі мали, як правило, тимчасовий характер. Низка дослідників вважає, що перші постійні посольства на Стародавньому Сході з'явилися у III–II тис. до н.е. у відносинах між Єгиптом, Хетською державою та державою Марі [1, с. 337]. Сфера компетенції таких постійних дипломатичних представництв була досить широкою. Дипломатичні функції виконували послы та посланці, допоміжні функції здійснювали гінці, писці, перекладачі та інший персонал. Послы часто мали досить широкі повноваження. Посольські функції виконували, наприклад, досвідчені та авторитетні сановники, деякі з цих осіб були фактично професіоналами. У ті часи в міждержавних стосунках ще не було усталених норм щодо дипломатичного імунітету. Проте з давніх часів існував звичай недоторканості послів, і у відносинах між країнами Стародавнього Сходу почали поступово закріплюватися

положення щодо імунитетів послів як представників священної особи свого монарха.

Різноманітні дипломатичні засоби застосовувалися для встановлення відносин з іншими країнами, пошуку союзників, підривної роботи проти супротивників, організації проти них зовнішньополітичних акцій з боку інших держав і народів. Водночас, слабкіші країни намагалися дипломатичними засобами «виторгувати» для себе вигідніші умови співіснування з могутнішими державами, наприклад, пом'якшити наслідки невдалої війни, зменшити обсяги данини, отримати певні вигоди від співпраці з могутнішим партнером тощо.

Міждержавні відносини на Стародавньому Сході були побудовані на фактичній нерівності держав та народів. У відносинах між достатньо потужними державами ще в ті часи спостерігалось прагнення досягнути певного «балансу сил». Важливим засобом зовнішньої політики було створення союзів. При цьому союзи могли бути як рівноправними, так і нерівноправними.

Історія Стародавнього Сходу сповнена численних війн, різних за масштабами та тривалістю. Сам характер взаємовідносин між державами часто визначався їхніми військовими потенціалами, ступенем небезпеки воєнних дій з боку потенційного ворога. Укладання воєнних союзів (наступальних чи оборонних), проголошення воєнних загроз для примусу супротивника виконати певні вимоги, – відбувались доволі часто. Тому воєнний фактор у зовнішній політиці держав Стародавнього Сходу відіграв дуже вагомий ролі.

Економічний аспект міждержавних відносин на Стародавньому Сході в процесі розвитку поділу праці та комунікацій посідав дедалі важливіше місце. Укладалися угоди, наприклад, щодо експорту на ринок іншої країни певних товарів, імпорту на свій ринок важливих видів іноземної продукції, різноманітних привілеїв у торгівлі тощо. У міждержавних відносинах було поширене таке явище, як «подарункова дипломатія», і обмін «подарунками» (у численних випадках, по суті, товарообмін) міг мати досить великі обсяги. За допомогою «подарунків» вирішувалися різноманітні завдання зовнішньої політики та міждержавних відносин.

Для розвитку міждержавних відносин великого значення набули переговори, що могли призводити до взаєморозуміння між державами, укладання між ними договорів. Міждержавні договори були різноманітними і, як правило, комплексними за змістом: щодо встановлення миру, утворення союзу, взаємодопомоги, обміну територіями, проходження лінії кордону, видачі політичних емігрантів, виплати данини, розподілу воєнної здобичі, торгівлі тощо. До головних засобів забезпечення виконання договорів сторонами належали: магічні ритуали, присягання, клятви перед богами, взяття заручників. Наприклад, у договорі між

египетським фараоном Рамзесом II і царем хетів Хаттусілі III обидві сторони присягалися його дотримуватися, свідками чого проголошувалася аж тисяча египетських та хетських богів, на голову порушника договору мали впасти численні прокляття [2, с. 26]. Проте історія міждержавних відносин на Стародавньому Сході свідчить про те, що договори досить часто порушувалися – володарі нехтували релігійними (та релігійно-моральними) нормами заради досягнення певних цілей.

Одним з поширених засобів досягнення порозуміння між державами, зміцнення відносин між ними поставала так звана шлюбна дипломатія. Крім, того, поширеним засобом гарантування дотримання іншою стороною зобов'язань за міждержавним договором, вірності союзника чи залежного правителя було взяття заручників.

Дипломатія на Стародавньому Сході (як і дипломатія наступних епох) була тісно пов'язана із шпигунською діяльністю. Посли та їх агенти збирали різноманітну інформацію про країну перебування, підкуповували місцевих чиновників з метою досягнення потрібних своїй державі результатів, могли втручатися у міжособні війни, організовувати змови, заколоти тощо. Давньосхідними дипломатами в слабкіших державах перебування активно застосовувалися засоби політичного тиску, прямих погроз, шантажу щодо.

Таким чином, у зовнішній політиці країн Стародавнього Сходу зародилися й активно застосовувалися дипломатичні, військово-політичні, економічні та інші засоби. Зовнішньополітична діяльність стародавніх держав ґрунтувалася, передусім, на «праві сильного». Релігійні (та моральні) норми, присяги, договори, що, зазвичай, проголошувалися непохитними засадами політики держави, часто-густо порушувалися в разі їхньої невідповідності прагматичним інтересам – перемоги над супротивником, підкорення слабкішої країни, здобуття економічних вигод тощо.

Література:

1. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу. Київ : Україна, 2004. 864 с.
2. Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу. Київ : Проза, 2005. 560 с.
3. Утвенко В. В. Генеза державної служби в країнах Стародавнього Сходу // Державне управління в країнах Стародавнього Сходу: навч. посіб. / керівник авт. колективу В. В. Омельчук. Київ : Золоті ворота, 2015. С. 93–156.

Димидюк Д. А.

ORCID: 0000-0001-5067-5530

аспірант історичного факультету

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна;

магістрант Східних Студій

Варшавський університет

м. Варшава, Республіка Польща

АНАЛІЗ ТЕРМІНУ «ՆԻՉԱԿ» (НІЗАК – «СПИС») У ВІРМЕНСЬКИХ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ХРОНІКАХ (VII–XII СТ.)¹

Ключові слова: Вірменія, раннє Середньовіччя, хроніки, зброя, нізак.

У вірменських ранньосередньовічних джерелах найпопулярнішим терміном, для позначення холодної довгодревкової зброї, був «նիչակ» (нізак). Це слово появляється майже в усіх хроніках і могло позначати будь-який вид списа, котрий застосовувався у ближньому бою. Подібний термін використовувався у перській мові («nēzak»/»neuze»), котрий вважався довгим списом, а довжина його наконечника сягала 23–37 см. [7, р. 30; 8 р. 246–248).

Джерела доволі лаконічно описують фізичні характеристики поданого списа. Наприклад, розповідаючи про те, як у 903 р. Хасан Арцруні захотів вбити свого брата – ішхана Ашота Арцруні (886–904, правителя Васпуракану), Говганнес Драсханакертці (X ст.) написав: «*I тоді Хасан, обперіиши на свій спис, пригнув, як козел, на покрівлю [будинку] в якому знаходився ішхан і побіг по ній*»² [4, с. 148]. Каріне Восканян вважає, що спис, котрий використовував Хасан, мав бути довгим і міцним [18, էջ. 119].

Інформації про бойові властивості списів є вкрай мало і вона доволі суперечлива, адже залежить від того, що саме хоче підкреслити хроніст – силу списа чи ефективність обладунків. Наприклад, описуючи події початку VII ст., Себеос (VII ст.) пише, що «*Смбату вдалося списом*

¹ Публікація підготовлена в рамках дослідницького гранту від Національного Центру Науки (NCN) (Республіка Польща).

² «*Բովկ սուլու չափանի յեղևակ ՚ի նիչակն գոր ունէր՝ եւկիցս իբրևա գայծեալն ընկեցևակ ՚ի սանիւն, յորում իշխանն կայր՝ վազէր»* [17, № 38].

*розірвати [пробити] щільну і міцну баглійську плетену кольчугу царя кушанів»*³ [5, с. 61].

Натомість, протилежну інформацію знаходимо у Асогіка (X ст.), котрий описує битву між вірменами і племенами Північного Кавказу в середині IV ст. Автор пише, що один із ворожих воїнів був «з ніг до голови покритий густою повстю [цшбїшц] [...] Вірмени не могли заподіяти йому шкоди, адже від ударів списів [їрқалцш] броня [гамбезон] з повсті [цшбїшцї] на ньому тільки збивалася» [1, с. 46; 12, т. 679].

Майже в усіх випадках термін «їрқалц» згадується як зброя ближнього бою. Проте, у виняткових ситуаціях, він міг використовуватися і для метання. Наприклад, у творі Матвія Едеського (XII ст.) подано опис сцени боротьби між царем Вірменії Ашотом IV (1020–1040) та невідомим грузинським князем, котрий «метнув спис [їрқалц] в Ашота» [9, 1:10; 20, фшу 1].

Зауважимо, що Товма Арцруні (X ст.) згадує фразу «նոն/նոն Իրզալ»⁴ котра, на думку К. Восканян, могла позначати дротик чи короткий спис для метання [18, т. 119]. Так, описуючи спалення Тбілісі еміром Бугою у 852 р., хроніст згадує про одного арабського полководця Ашхета, котрого хтось «вразив гнучким списом/дротиком [նոն Իրզալան] в [...] око» [6, с. 209; 14, 3:Թ].

Зі словом «їрқалц» часто вживався також термін «սեղ» (тег), як частина виразу – «սեղ Իրզալ». Сам термін походить із середньоперської мови («tyh»/»stēx»), де означав «наконечник», «гостре лезо» чи «край леза» [10, т. 400] або ж позначав власне спис чи дротик⁵. Історики вважають, що фраза «սեղ Իրզալ» означала наконечник списа [16, т. 119; 18, т. 121]. Для прикладу, згадуючи про напівлегендарного вірменського царя Аршака, Говганнес Драсханакертці⁶ писав, що «наконечник його списа [սեղ Իրզալաց], був загартований, як кажуть, кров'ю змії» [4, с. 57; 17, № 4]. Ідентичний уривок про спис царя Аршака знаходимо також у праці Асогіка: «великий спис із заокругленим наконечником [սեղի գիրզալն բոբրատեղ] просякнутий кров'ю змії» [1, с. 26–37; 12, т. 661].

Підтвердження того, що фраза «սեղ Իրզալ» означала наконечник списа, знаходимо також у праці Мовсеса Каганкатваці (VII/X ст.) котрий, описуючи вигляд одного списа, написав: «блиск наконечника списа є як

³ [«սլանալի վերստինս բահիլ և կոտ գրաիին անրուբին արալին Քուշանց ի Իրզալէն Սմբատաց»] [19, № ԲԸ].

⁴ Саме слово «նոն/նոն» (ч'оч'/ч'дч') означає «гнучкий».

⁵ Окремо термін «սեղ», в значенні дротика, згадується відносно рідко у вірменських хроніках епохи Багратидів. Див.: [4, с. 164; 17, № 45].

⁶ Див. також: [4, с. 204; 17, № 57].

*сріблястий промінь сонця*⁷ [3, с. 32]. Також, у творі Асогіка знаходимо фразу «*կրրովանէզ նիզակալք*» [12, էջ. 815], котру хроніст використовує для опису наступу воїнів із «*списами з потужними наконечниками*» чи «*гостроконечними списками*» [1, с. 192].

Проте, у творі вищезгаданого Говганнеса Драсханакертці фраза «*սեւ ինչակ*» могла означати не тільки наконечник, але й цілий спис, з можливим акцентом на його гостроті(?). Прикладом цього є опис військ, які абхазський цар Константин III (894–923) відправив на допомогу вірменському царю Ашоту II Залізному (914–928/929) в 922 р.: «*численне військо на конях, немов летить у повітрі, в залізних обладунках і страхітливих шоломах, в скріплених залізними цвяхами нагрудниках і з міцними щитами, озброєне та споряджене гострими(?) списками*»⁸ [4, с. 217–218].

Проте, інтерпретація зброезнавчої термінології часто зустрічається з багатьма труднощами. Зокрема, хроністи іноді використовують різноманітні складні фрази та стилістичні фігури, котрі мали б показати пишномовність автора та урізноманітнити твір, ставлячи мілітарний опис на друге місце. Для прикладу, описуючи мобілізаційні заходи царя Смбага I (890–914) супроти армії Саджидського еміра Мухаммеда аль-Афшина (еміра Атропатени) у 894 р., Говганнес Драсханакертці пише, що до царя прибуло чимало озброєних воїнів з північних племен (кавказьких гір), а саме «*сильних лучників та списоносців зі списками(?)*»⁹ [4, с. 134–135].

Маємо тут справу з стилістичною фігурою, котра складається з двох аналогічних конструкцій, причому на другому місці стоять означення створенні від синоніму іншої етимології (для урізноманітнення). Окрім цього, хроніст подає складну форму «*սիզակալք նիզակալք*», котра походить від вищезгаданого виразу «*սեւ ինչակ*». Подані приклади показують радше пишномовність автора та його бажання урізноманітнити твір складними фразами¹⁰.

Подібною є ситуація із іншою цитатою того самого хроніста. Описуючи перемогу царя Ашота II Залізного над військами Васака та Ашота з роду Гнуні біля фортеці Сакурет у 917 р., Говганнес Драсханакертці пише, що останні були уражені «*лезами мечів, наконечниками стріл та наконечниками списів*»¹¹ [4, с. 204]. Припускаємо, що хроніст спеціально

⁷ «*և տէրք նիզակի քն նարազայալքարք իրրև զարս արծաթայն արեզակալան*» [15, էջ. 23].

⁸ «*և զոր բազում գումարեալ՝ գրեթէ իբրողապարիկ ինն երիվարոր և երկայակուն զրաիւիք և զարևորեցուցիչ սաղաւարտիք և լանջապանակ երկայազամ սախտակօր կրծից և փսիւսօր ակօր և ՚իգէն և ՚ի զարդ և ՚ի տէզու նիզակալք*» [17, № 63].

⁹ «*սարեղնալքարք կրրովանք և սիզակալք նիզակալք*» [17, № 33]. У приватній розмові польський філолог і професор Анджей Пісовіч поділився ідеєю, що цей вираз краще перекласти як «*лучники з луками та списоносці зі списками*», адже одним із значень слова «*կրրով*» є «*метальник*», що може бути метафорою лука [13, էջ. 1121].

¹⁰ Широ дякуємо Анджею Пісовічу за поради та ідеї.

¹¹ «*հատր սուսերի և ՚ի արսու նետից և ՚ի տէզու նիզակալք*» [17, № 57].

тут використав складні фрази типу «սլարս ննից» та «ստգս նիգսլաց», щоб підкреслити, що йдеться саме про наконечники стріл та списів. Проте, не відкидаємо версії, що це звичайні стилістичні фігури, які автор міг використати для красномовності.

Окрім цього, часто самі хроністи не до кінця орієнтувалися у термінах або ж використовували їх взаємозаміно як синоніми чи взагалі хаотично. У цьому контексті варто звернути увагу на опис вбивства правителя Васпуракану – Дереніка Арцруні (875–885/887), котре було описано у двох тогочасних вірменських хроніках, де кожен із авторів використав інший термін – «ռնւր» (ррумб) і «նիգսլ» (нізак), для відображення однієї і тієї ж самої зброї – списа.

Псевдо-Шапуг Багратуні (X ст.) пише, що: «Домовився Алі з братом своїм Махметом [правителі області Зараванд і міста Гери], кажучи: «Якщо з ішханом [Дереніком Арцруні] буде мала [свита], я ліву руку протягну до війська його, а ти вбий його списом [ռրւրնւլս]»¹² [2, с. 169–170]. Кілька рядків нижче хроніст подав опис вбивства Дереніка, котрого списом («ռրւրնւլ») заколов Махмет. Натомість, описуючи той самий епізод вбивства, Товма Арцруні теж кількаразово згадував про спис, проте для написання цього слова використав інший термін – «նիգսլ» [6, с. 252; 14, 3:Գ].

Отже, термін «նիգսլ» позначав будь-який вид списа, котрий застосовувався у ближньому бою, а у виняткових ситуаціях – для метання. Похідним від нього є вирази «նոն (նոն) նիգսլ» і «ստգ նիգսլ». Перша фраза могла означати дротик чи короткий спис для метання, а друга – наконечник списа або гострий спис. Зауважено, що хроністи часто використовувалися мілітарні терміни взаємозаміно, без розуміння понятійної різниці чи як частину складних стилістичні фігур для пишномовності, без додаткового мілітарного значення.

Література:

1. Асохик, Всеобщая история Степаноса Таронского, пер. Н. Эмина. Москва: Лазаревский институт восточных языков, 1864. 335 с.
2. Псевдо-Шапуг Багратуни, История анонимного повествователя, пер. М. Дарбинян-Меликян. Ереван: АН Армянской ССР, 1971. 238 с.
3. Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, пер. Ш. Смбатьяна. Ереван: Матенадаран, 1984. 258 с.
4. Ованес Драсханакертци, История Армении, пер. М. Дарбинян-Меликян. Ереван: Советакан Грох, 1984. 448 с.

¹² [«Եւ նշան սլվալ Ալի եղբարն իւրոյ Մահմէտայ եւ ստէ. «էթէ սսկաք լինին հետ իշխանին եւ գծախ րիզուլս սրկանեմ ընդ զարքն նորս, որս հար ըռրւրնւլս գնար»] [11, էջ. 1044].

5. Себеос, История епископа Себеоса, пер. С. Малхасянца. Ереван: АрмФАН, 1939. 183 с.
6. Товма Арцруни и Аноним, История дома Арцруни, ред. М. Дарбинян-Меликян. Ереван: Наири, 2001. 524 с.
7. Farrokh K., Karamian G., Maksymiuk K., A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units, Siedlce–Tehran: Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, 2018. 158 p.
8. Khorasani M., Arms and Armor from Iran. The bronze Age to the End of the Qajar Period. Tubingen: Legat, 2006. 700 p.
9. Matthew of Edessa, Armenia and the Crusades: Tenth to Twelfth Centuries, tran. by A. Dostourian. Lanham: University Press of America, 1993. 375 p.
10. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան. Երևան: Երեւանի Համալսարանի, 1979. Հ. 4. 679 էջ.
11. Շապուհ Բագրատունի, Պատմություն. *Մատենագիրք Հայոց*, խմբ. Չ. Եկալյան. Անթիլիաս: Gulbenkian Foundation, 2008. Հ. 9. Էջ. 1006–1055.
12. Ասողիկ, Պատմություն Տիեզերական. *Մատենագիրք Հայոց*, խմբ. Չ. Եկալյան. Անթիլիաս: Gulbenkian Foundation, 2010. Հ. 15(№ 2). Էջ. 639–833.
13. Ավետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Ալգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. Վենետիկ: Ս. Ղազար, 1836. Հ. 1. 1142 էջ.
14. Թովմա վարդապետ Արծրունի, Պատմություն Տանն Արծրունեաց. Կոստանդնուպոլիս: Պօղոսի Արապեան Ապուլքեիցոյ, 1852. 398 էջ.
15. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, թարգ. Բ. Առաքելյան. Երևան: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 1983. 384 էջ.
16. Ղաֆաղարյան Կ., Քալանթարյան Ա., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973–1980). *Հնագիտական պեղումները Հայաստանում*. Երևան: Գիտություն, 2002. Հ. 20. 254 էջ.
17. Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց. Թիֆլիս: Էլէքտրատպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 1912. 427 էջ.
18. Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր): չհրատարակված թեկնածուական ատենախոսութ. Երևան, 2010. 189 էջ.
19. Սեբեոս, Պատմություն, խմբ. Գ. Արգարյան. Երևան: Չանգակ-97, 2005. 394 էջ.
20. Մատթէոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն. Վաղարշապատ: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1898. 448 էջ.

Козловський С. О.

ORCID: 0000-0002-4590-2433

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

Пачковська С.-А. Ю.

ORCID: 0000-0001-9762-0879

студентка кафедри історії середніх віків та візантиністики

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

ТРАДИЦІЯ ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XV–XVII СТ. В КОНТЕКСТІ ЗАКОНУ ФАТІХА

Ключові слова: Туреччина, Османська імперія, Середньовіччя, престолонаслідування, Закон Фатіха.

Османська держава вже на початках свого існування будувалась на принципах тюркських традицій та шаріату. Відтак, у своїй зовнішній і внутрішній політиці спиралась на закони ісламу. Про це свідчить винятковий вплив улемів (мусульманське духовництво) на державні питання і в час розквіту, і занепаду Османської імперії. З огляду на це, можна сказати що феномен неподільності влади і державної релігії Османська імперія успадкувала від Візантії, де існували схожі моделі державного управління та сакралізації влади правителя. Іншими визначальними рисами цієї могутньої імперії була абсолютизація влади правителя (султана) і близькосхідна модель держави.

За перші 150 років існування Османської імперії траплялись поодинокі випадки умертвіння представників чоловічої статі з роду Османів. Звичай «братовбивства» існував, але його було узаконено на офіційному рівні лиш блискучим стратегом, меценатом і завойовником – Мегмедом II Фатіхом (1432–1481), головною метою якого було бажання запобігти поділу імперії, яка мала мати лише одного правителя. Посилаючись на вчення Корану, він стверджував, що смерть принців є меншим лихом за державну смуту. В своєму «Канун-Наме» – першому за всю історію держави султанському світському законі (1453–1456) він дав чіткі вказівки своїм нащадкам про те, як їм діяти посівши трон [2, с. 213]. Даний документ був ухвалений з дозволу духовництва, а також просякнутий

посиланнями на Коран – як найвищий закон. Влучно характеризує «Канун-наме» наступна цитата: *«Заради блага держави один з моїх синів якому Бог надає султанат, може законним чином умертвити своїх братів. Більшість улемів вважає це припустимим»* [1, с. 69].

Закон Фатіха призвів до скорочення членів династичної родини і тим самим утвердив одноосібну владу султана. Нижче наведено генеалогічну таблицю випадків братовбивства в Османській імперії. Окрім вбивств, закони, прийняті Мегмедом II Фатіхом, обмежували в правах і вищих посадах навіть віддалених родичів безпосередньо султанської сім'ї, а саме синів османських принцес. Для прикладу наведемо уривок із Закону про санджакбеїв авторства Мегмеда II, в якому сказано – *«нащадки моїх доньок не можуть призначатись бейлербеями, а тільки санджакбеями»*. Метою цього закону було в певній мірі нівелювати права представників чоловічої статі, які належали до гілок Османської родини та їх домагання посісти впливові посади на місцях.

Слід підкреслити, що частими жертвами Закону Фатіха ставали не тільки брати правлячого султана але й дядьки, племінники. Стосовно нащадків султана таких як сини і внуки, то частим приводом до умертвіння ставав їхній непослух султану, а саме відкрите повстання [3, с. 25]. Яскравим прикладом цього є страта Мустафи і Баседа – синів Сулеймана I Пишного (1494–1566) які організували повстання за трон (1553 р., 1561 р.).

Найкровопролитнішим (у сенсі братовбивства) серед всіх османських султанів вважається Мегмед III (1566–1603), котрий, зійшовши на престол, вбив 19 своїх братів і стратив за бунт двох своїх синів – Селіма та Махмуда. Вважається, що він також стратив 15 конкубін вагітних від його батька [3, с. 31].

Спосіб умертвіння представників династії мав виказувати їхнє благородне походження, яке складало велику частину османського світогляду, тому згідно зі східними уявленнями обезголовлення – власне, пролиття крові членів султанської сім'ї, було недопустимим. Родичів правителя вбивали, зазвичай задушивши тонкою шовковою ниткою.

Найповніше Закон про «братовбивство» був реалізований у другій половині XVI ст., а вже з початку нового століття або за іншою версією з 1622 р. з'явилась система «кафесу», котра водночас, не відмінюючи Закон Фатіха, створювала додаткові труднощі і ослаблювала династію з кожним новим нащадком (практика «братовбивства» добігла кінця 1648 р.). На нашу думку, однією з першопричин появи «кліток для принців» стала відміна центральноазійського звичаю губернаторства (намісництва) для спадкоємців престолу Мехмедом III. Якщо висловлюватись детальніше, то ця практика вже почала добігати кінця з часу правління Селіма II (1524–1574), який вислав в Манісу лише свого старшого

сина – майбутнього султана Мурада III (1546–1595) [4, с. 91]. Згаданий султан вчинив так само стосовно свого сина Мехмеда III, допоки титул «губернатор Маніси» не став присвоюватись старшим спадкоємцям лише формально.

Зауважимо, що відміна цього звичаю стала суттєвою проблемою для виховання майбутніх султанів, адже будучи намісниками юні принци здобували досвід і навички в адміністративному управлінні, а також отримували змогу заслужити на визнання з боку урядових чинів і особливо яничарського полку. Відповідно до цієї системи трон отримував той, хто перший після смерті батька дістався до столиці, що вочевидь потребувало підтримки з боку уряду і палацових угруповань. Важливе значення відігравала також політична вага провінцій, якими керували спадкоємці.

Ізоляція спадкоємців вочевидь несла і ряд особистісних проблем, позаяк якоїсь ґрунтовної освіти не могло бути в системі «кафесу», де принци перебували від смерті батька і часто аж до самої смерті (діти правителя, яким було менше восьми років проживали в Старому палаці з своїми матерями). Деякі з принців могли мати з віком наложниць, проте стосовно останніх вживали заходів щоб вони не завагітніли [3, с. 33]. Недоліки існування кафесу можна розглядати двоєю як у світлі самих султанів, так і їхніх нащадків. Наведемо приклад трагічного життя двох султанів Ібрагіма I (1615–1648) та Сулеймана II (1642–1691) – його сина. Ібрагім I після 22 років ув'язнення в кафесі не був здатним до управління імперією і чинив свавілля, внаслідок чого був усуненим з престолу і вбитим. Можна з впевненістю сказати, що багато султанів після кафесу не тільки не були здатні до управління державою, але й мали параною та інші психічні розлади. Ще однією суттєвою проблемою було те, що вони, ставши султанами, часто або взагалі вже не могли дати життя потомству або їхні нащадки вмирили в дитячому віці. Прикладом цього став Сулейман II, який зійшов на престол в зрілому віці, однак помер не залишивши після себе нащадків.

Першим султаном, який був поміщеним у кафес, став Мустафа I (1591–1639), котрий був скинений з престолу внаслідок палацового перевороту і до свого правління та після нього залишався ув'язненим у «клітці». Він став першим султаном, який сів на престол за принципом передачі влади найстаршому спадкоємцю чоловічої статі. Ця практика почалась у 1617 р. і тривала до кінця існування Османської імперії [4, с. 92].

У підсумку слід зазначити, що система престолонаслідування в Османській імперії XV–XVII століть не була врегульована на законодавчому рівні, що робило її залежною від кривавої боротьби за трон. Вона могла змінюватись під впливом традицій і волі султанів. Це призвело до того, що в першій половині XVII ст. система престолонаслідування в Османській імперії перебувала під впливом практики і братовбивства і системи

кафесу, що призвело до ослаблення основної ланки могутньої імперії – Османської династії. Усунення та вбивства султанів (Мустафа I, Осман II, Ібрагім I, Мегмед IV) і великий вплив яничарів та духівництва, а також палацових угруповань на чолі з валіде-султан призвело до знецінення абсолютної влади султана, який вже не трактувався як могутній полководець і правитель, а лиш як символ Османської династії.

Література:

1. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба, 1300–1600 / пер. з англ. Олександр Галенко; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ : Критика, 1998. 286 с.
2. Кримський А. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ; Львів : Олір, 1996. 287 с.
3. Alderson A. D. The Structure of the Ottoman Dynasty. Oxford : At The Clarendon Press, 1956. 187 p.
4. Quataert D. the Ottoman Empire, 1700–1922. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 205 p.

УДК 94 (510).02:»7/10»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-5>

Козловський С. О.

ORCID: 0000-0002-4590-2433

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

СЮАНЬ 選 («ВІДБІРНІ ІСПИТИ») У СИСТЕМІ АТЕСТАЦІЙ ЧИНОВНИЦЬКОГО АПАРАТУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИТАЮ ЕПОХИ ДИНАСТІЇ ТАН (618–907 РР.)

Ключові слова: Китай, династія Тан, чиновництво.

Успішне функціонування адміністративної системи і бюрократичного апарату Танської імперії забезпечувалося також ефективною системою перманентної атестації кадрів держаних службовців. Загальновідомо, що «соціальним ліфтом» для формування та постійного наповнення значного прошарку державних чиновників слугували *кецзюй*

(科舉, «кējǔ»), буквально – «*піднесення шляхом іспитів*»), структура палацових конкурсних іспитів на здобуття чиновницьких ступенів у Китаї в період з VII по поч. XX ст., що давали право на отримання керівних посад в цивільному та військовому апаратах [7]. Претенденти, котрі отримали найкращі результати (не більше 3-5% з числа кандидатів-абітурієнтів) удостоювалися відповідного ступеню і, найголовніше – отримували право складати іспит на вищій ступінь, а відтак і на зайняття певної посади і рангу відповідно.

З поступовим зовнішнім розширенням території імперії, постійно й зростала потреба розширення числа чиновників і бюрократичного апарату (близько 800 тисяч службовців, при загальній чисельності населення бл. 55–60-ти млн. осіб на початку епохи династії Тан), загалом для імператорського Китаю з часом провідною стала саме триступенева структура: кандидати, котрі склали іспит тричі, на всіх трьох ступенях, володарі третього вищого наукового ступеня *цзіньші* (進士) були якраз тими добре підготованими і тричі ретельно перевіреними конфуціанцями, з числа яких призначалися чиновники на найбільш відповідальні посади, найвищими з яких були посади рівня палат (міністерств), нижчою – посада повітового начальника (у підконтрольній династії Тан держав, налічувалося близько 1,5 тис. повітів) [2]. Зауважимо, що статус і посада державного чиновника (навіть найвищого рангу) практично не відбивалися на його нащадках – їм слід було починати все спочатку, проходячи ту ж систему відбору кандидатів, як і свого часу їх батькам. Втім, за підрахунками дослідників, як правило $\frac{3}{4}$ з числа державних посадовців були дітьми попередніх чиновників, і вирішальним фактором тут вочевидь ставав доступ до більш якісної освіти, яку могли забезпечити фінанси та статки сім'ї чиновника (батька чи діда) [1, с. 227].

Після успішного складання палацового іспиту та подальшого призначення на посаду на новопризначеного чиновника, чекала також процедура атестації від результатів якої, й залежало його майбутнє просування по кар'єрному ліфту в системі бюрократичної ієрархії. Мало було отримати посаду, треба було втриматися на ній і почати (або продовжити) сходження ступенями рангової ієрархії. Процедура посадових атестацій танських чиновників називалася «*відбірними іспитами*» («*сюань*», 選) [3, с. 154]. Процедурі відбірних іспитів *сюань* підлягали усі чиновники, які або тільки починали службу на новій посаді, або завершувався термін їх перебування на попередній посаді. Таким чином, забезпечувалася постійна атестація як нових, так вже існуючих кадрів, що у свою чергу постійно спонукало чиновників вдосконалювати свої вміння, навички та знання [3, с. 155]. Успішне проходження системи «відбірних іспитів» формувало уявлення про «професійну придатність» чиновника у «верхах» і ставало запорукою його подальшого переміщення на вищі посади, яким займалася спеціальна Чиновницька палата.

Зауважимо, що системі атестації (сюань) підлягали як цивільні, так і військові чиновники основного штату («гуань», 官). Власне, процедурою «відбірних іспитів» займалися три екзаменатори («сан цюань», 三銓), котрі представляли відповідно Чиновницьку палату («лі бу», 吏部) – для цивільних чиновників, та Військову палату («бін бу», 兵部) – для військових [8, р. 178]. Як правило, екзаменаторами відбиралися керівники («шаньшу», 尚書) відповідних відомств та два заступники, які атестували службовців у конкретній сфері адміністративної чи військової діяльності [3, с. 153].

Існували чітко вказані проміжні рамки, у які слід проводити «відбірні іспити» *сюань* – як правило, це відбувалося у першій зимовий місяць (відповідно, 10-й місяць традиційного місячного календаря, 露月). Власне, сама процедура *сюань* проходила протягом місяця в три етапи по 10 днів (три декади). У першій декаді, атестації *сюань* підлягали чиновники навколостолічних округів та повітів (в межах 500 лі (бл. 250 км) від столичного міста). У другій декаді проводилася атестація чиновників з округів та повітів, котрі лежали на відстані 500–1000 лі (бл. 250–500 км). У третій декаді – чиновники з найвіддаленіших (понад 1000 лі (500 км)) повітів та округів [3, с. 153].

Система *сюань* для чиновники нижніх рангів (нижче 5-го) розпочиналася з оцінювання у 4 етапи. На першому етапі увага відводилася зовнішньому вигляду претендентів – фізичний стан (*шень*, 身), статура і можливість виконувати покладені обов'язки (особливо це стосувалося військових чинів, хоч слід зауважити, що служба у війську епохи Тан вважалася менш престижною і успішною, аніж кар'єра цивільного чиновника) [8, р. 177]. На другому етапі іспитів оцінювалися ораторські здібності кандидата (*янь*, 言) – вміння чітко і грамотно висловлюватися. На третьому – оцінювалося письмо (*шу*, 書), тобто майстерність у каліграфії та тонкощі вживання ієрогліфів. Четвертий етап (найскладніший) – написання власних коментарів та суджень з вибраних уривків конфуціанських трактатів (*пань*, 判) [3, с. 153]. Слід підкреслити, що у випадку підроблення результатів іспиту екзаменатори притягувалися до суворой відповідальності – від побиття палицями до двохрічної каторги [4, с. 51].

Зауважимо, що цивільні та військові чиновники 6-го рангу або вище, звільнялися від відбіркових іспитів *сюань*, а їх атестація проводилася керівниками Чиновницької чи Військової палат згідно службових характеристик на основі процедури посадових перестатацій, яка називалася «перевіркою заслуг» («каогун», 考功) [1].

Таким чином, система відбірних іспитів – *сюань*, забезпечувала динамічний розвиток централізованого чиновницького апарату, здійснюючи «відсіювання випадкових кандидатів» на чиновницькі посади з одного боку, а з іншого – стимулювала вже існуючих посадовців до постійного самовдосконалення і відкривала шлях до отримання нових

рангів та посад. Іспити сюань були проміжною ланкою у складному ланцюжку палацових екзаменів та переатестацій посадового апарату, даючи можливість імператорському дому суворо контролювати претендентів на чиновницькі ранги та здійснювати ефективне управління службовими кадрами.

Література:

1. Козловський С. Система шкіл та державних екзаменів у середньовічному Китаї епохи династії Тан // Китаєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. 2015. № 1. С. 225–232.

2. Козловський С. Чиновницький апарат середньовічного Китаю епохи династії Тан (618–907 рр.): формування та кількісний склад // XXII сходознавчі читання ім. А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. До 100-річчя Національної академії наук України. Київ : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. 2018. С. 27–29.

3. Рыбаков В. Танская бюрократия. Часть 1: Генезис и структура. Санкт-Петербург. : Петербургское Востоковедение, 2009. 512 с.

4. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан луй шу и). Цзюани 1 8 / Введ., пер. С кит. И коммент. В. М. Рыбакова. Санкт Петербург : Петербургское Востоковедение, 2005. 384 с.

5. Хрестоматия по истории средних веков. В 3-х томах. Под ред. Акад. С. Д. Сказкина. Том I, Раннее средневековье. Москва : Соцэкгиз, 1961. 688 с.

6. Elman B. Civil Service Examinations (Keju). Berkshire Encyclopedia of China. Berkshire : Great Barrington, MA, 2009. P. 405–410.

7. Etienne Zi. Pratique Des Examens Militaires En Chine // Varietes Sinologiques. No. 9. Shanghai, 1896. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/pratiquedesexam00zigoog>

8. Kozlovskiy S. The army and military officials of China in the Tang dynasty era (618–907) // Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference. Stockholm, Sweden 2021. P. 176–180.

9. Pulleyblank E. G. The Consonantal System of the Old Chinese. Vol. IX. London : «Asia Major». 1962. 265 p.

10. Willfogel K. A., Feng Hsia-sheng. History of Chinese Society Liao (907–1125). Philadelphia – New York : American Philosophical Society, distributed by the Macmillan Company, 1949. 752 p.

11. 谢尔盖. 唐朝(618_907年) 中国文人家族的法律地位和性别关系. 青年汉学家研修计划论文集·2016, 上海:上海社会科学院. 531–537页.

Лагодич В. Ю.

ORCID: 0000-0002-0677-4408

*аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівський національний університет імені Івана Франка
м. Львів, Україна*

ОБЛОГА КОНСТАНТИНОПОЛЯ 626 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ РОМЕЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Ключові слова: номади, Аварський каганат, Візантійська імперія, Іраклій I.

Станом на 80-і роки VI ст. Візантійська імперія була втягнена у тяжкі війни із Сасанідською Персією на східних кордонах та Аварським каганатом на Дунайському лімесі. Фактор постійних збройних протистоянь сприяв наростанню внутрішньополітичної кризи в Імперії, яка знайшла оформлення у повстанні роменського війська, розташованих у провінції Мезія задля оборони від аварів взимку 602 р. [5, с. 203–204] У ході бунту солдат, очільника експедиційного корпусу ромеїв, стратига Петра, брата імператора Маврикія (582–602), було вбито. Повсталі солдати під очоленням ватажка повстання, центуріона Фоки рушили в листопаді того ж року на Константинополь, убили автократора та його синів-співправителів Феодосія та Тиберія [5, с. 203–204].

Виступ Фоки зіграв у політичній історії Візантійської імперії VII ст. значну роль – оскільки Маврикій виступав опікуном шахіншаха Хосрова II (591–628), перси розпочали бойові дії проти Візантії [7, с. 86–90].

Загалом, період правління узурпатора позначився поглибленням зовнішньополітичної кризи Імперії, з якого Візантія не вийшла і після скинення Фоки у 610 р. ексархом Африки Іраклієм-Старшим та початку правління його сина, Іраклія-Молодшого (рис. 1).

Зміну внутрішньополітичного становища в ослабленій Імперії не міг проігнорувати Каганат. Як наслідок, на 610 р. – кінець 20-х років VII ст. припав останній специфічний етап стосунків аварів з Візантією. Апогеєм цього етапу аваро-візантійського протистояння, та й аваро-візантійських відносин загалом, стали події облоги Константинополя 626 р. до орієнтовно 628 р., із початком повстання лужицьких сербів та моравів під очоленням франка Само проти аварів (локалізована на території сучасних Чехії, Австрії, Словенії) [8, с. 77–78].

Рис. 1. Імператор Іраклій I (610–641), зображений на треміссисі. Монетний двір Константинополя, монета чеканена у 610–613 рр. (?). Легенда на аверсі: «d[omi]N[us] hERACLIUS P[ater] P[at]riae AV[gustus] [лат. «Володар Іраклій, Батько Батьківщини, Великий»]. Легенда на реверсі: «VICTORIA AVGU[storum] [лат. «Велична перемога»], нижче – «CON[stantinopolis] OB[RYZA] [лат. «Константинополь. Чисте золото»]. Переклад легенд наш, джерело зображення: <https://turtledove.fandom.com>.

Про поновлення аваро-візантійського протистояння інформує «Коротка історія» патріарха Константинополя Никифора. Зокрема, точно відомо про набіги кочовиків на провінції Далмація, Паннонія I, Паннонія II та Паннонія Валерія діоцезу Іллірія, а також захоплення міста Бальба, вторгнення у Мезію. У 613 р. до кагана Баяна II звертається патріарх Сергій, закличаючи налагодити мирні відносини [2, с. 138].

Припускаємо, що до 619 р. Каганат уклав перемир'я з ромеями, виходячи з повідомлення клірика за цей же рік про «прихід володаря племені гунів разом зі своїми архонтами і дорифорами... з проханням посвятити його в таїнства християн» [9, с. 48–51]. Цілком можливо, що мова у «Бревіарії» йде про хрещення тюрк або ж протоболгар. В подальшому, із 623 р., Каганат порушує мирний договір [10, с. 113–135].

Основні джерела, які дозволяють відтворити картину баталії 626 р. – «Пасхальна хроніка» [4, с. 569] та проповідь духовника Феодора Сінкелла «Про божевільний напад безбожних аварів та персів на град під Божою охороною та про їх соромний відступ завдяки людинолюбству Бога й Богородиці» [1, с. 83–90] особливу увагу приділяють тактичним діям спільних сил аварів, слов'ян, гепідів та протоболгар, участі перських дипломатів під стінами Східного Риму. В результаті, можна вказувати про наявність у супротивників Іраклія, загальне командування якими, очевидно здійснював аварський каган, певного стратегічного плану. Облога міста проходила у кілька етапів:

– вихід авангарду аварів до стін Константинополя із заходу стосовно Феодосієвих мурів 29 липня [3, с. 174–175]. Паралельно з цим, обмежені перські сили, числом не більше кількох сотень (посли із охороною) підійшли до міста з боку району Пера – азійської частини столиці Візантії;

– перший штурм Константинополя від світанку до обіду 31 липня аварським військом за підтримки облогових машин на оперативному просторі від Золотих воріт міста до бухти Золотий Ріг (рис. 2).

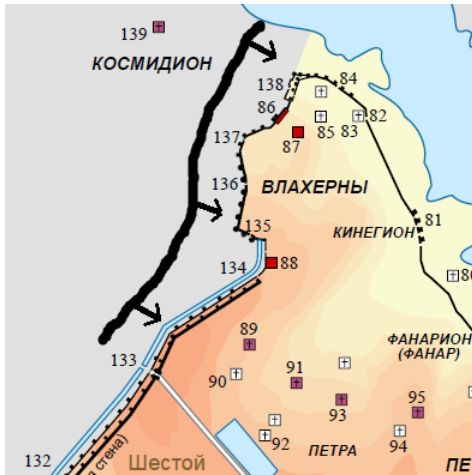
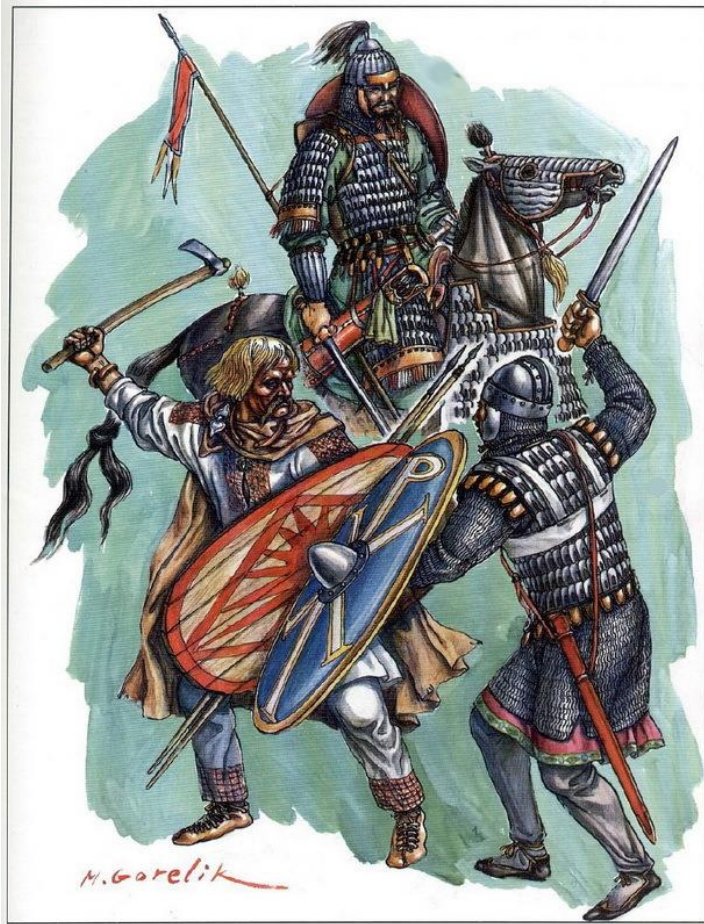

Рис. 2. Загальна схема наступу об'єднаних сил аварів, протоболгар, слов'ян та гепідів у ході штурму Константинополя протягом першої половини дня 31 липня 626 р. Мапа укладена автором на основі повідомлень Феодора Сінкелла, інформації «Пасхальної хроніки» та графічного матеріалу з ресурсу [wikimedia.org](https://www.wikimedia.org).

Примітно, що до складу аварських сил, задіяних у приступі, були залучені «легкоозброєні слов'яни» (рис. 3).

Водночас, аваро-слов'янським військом була здійснена спроба перекрити морське сполучення до Граду Константина, що наразилось на спротив з боку гарнізонного флоту. Як повідомляє «Пасхальна хроніка», на той же день припадають переговори кагана із одним із очільником гарнізону, магістром Воносом. Перший при тому відкинув пропозиції магістра про сплату кочовикам контрибуції та «вимагав усе місто»;

**Рис. 3. Аварський вершник, слов'янський воїн та візантійський скутарій VI–VII ст., графічна реконструкція М. Горелика.
Джерело: swordmaster.org**

– другий приступ міста 1 серпня моносилами, спущеними зі сторони моста Святого Калінніка. Загрозу з їх боку було нейтралізовано гарнізонним флотом, який перегородив аваро-слов'янським кораблям прохід зі сторони берегу району Влахерни та передмістя Пігі (рис. 4);

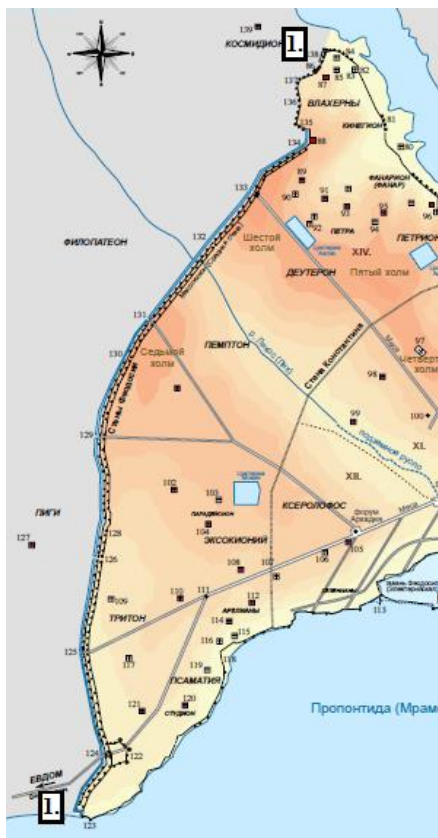

Рис. 4. Мапа розміщення аваро-слов'янських моноксилів зі сторони берегу міського району Влахерни та передмістя Пігі (позначені цифрами «1») у ході штурму Константинополя 1 серпня 626 р. Мапа укладена автором на основі інформації «Пасхальної хроніки» та графічного матеріалу з ресурсу wikimedia.org.

- переговорів 2 серпня між аварськими та ромейськими посланцями. Дипломатів кочовиків при цьому візантійці вбивають – такий прецедент для римлян в контексті аварської дипломатії єдиний;
- третього, масованого морського штурму 4 (7) серпня, в ході якого більша частина військової кочовиків, слов'ян та гепідів була ліквідована гарнізонним флотом візантійців. Втрати перших, як уточнює Феодор Сінкелл, були дуже великими: «Така кількість наших ворогів загинуло на кожній частині мурів,... що варвари не могли навіть віддати

вогню померлих» [3, с. 175–177]. Примітно, що як Феодор Сінкелл, так і «Пасхальна хроніка» підтверджують підлегле становище слов'ян щодо аварів – предсавники перших, котрі вижили у ході морського побоїща й дісталися до своїх позицій, були вбиті за наказом кагана [1, с. 79].

Події серпня 626 р., під час яких, як вказує Феодор Сінкелл, «увесь Золотий Ріг був перетворений у сушу, наповнений кораблями зі склавинами, що нападали за наказом кагана», завершилися для об'єднаного війська невдало. Невідомим при цьому залишаються остаточні причини невдачі атакуючих – Феодор Сінкелл детально описує погрози кагана «взяти місто... як тільки до нього прибудуть перси»; що «земля і вода були наповнені племенами, підвладними кагану». Автор пояснює провал атаки на шторм, який потопив слов'янські човни. Крім того, невдачу аваро-слов'янського флоту можна пояснити застосуванням ромеями «грецького вогню» або ж превалюванням серед кораблів перших небоївих типів суден.

Після відступу об'єднаних сил, до кагана ромеями було надіслане посольство для вбереження залишків північного кордону Імперії. Надавши аварам 200 тис. солідів, автократора Стефана та Іоана, а також сина патріархія Бона у якості заручників, ромеї та авари уклали перемир'я.

З цього моменту найбільшого аваро-візантійського зіткнення, повідомлення про Каганат з боку ромеїв стають дуже рідкими, приділяючи до 628 р. війні з персами, а з 30-х років VII ст. – із Праведним халіфатом [6, с. 200–201].

На основі аналізу візантійських джерел VII–IX ст., можна дійти до висновку щодо зміни курсу аварами відносно Імперії протягом першої третини VII ст. Даний процес проходив під впливом: 1) проінформованості аварських каганів дипломатами щодо становища найближчих сусідів у регіоні Центрально-Східної Європи; 2) нарощення аварської ордою військової потуги шляхом включення до себе завойованих етносів; 3) залежності економіки Каганату від постійного проведення грабінницьких набігів; 4) наростання внутрішньополітичної кризи у середовищі Східного Риму на межі VI–VII ст., яка проявилась у тому числі щодо методів управління федератами.

Література:

1. Свод древнейших письменных свидетельств о славянах. (VII–IX вв.). Сост. Иванов С., Литаврин, Ронин В. Отв. ред. Литаврин Г. Москва : Восточная литература, 1995. 590 с.

2. Пилипчук Я, Аварский каганат в системе международных отношений раннего средневековья // Arhivum Eurasiae Medium Aevi. Vol. 22. 2016. P. 125–160.

3. Chronicon Paschale 284–628 AD. Translated with introduction and notes by Whitby M. and Whitby M. Liverpool : Liverpool University Press, 1989. 280 p.

4. Chronicon Paschale ad Exemplar Vaticanum. Recensuit Dindorfius L // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Editio Emendatio

et copiosor, Consilio B. G. Niebuhrii C. F. Instituta, Auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae Continuata. Vol. II. Bonnae : Imbensis Ed. Weberi, 1832. 569 s.

5. Konuk S. A Tyrant on the Throne: Phocas the Usurper, and the Collapse of the Eastern Frontier // *Trames*. Vol. 24. 2020. P. 201–213.

6. Luttwak E. N. The grand strategy of the Byzantine Empire. Cambridge, Massachusetts, and London : *Harvard University Press*, 2009. 498 p.

7. Maksymiuk K. Geography of Roman–Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran. Siedlce : Pracownia Wydawnicza WH Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, 2015. 143 p.

8. Mikkola J. Samo und sein Reich // *Archiv für Slavischen Philologie*. Band 42. 1929. S. 77–97 S.

9. Nikephoros, Patriarch of Constantinople. Short History. Translation and commentary by Mango C. Washington, D. C. : *Dumbarton Oaks*, 1990. 247 p.

10. Stratos A. N. Le guet-apens des Avars // *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Vol. 30. 1981. S. 113–135.

UDC 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-7>

Tofiq Mustafazade

ORCID: 0000-0001-7108-6348

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of «International Relations and Diaspora History»

National Academy of Sciences of the History Institute

named after A. A. Bakikhanov

Baku, Azerbaijan

ON THE KARABAKH KHANATE FORMATION HISTORY AND DEVELOPMENT

Key words: Panahali Khan, Bayat fortress, Karabakh khanate, Panahabad, Shusha.

As you know, after the assassination of Nadir Shah Afshar in June 1747, his empire broke up into several small states. About 20 khanates arose on the territory of Azerbaijan, which existed until the beginning of the 19th century, i.e. the division of the country between Russia and Gajar Iran.

Among the Azerbaijani khanates, the Garabagh khanate differed in terms of territory, population density and military power, which explains why it occupies a special place in the history of Azerbaijani statehood along with the Guba, Urmi and Sheki khanates.

The ancestors of the founder of the Garabagh Khanate, Panahali Khan, who originated from the town of Sarydzhalli were descendants of ancient inhabitants of Garabagh. Oymak Sarydzhalli belonged to the Javnshir tribe, which was part of the Otuzikiler (Thirty-two) tribal union.

Panahali's father Ibrahim Khalil Aga owned a large estate. His son Fazlali Bey served as an «eshik agasi» (a butler) at Nadir Shah Afshar's palace and was subsequently ordered to be executed for a minor fault. Panahali Aga's younger brother was appointed to the vacant position. However, fearing that one day he would share his elder brother's fate, in the late 30s of the XVIII century he fled from the Shah's palace. After a long wandering in the mountains and forests Panahali Aga created a military force and upon Nadier Shah's death, he announced the creation of an independent khanate.

Unlike other Azerbaijani khanates, each of which was formed around a city, on the territory of the Garabagh khanate there was no city or fortress that could be the khan's residence. Therefore, Panahali Khan founded the Bayat fortress. However, the fortress was built on flat land it was unreliable, which is why the Shahbulag fortress was founded very soon. But this fortress also failed to meet a defensive purpose. For this reason a new fortress was built in an impregnable place, first named in honor of the founder Panahabad, then renamed and went down in history under the name Shusha.

Panahali Khan had to fight against neighboring khanates and contenders for the Shah's throne. Not only did he defend his independence, but he also managed to seize new territories and subdue some khans.

УДК 94(5). 011.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-8>

Chalyi A. O.

ORCID: 0000-0002-4702-2560

Postgraduate Student

The State Institution «The Institute of World History

of the National Academy of Sciences of Ukraine»

Kyiv, Ukraine

THE MEANING OF «REFORM» IN THE 18TH CENTURY OTTOMAN EMPIRE

Key words: Ottoman Empire, reforms, 18th century, Middle East, history of ideas.

Reforms as an activity to improve or install social institutes and their functioning are used to be taken favorably among people (in case they do not lead to worsening). Nevertheless due to the shifting of etymology and historical development, the meaning of the actual word «reform» differs from what we used to highlight now.

The notion of reform has been around in western (predominantly English speaking) society since 1663. The Oxford English Dictionary provides a definition of reform as «*The amendment, or altering for the better, of some faulty state of things, esp. of a corrupt or oppressive political institution or practice; the removal of some abuse or wrong*». It was generally associated with more common «Reformation» and began to shuffle towards modern meaning in the mid-18th century and cemented in the 1780-th with political struggle in Britain [1, p. 71]. With this definition and with the implications that it connotes the tendency to associate reform with movement in an improved or better direction, maybe even synonymous with progress [2]. Such a term is interlinked with other nowadays highly popular and nevertheless pointless catch-phrase «sustainable development», which also had various meanings depends on time and region, but in the 17th – 18th centuries ment depending economy on shortages in resources (stone, timber and so on) [3, p. 10–20]. Reform began to be associated with the general idea of progress in the mid-18th century, and evolved to a person of politics who changed all aspects of social life [4, p. 13–14]. We must keep in mind the main notion: in pre-modern world all changes, reforms whatsoever had an ending point, the straightening of a state and its military capabilities; anything else was subsequent to this essential task. Ottomans weren't an exception and providing reforms wanted to regain the former (!) superiority [5, p. 177]. Such task collide with a bizarre moment: despite being sarcastic and usually rude to «infidels» (West) if the Ottomans applied the military methods used in Europe, it would again become the most powerful state. Arrogance and some distaste for the West continued to prevail, but scientific and technological developments dazzled their eyes [6, p. 77]. This is a collision of pragmatism versus ideology.

Another notion means that each movement in a particular set of political, economical and cultural settings due to changing them even for better can lead only to strictly aforementioned result, bringing to life «vicious circle of reforms» [7, p. 53].

In Turkish we have different and numerous concepts, which can describe one thing from a different angle: *reform, islahat, düzen, modernleşme* (later term coined in the Republican era), *ilerleme, yenilik, modifikasyon, değişim, yeniden düzenleme, restore etme, düzeltme, yeniden yorumlama*», «*gerek toplumsal, gerek iktisadi gerekse kültürel anlamda bir iyileştirme ve yeniden düzenleme*» [8, p. 631]. *Islahat* itself means, «*yenilemek, yeni bir yol açmak*»/ «renovation, finding a new way» [9, p. 234]. Also the meaning of such

concept depends on other exclusive one: *kadîm ve kanun-ı kadîm/old law and nizam-ı âlem ve ebed müddet/ world order and everlasting* [10, s. 142]. The first reformers that appeared in the first quarter of the 18th century tried to make some shuffles around in categories of adjusting old law to new peculiar realities [11, s. 106–107].

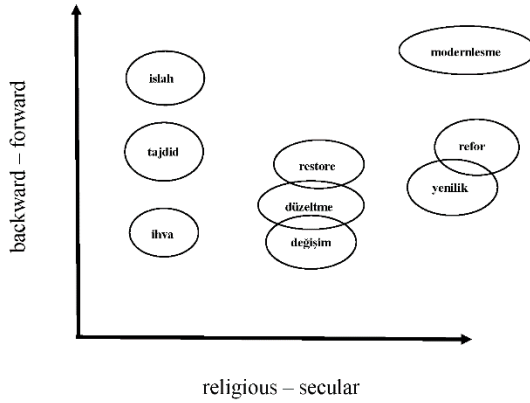

Fig 1. Views of reforms in the Ottomans' XVIII century (based on literature)

Another point of view is secular terms in Islam used to innovations itself. Main concepts in islamic theology most suitable for the matter of the abstract are: *ihya* (revival), *tajdid* (renewal) and *islah* (reconstruction) [12, p. 1].

One key tool in the reformist arsenal was the idea of reciprocation (*muqabala bi-l-mithl*; Turkish, *muqabele bi'l-misl*). It was originally a legal precept used to justify the use of non-Muslim tactics or technology, but reformers of the late 18th century expanded the range and meaning of the term [13, p. 467]. During the 18th century in the Ottoman Empire were several «schools» of thoughts, that provide their views on changes from secular imperial to non-current Vahhabitian and to salafi movement thought [14, p. 19–23]. As a maverick stands Ibn Haldun's theory, which in the 18th century got a new application to ottomans realities, emphasizing the physical forms of state, its stages of growth and retardation and point the need of keeping it in mind during any reformation, but in the same time praising the nomadic nature of Ottoman state [15, p. 273–275], even though Ottomans carried out reforms. However, to Ibn Khaldun, even if the leaders try to carry out reforms and rehabilitations to curb the downfall, old habits and traditions prevent reforms and rehabilitations from being successful. Senility is a natural process and cannot be prevented [16, p. 262], which gives us almost doomed backspace.

Ironically, all these concepts encapsulates absolutely opposite directions: one hand reforms meant to move towards renewal and new types of society, and for another hand, moving backwards to old good times based strictly on Islamic principles without any innovation.

Conclusion. Ottoman realizing the dire need of change rooted in different layers: secular and profane, Ottoman-mainland and periphery, native and emulative, ideological and pragmatic. All these streams had one goal – revive Ottoman power to be among core states not only in the Middle East but in Europe too. They intersect, cooperate and fight each other defending on what political group they acquired: bureaucracy, military, ulema, merchants.

Literature:

1. Rethinking the Age of Reform: Britain 1780–1850 / ed. by A. Burns, J. Innes. Cambridge : Cambridge university press, 2003. 346 p.
2. Taylor H. Articulating reform and the Hegemony game. URL: <https://louisville.edu/journal/workplace/issue5p2/taylor.html>. Available: 19.10.2022.
3. Grober U. Deep roots – A conceptual history of ‘sustainable development’ (Nachhaltigkeit). Berlin : Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2007. 33 p.
4. Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.) / ред. Кром М. М., Пименова Л.А. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 364 с.
5. Karagöz M. Osmanlı devletinde ıslahat hareketleri ve batı medeniyetine giriş gayretleri (1700–1839). OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. 1995, no. 6. P. 173–194.
6. Peker A.U. A Retreating Power: the Ottoman Approach to the West in the 18th Century // Power and culture: hegemony, interaction and dissent / Ed. A. Cimdina, J. Osmond, Piza, 2006. P. 69–86.
7. Chalyi A. «The Concept of Modernization of the Ottoman Empire in the XVIII century». Problems of World History, 2020. no. 10, pp. 45–60.
8. Çakır M. «Reform ve İdari Reform Kavramları Üzerine Bir İnceleme». Tarih Okulu Dergisi, 2013, no. 16 s. 627–640.
9. Görgün T. «Tecdid». İslam ansiklopedisi. Ankara : Türkiye diyanet vakfı, 2011. 541 s.
10. Özhazar I. Yakınçağ Osmanlı siyasi terminolojisinde kavram değişimleri Yüksek lisans tezi. İstanbul : İstanbul üniversitesi, 2019. 166 s.
11. Coşkun Y. Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm // XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri. İstanbul, 11–13 Kasım 2014. İstanbul, 2014. s. 102–117.

12. Albayrak I. Modernity, Its Impact on Muslim World and General Characteristics of 19–20th Century Revivalist – Reformists’ Re-Reading of the Qur’an // Religions. 2022. No. 13. pp. 1–18.
13. The Wiley-Blackwell history of Islam/ Ed. A. Salvatore. London: John Wiley & Sons Ltd, 2018. 688 p.
14. Atalay H. Islahat hareketleri ve Selefilik. Yüksek lisans tezi. Ankara : Ankara üniversitesi, 2016. 119 s.
15. Sariyannis M. Ottoman Ibn Khaldunism Revisited: the Pre-Tanzimat Reception of the Muqaddima, from Kmalizade to Şanizade // Political Thought and Practice in the Ottoman Empire/ Ed. Sariyannis M. Halcyon Days in Crete IX: A Symposium Held in Rethymno, 9–11 January 2015. Rethymno: Crete University Press, 2019. P. 251–286.
16. Önder M., Ulaşan F. Ibn Khaldun’s cyclical theory on the rise and fall of sovereign powers: the case of Ottoman Empire // Adam akademi. 2018. No. 8/2, P. 231–266.

УДК 94(32)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-9>

Яблонський В. В.

ORCID: 0000-0002-4000-8440

магістр архівознавства,

вчитель історії

Поляхівський ліцей

с. Поляхова, Хмельницька область, Україна

ІНОЗЕМНІ НАЙМАНЦІ В ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПЕРІОДУ НОВОГО ЦАРСТВА

Ключові слова: Єгипет, Близький Схід, Лівія, Нубія, меджаї, шардени.

Єгиптяни впродовж тривалого часу вважалися чи не наймиролюбнішим народом, якому армія була потрібна виключно для захисту. Проте, час від часу фараони здійснювали походи проти своїх сусідів, захоплювали нові території, багату здобич та полонених. Поставала необхідність мати замість ополчення регулярну кваліфіковану армію. Тому, звичною справою стало залучення на військову службу вправних нубійських лучників та нубійців із племені меджай, які демонстрували надзвичайну відданість фараонам та виконували функції царських охоронців та поліцейських.

В епоху активних завоювницьких походів та становлення Єгипетської імперії іноземні найманці у війську стали звичним явищем. Вже перші фараони XVIII династії набирали до війська представників із племен Близького Сходу, басейну Середземного моря, Нубії (Куша) і Лівії [1, с. 186]. До нас дійшли назви племен, представники яких несли службу у війську фараона: кушити (нубійці), меджаї, сирійці, сугу, шардени, акуама, турша, шеклеши та інші (мал. 1) [1, с. 186–189]. Походження, вербування меджаїв та їх обов'язки є об'єктом досліджень К. Лішки [13]. Досить активно Дж. Сноуден [16], Д. Емануель [10;11], М. Аббас [5; 6], Дж. Кавільє [8], О. Сафронов [3; 4] досліджують проблему походження шарденів, їх появу на теренах Єгипту та процес перетворення на грізну опору фараонів XIX–XX династій. Зростання кількості найманців призвело до появи у єгипетському війську спеціальних посадовців – наглядачів за іноземними солдатами в єгипетському війську, дослідженням обов'язків та звань яких займається Емад Абдель Азім [7].

Вигнання гіксосів Яхмосом I та об'єднання держави вимагало кардинальної зміни методів зовнішньої політики. Вихід Єгипту за межі долини Нілу втягував фараонів у активну міжнародну гру, в якій сила займає одну з вирішальних ролей. Початок завоювання сусідніх територій був не можливий силами виключно самого Єгипту. Військо потребувало поповнення досвідченими воїнами. Саме на розписах і барельєфах Нового царства можемо зустріти поряд із єгиптянами нубійців, лівійців та чорношкірих [1, с. 185]. Під час військових тренувань єгипетських новобранців використовували нубійців і чорношкірих [1, с. 187], які були набагато витривалішими і вправнішими. Недаремне, на марші серед світлошкірих єгиптян в часи XVIII династії можна було зустріти воїнів-нубійців [2, с. 322], які допомагали Секененрі, Камосу та Яхмосу вигнати гіксосів [17, р. 28].

До кінця Середнього царства назва меджаї використовувалась виключно для позначення нубійських скотарів-кочівників, але їх участь у боротьбі єгиптян проти гіксосів і кушитів трансформували термін. З цього часу меджаї стали єгипетськими найманцями, а кочові племена отримали назви територіальної приналежності [13, с. 167]. Вже за правління перших фараонів Нового царства меджаї mDAj [12, S. 186] стають не просто найнятими воїнами – лучниками, розвідниками, а представниками сил охорони правопорядку [9, р. 67], що значно підвищило їхню роль та вплив в Єгипті. Меджаї в часи Амарни були відомі далеко за межами долини Нілу, про що свідчать звернення сиропалестинських васальних міст до фараона, з проханням надіслати нубійців для їх захисту: в листі EA 70 Запит нубійських воїнів, читаємо «відправте мені єгиптян і чоловіків з Мелуххи [місцевість в Нубії]...» [15, р. 132], другий лист від Ріб-Аді EA 95, адресований Ехнатону також містить текст прохання про допомогу: «Я падаю до твоїх ніг... Цар

Мітанні відвідав землю Амурру і сказав, – Яка велика Ваша земля... Надішліть єгипетського емісара. Приходьте Самі чим швидше... візьміть 200 людей з Мелуххи...» [15, р. 169].

За правління фараонів середньої XVIII династії активно збільшується присутність в єгипетському війську найманців-азіатів, а в часи Ехнатона з'являються мікенці [9, р. 68]. Даним процес був викликаний агресивною зовнішньою політикою Єгипетської імперії. Під час завойовницьких походів єгиптяни захоплювали полонених, частина з яких проходила навчання в спеціальних таборах, В. Авдієв згадує т. зв. поселення для сирійських і нубійських полонених, «поле хеттів» і «табір тирян» в Мемфісі, «поля кіпрян» в Анібі і т. д. [1, с. 189].

Одним із найвідоміших племен, чий вихідці несли службу у війську фараонів, було плем'я шардана (шарденів) , про яких вперше довідуємось із листів князя Біблу Ріб-Адді до Аменхотепа III як про воїнів, які несли службу в єгипетському гарнізоні Біблу [5, р. 7]. Задовго до початку північної кампанії Рамсеса II шардени здійснили набіги на єгипетські землі, частина з них потрапила до полону. Зрозуміло, єгиптяни оцінили їхню військову майстерність і запропонували служити у єгипетському війську, в результаті чого, вони стали одними з кращих іноземців, які служили у війську в епоху Рамессидів [5, р. 7]. Згадка про набір шарденів міститься на риторичній стелі Рамсеса II з Таніса, датованій другим роком правління цього фараона: «... чия слава перетнув море... непокірні шердани, яких ніхто ніколи не знав... силою своєї доблесної руки, доводить до Єгипту» та Асуанській стелі [5, р. 7]. Пізніше шардани згадуються в Кадешській поемі (рис. 2): «шардани, яких його величність взяв в полон своєю переможною рукою» (АЕ, III, р. 136–137). Після битви при Кадеші найманці-шардени постійно перебували на службі Рамсеса II. М. Аббас припускає, що початково шардени були розкидані по пхтв фортецях (дві з них розташовувались вздовж Шляху Гора, одна в гирлі Фаюма під назвою «Рамсес, Владика Геліополя, Любий його військом») і таборах Єгипту [5, р. 8]. За правління Рамсеса III і Рамсеса V шардени осіли в Середньому Єгипті, про що міститься згадка у Папірусі Вільбор, та викарбувані на стелі з Інасії ель-Медіні: «командир пхтв-фортеці з шарденами» (HAt pA N!& (w) aA ^ArdnenA) [5, р. 8–9], в Папірусі Анастасі I згадується загиб із 520 воїнів шарденів, включених в єгипетський підрозділ, який відправляли в Палестину [3, с. 35–36]. На військових рельєфах Рамсеса II і Рамсеса III шардени завжди зображуються піхотинцями або бігуни, які супроводжували колісниця, озброєними списами, мечами і невеликими круглими щитами у характерних їм рогатих шоломах [5, р. 7–9]. Кілька разів в єгипетських текстах Нового царства шардени позначені лексемою , Dbj [4, с. 114], на думку Д. Меекса даним терміном позначали особливі відбірні військові частини – особисту гвардію фараона [14, р. 54–55].

Пізніше, в написах Рамсесів III – V, з’являється детермінатив [4, с. 118–119].

За правління Хатшепсут у єгипетському війську з’явилися лівійські найманці, які утворювали власні підрозділи, а командири лівійців до кінця XX династії займали високе положення і мали великий вплив.

Після перемоги Рамсеса III над «народом моря», у єгипетському війську з’явилися вихідці із вказаної групи племен (рис. 3). Зокрема, найманці із племені пелесет (філістимляни) вже бл. 1190 р. до н. е., імовірно, служили у війську фараона Рамсеса III, про що свідчать рельєфи в Медінет-Абу, які змальовують перебіг лівійської кампанії на 5-му році правління фараона [4, с. 56–58].

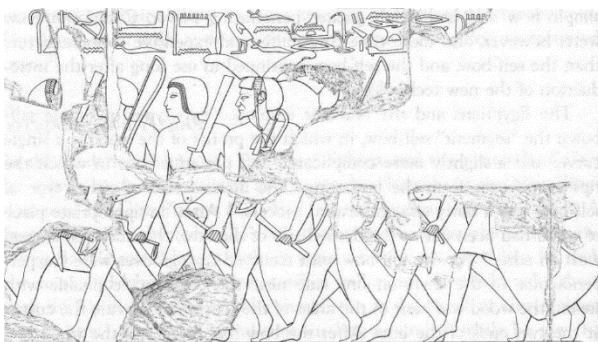

Рис. 1. Єгипетське військо Тутанхамона із воїнів-єгиптян та найманців на марші. Фрагмент рельєфу в храмі Луксору (за [9, р. 72])

Рис. 2. Охоронці Рамсеса II – воїни-шардени в битві при Кадеші. Фрагмент рельєфу битви при Кадеші в храмі Рамсеса II в Абідосі (за [5, р. 15]).

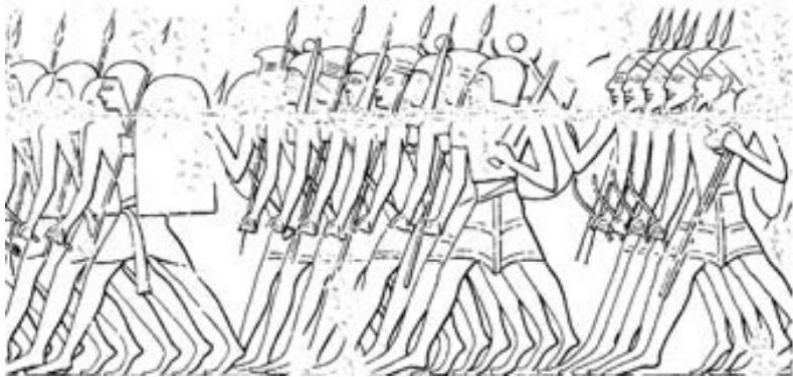

Рис. 3. Рельєф на північній зовнішній стіні в Медінет Абу, із зображенням загону із восьми воїнів в рогатих шоломах (шардени) і шоломах з пір'їнами (пелесет). Фрагмент рельєфу із зображенням виступу єгипетського війська в похід проти лівійців на 5-му році правління Рамсеса III (за [4, с. 56]).

Література:

1. Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта . Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 276 с.
2. Дэвид Р. Древний Египет: пер. с англ. Москва : Вече, 2008. 464 с.
3. Сафронов А. «Народы моря» и Ближний Восток: этнополитические процессы в конце XIII – начале XII в. до н. э. // Краткие сообщения Института археологии. 2009. Вып. 223. С. 31–47.
4. Сафронов А. Очерки по истории Восточного Средиземноморья в XIV–XII вв. до н. э. Москва : ИВ РАН, 2018. 176 с.
5. Abbas M. A Survey of the Military Role of the Sherden Warriors in the Egyptian Army during the Ramesside Period // *Égypte Nilotique et Méditerranéenne*. 2017. Т. 10. Р. 7–23.
6. Abbas M. R. The Maryannu in the Western Desert during the Ramesside Period // *Abgadiyat*. 2013. Issue No. 8. Р. 127–132.
7. Azeem E. The Overseers of Foreign Soldiers in Ancient Egyptian Army and their Titles // *JGUAA*. 2021. Vol. 22. Р. 220–237.
8. Cavillier G. «Shardana project» – Perspectives and Researches on the Sherden in Egypt and Mediterranean // *Syria*. 2010. No. 87. Р. 339–345.
9. Darnell J. K., Manassa C. Tutankhamun's armies: battle and conquest during ancient Egypt's late Eighteen Dynasty. Hoboken, 2007. 286 p.
10. Emanuel J. *Šrdn of the Sea: A Reassessment of the Sherden and their Role in Egyptian Society* / *Archaeological Institute of America Annual Meeting*, Philadelphia, 2012. 16 p.

11. Emanuel J. *Šrdn* of the Strongholds, *Šrdn* of the Sea: The Sherden in Egyptian Society, Reassessed / 63rd Annual Meeting of the American Research Center in Egypt, Providence, 2012. 6 p.
12. Erman A., Grapow H (Hrsg.). Wörterbuch der ägyptischen Sprache. Bd. I–V, Berlin :Akademie Verlag, 1961.
13. Liszka K. «We have come from the well of Ibhet»: Ethnogenesis of the Medjay // Journal of Egyptian History. 2011. Vol. 4. P. 149–171.
14. Meeks D. Les emprunts Égyptiens aux langues sémitiques durant le Nouvel Empire et la Troisième Période Intermédiaire. Les aléas du comparatisme // Bibliotheca Orientalis. 1997. № 54 / 1–2. P. 32–62.
15. Moran W. L. The Amarna Letters / Edit. and translated by William L. Moran. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1992. 394 p.
16. Snowden J. «The Sherden in His Majesty’s Captivity»: A Comparative Look at the Mercenaries of New Kingdom Egypt / Rhodes College Honors History. Word Count (including citations and bibliography): 3809. Rhodes, 2020. 134 p.
17. Steindorff G., Seele K. C. When Egypt Ruled the East. Chicago : University of Chicago Press, 1957. 290 p.

СЕКЦІЯ П. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА НАРОДІВ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-10>

Бубенок О. Б.

ORCID: 0000-0002-0104-6081

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу Євразійського степу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

КОНТАКТНІ ЗОНИ ВЗДОВЖ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ)

Ключові слова: Великий кордон, контактна зона, степ, лісостеп, кочівники, землероби, крос-культурні контакти.

Територія степів Півдня Східної Європи тисячу років тому відзначалась культурно-господарською строкатістю населення. Цей регіон знаходився на перетині культурних традицій Європи і Азії, де землеробський світ зіткнувся з кочовими традиціями. Зони цих контактів – степове порубіжжя у лісостепу та північне узбережжя Чорного моря. Найбільш інтенсивні процеси такого характеру спостерігались в X–XIV ст. у зоні кордону між степом і лісостепом.

У працях багатьох дослідників середньовічного минулого Східної Європи відзначалось, що степове порубіжжя завжди було місцем взаємодії кочової і землеробської культур. Необхідно зазначити, що історики та археологи торкалися у своїх працях переважно проблеми контактів чорних клобуків або торків зі слов'янами на суміжних зі степом лісостепових територіях. Цьому сприяла детальна інформація письмових джерел про їхню локалізацію та багатий археологічний матеріал. Що стосується контактів населення Русі з половцями, то цієї проблеми лише частково торкалися у своїх роботах деякі українські і закордонні дослідники. В той же час проблема крос-культурних контактів населення

Золотої Орди у Причорномор'ї з населенням Південної Русі знаходиться лише на початковому етапі.

Остання тема посіла значне місце в дослідженнях відомого українського історика Я. Р. Дашкевича. Ця концепція дістала назву «Великого кордону». Вчений дав таке пояснення цього феномену: «Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки» [4, с. 28]. В іншій роботі дослідник зазначив: «Великий кордон між європейською та азіатською цивілізаціями, що проходив в основному по степовій смузі Північного Причорномор'я (однак з пересуванням – у різні періоди – кордону на північ або південь), ніколи не був непроникливим бар'єром для різних конфесій... Для півтисячорічного існування українського Великого кордону у XIV–XVIII ст., все ж таки, були характерні відносини толерантності, які однак не були позбавлені взаємного недовір'я, настороженості, замкнутості в межах релігійних громад» [5, с. 13–14].

З поняттям Великого кордону пов'язана концепція фронтиру. В. Брехуненко дав наступну характеристику цьому: «На відміну від лінійного кордону, фронтір – це широка смуга земель, на які претендують суб'єкти, розташовані з обох її боків, але тривалий час не здатні контролювати її, перетворивши на лінійний кордон. Фронтір принципово відрізняється від звичайного кордону. Якщо кордон роз'єднує суспільства, то фронтір, навпаки, – проникна зона і джерело взаємовпливів. Це зона не тільки жорсткої конфронтації за простір, а й активних контактів, у кожному випадку за власною моделлю» [2].

Концепція Я. Р. Дашкевича торкалася процесів пізнього Середньовіччя. Хоча є підстави вважати, що у більш ранні передмонгольські часи на кордоні степу і лісостепу склалася таж сама етнокультурна ситуація, тобто у той час вже існував Великий кордон. Доказом цього можуть стати виявлені нами контактні зони. З цього приводу варто звернути увагу на традиційне трактування цього феномену, згідно з яким контактні зони – це «історичні ареали, що склалися внаслідок тривалих процесів етнічної, господарської, торговельно-економічної, соціальної та культурної взаємодії суміжних народів» [1, с. 5–36].

Проведені нами дослідження дозволили виявити вздовж кордону степу і лісостепу принаймні три контактних зони в X–XIV ст. Так, перша контактна зона виникла в XI ст. в басейні р. Рось і продовжувала своє існування до другої половини XIV ст. Її виникнення було пов'язане з появою тут спочатку печенігів, а потім торків. Половецька загроза примусила цих кочівників піти на службу до київських князів, що врешті-решт призвело до утворення політичного утворення «Чорні клобуки» з центром Торческ. У XII–XIII ст. в басейні р. Рось мирно співіснували ці

колишні кочівники і слов'яни, що сприяло господарській, культурній та етнічній консолідації цих етнічних груп на зазначеній території. Така ситуація продовжувалась до монгольської експансії.

За нашими спостереженнями, у першій половині XIII ст. прихід монголів сюди призвів до відтоку значних груп цього населення до степу Східної Європи. Але деякі торки продовжували жити на колишніх місцях. Сюди ж переселялися окремі групи половців. У той же час, береги р. Рось золотоординці почали заселяти воєнізованими підрозділами вихідців із черкеських земель та інших регіонів Золотої Орди. На цю думку наводять результати розкопок курганів біля сіл Яблунівка та Таганча. У цьому слід бачити продуману політику золотоординських правителів щодо зміцнення цієї частини кордону між Улусом Джучі та Руссю, що проходила вздовж течії р. Рось. Крім чорних клобуків, черкесів, половців, у Пороссі у передмонгольській та золотоординській періоди проживали слов'яни. Дані археології свідчать про змішаний характер місцевої культури. В результаті ми можемо говорити про існування в Пороссі «контактної зони», що сформувалася в XII–XIII ст. на південних рубежах Київського князівства, а в золотоординську епоху стала прикордонною периферією володінь Джучидів [3, с. 478–505].

Друга контактна зона склалася в передмонгольський час на південних кордонах Переяславського князівства у межиріччі Сули і Псла. За спостереженнями О. В. Сухобокова, жителі цих територій були представлені вихідцями із «племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» [6, с. 305–306]. Як вдалося встановити, до іноетнічних груп можна віднести місцевих торків, а також переселенців з Північно-Західного Кавказу – косогів. Про це можуть свідчити не лише змішаний характер місцевої матеріальної культури, а й гідроніми та топоніми.

І, нарешті, третю контактну зону можна окреслити лише гіпотетично в верхній течії Сіверського Дінця, в зоні південніше Харкова, на кордоні степу і лісостепу наприкінці XI – на початку XIII ст. На цій території, у відповідності до сезонних пересувань, періодично з'являлися кочові групи половців, а також проживало політично підпорядковане половцям осіле населення слов'янського та яського походження в стаціонарних центрах Шарукань, Сугров та Балин. Про це свідчать археологічні матеріали з району біля м. Зміїва.

Таким чином, можна виділити певну закономірність у виникненні «контактних зон» на південних кордонах Русі – вони утворювались саме там, де стикалися інтереси давньоруських князів і половецьких ханів. Тому вони могли входити, або не входити до складу політичних об'єднань. Це призводило до міграцій на ці території як вихідців з території Русі, так і з Половецького степу. Постійне проживання на одній

території сусідніх народів сприяло не лише культурному обміну, а й процесам етнічного характеру.

Література:

1. Агаджанов С.Г. Контактные зоны Восточной Европы: узловыe проблемы и задачи изучения // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996 гг. Москва: ИРИ РАН, 1997. С. 5–36.

2. Брехуненко В. Степовий кордон України серед степових фронтирів URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/stepovii-kordon-ukrayini-sered-svitovikh-frontiriv/> (дата звернення: 15.10.2022).

3. Бубенок О. Б., Головка А. Б. Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды // Золотоордынское обозрение. 2021. № 3. С. 478–505.

4. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 222. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 28–44.

5. Дашкевич Я. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Київ, 13–15 вересня 2000 р. Київ, 2000. С. 13–14.

6. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Киев: Видавець Олег Філюк, 2012. 379 с.

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-11>

Гуцуляк О. Б.

ORCID: 0000-0001-7325-8254

кандидат філософських наук, доцент,

учений секретар Наукової бібліотеки

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна*

СКІФСЬКИЙ ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ ГЕРОЙ ТАРГІТАЙ ТА МОНГОЛЬСЬКИЙ ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ-ШАМАН ДЯЯН ДЕЕРХЕ

Ключові слова: скіфи, монголи, тюрки, тохари, генеалогічні легенди, «кам'яні баби», Євразійський степ.

Скіфський генеалогічний першопредок Таргітай (Targitaos < *Targī-tavah- / *darǵatava(h) – ««володіючий силою Тарги / довгою силою», або

< авест. *taurv-tavah* «переможець могутній»; пор. санскр. *tara* – «сильно; могутньо» та *gita / gatha* – «бити; наступати; перемагати»), за Геродотом, жив за тисячу років до походу перського царя Дарія на скіфів (*Геродот, «Історія», IV, 7*). С. С. Бессонова зазначала: «... Переважаючою формою (скіфської) релігії був культ племінного бога-войовника, що було відображенням значення племені як військової та соціальної одиниці, а також могутності племінної військової знаті... у ній найбільш виражені риси періоду індоіранської та індоєвропейської спільності, очевидно, за рахунок злиття з релігійними уявленнями доскіфського населення Північного Причорномор'я» [1, с. 119]. Тому Таргітая найчастіше пов'язують з індоєвропейськими богами грому і блискавки – хеттським і лувійським Тархунтом, кельтським Таранісом і німецькими Тюрором і Тором, а також з ведичними дієсловами з коренем **tarh-* «трошити, розбивати» (*«Рігведа», 6, 16, 48; 7, 104, 4*). Б. Рибаків зазначав, що слов'янський аналог скіфського Таргітая – старець-богатыр російських казок Тарх Тарахович, що жив на горі Сіян [12, с. 45–52; 13, с. 45, 76–78, 451]. Тарх Тарахович добився любові Баби-Яги [13, с. 76–78], яка, ймовірно, тожжна Діві-Східні, яка у грецькому варіанті скіфської генеалогічної легенди викрала у Геракла (у скіфській версії легенди йому відповідає Таргітай) коней, заманила його в печеру і змусила розділити з нею ложе, від чого й народилися три брати, родоначальники скіфів.

Ймовірно, що першопредок скіфів Таргітай має спільні індоєвропейські витоки з грецьким міфологічним героєм Тарксіппом Тараксіпом («жах коней»), якого греки як «незадоволеного демона» обов'язково шанували на іподромах перед початком перегонів на колісницях (*Павсаній, «Опис Еллади», VI, 20, 15–18; VI, 20, 19*). Він є узагальненим образом попереднього населення грецьких полісів, які стали «незадоволеними демонами» (οὐκ εὐμενής δαίμων) і символами яких був кінь (ἵπλος) [5, с. 37] і які, перейшовши у світ духів, негативно ставляться до нових поселенців, а тому їх потрібно задобрювати жертвою (як правило, коня або оленя). У індоаріїв зустрічаємо аналогічного демонічного героя Тараку, який був переможеним богом війни Скандою. Цікаво, що етимологія імені переможця демонічного Тараки «Сканда» (дв.-інд. «вилитий») контамінується з обрядом поливання скіфами залізного меча (як ідола бога війни, якого Геродот називає Аресом) жертвовною кров'ю кожного з полонених (*Геродот, «Історія», IV, 59; IV, 62*).

На нашу думку, індоарійський Тарака і скіфський Таргітай – це образи киммерійців (одного з останніх уламків Індоарії Північного Причорномор'я, залишки зрубно-культурно-історичної спільності; іншим таким уламком вважаються кримські таври). Той факт, що Таргітай є предком (але не епонімом!) скіфів, а в біблійній традиції Гомер (Gomer), епонім киммерійців, вважається батьком Ашкеназа (Askenez, Askeuez) (*Буття, 3:*

2–3), епоніму скіфів (ішкуза, ашкуза), може свідчити не про пряме походження скіфів від кіммерійців, а про успадкування скіфами від кіммерійців контролю над однією і тією ж територією Північного Причорномор'я (умовно названою Геродотом «Скіфський Квадрат»; пор. з чотирикутною арійською «Варою» в «Авесті»). Згідно з розповіддю Геродота, кіммерійські царі («басилеї»), не бажаючи залишати рідну землю через вторгнення скіфів і зазнати «безславне життя», влаштували битву між собою, не маючи жодної підстави для ворожнечі один з одним, і всі гинуть у ній, здобувши благородну славу, і на місці їх поховання на берегах Тірасу (Дністра) насипано величезний курган (*Геродот, «Історія», IV, 11–12*). Звісно, дана подія повинна була мати міфо-ритуальну основу [6, с. 185], проте, думається, в даному випадку кіммерійці відтворили («актуалізували») подію з історії когось із своїх першопредків, зіткнувшись із аналогічною ситуацією (чужоземним вторгненням).

А. І. Іванчик вказує, що самі скіфи просто описували своїх попередників у якості «богатирського народу, який зник із землі» (етногенетичний сюжет, характерний для багатьох міфологій – «чудь, яка сама себе закопала», «чудьські городища / дворища / могили» і т. п.) [6, с. 185], а ототожнення його з кіммерійцями (однією з реліктових груп Боспору – індоаріями або паратохарами) здійснили самі греки (Гекатей), поширивши потім на значний масив народів близького кіммерійцям культурно-господарського типу, а саме як на мешкаючих по-сусідству племен, які були індоарійськими реліктами Північного Причорномор'я, так і на приїшлих зі сходу кочовиків-посттохар та іраномовних скіфів-саків. Самі скіфи імені народу-попередника не повідомляють. Тому попередників скіфів правомірно називати «кіммерійцями» лише за тією аналогією, як латвійці називають росіян «krīvi» через те, що найближчим до них відомим східнослов'янським племенем були кривичі (наприклад, французи, португальці та іспанці називають німців «allemands / alemaes / alemanes» через найближче з знайомство германцями через один з їх союзів племен, а саме алеманів – alemanni, alamanni, «всі (племена з ріки) Майн» і т. д.). Проте, на нашу думку, узагальнене ім'я богатирського народу-попередника скіфів може бути пов'язане з іменами міфологічних персонажів Таргітая, Тарксіппа і Тараки.

На нашу думку, Таргітай був відомий й в Азіатській Скіфії (у степу між Каспієм і Байкалом), звідки скіфи, власне, й прийшли у Північне Причорномор'я. Наприклад, у монголів збереглися перекази про Даян Деерхе (Даян Теєрг Судур, «всезагально-верховний, повністю вищий»; тибет. Таян Терікхі), одного з могутніх богів-шаманів, який після смерті став «кам'яною бабою». Його святилище у вигляді печери пошановується на березі озера Хубсугул (на півночі Монголії) і біля нього проходили шаманські посвячення. В самій печері є приміщення, зване «Ежійн

умай» – «материнська матка», тобто матка самої Землі, з якої народжена і перша людина; ті, які в неї увійшли через дуже вузький прохід, обходять цю печерну залу за годинниковою стрілкою і вилазять «заново народженими». Зображався Деерхе верхи на біло-сірому коні, з канчуком у правій руці та із сагайдаком, повним стріл. Його свиту складають 10 воїнів-«докшитів» (гнівних божеств). Начебто Деерхе мав силу відбирати у смерті її жертви і вступив у боротьбу із демонічним Арахі (індуїстський асура Раху), який намагається викрасти сонце і місяць: вони змагалися, відрубуючи один в одного нижню частину тіла («шаманський поєдинок»), а коли мав у свою чергу Арахі завдати удару, Деерхе скам'янів (варіант: перерізають вистрілом з лука). Мешкаючі довкола пастухи шанують кам'яний бовван Деерхе як покровителя багатства і худоби, «коров'ячого бога», а також називають його «Джамбал-дордже» (Джамбал – це тибетський варіант імені бодхісатви Манджушрі, а «дордже» – це інд. «ваджра», монгол. «очір», назва атрибуту влади). За іншою версією, Даян Деерхе викрав дочку Чінгізхана з її весілля, але коли його наздогнала погоня, він перетворився у камінь, щоб уникнути удару мечем. Зрештою, Деерхе став духом-покровителем Чінгізхана і його роду «дадарів» («стрільців»), а його волю передавав всесильний шаман Теб-Тенгри (Кокочу). Перетворилася у камінь і викрадена царівна, заховавшись у щілину скелі (видно, начебто, тільки її груди, з яких витікають струмки цілющої води) і стала місцевим духом [2; 4; 11].

Напрошується паралель зкам'янілого Даяна Деерхе з давньоруським билинним багатирем Святогором: «... Примірявши труну, Святогор уже не в змозі вийти звідти; він помирає замуrowаним в камені. У билинах, де Святогір намагається підняти земну тягу, загибель його пов'язана із землею чи з каменем. Святогор йде ногами в камінь і, кам'яніючи, гине» [3, с. 90]. Іншого багатиря, Потика, обертає на «великий камінь» («бел горюч камень») його зрадлива дружина «Марья – лебідь біла», а у казках – Баб-Яга обертає на камінь героя Федора Водовича (але одночасно, як у легенді про Даян Деерхе, перетворення на камінь убезпечує героя від смертельного удару) [3, с. 90, 91, 92, 93]. Камінь вважався знаком межі між світом живих і мертвих, тому скіфи (і наступні їх спадкоємці-степовики) могили накривали кам'яною брилою, над якою насипали курган і ставили стовп у вигляді «кам'яної баби». Часто великий камінь закриває прохід у підземелля або до скарбу і герой повинен його зрушити з місця. Під лежачий на дорозі великий камінь, у потойбічний світ, веде казкового героя-витязя дівчина-красуня, на яку перекинулася змія, що грілася на ньому на сонці [3, с. 95]. Плигаючи вздовж великого каменю, падає і розбивається билинний багатир Василій Буслаєв (Вольга Всеславлевич робить це верхи на коні), під ним його й хоронять

[3, с. 98]. У замовляннях на «бел горюч камені» Алатир (Ладон) стоїть церква, а в ній – гробниця [3, с. 97].

Дослідники вважають, що відпочатково кам'яний ідол Деерхе шанувався попередниками монголів у Євразійському степу – тюрками і саками. Цілком можливо, що й ім'я цього саксько-тюркського ідола (з коренем *Tarh-) монголи співвіднесли зі своїм словом «деерхе» («вище»), схожим за звучанням і семантикою.

Таким чином, предок скіфів Таргітай повинен бути представлений у культурі праскіфів у вигляді антропоморфної кам'яної стели. Власне понад 50-ти кам'яних антропоморфних стел («статуарних пам'ятників») зустрічаємо у Джунгарії та передгір'ї Алтаю [9]. Як правило, вони зображають оголеного чоловіка з виділеними рельєфно грудними м'язами, іноді – хребетним стовпом та лопатками, на шії якого – випукла гривна, на талії іноді пояс з якимись підвішеними предметами, в руці – лук або посох, руки починаються на бокових гранях і переходять на передню, долоні з розчепіреними пальцями, на дисковидній голові – шолом-башлик, чітко виражені рот, ніс і брови, вуса «підковою», а очі передаються випуклими дисками або кільцями (ілюстративний матеріал див.: [7]). Дослідники вважають, що такі реалістичні зображення надзвичайно «стуляються» зі скіфськими антропоморфними скульптурами Східної Європи (наприклад, з Бошубо № 1 і 2 та з урочища Сентас, обидва з повіту Хабахе округу Алтай, Синьцзян). Скульптури мають стосунок до поховальних курганних споруд (кам'яних огорож, що оточують колективні поховання в кам'яних ящиках) і відносяться до ранньобронзової чемурчеської (кермуці) культури (2600–1700 рр. до н. е.), яка вважається перехідним етапом до власне ранньозалізної скіфської культури від культур Хакасько-Мінусінської котловини: 1) окуневської (2500–1600 рр. до н. е.; кам'яні стели і плити із зображеннями личин в головних уборах та тварин разом із кам'яними поховальними ящиками; зооморфна іконографія окуневців розглядається як зародження скіфо-сибірського «звіриного стилю»), 2) карасукської (1300–900 рр. до н.е.; поховання в кам'яних ящиках під курганами) та 3) тагарської (900–200 рр. до н. е.; «дінліни» китайських джерел; звичай споруджувати великі камені в огорожі поховальних курганів у вигляді гігантських чотиригранних земляних пірамід) [7 ; 8, с. 26–29; 9, с. 132–134; 10].

Отже, можемо цілком говорити про те, що кам'яні антропоморфні стели зображали першопредка скіфів і після приходу на прабатьківщину скіфів кочівників алтайської мовної сім'ї (тюрків та монголів) відбулося переосмислення ними даних артефактів попередників, проте зі збереженням головного сюжету діянь героя-першопредка.

Література:

1. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. К.: Наукова думка, 1983. 138 с.
2. Даин Дерхе // Symbolarium : краткая энциклопедия символов. URL: http://www.symbolarium.ru/index.php/Даин_Дерхе
3. Демиденко Е.Л. Значение и функции общефольклорного образа камня // *Русский фольклор XXIV*. Этнографические истоки фольклорных явлений / отв. ред. В. И. Еремина. Л.: Наука, ЛО, 1987. С. 85–98.
4. Дугаров Б. С. Даян Дээрхи: культ шаманского божества и его буддийская трансформация // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2017. Т. 16, № 10. С. 47–52.
5. Зайков А.В. Скифский конь в спартанской ритуальной поэзии // Античная древность и средние века. Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. Вып. 29. С. 29–44.
6. Иванчик А.И. Скифский фольклор и античная литература (к источниками Herod. I, 103–104; IV, 11–12) // *Studia Iranica et alatica. Festschrift for Prof. Vasilij Ivanovich Abaev on the Occasion of His 95th Birthday (Serie Orientale Roma, LXXXII (82))*. Rome: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente, 1998. P. 169–195.
7. Ковалев А.А. Древнейшие статуи Чемурчека и прилегающих территорий. СПб.: МИСР, 2012. 160 с.
8. Ковалев А.А. Каменные изваяния Черного Иртыша (еще раз о джунгарской прародине скифов) // Скифы, хазары, славяне, Русь: сб. тез. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. А. Артамонова. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1998. С. 24–29.
9. Ковалев А.А. Происхождение скифов из Джунгарии: основания гипотезы и ее современное состояние // Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях: сб. памяти Е. Ф. Кузьминой / отв. ред. В. И. Молодин, А. В. Епимахов. Барнаул: Изд-во АГУ, 2014. С. 124–136.
10. Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен: его происхождение и роль в формировании культур эпохи ранней бронзы Алтая и Центральной Азии // Западная и Южная Сибирь в древности : сб. науч. тр., посвящ. 60-летию со дня рождения Ю. Ф. Кирюшина. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. С. 174–184.
11. Неклюдов С.Ю. Каменный человек в пещере // Фольклор и этнофольклор: структура, типология, семиотика. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov61.htm>
12. Потанин Г. Русские сказки и песни в Сибири и другие материалы // Записки Красноярского Подотдела Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества по этнографии.

Красноярск: Енисейская губернская типография, 1902. Т. I. Вып. I. VIII, 199 с.

13. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. М.: Наука, 1988. 783 с.

УДК 94(4) «0375/1492»:327

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-12>

Кузовков В. В.

ORCID: 0000-0001-7263-6137

кандидат історичних наук,

науковий керівник науково-дослідної лабораторії археології

та домодерної історії Півдня України

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

м. Миколаїв, Україна

ДИПЛОМАТИЧНИЙ СТАТУС ЄВРЕЙСЬКО-ХОЗАРСЬКОГО ЛИСТУВАННЯ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ

Ключові слова: Хозарія, дипломатія, міжнародні відносини, єврейська громада, Кордовський халіфат.

Єврейсько-хозарське листування є важливим джерелом з історії міжнародних зв'язків середини X ст. Саме її створення може вважатись знаковою подією в історії зв'язків між громадами різних регіонів у світі юдейської ойкумени.

Протягом X ст. юдейський світ зазнав низки динамічних змін, пов'язаних з перетвореннями, що відбувались міжнародних відносинах. Арабські географи повідомляли про виключну роль євреїв-рахданітів у міжнародній торгівлі IX ст. [1, с. 204; 3, с. 123–124]. Їх діяльність пов'язувала найдальші пункти Євразії від Південної Франції до Китаю. Географічним центром їх маршрутів була Вавілонія з Багдадом – столицею Аббасидів.

Іракський регіон відіграв роль важливішого політичного, економічного та культурного осередку єврейського світу ще з доби Сасанідів. Політичними лідерами вавилонської громади були екзілархи, авторитет яких визнавався і в громадах інших регіонів ісламського світу. А релігійними авторитетами виступали гаони – глави вавилонських академій у Сурі та Пумбедиті.

Протягом першої половини X ст. Багдадський халіфат Аббасидів та політичні структури з ним пов'язані поступово деградували. Аббасидські халіфи втратили своє монопольне становище у світі ісламу. У 909 р. з'явився ісмаїлітський халіфат Фатимідів, а у 929 р. Кордовський халіфат Омейядів.

У цих умовах розпаду політичних структур ісламського світу, орієнтованих на Аббасидів, вавилонська громада втрачає свій авторитет у різних сферах. Зростає вплив певних регіональних громад, пов'язаних з новими політичними центрами. Остання тенденція яскраво спостерігається на прикладі єврейської громади Іспанії в добу правління засновника Кордовського халіфату Абд ар-Рахмана III (929–961).

У середині X ст. зростання впливу єврейської громади Іспанії доводить дипломатична діяльність Хасдая б. Шафрута, придворної особи кордовського халіфа. Кар'єру при дворі Абд ар-Рахмана III Хасдай розпочав, як лікар, але згодом почав керувати справами митниці і виконувати дипломатичні місії. Від імені халіфа він спілкувався з послами християнських королів Піренейського півострову, короля Німеччини та імператора Візантії [5, с. 102–103].

До наших часів збереглися листи Хасдай б. Шафрута, але вони розкривають інший аспект його дипломатичної діяльності. У листах Хасдай представ перед нами не, як довірена особа халіфа, а як лідер єврейської громади. Листи Хасдая підіймають коло питань, що торкаються або відносин між громадами окремих регіонів, або захисту прав єврейських громад. Останнє було особливо актуальним, якщо згадати про гоніння на юдеїв, що відбувались за часи правління імператора Романа I Лакапіна (920–944) і співпали з початком придворної кар'єри Хасдая. Серед листів Хасдая відомі два, адресовані візантійським правителям (вірогідно, Константину VII Багрянородному та його дружині імператриці Олені) [2, с. 105–110].

Окреме місце серед дипломатичних документів Хасдая займає листування з «царем хозар» Йосипом [4]. Обміну листами посприяла тривалі дії по опрацюванню маршрута їх доставки між Кордовою та Ітілем.

Про дипломатичний статус листування свідчать титули, з якими звертаються адресати друг до друга. Хасдай називає Йосипа «царем хозар» [4, с. 51]. Відомо, що першу інформацію про Хозарію Хасдай отримав від посланців, що прибули з Хорасану [4, с. 63]. Скоріше, у цьому контексті під Хорасаном мається на увазі держава Саманідів і сама звістка про можливість її контактів з Кордовою в обхід Багдаду свідчить про політичні здвиги, що відбувались у цей час в світі ісламу. «Цар хозар» – це титул свого адресату, який Хасдай міг почути саме від «хорасанських» посланців.

У відповіді цар Йосиф застосовує по відношенню до себе інший титул – «цар Тогармський» [4, с. 72, 89]. Цей титул за змістом є декларацією

влади не тільки над хозарами, але й іншими кочовими народами західної частини Великого степу. Йосиф наводить етногенетичну легенду походження власного народу від біблійного Тогарми, у якого було десять синів. Сьомого сина – Хозара – Йосиф вважає своїм предком. Возведення власного родоводу до Тогарми наближує лист Йосифа до іншої єврейської пам'ятки, сучасної йому – літопису «Йосиппон».

Лист царя Йосифа дійшов до наших часів у двох версіях – короткої та розширеної і титул Хасдая в них різняться. У короткій редакції він названий «головою діаспори», тобто екзілархом [4, с. 72]. Використання цього титулу ставить Хасдая в один ряд з лідером вавилонської єврейської громади, найвпливовішої у світі ісламу. Ця обставина підтверджує тенденції щодо появи нових регіональних центрів в межах єврейської ойкумени.

У розширеній редакції цар Йосиф звертається до Хасдая, як до «голови вченого зібрання» (реш-каллах), друге за рангом звання після титула гаона (керівника академії) [4, с. 89]. У цьому випадку Хасдай формально дорівнюється у статусі до верхівки управління провідних єврейських академій Іраку та Палестини. Цей статус робить іспанського сановника авторитетом при вирішенні релігійних питань у відносинах між єврейськими громадами. Показово, що у своєму листі Хасдай б. Шафрут звертається по відношенню до царя Йосифа, називаючи його «мій володар», а себе називає його «рабом» [4, с. 54].

Таким чином, єврейсько-хозарське листування є подією, притаманною реаліям міжнародних зв'язків доби середньовіччя. Їх особливістю можна вважати різноманітність учасників («акторів»), яких умовно можна характеризувати, як «недержавних». Листування розкриває нам статус єврейської громади в Іспанії, яка в добу Абд ар-Рахмана III (929–961) має повноваження підтримувати зв'язки з правителями інших держав і вести переговори стосовно відносин між єврейськими громадами. Листування є свідченням зростання авторитета єврейської громади Іспанії в юдейській ойкумені на фоні поступової втрати лідерство громад Месопотамії.

Література:

1. Барон С.У. Социальная и религиозная история евреев. Москва: Книжники, 2014. Т.ІІІ. Раннее Средневековье (500–1200): наследники Рима и Персии. 368 с.
2. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим: Гешарим, 1997. 240 с.
3. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку: Элм, 1986. 428 с.
4. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в./ Л.: АН СССР, 1932. 134 с.
5. Fierro M. Abd al-Rahman III. The First Cordoban Caliph. Oxford: Oneworld Publications, 2005. 150 p.

Панафідін І. О.

ORCID: 0000-0002-9372-4969

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри історії

Криворізький державний педагогічний університет

м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна

САРМАТСЬКІ ТАМГИ КРИВОРІЖЖЯ: ДОРОГОВКАЗ НА САРМАТСЬКЕ МІСТО?

Ключові слова: кочовики, сармати, тамги, сарматські тамги, алани, Лейн.

Історія Сходу є складовою частиною всесвітньої історії, яка в свою чергу складається з історій регіонів. Українська історія має невивчений ґрунтовний пласт проблем, пов'язаних з кочовими народами Сходу, зокрема з сарматами. Величезні досягнення в галузі археології, які відкрили широкий пласт матеріальної культури, заново будують новітню парадигму української історії, що є і історією кочових народів також.

Історія сарматів, яких без перебільшення можна назвати локальною цивілізацією, сьогодні представлена багатьма працями, окремий напрям яких присвячений проблемі сарматських тамг – знаків, що є емблемою окремого роду чи сім'ї, за якою ідентифікують приналежність майна до конкретного роду у кочових народів.

На території Криворіжжя (регіону, який умовно можна назвати басейном річок Саксагань та Інгулець), біля залізничної станції Вечірній Кут у місті Кривий Ріг у 1887 році було знайдено сарматську стелу з 26 тамгами. Ідентифікація відомим археологом В. Н. Юргевичем (1818–1898) цієї стели як такої, що належить сарматам, а конкретніше – аланам, не викликало сумнівів у подальших дослідників [10, с. 404; 7, с. 97–99; 2, с. 17; 11, с. 63, 85–86].

Історико-порівняльний метод В. Н. Юргевича, за допомогою якого він ототожнив цю стелу з північнокавказьким народом – аланами, був застосований і відомою дослідницею Е. І. Соломонік, що визначала стелу як предмет магічного та релігійно-культового призначення, зауважуючи при цьому, що сармати помістили в центр кам'яної стели зображення коня (культове у сарматів) і накидали по діаметру тамги знатних родів [7, с. 29–30].

Ще однією вдалою аналогією сарматських тамг (окрім ототожнення їх з тавром північнокавказьких народів, яким позначають коней) є ідентифікація їх як таких, що присутні і на готських списках, знайдених у місті Мюхенберзі (Німеччина) та місті Розвадів на Сяні (Польща), проте

на тотожності з криворізькими тамгами на готських артефактах дослідниця не зробила акцент [7, с. 44].

Підтримав ідентифікацію Е. І. Соломонік криворізьких тамг із подібними знаками (аланськими та іншими) й український дослідник В. С. Драчук (1936–1989). Вірогідним, на наш погляд, є те, що ареал розширення тамг з криворізької стели, а це були подібні знаки: 1) тамги правителів хорезмійської династії Сиявушидів, 2) знаки на кам'яній плиті з Ольвії, 3) тамги печери Ак-кая (Крим), 4) знаки скелі Калмак-Карган (Казахстан) [7, с. 20], привів у ході дослідження В. С. Драчука до думки про більш широкий зміст плити, а саме до використання знаків як піктограми. Більш того, на погляд дослідника, тамги грали дуже важливу роль: іноді вони ідентифікували жителів цього поселення або городища («домова книга»), визначали місце для пасовиськ, водопою або інших місць суспільного використання [2, с. 108].

Ґрунтовну інтерпретацію тамг із криворізької стели подає сучасний дослідник С. А. Яценко: він ідентифікує плиту як аланську, датуючи її серединою I ст. – початком II ст. н. е., а також зазначає, що на стелі знаходяться тамги ідентичні знакам районів Кубані та Дону, які є ранніми за датуванням. Цікавим є той факт, що центральну тамгу він намагається ідентифікувати як тамгу боспорського царя Інісмея [11, с. 68–69, 85].

Також, доволі оригінальною є думка С. А. Яценко щодо місця розташування стели у даному випадку: «виходячи з неточних координат Птолемея...десь у районі Кривого Рогу розташовувалось варварське місто Леїн, що знаходилося поза зоною проживання «пізніх скіфів» і могло бути тільки сарматським» [11, с. 63]. Локалізація відомим спеціалістом С. А. Яценко сарматського міста в районі Криворіжжя дозволяє нам заново переосмислити призначення сарматської стели.

Дійсно, у своїй праці «Посібник для географії» згадує місто Леїн давньогрецький географ та астроном Птоломея (87–165 н. е.) і навіть вказує, що по рукаву річки Борисфен знаходяться три населених пункти, серед яких за географічними координатами $54^{\circ} - 50^{\circ}15'$ розташоване місто Леїн [7, с. 239]. Координати Птолемея співпадають з розташуванням сучасного міста Кривий Ріг.

Про можливість локалізації міста Леїн у районі Криворіжжя у другій половині XIX ст. вказував філолог-германіст Ф. О. Браун (1862–1942) у монографії «Розвідки у сфері готто-слов'янських відносин». Аналізуючи процес розселення готів на території сучасної України та описуючи доволі широку мережу сарматських міст по річкам Інгулець та Південний Буг, він також висунув гіпотезу (хоча і невпевнену) про вірогідність можливого знаходження міста Леїн у місці, де річка Саксагань впадає у річку Інгулець, тобто на території сучасного Кривого Рогу [1, с. 215].

Сучасний криворізький археолог і краєзнавець О. О. Мельник у статті «Леїн», яка опублікована у «Криворізькій історичній енциклопедії», зазначає, що «гіпотетичне місто на правій безіменній притоці Дніпра, що ототожнюється з річкою Інгулець, координати якого були

визначені відомим античним астрономом К. Птоломеем.... У 1889 році В. Ястребов, посилаючись на К. Ярушинського, вказав на залишки античного міста, які знаходилися біля кургану Царева Могила (курган у місті Кривий Ріг, наразі розкопаний) – вірогідно Леїн. Також у статті наведена карта російського Генерального штабу, датованого 1898 роком, що підсилює дану тезу документально [4, с. 401].

Якщо ж прийняти гіпотезу розташування сарматського міста «Леїн», місце знаходження якого ще не доведено археологічно, то виникає питання: «Яку функцію все-таки відігравала сарматська стела з 26 тамгами?».

Приймаючи тезу про розташування міста «Леїн» або іншого сарматського міста в районі Криворіжжя, можемо висунути гіпотезу про те, що стела з сарматськими знаками могла служити певним дороговказом на це поселення. Опосередковано про це свідчать тамги, які ідентифікують зі знатними аланськими родами, що були надзвичайно активними, судячи з ареалу розповсюдження їх по Євразійському степу.

Більш того, подібні стели (як вказується в ілюстрованому атласі «Тюркський світ») слугували своєрідними тамго формами, на яких вказували тамги етно-політичних союзів [8, с. 100]. 26 сарматських тамг може свідчити про існування саме в степу Криворіжжя такого союзу аланів. Відомий археолог та краєзнавець В. І. Костенко у монографії «Сарматы в Нижнем Поднепровье по материалам Усть-Каменского могильника» ідентифікує серед сарматських племен (зокрема, і в регіоні Криворіжжя) аланів, зазначаючи, що багатий інвентар сарматських поховань датується I ст. н. е. [3, с. 5–6].

Ряд криворізьких археологів, зокрема О. О. Мельник та І. В. Шевченко, також вказують на присутність археологічних пам'яток, що пов'язані з сарматами і представлена широким спектром археологічних артефактів [5, с. 39; 9, с. 56].

Таким чином, якщо прийняти відповідність згаданої нами гіпотези, то можна зазначити, що майже всі перелічені вище дослідники сарматських тамг наголошують на регіоні Криворіжжя як зосередженні знатних родів сарматів. Відповідно, гіпотеза про розташування міста «Леїн» або іншого поселення аланів набуває нового змісту і зможе розширити ареал розуміння історії Криворіжжя як осередка кочових народів, надати сенс майбутнім археологічним дослідженням, оскільки археологічні відкриття мають своїм джерелом теоретичну основу – працю з першоджерелами та науковими розвідками в бібліотеках.

Література:

1. Браун Ф. А. Разыскания в области гото-славянских отношений. СПб.: Типография императорской академии наук, 1899. Т. I. Готы и их соседи до V века. Первый период: готы на Висле. 412 с.
2. Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). К.: Наукова думка, 1975. 225 с.

3. Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье по материалам Усть-Каменского могильника. Монография. Днепропетровск: Видавництво ДДУ, 1993. 152 с.
4. Мельник О. О. Леїн. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т. 1. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 401.
5. Мельник О. О., Стецюк В. В. Криворіжжя за 2000 років. Родовід. Сармати. Кривий Ріг: Видавничий дім, 1999. 65 с.
6. Птолемей. Географическое руководство. Вестник древней истории. 1948. № 2. (24). С. 215–521.
7. Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К.: Издательство академии наук УССР, 1959. 179 с.
8. Тюркский мир. Историко-культурный атлас. Нур-Султан: «Гылым» баспасы, 2020. 360 с.
9. Шевченко І. В. Історія археологічних досліджень на Криворіжжі. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 140 с.
10. Юргевич В. Н. Камень с загадочными знаками, хранящийся в музее Одесского Общества Истории и Древностей. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Том 10. С. 504–505.
11. Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва: Восточная литература РАН, 2001. 190 с.

УДК 39. ББК 82.3(4).

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-14>

Рахно К. Ю.

ORCID: 0000-0002-0973-3919

доктор історичних наук, старший дослідник,

старший науковий співробітник відділу культурної антропології

Науково-дослідний інститут українознавства

Міністерства освіти і науки України

м. Київ, Україна

ОСЕТИНСЬКА ПАРАЛЕЛЬ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ЗВИЧАЮ ВОДИТИ ПЕРЕГЕНЮ

Ключові слова: обрядовість, звичаєвість, берегиня, перегеня, Україна, Осетія.

Сучасні дослідження слов'янської міфології активно розвиваються у напрямку спростування гіперскептичних оцінок достовірності її образів, даних заангажованими науковцями-антинативістами. Зокрема, нещодавно було наведено додаткові аргументи на користь існування в слов'ян

такого язичницького бога, як Род, зокрема західнослов'янські етнографічні свідчення існування Рода, які раніше не залучалися дослідниками. Це польський троїцький звичай «Родусь», засвідчений писемними джерелами ще у XVI столітті. Крім того, у порівняльному аспекті дуже корисними виявилися умисно зігноровані гіперскептиками паралелі в етнографії та фольклорі іраномовного народу осетинів, що є нащадками скіфів і сармато-аланів [10; 11].

У зв'язку з цим є потреба ще раз подивитися на такий відомий, проте малодосліджений міфологічний образ, як берегиня. Берегині (берегини, березени, перегини) відомі з києворуських повчань у списках XIV–XVI століть, спрямованих проти язичництва, зокрема «Слова святого Григоря (Богословця), изобретено в тольцьхъ о томъ, како първое погани суще языци кланялися идоломъ и требы имъ клали; то и ныне творять» («Слова об идолах») та «Слова Златоуста о томъ, како първое погани вѣрвали въ идолы» [3, с. 23–24, 33, 59–60; 4, с. 69, 176; 1, с. 69, 76, 89, 384].

Як і у випадку бога Рода, попри наявність писемних джерел, тривають безглузді антинаукові спроби записати берегинь у так звану кабінетну міфологію [2, с. 20–45]. Проте вони надійно спростовуються етнографічними даними. Це традиція, що існувала у Середньому Подніпров'ї, на Східному Поділлі та північній Полтавщині, водити на Трійцю та деякі інші свята, а також з нагоди закінчення жнив чи прополювання бурякових плантацій, на вечорницях для лякання дівчат, так звану «перегеню». Її роль виконувала дівчина, обмотана вся червоними поясами, іноді прикрита рядниною. «Як буряки полюють, то по роботі усі гуртом, дівчата й хлопці водять перегеню: дівчину усю до ніг умотують червоними поясами, що їх із себе знімають; оставляють тільки місце для очей і морди. Руки дівчина підносить над головою і долонями їх складає; руки теж обмотують червоним поясом і між долоні встромляють квітку. А де шия, обв'язують білою хусточкою, щоб знатно було, де голова. На таку дівчину кажуть перегеня. Вона йде напереді й усе кланяється. Коло неї йде парубок, зветься козак. Козак навхрест обв'язаний теж червоними поясами». На голову їй одягали вінок із польових квітів зі стрічками, в який вставляли, подібно до рогів, дві обгорнуті полотном ложки, оперізували перевеслом замість пояса. Вона піднімала вгору руки, на кінці яких робили ніби другу голову з горщика, клубка валу, намотаної хустки. Іноді «перегеню», якщо вона була невелика на зріст, садовили на плечі парубків або ставили на іншу дівчину. Тоді їй доводилося триматися за сапильна, граблі або дрючки. Частіше вона йшла, постійно кланяючись, попереду гурту полільників у супроводі хлопця-«козака», з піснями розгульного змісту, танцями та музикою. «Перегеня» робила дивні рухи, наче киваючи уявною головою, або, якщо руки були вільними, клацала ложками, які їй давали. Так вона захочувала учасників ходи танцювати.

Могло бути і кілька «перегень» [5, с. 113; 9, с. 66–68; 8, с. 96, 98; 7, с. 40, 55, 59–61, 63–65; 6, с. 101]. Дослідник обжинкової обрядовості Кость Копержинський, хоча й вважав цей звичай просто веселою бурлескною виставою пізнього походження, покликаною оформити завершення робіт, все ж був змушений визнати архаїчність його елементів [7, с. 59, 63, 73–74]. Тим часом відомий український етнограф і сходознавець Андрій Ковалевський зробив висновок, що «перегенья», подібно до інших народних масок, наслідує дії якоїсь міфічної істоти, і надійно зіставив ці етнографічні відомості з даними писемних джерел про берегинь [6, с. 101–106].

Ці химерні рухи тіла «перегени», що, вірогідно, втілювали такі її маркувальні ознаки, як високий зріст і ненажерливість [13, с. 33], заслуговують на окрему наукову увагу. Судячи з усього, вони не є випадковістю і сягають глибокої давнини. Осетинський фольклорист і етнограф Тамерлан Салбієв нещодавно оприлюднив архівний запис, зроблений ученою Оленою Бараковою у високогірному селищі Цамад в Алагірській ущелині Північної Осетії-Аланії 1937 року. Вона повідомляла, що під час посухи тамтешні жінки йшли до каменю, в який раніше вдарила блискавка, і біля нього вони купалися чи обливалися водою. При цьому жінки веселилися та танцювали під гармошку, співаючи якісь особливі пісні. За припущенням Тамерлана Салбієва, ці пісні могли мати розгульний зміст, свідчення про що є в інших описах осетинського викликання дощу. Крім того, одну з жінок вбирали на особливий лад, можливо, імітуючи дощову ляльку. Олена Баракова писала: «Після купання найвищій жінці пов'язували хустками руки, підняті над головою. На них зверху одягався шматок білої чи червоної матерії. Робили Акило, на зразок ляльки, і жінка в такому вигляді розмахувала руками та смішила оточуючих. Акило очолювала ходу жінок, які веселилися та танцювали під гру гармоніки. Учасниці ходи співали пісні, присвячені громовержцю Еліа, а також свої жіночі. Все це закінчувалося спільною трапезою, для якої кожна учасниця приносила ритуальні пироги та домашній квас» [12, с. 62–63]. З ходою української «перегени» цей обряд має чимало спільного, включаючи перетворення головної дійової особи на чудернацьку надприродну істоту шляхом сповивання її піднятих над головою рук і створення там подоби іншої голови, її особливі рухи руками задля звеселення оточуючих, процесію яких вона очолювала. Судячи з усього, в Осетії й Україні існувала потреба умилювати цю жіночу демонічну істоту, перетягнувши її на свій бік і заручившись її благотворним захистом.

Такі очевидні відповідності акціонального коду не можуть бути оказіональним збігом, вони вказують на дуже давню етнокультурну спільність, витоки якої коріняться в степах Північного Причорномор'я, у добі взаємодії праслов'ян із іраномовними кочовиками, предками осетинів. Разом з тим, це безсумнівний доказ стародавності й архаїчності

українського звичаю водити «перегеню», що явно є не просто комічним дійством, розвагою втомлених трударів. Його центральний образ, усупереч позбавленим будь-яких підстав сумнівам скороспілих деконструкторів, цілком може сягати берегинь із язичницької міфології слов'ян.

Література:

1. Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. Санкт-Петербург : типография М. М. Стасюлевича, 1914. 426 с.
2. Буйських Ю. «Колись русалки по землі ходили...» Жіночі образи української міфології. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.
3. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Харьков : епархиальная типография, 1916. Т. I. 376 с.
4. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Москва : печатня А. И. Снегирева, 1913. Т. II. Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. 308 с.
5. [Грінченко Борис]. Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Кіевская старина» / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ : редакція журналу «Кіевская старина», 1909. Т. III. О—П. 574 с.
6. Ковалівський А. Берегині й перегеня (з дослідом текстів) // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені Д. І. Багалія. Харків, 1930. Т. IX. С. 79–106.
7. Копержинський Кость. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник. Київ, 1926. Вип. 1 і 2. С. 36–75.
8. Курило О. Матеріяли до української діалектології та фольклористики. Київ : друкарня ВУАН, 1928. 136 с.
9. Курило О. Як водили перегеню // Етнографічний вісник. Київ, 1925. Кн. 1. С. 66–68.
10. Рахно К. Ю. Бог Род в западнославянської обрядности // Исторический формат. 2020. № 2. С. 17–24.
11. Рахно К. Ю. Иранские параллели бога Рода в контексте историографии проблемы // Исторический формат. 2020. № 4. С. 36–59.
12. Салбиев Т. К. Аланский театр эпико-мифологического танца: репертуар, персонажи, сценография, костюмы, реквизит, песни, музыка: монография. Владикавказ : ВНЦ РАН, 2022. 228 с.
13. Черепанова О. А. Культурная память в древнем и новом слове: исследования и очерки. Санкт-Петербург : издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 329, [1] с.

Терський С. В.

ORCID: 0000-0003-0177-8087

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, музеєзнавства
та культурної спадщини*

*Національний університет «Львівська політехніка»
м. Львів, Україна*

СХІДНИЙ ІМПОРТ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ

Ключові слова: Лучеськ, Володимир, Львів, Золота Орда, кераміка, пізнє Середньовіччя, Північне Причорномор'я.

Східна торгівля галицько-волинських міст другої половини XIV ст. нещодавно вивчалась лише за писемними джерелами. Проте, відкриття розкопками чисельних серій, насамперед, добре ідентифікованого завдяки розробкам закордонних дослідників характерного керамічного імпорту під час археологічних досліджень Лучеська, Пересопниці, Львова та Володимира дозволяють не лише надійно продатувати культурні напластування, насамперед, насичених різночасовими пам'ятками центральних ділянок, але й з'ясувати реальне походження окремих категорій імпорту.

Вказані серії предметів імпорту вже неодноразово аналізувались у спеціальній літературі, присвяченій результатам дослідження вказаних історичних центрів України [1–10], однак ці публікації досі залишаються маловідомими для українських та зарубіжних науковців. Разом з тим під час археологічних досліджень середньовічних міст регіону за останні роки з'являються все нові свідчення даних торгових обмінів [1, с. 120, рис. 13].

Нові знахідки дозволяють уточнити та доповнити зроблені раніше висновки.

В низці праць зроблено спробу уточнити ділянки кордону поміж землями, підконтрольними князівській та золотоординській адміністраціям. Зокрема, автором свого часу було запропоновано вважати чисельні яскраві артефакти, пов'язані з торгівлею XIII–XIV ст., зібрані у с. Городище колишнього Зборівського району Тернопільщини, належними важливий торговій факторії з т.зв. «буферної» зони поміж двома державними утвореннями [5, с. 21].

Натомість, насичені золотоординським керамічним імпортом напластування XIV ст. в центральних районах Володимира, Лучеська та Львова, запропоновано ідентифікувати із колоніями купців, пов'язаних

із східною торгівлею [10, с. 253–254]. Як відомо, золотоординський керамічний імпорт досі досить слабо представлений у напластуваннях порівняно добре досліджених середньовічних міст, розташованих західніше р. Західного Бугу (зокрема, Перемишль, Холм, Люблін тощо). Ця обставина свого часу дозволила припустити автору поширення вказаного імпорту, як наслідуювання привнесеної довготривалими торговими зв'язками «східної» моди, у багатонаціональних центрах Галицько-Волинської держави [10, с. 253]. Ці ж міста – Володимир, Лучеськ та Львів, як відомо, були визначені грамотою великого князя Дмитрія (Любарта) від 1379 р., як монополні «склади східних товарів» [11, с. 22–23].

Присутність чисельної вірменської громади у Львові та Кам'янці Подільському навіть змушувала місцевих гончарів часто наслідувати зразки причорноморської кераміки (чаші на піддонах та амфори-зерновики). Виготовлені за причорноморськими зразками місцеві наслідування виразно відрізняються від імпортованого посуду грубістю виконання та якістю керамічної основи. Переважна більшість такого посуду позбавлена притаманної для золотоординського керамічного імпорту поливи [1, рис. 10]. Проте, знайдена під час розкопок на Старому Ринку у Львові характерна триніжна підставка, яка застосовувалася для нанесення поливи на керамічний посуд [4, с. 337; 12, КР-444], безпелеяційно демонструє повний цикл продукції такого посуду у Львові.

Натомість, присутність золотоординського керамічного імпорту у Меджибожі (колекція ДКЗ «Меджибіж») та Кам'янці Подільському [1, с. 120, рис. 13] є пам'яткою внутрішнього торгового обміну.

Колекція предметів золотоординського (монгольського?) походження у Пересопниці, де виразно переважають предмети дружинного спорядження, натомість, ймовірно, вказує на стаціонарну присутність там «обмеженого контингенту» золотоординських військ у період заострення стосунків між двома країнами [9].

Нарешті, велика серія золотоординського керамічного імпорту, зібрана під час розкопок 2008–2022 рр., проведених Рятівною археологічною службою [13] пов'язана, насамперед із первісними напластуваннями нового львівського середмістя, активно розбудовуваного та уфортифікованого після завоювань короля Казимира III у другій половині XIV ст.

У зв'язку із добре поставленим виробництвом керамічних виробів причорноморського типу різного призначення можна розглядати, також запровадження у Львові близько рубежу XIV–XV ст. керамічного водогону [6]. Різномформатні керамічні водопровідні труби, зібрані у різних частинах тогочасного міста є свідченням тривалості цієї традиції.

Таким чином, золотоординський керамічний імпорт, виявлений під час розкопок у великих галицько-волинських містах є важливим джерелом для вивчення маловідомих сторінок історії нашого краю. Його поглиблене

дослідження дозволяє з'ясувати напрямки далекої міжнародної торгівлі, найперше, на сухопутних ділянках Великого Шовкового шляху.

Література:

1. Нечитайло П., Омельченко О., Тимчук Д., Хіміч К. Дослідження Руської Брами у 2018 році (попереднє повідомлення) // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2022. С. 117–133.

2. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986–2000). Каталог виставки. Львів: Інститут українознавства НАН України, 2002. 108 с., іл.

3. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Рівне: Азалія, 2003. 160 с., іл.

4. Терський С. В. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення). // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 7. Львів: ЛНУ, 2004. С. 332–338.

5. Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербова та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 502: Держава та армія. 2004. С. 18–24.

6. Терський С. В. Стан гігієни на українських землях та у Львові XIII–XVII ст. // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 7. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2005. С. 78–88.

7. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с., іл.

8. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 320 с., іл.

9. Терський С. В. Літописна Пересопниця у системі міст Східної Волині ординського періоду (сер. XIII–XIV ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 25. Рівне, 2014. С. 116–120.

10. Терський С. В. Галицько-Волинское княжество на международных торговых путях в XIV в. // Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy / Dariusz Dąbrowski, Adrian Usupović, Teresa Maresz „Polska, Ruś i Węgry X–XIV wieku w stosunkach międzynarodowych» (Warszawa, Polska, 16–17 czerwca 2014 r.). S. 239–256.

11. Торговля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наук. думка, 1990. 407 с.

12. Фондова група «Київська Русь» Львівського історичного музею.

13. Фондова група «Археологія Нової доби» Львівського історичного музею.

Тортіка М. В.

ORCID: 0000-0001-9674-5629

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства

Харківська державна академія культури

м. Харків, Україна

РЕДУКЦІЯ ДАТ ПОХОДУ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1111 Р.: ПРАКТИКА ІСТОРИКО-ХРОНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ключові слова: половці, Володимир Мономах, літопис, історична хронологія, зчислення часу.

Серед етнічних груп східного походження, які відігравали помітну роль у культурному та політичному житті Південної Русі, половці посідають особливе місце. Для східноєвропейської історіографії дослідження історії половців наприкінці XI – на початку XIII ст. традиційно базувалося на даних давньоруських літописів. Як приклад, можна навести Іпатіївський і Воскресенський літописи, в яких містяться дані про похід Володимира Мономаха проти половців у 1111 р. від Р/Х або в 6619 р. від С/С. Протягом більш ніж столітньої історії досліджень, аналізуючи та порівнюючи зазначені літописні тексти, багато фахівців ставлять перед собою низку питань: перше – це ранній характер святкування Великодня (Пасхалія); далі – це питання про різноманітну інтерпретацію в тексті обох літописних текстів дати прибуття війська Мономаха до берегів Сіверського Дінця (Дону Великого); і, нарешті, це різночитання в рахунку тижнів, які передували рейду князівських загонів до кордону власне половецьких земель з подальшим взяттям Шаруканя та спалення Сугрова. Навряд чи слід якось окремо коментувати факт того, що визначення дати Великодня та максимально чітке обґрунтування конкретних днів взяття Шаруканя та руйнування Сугрова необхідні дослідникам для більш чіткої локалізації самих половецьких центрів з подальшим коригуванням географії походу Володимира Мономаха.

Власне саме питання обчислення Пасхалії пов'язане з обмеженням Нікейським собором терміном Великодня, який не може бути раніше 4 квітня та пізніше 8 травня. Таким чином, зазначена в джерелах дата 2 квітня ніби виявляється поза межами можливого датування Великодня. Цікаво, що на ранній характер Великодня звернула увагу і С. О. Плетньова. Все ставатиме на своїй місці, якщо взяти за основу відліку не григоріанське,

а юліанське літочислення, однією із інтерпретацій якого є візантійська традиція зчислення часу. Сучасне датування на основі «нового стилю» є абсолютно немислиме для літописця XII ст. Проте межі розрахунку Пасхалії на основі юліанського стилю виглядають зовсім інакше (не раніше 22 березня – не пізніше 25 квітня).

Методика історико-хронологічного дослідження у даному випадку може бути побудована наступним чином: виявлення хронологічних фрагментів літописних текстів; аналіз самої датованої події; порядок послідовної реконструкції подій, описаних в даному історичному джерелі, з їх подальшим переведенням на сучасну систему обчислення часу. У зв'язку з цим слід зазначити, що в історичній хронології прийнято вважати основою для редукції скоріш за все не григоріанський, а юліанський календар. Власне, історики вважають його більш пристосованим до специфічних джерелознавчих розрахунків, пояснюючи подібну вибірковість складнішою циклічністю григоріанського календаря (400 років).

Отже, із залученням юліанського стилю, в контексті редукції дат Іпатіївського та Воскресенського літописних списків, ранній Великдень 2 квітня стає вірогідним і опосередковано підтверджує справжність літописних текстів. Це, у свою чергу, підтверджує і проведений автором математичний розрахунок Пасхалії для визначення Великодня в 1111 р. від Р. Х.

Наступним аспектом цього дослідження є питання про хронологію прибуття війська Володимира Мономаха на Дон (Сіверський Донець), тісно пов'язане з датуванням взяття Мономахом та союзними йому князями половецького центру – Шаруканя. З цього питання дані літописних текстів розходяться, стверджуючи, з одного боку (Іпатіївський список), що до «Дону» війська вийшли в «шостий тиждень посту», тоді як в іншому (Воскресенський літопис) повідомляється, що ця подія сталася в «п'ятий тиждень посту». Таким чином, можна припустити, що або джерела інформації у літописців були різні, або один із літописів несе в собі спотворену інформацію, а це в свою чергу порушує питання про її початкову автентичність. У такому контексті завданням хронологічного дослідження стає уточнення адекватності одного зі списків дійсної хронології подій. Історики понад сто років прагнули «викрити» один зі списків у спотворенні хронологічної інформації, при цьому зовсім не враховуючи факт того, що давньоруське поняття «тиждень» може мати два значення: традиційне – неділя та давньоруське (але більш пізнє) «седмица». Такий погляд на заявлену проблему робить достовірними повідомлення обох списків, інформація яких побудована на подібних даних, однак у контексті різних хронологічних систем координат.

Слід наголосити, що сьогодні однією з найскладніших наук у комплексі спеціальних історичних дисциплін справедливо вважається історична хронологія. Власне, вже з перших спроб редукції стародавніх

систем обчислення часу, їх переведення на юліанський календар французьким ученим Жозефом Скалігером (XVI ст.), а пізніше, в контексті аналогічних досліджень, його пізнішого німецького колеги Людвіга Іделера (кін. XVIII – перша половина XIX) ст.) Завданням історичної хронології було вивчення уявлень про час з подальшим перекладом дат історичних джерел на сучасне літочислення. У зв'язку з цим ще одним аспектом історико-хронологічних досліджень стало вивчення історичного контексту письмових джерел, визначення достовірності яких багато в чому залежало від результатів порівняння літописних та математично-астрономічних датувань. Саме такому аналізу були успішно піддані фрагменти Іпатіївського та Воскресенського літописів, що зрештою дозволило говорити про математично-хронологічне підтвердження їхньої історичної автентичності та широкої інформативності.

Таким чином, можна вважати, що обидва літописи давали одну ту саму інформацію, обидва не містили помилки в датуванні подій, але інтерпретували дати відповідно до різних хронологічних систем координат.

СЕКЦІЯ ІІ. БЛИЗЬКИЙ ТА СЕРЕДНІЙ СХІД У ХХ–ХХІ СТ.

УДК 141.1

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-17>

Алієва Фаріда

ORCID: 0000-0002-3538-904X

кандидат історичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

Інститут історії імені А. А. Бакіханова НАН Азербайджану

м. Баку, Азербайджан

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ АЗЕРБАЙДЖАНУ НА ПОЧАТКУ 20–30 РР. ХХ СТ.

Ключові слова: Азербайджан, Азербайджанська Демократична Республіка, більшовики, політичні репресії.

Після проголошення незалежності Азербайджану Бакинська рада і її виконавчий орган – Рада Народних Комісарів – не лише не визнали національний уряд, але й усіма засобами (політичними, економічними, дипломатичними, воєнними) виступили проти цього [1].

22 квітня 1918 р. було проголошено незалежну Закавказьку Федеративну Республіку та сформовано новий закавказький уряд, до якого від Азербайджану увійшли 5 міністрів. Однак створення цього уряду не призвело до встановлення єдиної влади в Закавказзі, що ще більше посилювало анархію, що панувала тут. У цих умовах грузинські представники оголосили про свій вихід зі складу сейму. 26 травня сейм було розпущено і Грузія проголосила свою державну незалежність. Азербайджанські делегати сейму створили Тимчасову Національну Раду Азербайджану, головою якого було обрано М. Расулзаде. Перші збори Національної Ради відбулися 28 травня, які оголосили про створення на території Південного та Східного Закавказзя Азербайджанської Демократичної Республіки. Прем'єр-міністром першого уряду молоді держави став Ф. Х. Хойський [2].

Після розпаду Азербайджанської Демократичної Республіки влада перейшла в руки Воєнно-революційного комітету Азербайджану. В квітні 1920 року Баку став столицею Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки. Ця дата змінила історію азербайджанського

народу і навіть прийнята Конституція мала на меті гарантування диктатури пролетаріату. Новий уряд запроваджував свій ідеологічний та політичний режим. Для зміцнення свого режиму більшовики використали випробуваний історією метод страху, який сприяв її перемозі під час громадянської війни у Росії. Застосування терору на державному рівні в Азербайджані здійснювалось Надзвичайною комісією, Вищим революційним трибуналом та спеціальним відділом XI Червоної Армії [3]. Зважаючи на архівні матеріали, можна довести, що ще під час існування АДР більшовики вели репресивну політику на території Азербайджану. Якщо ця політика мала спочатку терористичний і диверсійний характер, то починаючи з перших днів радянзації вона обернулася масовими політичними репресіями.

Першою жертвою політичних репресій стала Азербайджанська Демократична Республіка.

Більшовики намагалися стерти з пам'яті народу державу, яка проіснувала приблизно два роки і зазнала ліквідації з боку радянської влади. Цей процес – спотворення історії, замовчування реалій 1918–1920-х років – втілювався у життя різними шляхами, один із яких – знищення представників азербайджанської інтелігенції та працівників культури [4].

Перший наказ, з якого почалися репресії, про арешти та конфіскації було видано 29 квітня 1920 року. Відповідно до цього рішення було організовано Азербайджанську Надзвичайну Комісію. Наказ Азревкому від 2 червня 1920 р. «Про боротьбу з контрреволюцією» створив підставу для багатьох подальших вироків. 17 травня 1920 р. Політбюро КП(б) Азерб. РСР прийняло ухвалу про створення в Баку трудового (концентраційного) табору. Етап масових репресій настав за умов переходу до так званої «соціалістичної реконструкції» [5].

Історія є доказом агресивної радянської політики в Азербайджані, події 20–30 років характеризуються політичною нестабільністю, що суттєво вплинуло на подальшу долю азербайджанського народу.

Література:

1. Гасанлы Дж. Азербайджан на перекрестке эпох: первая попытка интеграции в свободный мир (1917–1920). Кавказ и глобализация Т. 3. В. 4., 2009. С. 147.

2. Махмуд Исмаил. История Азербайджана: краткий обзор с древнейших времен до 1920. Баку, 1995. С. 51.

3. Исмаилов Э. Краткий курс по истории Азербайджана. М. 2010. 416 с.

4. Мамедова З. Между молотом и наковальней: о положении южных азербайджанцев в 1920–1925 гг. История Азербайджана. <https://azerhistory.com/?p=40195>

5. Алиева С. Сталинские репрессии в Азербайджане. 2017. Стаття. Електронний ресурс.

Брильов Д. В.

ORCID: 0000-0001-6214-2782

доктор філософських наук, доцент,

в.о. старшого наукового співробітника

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

«МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ключові слова: іслам в Росії, Російсько-українська війна, мусульмани в армії.

На тлі російського вторгнення в Україну все частіше порушується тема участі на боці російських військ найманців із Близького Сходу, насамперед – Сирії та Лівії. Але окрім суто військової сторони використання російською армією близькосхідних найманців, існує не менш важливий релігійний вимір присутності мусульман в російській армії – наскільки військові-мусульмани можуть бути інтегровані до російської армії з огляду на домінування православ'я як серед росіян, так і в армії. Достатньо згадати відкриття Головного храму Збройних сил РФ у 2018 році та загалом позицію патріарха Кирила та РПЦ у російсько-українському конфлікті.

Як показують нечисленні дослідження, тема ісламу та мусульман у російській армії залишається вкрай болісною. Насамперед, військові соціологи відзначають постійне зростання рівня релігійності в армії – якщо 1990 року віруючими себе вважали 14 % військовослужбовців, 1992 – 22%, 1996 – 34%, то 2006 – вже 68% [7, с. 197]. При цьому частка мусульман у збройних силах змінюється стрибкоподібно – якщо в період з 2008 по 2010 рік кількість військовослужбовців, які вважають себе мусульманами, зросла з 3% до 10%, то на 2014 рік знизилася до 6%, у 2017 році зросла до 7%, а в 2019 року досягла 9%. Незважаючи на те, що мусульмани становлять приблизно десяту частину особового складу збройних сил, армійських імамів-капеланів – лише двоє (православних капеланів – 147). З 300 культових споруд на території Міністерства оборони РФ (за даними на 2015 рік), мусульмани-військовослужбовці мають лише 1 мечеть, 1 духовний центр і 5 молитовних кімнат [2].

У мусульман-військовослужбовців виникають труднощі не тільки через відсутність імамів-капеланів та молитовних приміщень. Серйозні проблеми викликають також відсутність у збройних силах халяльної їжі,

можливості виконувати щоденну п'ятиразову молитву та дотримання посту у місяць Рамадан. Деякі мусульмани відмовляються вимовляти текст військової присяги, мотивуючи це тим, що в ісламі заборонено будь-кому у чомусь присягатися окрім як Аллагові. Іноді, в окремих випадках, ця проблема вирішується тим, що мусульмани-військовослужбовці замість «клянуся» вимовляли «зобов'язуюсь». За словами одного з мусульман-військовослужбовців, через подібні проблеми практикуючі мусульмани вкрай рідко йдуть до армії [5].

З урахуванням згаданих проблем не дивно, що серед мусульман-військовослужбовців спостерігається більше випадків ухилення від виконання своїх військових обов'язків з релігійних міркувань, ніж серед інших конфесій. Серед усіх випадків такого ухилення мусульманам належить близько половини (47%) [7, с. 204].

Керівництво Міноборони Росії теж не дуже радіє мусульманам в армії, принаймні – представникам Північного Кавказу. Наприклад, призов до збройних сил з Чеченської республіки було відновлено після багаторічної перерви лише у 2014 році. За словами голови комісії з проблем національної безпеки Громадської палати Олександра Каньшина, хоч і відомо, що чеченці добре воюють, проблема з проходженням ними військової служби залишається, оскільки є побоювання, що, пройшовши військову підготовку в армії, вони згодом поповнять лави екстремістів [9].

Про небажання призвати мусульман у російську армію свідчить і аналіз щорічного призову, який показує, що кількість призваних щорічно жителів «мусульманських» республік Росії помітно нижча, ніж призовний потенціал у цих республіках. Наприклад, в осінній призов 2016 року для проходження військової служби було відібрано близько 1,5 тис. дагестанців, хоча загалом у регіоні призову підлягали 50 тис. осіб. З Татарстану було призвано понад 4 тис. осіб, підлягали призову – 20 тис. осіб, із Чечні було призвано 500 новобранців, хоча кількість призовників у республіці становить понад 86 тис. осіб. На військову службу з Республіки Інгушетія взяли 350 призовників, хоча призову підлягали 12 тис. [6]. Дещо відрізняється ситуація в Дагестані – якщо у 2011 році з Дагестану призвали всього 121 особу (причому майже всі – не кавказці), то у 2019 – 3 тис., а у 2020 – 4200 осіб. Подібну відмінність Дагестану пояснюють значним скороченням рівня насильства (з 2010 до 2020 – у 70 разів), пов'язаного з діяльністю збройного підпілля [3].

Як бачимо, у російській армії не дуже раді мусульманам-сунітам, і малоймовірно, ситуація навряд чи скоро зміниться. Можливо, саме тому, навіть при наборі найманців серед сирійців, російські військові віддають перевагу бійцям Хезболли (шиїтам), сирійським алавітам (нусейрітам) та християнам. Зокрема, готовність відправити бойовиків до України, щоб вони воювали разом із російською армією, висловив командувач

сирійськими урядовими воєнізованими силами національної оборони у місті Сукайлабія (мухафаза Хама) Набель аль-Абдулла, православний християнин, який тісно пов'язаний із російськими військовими з бази Хмеймім. Разом із Симоном аль-Вакілем, командувачем Національних сил оборони в місті Махарда, також християнином, аль-Абдулла розгорнув мобілізацію християн для відправки в Україну. За словами місцевих сунітів, при наборі добровольців перевага надається алавітам та християнам. Добровольці-суніти повинні пройти перевірку безпеки, перш ніж їх приймуть, і рекомендацію когось близького до російських сил, таких як аль-Абдулла або генерал Сухейл аль-Хасан [10].

Подібна дискримінація сунітів як у російській армії, так і при вербуванні добровольців на Близькому Сході має коріння в російській історії. Цьому багато в чому сприяли складні відносини Росії з переважно сунітською Туреччиною, Кавказька війна (1817–1864), а в наші дні – Перша та Друга чеченські війни, а також вторгнення бойовиків у Дагестан у 1999 р. На цьому тлі для російської влади кращим виглядає шіїзм, враховуючи тісні історичні зв'язки між Росією та Персією. Досить згадати Перську козацьку дивізію при дворі шаха, чи вплив Росії у Північному Ірані за підсумками Англо-російської угоди 1907 року. Шіїзм виявився більш симпатичним і головному гравцю релігійної сцени Росії – патріарху Кирилу, який, будучи Головою Відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ, доклав багато зусиль для створення у 1997 році Спільної російсько-іранської комісії з діалогу «Православ'я – Іслам» [8], яка у 2022 року планує зібратися вже вдованадцять.

Тому не варто дивуватися, що антисунітські та прошіїтські увялення були притаманні Володимирі Путіну з перших днів його діяльності на посаді президента Росії. Даючи інтерв'ю Ларрі Кінгу у 2000 році, у перший рік свого президентства, Путін заявив: «коли наші війська увійшли до Чечні... з'ясувалося, що зі сторони було вкинуто нову для Чечні ідеологічну платформу – релігійну, вона прийшла з Близького Сходу. Місцевому населенню почали нав'язувати сунітське тлумачення ісламу, а наші жителі Кавказу – це переважно шіїти» [4]. І це при тому, що російська частина Кавказу населена саме сунітами, з незначною присутністю громад шіїтів.

Існуючі проблеми щодо мусульман у російській армії лише посилилися після початку російського вторгнення в Україну. Насамперед звертає на себе увагу висока частка військовослужбовців із мусульманських регіонів Росії серед загиблих та взятих у полон українськими військовими. З іншого боку – неоднозначна реакція серед самих російських мусульман. Офіційні муфтіяти підтримали російське вторгнення, тоді як релігійні діячі, опозиційні російській владі та офіційним муфтіятам, – засудили. Особливо сильна критика участі мусульман у російському

вторгненні лунає з боку салафітських громад. Наприклад, відомий салафітський проповідник Абу Умар Сасітлінський взагалі заявив, що мусульмани, які служать за контрактом у російській армії, є віровідступниками [1]. Тому дуже малоймовірно, що в найближчому майбутньому варто очікувати на якісь позитивні зміни в існуючому становищі мусульман у російській армії.

Література:

1. Абу Умар Саситлинский. Путинская война в Украине // https://www.youtube.com/watch?v=rGUKpHQVl_0
2. Взаимодействие Вооруженных сил России с религиозными объединениями: современное развитие традиции // <https://web.archive.org/web/20150315134249/http://pobeda.ru/vzaimodeystvie-vooruzhennyih-sil-rossii-s-religioznyimi-obedineniyami-sovremennoe-razvitiie-traditsii.html>
3. Дзюцати В. «Не доверяют»: армия России опять отказалась от ингушей и чеченцев? Кавказ.Реалии. 2021, 6 апреля. <https://www.kavkazr.com/a/31188967.html>
4. Интервью ведущему телеканала Си-эн-эн Ларри Кингу. 8 сентября 2000 года. Президент России. 2000, 8 сентября. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21558>
5. Легко ли мусульманину в армии? Казанские ведомости. 2019, 21 февраля. <https://kazved.ru/news/legko-li-musulmaninu-v-armii-5702692>
6. Можно ли мусульманам служить в российской армии? За и против. Alif.tv. 2017, 26 сентября. <https://alif.tv/mozhno-li-musulmanam-sluzhit-v-rossijskoj-armii-za-i-protiv/>
7. Олейников С.В., Хлынин А.П. «Религиозная ситуация в вооруженных силах Российской Федерации» // Вестник МГЛУ. Общественные науки, № 3 (840), 2020: 195–209.
8. Состоялась встреча Святейшего Патриарха Кирилла с послом Ирана в России. Патриархия.ru. 2022, 12 апреля. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5916391.html>
9. Солопов М. Эксперты опасаются конфликтов в случае призыва в армию жителей Чечни. РБК. 2014, 21 сентября. <https://www.rbc.ru/politics/21/09/2014/570422739a794760d3d41a2b>
10. Khaled al-Khateb. Syrian Christian militia leader ready to join Russian forces in Ukraine war. Al-Monitor. 2022, March 28. <https://www.al-monitor.com/originals/2022/03/syrian-christian-militia-leader-ready-join-russian-forces-ukraine-war>

Добіжа В. В.

ORCID: 0000-0002-5540-9781

кандидат політичних наук,

доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства

Вінницький навчально-науковий інститут економіки

Західноукраїнського національного університету

м. Вінниця, Україна

Колесник О. В.

ORCID: 0000-0002-6995-983X

викладач вищої категорії циклової комісії правових

та психологічних дисциплін

Вінницький коледж економіки та підприємництва

Західноукраїнського національного університету

м. Вінниця, Україна

ЗАРОДЖЕННЯ ПАЛЕСТИНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК У 20–30 РОКАХ ХХ СТ.

Ключові слова: Палестинська проблема, конфлікт, Ізраїль, Палестина, євреї, араби, мусульмани.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., мабуть, найважливішим питанням зовнішньої політики великих держав того часу було так зване Східне питання, складовою частиною якого було палестинське. Палестина так і не стала сферою інтересів однієї держави. Тут намагалися закріпитися усі, і ніхто не хотів поступатися.

Території Великої Сирії (Біяд-аш-Шам), що входили до складу Османської імперії ще до Першої світової війни, були об'єктом зазіхання з боку Англії, Франції, Німеччини та сіоністського руху, який намагалися налагодити контакти з провідними країнами Європи.

З початком Першої світової війни серед євреїв з'являється надія на те, що їхнє питання про утворення власної держави буде вирішено, хоча той час не був надто сприятливим для політичної активності єврейського народу. Та не всі єврейські діячі були прихильниками пасивного очікування.

Після війни активізувалися і сіоністський рух. Євреї висунули ряд вимог, що стосувалися Палестини, котра мала стати англійською підмандатною територією. Це, наприклад, створення єврейської організації, основним завданням якої було керівництво роботою по заселенню та розвитку країни, при цьому права інших національностей будуть

гарантовані. Арабська мова нарівні з ідиш – офіційна мова. Визнання національного дому повинно проявитись у перейменуванні Палестини у Ерец-Ізраїль, тобто держава Ізраїлю, єврейський прапор мав стати прапором всієї країни. Деякі діячі висунули вимогу негайно проголосити єврейську незалежну державу.

Отже, подальший розвиток палестинської проблеми відбувався у нових умовах. Отримавши мандат на Палестину та Ірак, англійці одразу ж у серпні 1921р. замінили короля Абдаллаха його братом Фейсалом, відлучивши від Палестини землі на схід від Йордану, утворивши незалежну державу Трансіорданії.

Враховуючи арабське незадоволення Великобританія ще у 1922 р. видала «Білу книгу», автором якої був У.Черчіль, який тоді займав посаду міністра колоній. У ній проголошувався намір обмежити єврейську еміграцію, оскільки країна економічно не може поглинути таку кількість людей [4, с. 158]. Однак насправді все було інакше – і надалі продовжувалася єврейська еміграція, відбувалося формування економічних, суспільно-політичних та адміністративних установ, і надалі загострювалися арабо-єврейські відносини. Згодом, після подій біля Стіни Плачу в Єрусалимі, у серпні 1929 р., Англія видає нову «Білу книгу» (Пассфілда). Вона передбачала обмеження сіоністської колонізації та «рівноцінність обов'язків Англії як перед євреями, так і перед арабами Палестини». Однак досить швидко, у 1931 р., ця «Біла книга» була дезавуїрована під тиском керівника ВСО Х. Вейцмана.

З початком Другої світової війни, палестинське питання відійшло на другий план. Євреї тимчасово припинили політичні баталії з Англійцями та брали участь у війні. Давид Бен-Гуріон, висловлюючи думку багатьох євреїв, заявив: «Ми будемо воювати проти Гітлера, так ніби нема Білої книги, й ми будемо боротися проти Білої книги, так ніби нема Гітлера».

В перше десятиліття британського мандату єврейське населення Палестини значно збільшилося. На цей час припадає дві алії. В період третьої алії (1919–1923 рр.) в країну приїхало близько 35 тис. іммігрантів. По суті ця алія була продовженням попередньої, перерваної під час Першої світової війни. Серед переселенців домінували прихильники найрізноманітніших напрямів соціалізму та активісти халуціанського руху (піонерського), яких з Європи направляли до Палестини. Перед тим вони проходили спеціальну підготовку, як жити та працювати у важких умовах Палестини. Третя алія була більш економічно успішною, ніж попередня. Саме на початку 20-х років завдяки вдалим умовам, створеними для єврейських колоністів британською мандатною владою, розпочинає формуватися самостійна, «самоокупна» єврейська економіка. Етнічно у третій алії переважали вихідці з Росії. Носії традиційної єврейської культури з «місць осілости» практично не приїжджали у Палестину. Справа в тому, що в ті роки «палестинський варіант» еміграції розглядався майже виключно носіями сіоністської

ідеології. Сіоністи в цей же час вели боротьбу за вплив на єврейську діаспору не тільки з інтернаціоналістами з робітничих партій, але і рабинами, що притримувалися крайніх консервативних поглядів. Сіоністів вони вважали «відступниками від віри батьків». Саме рабини визначали політичну і духовну атмосферу в єврейських містечках і вони були не зацікавлені в розповсюдженні ідей переселення в Палестину серед традиційних єврейських громад.

Наступна, четверта хвиля тривала з 1924 р. до 1928 р. За цей час сюди приїхало біля 85 тис. чоловік. В значній мірі складалася із представників середнього класу, переважно із Польщі, влада якої розпочала дискримінаційну політику щодо євреїв. Багато із цих емігрантів, на відміну від своїх попередників, везли в Палестину свої власні, хоча і невеликі, капітали. Це сприяло розвитку дрібного та середнього підприємництва, а також розширенню будівництва.

До кінця 20-х років єврейське населення Палестини становило 162 тис. чоловік або 17% населення країни. В єврейському секторі економіки працювало близько півтори тисячі промислових підприємств та 111 сільськогосподарських поселень. Досить успішно розвивалася система освіти. Саме в цей час іврит визнається офіційною мовою ішува та основною мовою викладання у єврейських школах, кількість яких постійно збільшується. В середині 20-х років в Палестині відкривають два вищі навчальні заклади – Єврейський університет у Палестині і Політехнічний інститут Техніон у Хайфі.

У 1935 р. розпочинається п'ята, найчисельніша, хвиля, яка тривала до 1939 р. Кількість переселенців становила близько 250 тис. чоловік, пік переселення прийшовся на середину 30-х років. Це можна пояснити тим, що в цей час до влади у Німеччині прийшли нацисти з їх програмою «остаточного вирішення єврейського питання», а також більш жорстким еміграційним законодавством у більшості європейських країн, у тому числі і США. Саме туди до того часу направлялась більша частина переселенців.

Це був час остаточного вирішення старого Східного питання і час народження нового, що призвело до гострого конфлікту, викликаного початком реалізації сіоністської програми по перетворенню Палестини в центр єврейського народу. Поява в невеликій близькосхідній країні великої кількості іноземних емігрантів, що претендували на право управляти цією територією, не могла не наштовхнутися на протидію місцевого населення. Паростки майбутнього конфлікту були пророчені саме в цей час, досить згадати події біля Стіни Плачу в Єрусалимі.

Таким чином, вже перед Другою світовою війною політичне протистояння навколо палестинської проблеми вийшло за рамки власне самої Палестини. Крім палестинських арабів, що добивалися незалежності Палестини, в цю боротьбу були втягнуті сусідні країни Арабського Сходу, сіоністський рух та провідні країни Заходу.

Захарченко А. М.

ORCID: 0000-0001-7492-6103

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

м. Одеса, Україна

ВІДНОСИНИ МІЖ США ТА САУДІВСЬКОЮ АРАВІЄЮ В УМОВАХ НОВИХ ЗАГРОЗ МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ

Ключові слова: США, Джо Байден, Саудівська Аравія, Близький Схід, політика, безпека.

За останнє десятиліття регіон Близького та Середнього Сходу зазнав глибоких геополітичних перетворень. Вони відбувались на фоні суттєвого скорочення американської залученості в регіональні справи. Самоусунення Вашингтону від близькосхідних проблем, зокрема від війн у Сирії, Лівії та Ємені, суттєво зменшило впевненість регіональних еліт у здатності США гарантувати їхню безпеку. Особливого значення у цьому контексті набувають відносини Вашингтона із своїм провідним регіональним партнером – Саудівською Аравією, що зазнали серйозної еволюції продовж останніх років.

Драматичні наслідки війни Росії в Україні, що вийшли далеко за межі Європи, знов підтвердили важливість Близького Сходу та регіональних союзників для американських національних інтересів. Зацікавленість США у збільшенні обсягів видобутку нафти, загроза поглиблення військового співробітництва між Росією та Іраном та стагнація переговорів щодо іранської ядерної програми сформували передумови для переважання американсько-саудівських відносин.

Джо Байден будував свою президентську кампанію у 2020 р. на необхідності кардинального перегляду зовнішньополітичного курсу свого попередника, зокрема, на близькосхідному напрямку. Центральним елементом стратегії Трампа на Близькому Сході була політика «максимального тиску» на Іран, який був визнаний загрозою номер один для американських інтересів в регіоні, з опорою на важливих американських близькосхідних партнерів – Аравійські монархії та Ізраїль. Керуючись принципами *realpolitik*, Трамп перестав чинити тиск на арабські держави з приводу прав людини й демократизації та побудував добрі відносини з авторитарними близькосхідними режимами, зокрема, із Саудівською Аравією.

Байден мав намір кардинально переглянути такий підхід. В якості кандидата на посаду президента він заявив, що поставить права людини «в центр зовнішньої політики США». Зокрема, він пообіцяв поводитися із саудівцями «як із ізгоями, якими вони і є», звинувативши саудівський режим у порушеннях прав людини (насамперед, у вбивстві журналіста Джамалія Хашоггі у Консульстві Саудівської Аравії в Туреччині 2 жовтня 2018 р.), політичних репресіях та варварських методах ведення війни в Ємені [3].

Відразу після вступу на посаду президента Байден знов підтвердив свою прихильність просуванню прав людини та оголосив про «перекалібрування» відносин із Саудівською Аравією. Він припинив підтримку наступальних операцій в Ємені та призупинив виконання масштабних контрактів на постачання новітнього озброєння Саудівській Аравії, узгоджених Трампом.

На додачу до цього Байден демонстративно дистанціювався від наступника саудівського престолу принца Мухаммеда ібн Салмана, якого вважають фактичним правителем Королівства. У липні 2021 р. за дорученням президента була оприлюднена доповідь Національної розвідки США, в якій стверджувалося, що операцію, в результаті якої був убитий опозиційний журналіст Хашоггі, схвалив особисто наслідний принц. Все це суттєво ускладнило відносини Вашингтона та Ер-Ріада.

Вихід Сполучених Штатів із Афганістану, а також поновлення переговорів з Іраном на фоні загального скорочення військової присутності американців у регіоні викликали очевидне розчарування з боку КСА. Напруга у відносинах між США та його близькосхідними партнерами ще більше загострилася після агресії Росії в Україні. З початком війни лідери Саудівської Аравії, ОАЕ, Ізраїлю та інших близькосхідних держав не приєдналися до кампанії західних санкцій проти Росії і прагнули максимально дистанціюватися від протистояння між Заходом та РФ. З іншого боку, війна в Україні знову підкреслила стратегічне значення близькосхідного регіону для світового енергетичного сектора, а також зростаюче значення арабських країн-експортерів нафти для глобальних гравців. У зв'язку з гострою необхідністю знизити високі ціни на нафту і знайти альтернативи енергетичній залежності Європи від Росії, адміністрація Байдена була змушена перейти до більш прагматичної політики [2].

Візит Байдена на Близький Схід, запланований на липень 2022 р., мав на меті зміцнити відносини США із традиційними близькосхідними партнерами на протигагу зростанню там впливу Росії та Китаю. Втім, перед президентом США постав нелегкий виклик: як збалансувати стратегічні інтереси співпраці з авторитарними режимами та американські цінності, такі як права людини. Особливо проблематичним у цьому

контексті виглядав майбутній візит до Саудівської Аравії, який викликав бурхливу дискусію в американському експертному середовищі. Деякі дослідники аргументовано вказували, що зустріч Байдена із принцом Мухаммедом прямо суперечить його обіцянкам щодо ізоляції саудівського режиму. Аби заспокоїти критиків, напередодні візиту американський президент опублікував статтю у виданні «The Washington Post», кореспондентом якого був Хашоггі. В ній він пообіцяв відкрити «новий і багатообіцяючий розділ участі Америки» на Близькому Сході [1].

Перший візит Байдена на Близький Схід на посаді президента відбувся 13–16 липня 2022 р. Під час свого турне він відвідав Ізраїль, Західний берег р. Йордан, Саудівську Аравію та взяв участь у роботі саміту Ради співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ) + 3.

Зустріч Байдена із саудівським керівництвом, особливо з наслідним принцом Мухаммедом ібн Салманом, стала знаменним зрушенням у політиці щодо Королівства. За підсумками американсько-саудівських переговорів в Джидді було підписане спільне Комюніке, в якому країни підкреслили важливість подальшого зміцнення свого стратегічного партнерства, а Байден рішуче підтвердив незмінну підтримку Вашингтоном безпеки Ер-Ріяда [4]. Головне послання свого близькосхідного турне американський президент озвучив під час виступу на саміті РСДПЗ + 3 (такий формат об'єднує Саудівську Аравію, Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман із Єгиптом, Іраком та Йорданією). Байден запевнив, що Сполучені Штати «не підуть з регіону та не залишать тут вакуум, який заповнять Китай, Росія чи Іран», і що Америка «залишиться активним та зацікавленим партнером на Близькому Сході» [5].

Результати візиту Байдена отримали неоднозначні оцінки як в США, так і в країнах регіону. Критики стверджують, що президент повернувся без жодного принципового досягнення: Саудівська Аравія не надала обіцянок щодо суттєвого збільшення видобутку нафти; не був утворений новий регіональний союз, що виступав би на підтримку інтересів США. При цьому, заради таких сумнівних досягнень Байдену довелося відступитися від свого курсу на підтримку демократії.

Втім, більшість аналітиків згодні, що візит Байдена, який остаточно зафіксував перехід адміністрації до прагматичної політики, був не тільки доречним, але й необхідним для закріплення як регіональних, так і міжнародних позицій Вашингтону. Він став важливим кроком назустріч близькосхідним партнерам США, демонстрацією вірності союзницьким зобов'язанням та міцності американських безпекових гарантій.

Хоча Байден не отримав від арабських країн зобов'язань щодо збільшення видобутку нафти, є перспектива подальшого обговорення цього питання пізніше. Принаймні, відновлене американсько-саудівське партнерство буде частиною подальших розрахунків в Ер-Ріяді. Щодо нового

регіонального альянсу, то адміністрація Байдена не розглядає його як якусь формалізовану та інституціалізовану структуру, а скоріше як групу країн, які готові об'єднати ресурси, там де це можливо та доречно, в координації з Вашингтоном. На фоні зміцнення російсько-іранських відносин, США та їхні близькосхідні партнери не виключають можливість формування альтернативної міжнародної коаліції на Близькому Сході, що складається з Росії, Ірану, Сирії, «Хизбалли», ХАМАСу та хуситів. В таких умовах поглиблення американсько-саудівського співробітництва у рамках очолюваної США системи безпеки набуває принципового значення.

Література:

1. Biden J. Why I'm Going to Saudi Arabia. *The Washington Post*. 2022, July 9. URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/07/09/joe-biden-saudi-arabia-israel-visit/>
2. Cook S., Indyk M. The Case for a New U.S.-Saudi Strategic Compact. *CFR Special Report*. № 94. June 2022. URL: https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/CFR_CSR94_U.S.-SaudiStrategicCompact.pdf
3. Democratic Debate Transcript. *NBC News Digital*. 2019, November 20. URL: <https://www.nbcnews.com/politics/2020-election/read-democratic-debate-transcript-november-20-2019-n1088186>
4. The Jeddah Communiqué: A Joint Statement Between the United States of America and the Kingdom of Saudi Arabia. *Saudi Press Agency*. 2022, July 16. URL: <https://www.spa.gov.sa/view-story.php?lang=en&newsid=2370228>
5. The United States Strengthens Cooperation with Middle East Partners to Address 21st Century Challenges. *The White House*. 2022, July 16. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/07/16/fact-sheet-the-united-states-strengthens-cooperation-with-middle-east-partners-to-address-21st-century-challenges/>

Меміш О. М.

ORCID: 0000-0003-1838-4877

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри археології

та спеціальних галузей історичної науки

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

м. Черкаси, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ «КУРДСЬКОГО ПИТАННЯ» (1920-ті – ПОЧАТОК 2000-Х рр.)

Ключові слова: Європейський Союз, «копенгагенські критерії», «курдське питання», курдський опір, Турецький Курдистан, Робітничка партія Курдистану.

У своєму історичному розвитку «курдське питання» в Турецькій Республіці пройшло низку етапів. Їхні хронологічні рамки визначаються, з одного боку, політичними, соціально-економічними процесами, як у самому Турецькому Курдистані та в курдському суспільстві, так з другого боку – змінами, що відбувалися в міжнародних відносинах, включаючи і Близький Схід.

В цілому історію курдського руху в Турецькій Республіці можна умовно розділити на наступні етапи.

Перший – з 1923 р. до початку 1960-х рр., який характеризувався стихійною боротьбою, що періодично виливалася в збройні, але слабо організовані та підготовлені, повстання, які жорстко придушувалися турецькою армією. Найбільші повстання курдів у 1925, 1929 та 1937 роках були жорстко придушені центральною владою, хоча опір курдів у цей період за своєю суттю представляв боротьбу релігійно-племінних об'єднань та груп (переважно сільських) з централізацією управління та контролем на місцях, а не з турецькою державою як такою.

Другий етап – з початку 1960-х рр. до 1984 р. відрізнявся від попереднього тим, що в умовах досить широкої за турецькими мірками демократії, незважаючи на постійні репресії, на місце історичних до цього розрізнених і нечисленних політичних організацій прокурдського штибу, прийшли масові і достатньо організовані політичні партії. У цей час відбувалося розширення соціальної бази лівих політичних рухів. Це було пов'язано з тим, що в умовах вкрай безправного становища, з одного боку, і люмпенізації населення Турецького Курдистану, з другого, всі можливі ідеї класового звільнення, встановлення істинно народної

демократичної влади здавалися багатьом стрижневими, здатними вирішити всі проблеми курдів. Однак, більшість партій практично незабаром після офіційного початку своєї діяльності заборонялася турецькою владою.

Третій етап 1984–1999 рр. – озброєне протистояння Робітничої партії Курдистану (РПК) та турецької держави. Після військового перевороту 1980 р. гострота «курдського питання» багато в чому пов'язана з безкомпромісною позицією влади невизнання будь-яких прав за курдами. В цих умовах курдський рух у Туреччині приймав дедалі радикальніші форми. З серпня 1984 р. Робітничая партія Курдистану (створена в середині 70-х років) відкрито розпочала повстанську боротьбу проти влади в Турецькому Курдистані. Зі свого боку турецький уряд значно посилив репресії проти курдів. Поступово окремі збройні сутички між бійцями РПК та урядовими військами переросли у повномасштабну громадянську війну у південно-східних районах країни. З того часу Турецький Курдистан перетворився на нове постійне вогнище напруженості на Близькому Сході. Жодній із протиборчих сторін не вдавалося взяти гору: курдам – домогтися визнання прав на самовизначення, а Анкарі – зламати курдський опір, що міцнішав. Багаторічна кровопролитна війна проти курдів посилювала економічні та політичні труднощі, що переживалися Туреччиною, породжувала екстремізм, що дестабілізував її політичну систему. Арешт і суд над лідером Робочої партії Курдистану А. Оджаланом викликав сплеск інтересу до курдської проблеми в усьому світі.

Четвертий етап – кінець 1999 р. – 2004 р. Розглянутий період історії курдського руху можна назвати часом втрачених можливостей [1, с. 237]. Після того, як у 1999 році був схоплений лідер РПК А. Оджалан, багатьом здавалося, що настав перелом у протистоянні турецької армії та курдської організації. РПК оголосила про одностороннє припинення вогню і заявила про перегляд своєї політичної концепції, зміни у стратегії та тактиці боротьби. Їхній відступ було сприйнято в Анкарі як остаточна перемога над РПК. У період, що розглядається, відбувалася подальша інтернаціоналізація «курдського питання», безпосередньо пов'язаного з подіями в сусідньому Іраку. Широкомасштабна військова операція міжнародної спільноти на чолі з США та Великобританії, що розпочалася у березні 2003 р., безсумнівно змінила геополітичну ситуацію в регіоні Близького та Середнього Сходу. Продовжуючи наголошувати на силовому придушенні, Туреччина не доклала жодних зусиль для вирішення курдської проблеми, а лише на якийсь час приглушила протиріччя, загнала їх углиб своєї державної системи, не рахуючись з тим, що вони з часом знову можуть дати про себе знати новим витком ескалації напруженості. Тож не дивно, як це було вже неодноразово раніше, що ставка турецької влади на силу породила нову хвилю курдського опору.

П'ятий етап 2004 – 2009 рр. У зв'язку зі зміною геополітичної ситуації на Близькому Сході керівництво РПК 1 червня 2004 року оголосило про початок збройного опору і припинення виконання введеного ними ж мораторію.

Шостий етап 2009 р. – до сьогодні. Період характеризується спадом терористичної активності курдів та переходом сторін до мирного врегулювання «курдського питання».

Вищевикладене надзвичайно важливе з огляду на те, що з початку 1990-х рр. «курдське питання» увійшло до числа базових тем переговорів Анкари з Євросоюзом. Теракти на південному сході Туреччини, жорсткі заходи щодо цивільного населення курдських районів, на території яких діяв спеціальний режим надзвичайного стану – все це пояснювало увагу Брюсселя до турецьких курдів. Однак, цього все ж таки було недостатньо для перетворення «курдського питання» на один із ключових сюжетів переговорів про вступ до ЄС. Головну роль у міжнародній політизації конфлікту відіграли курдські активісти-правозахисники, які широко використовували всілякі політичні та правові механізми різних Європейських міжнародних організацій для фіксації правопорушень щодо курдської меншості, відстоювання своїх прав та тиску на уряд з метою ініціювати політичні перетворення [2].

За 1990-ті роки у курдів сформувався символічний образ «Європи», готової допомогти їм у боротьбі за справедливість та власну державність. Це поняття конкретизувалося не в самому ЄС, як моделі загальноєвропейської держави, а в таких структурах, як Європейський суд з прав людини. У той час як турецькі суди воліли дивитися крізь пальці на факти порушень базових прав і свобод турецьких курдів, юристи з Діярбакира (суспільно-економічного та культурно-освітнього центру турецького Курдистану) за підтримки британських правозахисників та допомоги представників курдської діаспори в Європі успішно налагодили механізм відстоювання прав курдів у Страсбурзі. Ухвали, які виносив Європейський суд у 1990-і роки на адресу уряду Туреччини, фіксували масштабні порушення прав цивільного населення курдських районів та численні факти уникнення відповідальності винних у цих порушеннях.

Рішення Європейського суду негативно відбивалися на міжнародному іміджі Туреччини і певним чином спростовували твердження офіційної Анкари про те, що сили безпеки займаються виключно боротьбою з терористами. Однак, це не надто позначилося на суттєвому пом'якшенні суспільно-політичної та безпекової напруженості в регіоні. Лише подальше зміцнення перспективи вступу Туреччини до Євросоюзу, активізація переговорів із Брюсселем у 1999 р. та адміністративно-політичні реформи в рамках «копенгагенських критеріїв» відкрили новий коридор можливостей для стабілізації, а потім і пом'якшення напруженості в регіоні. Як це було, наприклад, і після закінчення Другої світової війни, коли Туреччина, яка стала однією з країн-засновників ООН та

перших членів Ради Європи, ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини, прагнучи тим самим підкреслити свою відданість принципам сучасного світу та західної цивілізації. Можна згадати, у зв'язку з цим, і кінець 1980-х років, коли Тургут Озал надав громадянам Туреччини право звертатися до Європейського суду з прав людини, щоб поліпшити імідж Туреччини в очах західних політиків та підвищити шанси на вступ країни до ЄС [3, с. 51–72].

Реформи, на яких наполягав Брюссель, були спрямовані на зміцнення демократичних інституцій та встановлення контролю за дотриманням прав людини. Все це сприймалося більшістю турецького суспільства досить позитивно, з урахуванням перспективи повноправного членства в ЄС та нових можливостей для економічного розвитку. Невирішене курдське питання виступало серйозною перешкодою на шляху реалізації європейських амбіцій Анкари. Визнання базових цивільних прав курдської меншини виглядало розумною платою за вступ до єдиної Європи.

Однак, такі поступки могли задовольнити курдів тільки на початковому етапі. До 2000-х років, коли курдські райони на сході та південному сході Туреччини керувалися в особливому режимі надзвичайного стану, вимоги курдів здебільшого обмежувалися захистом базових цивільних прав. На той час політичні вбивства та позасудові розправи, примусове переселення та інші акти насильства з боку сил безпеки щодо курдів були звичайною практикою. Курдські політики та прихильники РПК вважали припинення перманентної напруги та конфлікту, повернення до нормального життя на південному сході Туреччини головним пріоритетом. Європейські представники розглядали це як задоволення законних прав курдів та обов'язок влади країни, яка претендує на членство в ЄС [4, с. 51].

Переломним моментом у стосунках Турецької держави та курдських меншин став 1999 рік, коли 12 грудня на саміті Європейської Ради у Гельсінкі Туреччина була офіційно визнана кандидатом на членство в ЄС. Цим було започатковано принципово нові підходи турецької держави до всебічної позитивної співпраці з широкими колами курдської спільноти.

Література:

1. Somer M. Turkey's Kurdish Conflict: Changing Context, and Domestic and Regional Implications. *The Middle East Journal*. № 58 (2). 2004.
2. Turkey's Accession to the EU: – Kurdish Human Rights Project. (<https://www.khrp.org/>).
3. Кудряшова Ю. С. Турция и Европейский Союз: история, проблемы и перспективы взаимодействия. М., 2010. 364 с.
4. Vardan Ö. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects. *Turkish Policy Quarterly*. 2009. № 1. P. 49–57.

Моціяка О. П.

ORCID: 0000-0003-0891-3958

аспірантка

ДУ «Інститут всесвітньої історії

Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ТУРЕЦЬКО-БАЛКАНСЬКИХ ВІДНОСИН ЗА ЧАСІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АХМЕТА ДАВУТОГЛУ (2009–2016)

Ключові слова: неоосманізм, «м'яка сила», Партія справедливості і розвитку, Ахмет Давутоглу, Турецька агенція співробітництва та розвитку, Інститут ім. Юнуса Емре.

Після розпаду Османської імперії у 1918 р. турецько-балканські відносини тривалий час не були активними. Мустафа Кемаль (Ататюрк), президент утвореної в 1923 р. Турецької республіки, відкинув османський геополітичний вектор та імперські амбіції держави. Аж до початку ХХІ ст. Балкани не перебували в колі першочергових зовнішніх інтересів Туреччини. Ситуація змінилася, коли на парламентських 2001 р. виборах перемогла Партія справедливості і розвитку (далі – ПСР), очолювана чинним президентом Реджепом Тайїпом Ердоганом [1].

Концептуальні засади зовнішньої політики партії були розроблені політологом і політиком, а з 2009 р. – міністром закордонних справ Туреччини Ахметом Давутоглу у праці «Стратегічна глибина» (2001). Одним із її ключових постулатів є повернення до османських геополітичних інтересів, до яких входить і Балканський регіон (т. зв. концепція «неоосманізму») [5, с. 34]. Саме з цього приводу Р. Т. Ердоган у 2009 р., виступаючи на церемонії запуску серії проектів, реалізованих в Сербії Агентством зі співробітництва та координації при турецькому уряді (далі – ТІКА) у 2019 р., зазначив: «Наше історичне і культурне надбання є нашим спільним надбанням. Кожна п'ядь цих земель є пам'ятником нашої солідарності і нашої співпраці» [6].

На відміну від періоду Османської імперії, який А. Давутоглу назвав «золотим віком для Балкан» [4, с. 362], в сучасну епоху Анкара прагне здійснювати вже не політичний, а соціально-економічний і культурний вплив. Останній, зокрема, є складовою т. зв. політики «м'якої сили». За визначенням професора Гарвардського університету Дж. Ная, це політика, заснована на нематеріальних чи непрямих впливах, таких, як

культура, цінності та ідеологія [8]. Культурний вплив на Балканський регіон Туреччина здійснювала і здійснює через діяльність Турецької агенції співробітництва та розвитку (далі – ТІКА), Інституту ім. Юнуса Емре, різноманітних організацій та засобів масової інформації.

ТІКА була заснована ще в 1992 р. з метою допомогти дружнім і союзним націям (Близький Схід, Кавказ та Балкани) в політичному та економічному напрямку. Згодом ця установа почала надавати на Балканах послуги з охорони здоров'я, культурної співпраці, адміністративну допомогу, освітню підтримку та відновлення пам'яток історичної спадщини [2, с. 98]. На культурний напрямок щорічно ТІКА виділяє 14,78% інвестицій. В основному організація займається реставрацією культурних пам'яток. Наприклад, у зазначений період реставрації зазнали як мусульманські святині, так і християнські (православна церква св. Георгія в Куманово, Македонія; францисканський монастир у Фойниці, Боснія й Герцеговина) [3, с. 93].

Велику роль у просуванні турецьких культурних наративів грають ЗМІ. Так, у Косово існує спеціальний турецький канал *Yeni Dönem* («Нова ера»), основною метою якого є «підтримка турецької громади в Косово, збереження її культури, мови та традицій». На початку 2010 р. турецька державна телевізійна мережа TRT Avaz, окрім грецької, болгарської, македонської, румунської, додала боснійську та албанську мови [5, с. 57–58]. Служба новин Anadolu Agency набула популярності, зокрема, у Боснії й Герцеговині.

Турецькі серіали (*dizi*) часто транслиуються у прайм-тайм на балканських каналах, що є досить потужним виявом «м'якої сили». Теми – найчастіше побутові, сучасні, проте часто й історичні. У 2011 р. вийшов на екрани, мабуть, найвідоміший турецький серіал «Величне століття», що здобув найбільшу популярність саме на Балканах. Це стало ще одним із засобів просування не тільки турецької культури, а й османської спадщини, оскільки сюжет серіалу розгортається в часи правління Сулеймана I Кануні (1520–1566). Мелодрами змінили уявлення про сучасне турецьке суспільство на Західних Балканах. Образ турків як сучасних, працьовитих людей протистояв традиційному образу, який раніше був поширеним у регіоні [7, с. 14].

Культурний вплив також реалізовувався через різноманітні культурно-освітні програми. Анкара пропонувала свої стипендіальні програми в Албанії, Боснії і Герцеговині та Косово. У 2010 р. Туреччина відкрила Культурний центр Кемаля Атаюрка в м. Новий Пазар (Сербія). Ще з 2011 р. розроблені нові стипендіальні програми для сербських студентів [5, с. 58]. Кількість власників турецьких стипендій з балканських країн зростає з 467 у 1992 р. до 721 у 2011 р.

Турецькі культурні центри Інституту ім. Юнуса Емре розпочали свою роботу в 2007 р. Ці установи в основному займаються викладанням турецької мови та проведенням різноманітних культурних заходів. На

Балканах свої офіси інститут мав в Албанії, Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії та Румунії. Центри брали активну участь у поширенні викладання турецької мови в державних школах. Так, у Сараєво у 2012/2013 навчальному році деякі початкові та середні школи почали пропонувати турецьку мову як курс за вибором [7, с. 13].

Отже, культурний аспект турецько-балканських стосунків у період політичної діяльності Ахмета Давутоглу був досить активним та плідним. Поштовх цьому дала концепція «м'якої сили», що втілювалася ПСР в політиці щодо Балканського регіону. Основна увага приділялася відновленню історичної спадщини, діяльності освітніх організацій та засобів масової інформації. Усе це сприяло виникненню чи збільшенню у цих країнах кількості прихильників майбутнього союзу з Туреччиною – наступницею Османської імперії, період перебування у складі якої, був, за висловом Давутоглу, «золотим віком для Балкан». Також збільшення уваги Анкари до Балканського регіону, здійснення тут активної культурно-інформаційної політики значно посилило геополітичну вагу Туреччини у світовій політиці.

Література:

1. Aydıntaşbaş, A. From myth to reality: How to understand Turkey's role in the Western Balkans. URL: https://ecfr.eu/publication/from_myth_to_reality_how_to_understand_turkeys_role_in_the_western_balkans/ (дата звернення: 25.04.2021).

2. Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. 139 s.

3. Gibas-Krzak D. The politic, economic and cultural influences of neo-ottomanism in post-Yugoslavian countries. An analysis illustrated with selected examples. *POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI. STUDIA ŚRODKOWOEUROPEJSKIE I BAŁKANISTYCZNE*. TOM XXVI. S. 89–101.

4. Koç Z. E., Osnoy M. An evaluation of Turkey's Western Balkans policy under the AKP and prospects for the post-Davutoğlu era. *SUTAD*, Bahar 2018. № 43. S. 355–367.

5. Mitrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations. Berlin: GeT MA Working Paper Series. 69 s.

6. President Recep Tayyip Erdoğan Inaugurates TİKA Projects in Serbia. URL: https://www.tika.gov.tr/en/news/president_recep_tayyip_erdogan_inaugurates_tika_projects_in_serbia-54201 (дата звернення: 27.10.2022)

7. Vračić A. Turkey's Role in the Western Balkans. Berlin: SWP, 2016. 34 s.

8. Word Spy. URL: <https://wordspy.com/index.php?word=soft-power> (дата звернення: 20.04.2021).

Мустафазаде Парвана

ORCID: 0000-0002-3784-9986

кандидат політичних наук,

науковий співробітник відділу «Історія міжнародних відносин»

Інститут історії імені А. А. Бакиханова НАН Азербайджану

м. Баку, Азербайджан

СТРАТЕГІЯ БАЛАНСУВАННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Ключові слова: Азербайджан, Україна, двосторонні відносини, стратегія балансування.

Сучасна система міжнародних відносин формується під впливом агресії, війн та геополітичних викликів. В основі кожної зовнішньополітичної стратегії діє принцип національної безпеки, що безпосередньо є захистом територіальної цілісності та суверенітету, захисту національних інтересів. Війна Азербайджану з Вірменією за відновлення історичної справедливості, звільнення території Нагірного Карабаху є прикладом ефективної зовнішньої політики. Чи не подібною є доля українців, які мають лише одну мету – непорушність кордонів та територіальна цілісність? Події в Україні більшістю держав оцінюються актом агресії з боку Росії. Дисбаланс в міжнародних відносинах вплинув на міждержавні відносини та зовнішню політику світових потуг.

Так, Азербайджан продовжує реалізацію та збереження балансу у відносинах з Україною та Росією, позаяк суспільна думка схильна до засудження дії офіційної Москви. Слід відзначити важливу роль ЗМІ як інструменту впливу на зовнішньополітичні відносини обох держав. Підбурювання та будь-яка дезінформація є фактором зменшення довіри між державами. Сучасний світ все більше стає свідком гібридної війни, яка руйнує стабільність міжнародної системи. Однак, не дивлячись на складну сучасну геополітичну ситуацію історія є доказом дружніх відносин між Азербайджаном та Україною. З часів Азербайджанської Демократичної Республіки Україна та Азербайджан захищають свою територію, національні інтереси, незалежність та суверенітет. Будь-які провокації, які негативно впливають на дружні відносини між народами Азербайджану та України є неприпустимі.

Радівілов Д. А.

ORCID: 0000-0002-0692-1666

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ОРГАНІЗАЦІЇ ОФІЦІЙНОГО ІСЛАМУ РФ І РОСІЙСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 2022 Р.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, Російсько-українська війна, іслам, Духовне управління мусульман.

Духовні управління мусульман РФ утворюють так звану «ісламську вертикаль» – систему централізованих мусульманських організацій, афілійованих із державою та контрольованих нею. Ці ісламські інститути сукупно прийнято вважати «офіційним ісламом».

Наріжною складовою державно-мусульманських відносин у РФ є теза про необхідність *соціалізації ісламу*, сформульована В. Путіним 2013 року під час зустрічі з лідерами провідних мусульманських організацій Росії в м. Уфа. Під соціалізацією ісламу слід розуміти реалізацію комплексу заходів із перетворення ісламу в РФ на «відкритого і повноважного союзника російської влади і суспільства». Важливим наслідком зустрічі 2013 року стала ухвалена 2015 року «Соціальна доктрина російських мусульман» – програмний документ, що окреслює фундаментальні принципи розбудови державно-мусульманських відносин в РФ на сучасному етапі. Лейтмотивом «Соціальної доктрини» є теза про всеосяжне партнерство між державою та мусульманськими організаціями, а також про формування «суверенного простору» ісламу в РФ і приведення його ідеологічного наповнення у відповідність до внутрішньополітичного курсу і зовнішньополітичних стратегій керівництва РФ.

Перша реакція на вторгнення РФ в Україну з'явилася на сайтах провідних мусульманських організацій РФ вже 24–25 лютого і подавалася у формі заяв і звернень їхніх очільників.

Так, 24 лютого було опубліковано лаконічну заяву керівника ДУМ РФ муфтія Равіля Гайнутдіна, у якій той закликав «зробити все можливе, щоб уникнути жертв». Своє звернення Р. Гайнутдін завершив проханням до Всевишнього не допустити «найстрашнішого сценарію – повномасштабної війни».

Наступного дня, 25 лютого, муфтії ДУМ РТ Каміль Самігуллін оприлюднив заклик здійснити в мечетях Татарстану молитву за мир, спокій та благополуччя в усьому світі, щоб Аллах «віддалив Росію та Татарстан від бід та страждань».

24 лютого було опубліковано заяву розширеного пленуму Шури-Президії ЦДУМ Росії з приводу «розвитку ситуації на території ДНР, ЛНР». Документ за підписом очільника організації муфтія Талгата Таджуддіна містить розлогий аналіз ситуації, виконаний у повній відповідності до російських пропагандистських наративів. У заяві ЦДУМ Росії солідаризується з оцінкою ситуації навколо України, що прозвучали на засіданні Радбезу РФ 21 лютого 2022 р., схвалює визнання РФ суверенітету так званих ДНР та ЛНР, а також повідомляє про «щирю підтримку рішення про проведення на території України спеціальної військової операції». Всі ці дії, буцімто, «продиктовані не бажанням ущемити інтереси України та братського українського народу, <...> а самозахистом від утворюваних проти Росії загроз».

Із розгортанням бойових дій в Україні публічна позиція більшості керівників мусульманських організацій все більше наслідувала тези російської пропаганди про «фашизм і неонацизм» в Україні, «держпереворот» 2014 року, «лицемірство і подвійні стандарти Заходу», «спецоперацію» як вимушений крок російського політичного керівництва, або ж як крок на випередження чи «примус України до миру». У висловлюваннях мусульманських діячів іноді дослівно відтворювалися умовиводи, озвучені В. Путіним під час його виступів напередодні російського вторгнення.

Так, у коментарі «Інтерфаксу» Т. Таджуддін зазначив:

Це *виправданий, вимушений* захід. Коли поруч із нами відроджуються нацизм і фашизм, коли Захід навіть рідних братів намагається протиставити одне одному – це нормальним вважати неможливо. Якщо з'являється *загроза*, що ракети зможуть за п'ять-сім хвилин долетіти до столиці нашої Вітчизни, а ще до Уфи, Казані, інших російських міст – хто таке потерпить!

3 березня на сайті Духовного зібрання мусульман Росії опубліковано заяву його лідера – Альбіра Крганова на підтримку «операції РФ в Україні». У заяві, зокрема, йдеться:

Коли біле показують чорним, а чорне – білим, людині дуже важко знайти правду. В Україні ж роками йшла цілеспрямована робота з підміни понять, перекручування сприйняття близьких за духом і вірою людей.

Нам би не хотілося, щоб таке переносилося на нашу територію, а всі передумови були, підготовка йшла, і Україну готували як *плацдарм для напад*у на нашу країну.

В «Офіційному коментарі щодо ситуації в Україні», опублікованому 2 березня на сайті ДУМ Республіки Татарстан (Каміль Самігуллін), зазначено:

Як і багатьом нашим одновірцям у всьому світі, нам хотілося б, щоб західна громадськість залишила лицемірство та подвійні стандарти і була послідовною у своїх діях.

Внаслідок держперевороту Україна опинилася в руках неонацистів. Від їхніх нелюдських дій страждають представники всіх конфесій, у тому числі мусульмани. Ми молитимемося і сподіватимемося, що тепер цьому настане кінець.

15–17 березня 2022 р. у м. Владикавказ під патронатом КЦМ Північного Кавказу (Ісмаїл Бердієв) було проведено Всеросійську науково-практичну конференцію «Духовне служіння та соціальна місія релігійних організацій у контексті формування загальноросійської громадянської ідентичності». За підсумками конференції ухвалено спільну «Заяву лідерів мусульманських релігійних організацій РФ» щодо «спецоперації в Україні», в якій, зокрема, містяться твердження:

Ми, представники мусульманських організацій Росії, хочемо заявити про свою підтримку керівництва Російської Федерації, повне схвалення концепції її військової доктрини як оборонної.

...Російська військова операція в Україні з примусу агресора до миру є вимушеним оборонно-превентивним заходом з метою убезпечити Росію та всіх її громадян від реальної загрози застосування ядерної та біологічної зброї з боку країн НАТО та «колективного Заходу».

Виходячи з цього, а також зі згоди улемів щодо положення шахідів, ми проголошуємо, що всі мусульмани, хто з вірою в Аллаха був убитий, виконуючи свій обов'язок щодо захисту своєї Батьківщини – Російської Федерації, своїх співгромадян, є шахідами.

Заяву підписали: голова ЦДУМ Росії Талгат Таджуддін, голова ДЗМР Альбір Крганов, голова КЦМ Північного Кавказу Ісмаїл Бердієв, муфтії Татарстану Каміль Самігуллін, а також лідери і представники низки інших мусульманських об'єднань (зокрема ДУМ Башкортостану, Чечні). Серед учасників конференції й підписантів Заяви немає очільника ДУМ РФ Равіля Гайнутдіна, що, з одного боку, може бути черговим проявом тривалого суперництва між ним та Талгатом Таджуддіном у спробах утворити єдину централізовану структуру російських мусульман, а з другого боку – свідомим кроком, що демонструє обережне ставлення Р. Гайнутдіна до теми Російсько-української війни.

25 березня ЦДУМ Росії (Талгат Таджуддін) видав фетву, згідно з якою мусульмани, що загинули у складі ЗС РФ під час бойових дій в Україні, визнаються шахідами.

Як видається, з-поміж лідерів найбільших мусульманських організацій Росії найрадикальнішу позицію обстоює очільник КЦМ Північного Кавказу Ісмаїл Бердієв. Принаймні це витікає з його слів, що прозвучали 29 березня 2022 р. під час роботи Круглого столу «Світові традиційні релігії проти ідеології нацизму й фашизму в ХХІ ст.», організованого

Комітетом Держдуми РФ з розвитку громадянського суспільства, питань громадських та релігійних об'єднань:

...Жодних переговорів з ними (і.е. з українцями) вести не треба. Якщо навіть вони зараз погодяться на капітуляцію, не треба погоджуватися, *треба знищувати їх до кінця. Жодної України не має бути!*

...Ми повинні *завершити цю саму нашу операцію до кінця*. Я прошу, щоб це всі зрозуміли.

Крім Ісмаїла Бердієва з числа лідерів найбільших мусульманських організацій РФ на Круглому столі були присутні: глава ДЗМР Альбір Крганов, глава ЦДУМ Росії Талгат Таджуддін, а також голови ДУМ Татарстану та Башкортостану Каміль Самігуллін та Айнур Біргалін (останні двоє обмежилися присутністю і не виголошували жодних заяв). Засідання було проігноровано головою ДУМ РФ Равілем Гайнутдіном.

Ставлення лідерів найбільших мусульманських організацій РФ до війни проти України, принаймні артикульоване назовні, загалом узгоджується з фундаментальними тезами російської пропаганди й відповідає актуальному стану державно-мусульманських відносин в РФ. На тлі загального схвалення «спецоперації в Україні» структурами офіційного ісламу найбільшу медійну підтримку в цьому питанні російське керівництво отримує від ЦДУМ Росії (Талгат Таджуддін) та КЦМ Північного Кавказу (Ісмаїл Бердієв). Натомість позиція Равіля Гайнутдіна характеризується як «невизначна» або ж «вичікувальна».

УДК 94:327 (5-15)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-25>

Швед В. О.

ORCID: 0000-001-7344-9384

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач відділу історії країн Азії та Африки

ДУ «Інститут всесвітньої історії

Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

УГОДИ АВРААМА: ПЕРЕДУМОВИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Ключові слова: Угоди Авраама, Близький Схід, Ізраїль, аравійські монархії, Дж. Байден, міжнародна антипутінська коаліція.

Однією із найбільш значущих особливостей нинішньої геополітичної ситуації у Близькосхідному регіоні є процес нормалізації відносин низки

арабських країн із Ізраїлем. Це знайшло своє логічне втілення у підписанні протягом вересня–грудня 2020 року низки документів про взаємне визнання та нормалізацію відносин із Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейном, Марокко і Суданом. Зазначені угоди було названо Угодами Авраама на честь спільного праотця трьох монотеїстичних релігій. У декларації Угод Авраама зазначалося що вони спрямовані на досягнення «довготривалого миру на Близькому Сході і у всьому світі» [1]. Угоди дійсно стали тим проривом у геополітичній та безпековій ситуації у регіоні, який дозволяє формувати нову регіональну архітектуру.

Угоди Авраама стали реальністю внаслідок дії декількох об'єктивних чинників. По-перше, зближення низки арабських країн, насамперед з числа аравійських монархій, з Ізраїлем відбулося на основі формування ними антиіранського альянсу внаслідок того, що їхні протиріччя з Іраном стали значно гострішими, ніж будь-які інші розходження, у тому числі і палестинсько-ізраїльський конфлікт [2, с. 81–82]. Ці арабські країни й Ізраїль відчули нагальну необхідність у створенні у регіоні нової системи колективної безпеки внаслідок того, що США намагаються максимально зменшити свою присутність на Близькому Сході, залишаючи вакуум безпеки у регіоні [3]. Помітне зменшення уваги США до Близькосхідного регіону стало одним із головних чинників зближення низки арабських держав з Ізраїлем.

Арабські країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім союзником у протистоянні з Іраном. Арабські країни сподівались, що таке зближення з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати можливість доступу до сучасних ізраїльських технологій, що здатні значно підвищити їхню обороноздатність. Араби також усвідомлювали, що їхнє позиціонування як партнерів Ізраїлю дозволить їм набагато успішніше реалізувати свої завдання у США, зокрема отримати доступ до новітньої американської зброї, що неможливо без дозволу Ізраїля. Крім того, у середині другого десятиліття XXI століття країни Аравійського півострова приступили до втілення глибоких трансформаційних реформ, однією з головних цілей яких має стати подолання надмірної залежності від енергоносіїв та ставка на швидкий розвиток новітньої індустрії та технологій. Зазначені країни усвідомлювали, що для успішного продовження цих перетворень їм особливо потрібно вийти на якісно новий рівень співпраці з Ізраїлем, який є прикладом найбільш високорозвиненої країни в регіоні і володіє унікальними технологіями [4].

Наступним важливий чинник зближення з Ізраїлем пов'язаний зі змінами у підходах аравійських монархій до палестинської проблеми. Тривалий час ці країни, як і весь Арабський світ, дотримувалися єдиного імперативу, який у 2002 році було сформульовано в Арабській мирній ініціативі за формулою «мир в обмін на землю». Тобто, як тільки Ізраїль

дозволить створити Палестинську державу, Арабський світ визнає Ізраїль. Формат цієї ініціативи не дозволяв будь-якій арабській країні самостійно нормалізувати свої відносини з Ізраїлем, існувало беззаперечне верховенство палестинського питання у порівнянні з національними інтересами країн. Ситуація кардинально змінилася наприкінці другого десятиліття XXI ст. Лідери арабських монархій, передусім ОАЕ, Саудівської Аравії, Бахреїну були вкрай розчаровані деструктивною і негнучкою позицією керівництва Палестинської автономії, натомість побачили у нормалізації відносин з Ізраїлем нові можливості для просування справи створення Палестинської держави [5].

Нова адміністрація Президента Джо Байдена позитивно оцінила Угоди Авраама та закладений в них потенціал для глибоких трансформацій Близького Сходу. Єрусалимська спільна декларація американо-ізраїльського стратегічного партнерства зазначає, що США й надалі надаватимуть екстенсивну підтримку у поглибленні та розширенні «історичних Угод Авраама» [6].

Водночас, слід зазначити, що за два роки після підписання Угод Авраама, їхні результати та наслідки є доволі змішаними. З одного боку нормалізація відносин між Ізраїлем та низкою арабських країн відкрила нові можливості для співробітництва у сфері оборони і безпеки, особливо між Ізраїлем, Бахреїном та ОАЕ. У червні 2022 року Ізраїль, ОАЕ, Єгипет, Марокко та Бахреїн, спільно зі США створили новий формат співпраці у напрямку реалізації завдань Угод Авраама – Форум у Негеві/ Negev Forum. Цей крок дозволить прив'язати Єгипет до коаліції у межах Угод Авраама та забезпечує додаткові можливості щодо співробітництва у сферах, які представляють спільний інтерес [7].

З другого боку, впродовж цих двох років так і не відбулось якогось помітного просування у напрямку розв'язання палестинсько-ізраїльської проблеми. Не відбулось також приєднання до Угод Авраама нових підписантів. Незважаючи на певне пом'якшення у двосторонніх відносинах між Ізраїлем та Саудівською Аравією, Оманом, Катаром, жодна з цих країн ще не приєдналася до зазначених угод.

США розглядають Угоди Авраама як важливий елемент у розбудові проамериканської коаліції, яка дозволить, по-перше, створити ефективний єдиний фронт проти експансіоністських настроїв Ірану, а, по-друге, заблокувати посилення на Близькому Сході впливу Росії та Китаю. Російська агресія проти України внесла серйозні корективи у ці плани. Угоди Авраама розглядаються тепер також і як ефективний формат залучення Ізраїлю та низки арабських країн, передусім арабських монархій, до участі у міжнародній антипутінській коаліції. Близькосхідне турне Джо Байдена у липні 2022 року дало серйозний поштовх у реалізації цього завдання.

Підбиваючи підсумки дворічної реалізації Угод Авраама держсекретар США Ентоні Блінкен відзначив, що США й надалі допомагатиме посилювати й поглиблювати «це співробітництво у наступні роки» [8]. Отже, саме поглиблення й співробітництво у рамках існуючого формату Угод Авраама сьогодні постає як головний зміст його розвитку.

Література:

1. The Abraham Accords Declaration. US Department of State. URL: <https://www.state.gov/the-abraham-accords/>
2. Швед В. Арабські країни Перської Затоки у системі геополітичних змін початку XXI ст. Проблеми всесвітньої історії, № 1 (7), К., 2019. С. 73–86.
3. Mazzucco L.J.M, Alexander Kr. The Abraham Accords two years on: from ambition to reality. Real Institute Elcano. August 17, 2022. URL: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-abraham-accords-two-years-on-from-ambition-to-reality/>
4. Norlen T., Sinai T. The Abraham Accords: Paradigm Shift or Realpolitik? Gerorge C. Marshall European Center for security studies, 2020, october. Number 064. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dKsITiAQGooJ:https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2020-11/Security%20Insights%20064%20-%20Norlen%20Sinai%20-%20The%20Abraham%20Accords%20-%20OCT%202020_1.pdf&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua
5. Rahman O. The emergence of QCC-Israel relations in a changing Middle East. Brookings Doha Centre 2021. July 28. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-emergence-of-gcc-israel-relations-in-a-changing-middle-east/>
6. The Jerusalem USA-Israel Strategic Partnership Joint Declaration. July 14, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/07/14/the-jerusalem-u-s-israel-strategic-partnership-joint-declaration/>
7. Ravid B. U.S., Israel and several Arab countries establish Negev Forum. AXIOS, june 29, 2022. URL: <https://www.axios.com/2022/06/29/negev-forum-israel-bahrain-uae-us>
8. Blinken A. Second anniversary of signing the Abraham Accords. US Department of State, september 15, 2022. URL: <https://www.state.gov/second-anniversary-of-the-signing-of-the-abraham-accords/>

Shestopalets D. V.

ORCID: 0000-000 2-3365-3329

Ph.D., Junior Research Fellow Research Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

POLITICAL ISLAM AND THE STATE IN UKRAINE: THE PARADOX OF HIZB UT-TAHRIR AL-ISLAMI

Key words: Hizb ut-Tahrir, political Islam, Ukraine, state, Crimea.

In the past three decades, Hizb ut-Tahrir al-Islami (HTI) has often been regarded by analysts and scholars as one of the most controversial groups on the Islamism spectrum. Indeed, HTI's core ideological aim of building a sharia-based Islamic state (*khilafa*) – a global entity which is expected to unite all Muslims of the world and to rearrange the current geopolitical status quo – closely corresponds to the agendas of the most notorious terrorist organizations, such as al-Qaeda or ISIS. At the same time, its ideologues and official representatives have been strongly outspoken in what concerns the party's unwavering commitment to nonviolence and peaceful propaganda on the path to establishing the desired caliphate – a principle often designated by them as an obligatory prescription of Islam and a means of emulating the sacred example of Prophet Muhammad.

In light of this manifest ambivalence of its goals and methods, dealing with HTI became a challenging task for state authorities and law enforcement agencies in many regions where the movement managed to establish a foothold since its inception in 1952/1953. For one thing, the organization remains proscribed in many Middle Eastern countries due to its apparent anti-constitutional agenda (i.e. aiming to take down the current political regimes) and a prior history of involvement in, albeit minor and inconsequential, *coup d'état* attempts in Jordan, Egypt and Iraq in the 1960s and 1970s. In other countries, such as Indonesia, HTI was allowed a significant period of legal operation before the government decided to ban it on various grounds related to national security interests. In the most pronounced cases of its securitization in Uzbekistan and Russia, the group is designated as terrorist, while its members are subjected to criminal prosecution and given exceptionally long prison sentences, even in cases where no violent activity was involved.

At the other side of the policy spectrum, despite its radical ideology and explicitly anti-Western sentiments, HTI has continued to operate legally and

expand its networks in European and North American countries. In particular, since the early 1990s, it has enjoyed a strong presence in Great Britain, making London the primary center for its global media activity. Although a number of public controversies and sharply provocative statements by its representatives put the organization on the brink of proscription in the aftermath of the 7/7 London bombings in 2005, successive British governments refrained from this drastic move, providing HTI's leadership an opportunity for moderating their public discourses and action strategies. Likewise, a significant scandal that resulted from a criminal case against HTI's spokesperson in Denmark in 2002–2003 on charges of anti-Semitism did not result in a ban for the group as a whole. The two reports prepared by the country's Prosecutor General concluded that, despite some isolated incidents, no sufficient evidence existed to make a solid case for proscribing HTI as a dangerous entity. In stark contrast to this, though, Germany decisively banned HTI in January 2003 on the grounds of the group's anti-Israeli standpoint and inciting ethnic hatred.

Thus, even a brief overview demonstrates that, in contrast to the clear-cut cases of explicitly violent groups with distinct terrorist orientations, «vocal» Islamist cohorts that ostensibly eschew armed struggle but promote similarly radical ideas may evoke a variety of responses from state authorities. Moreover, these responses correlate not with the nature of the movement in question per se but rather with an array of external socio-political factors, such as the type of religion-state relationship in a given polity and security paradigms adopted by a particular political regime. As this presentation demonstrates, this basic presupposition also found its clear manifestation in the Ukrainian case of the HTI policy conundrum, both in the pre-2014 period and after the annexation of Crimea.

According to its own reports, HTI started creating its network in Ukraine in the mid-1990s, turning public only in 2003–2004 due to a number of acute conflicts with the two key representative bodies of Crimean Tatars, the Mejlis and the Spiritual Administration of Muslims of Crimea. As a result of these scandals, HTI representatives started giving interviews and held a number of press conferences for the media, as well as appearing on local TV channels in talk shows devoted to the threat of Islamic extremism for Crimean society. Expanding its public presence in the late 2000s and the early 2010s, HTI also began to organize large conferences and street action, such as rallies and protests on various political occasions. For want of a more notorious Islamist group, all these activities turned HTI into a constant object of attention on the part of various news outlets, competing religious centers and political actors. However, as this analysis shows, in the period prior to 2014 the local government and law enforcement agencies did not manage to come up with a consistent policy of dealing with the spread of the movement among Crimean Muslims. On the one hand, in many cases the secret services of Ukraine

«SBU», the police and the Committee for Religious Affairs in Crimea swiftly reacted to HTI's activities and made efforts to limit their impact by various, often subtle or subversive, means. On the other hand, though, a number of legislative initiatives aiming to proscribe HTI as a dangerous extremist organization (emulating Russia's approach to dealing with the group) either stayed as declarations of intentions or did not gain sufficient support from the central state in Kyiv. In other words, although HTI's public activities as a «political party» were repeatedly declared by the Crimean authorities as violating the country's legislation, no consistent policy was adopted with the view to banning the movement. Instead, throughout the 2000s the Committee for Religious Affairs in Crimea repeatedly acknowledged its helplessness in denying official registration to religious communities affiliated with HTI or any other alleged radical group.

The events of 2014 and the annexation of Crimea dramatically changed the local political landscape, completely disrupting the strong dynamics of HTI's development in the region. Given Russia's consistent criminal prosecution of HTI, thousands of hizbis had to flee the peninsula and relocate to mainland Ukraine, especially to its Western regions. Subsequently, in late 2014 – early 2015 the Russian authorities launched a campaign which involved arrests and court trial of dozens of alleged HTI members on charges of creating or belonging to a terrorist organization. One distinct effect of these groundbreaking transformations in Ukraine's public space was a perceptible change in framing HTI in the country's media. In contrast to acute debates which accompanied HTI's previous public emergence in the mid-2000s and several critical journalistic reports about the group as an essential part of the general Islamist threat, in the post-2014 period the local spokesperson for the group, Fazyl Amzaev, was regularly invited by various national media resources to comment on the arrests in Crimea, as well as to present his organization's ideology in a solely positive light and without facing any challenging questions related to HTI's long term caliphate agenda.

The sympathetic treatment of HTI by the Ukrainian media can be directly attributed to the fact that the criminal cases against alleged hizbis were framed by Ukraine's state authorities merely as a thinly veiled political persecution of Crimean Tatars as the most significant pro-Ukrainian ethnic group in Crimea. In this respect, any previous discussions of the potential danger of HTI as a semi-clandestine Islamist movement with a highly radical ideology from the pre-2014 period were omitted in order to foreground the issues of human rights violations by the local Russian authorities. In light of this framing, it is highly noteworthy, though, that in terms of its concrete policies the Ukrainian state remained ambivalent vis-à-vis the movement. For example, this ambivalence vividly manifested itself in the treatment of asylum seekers from Russia or Central Asian countries who applied for a political or religious refugee

status on the grounds of HTI membership. A tentative analysis of court documents demonstrates that the State Migration Service of Ukraine consistently denied refugee status to HTI members and their families. Besides providing various formal reasons for issuing a rejection, the Service also routinely used the framing of HTI as a dangerous violent group, citing its proscription as a terrorist organization in Russia and Uzbekistan. Hence, evaluating such refugee applications, the State Migration Service's officials argued that by getting involved with HTI, individuals knowingly violated the legislation of their home countries and thus, according to the international agreements, could not be considered as eligible for the status of a refugee persecuted on the grounds of freedom of religion.

This approach prompted HTI in Ukraine to organize a number of press conferences for the media in the post-2014 period and openly criticize Ukraine's authorities for discriminatory attitudes or their deliberate unwillingness to support HTI members fleeing from persecution in Russia. Moreover, the decision of the State Migration Service were routinely challenged in courts which in the overwhelming majority of cases took the side of the potential refugees, confirming HTI's nature as a persecuted nonviolent group and obligating the Service to provide an asylum status to HTI members.

In conclusion, just like in many other countries, HTI presented a policy conundrum for the Ukrainian state. On the one hand, it is clear that the authorities in Ukraine realized the dangers of this Islamist movement's proliferation for the long term stability in the local Muslim communities. On the other hand, the country's liberal legislation on religion and a glaring lack of coordination between the government bodies, courts and law enforcement agencies precluded the formulation of a centralized policy which would pave the way to HTI's proscription in the pre-2014 period. In the aftermath of the annexation of Crimea, HTI members became consistently framed by Ukrainian spokespersons as victims of political persecution against Crimean Tatars and not an actual security threat. However, the cases of Russian HTI asylum seekers – and especially stark contradictions in the decisions of the State Migration Service and the courts – demonstrate that the Ukrainian state remained ambiguous in its general understanding and concrete approaches to dealing with the organization.

Ямпольська Л. М.

ORCID: 0000-0001-7884-8050

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

м. Харків, Україна

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В АФГАНІСТАНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): ВИТОКИ, ОСОБЛИВОСТІ, СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ

Ключові слова: етноконфесійні відносини, конфліктогенний фактор, етнополітика, Народно-демократична партія Афганістану, моджахеди, Талібан.

Етнічна, конфесійна, мовно-культурна неоднорідність афганського суспільства, обумовлена географічними, соціально-економічними, внутрішньо- та зовнішньополітичними факторами, негативно впливала на процес становлення Афганської держави, а в деяких випадках була катализатором деструктивних процесів, які в ній відбувалися. Зазначена проблематика отримала розвиток у дослідженнях Ю. В. Босіна [1], А. А. Грюнберга [2], М. Г. Губара [3], В. Г. Коргуна [4], Ю. П. Лалетіна [5], К. А. Лебедева [6], Ю. Тихонова [11]. Аналізу міжетнічних відносин періоду громадянської війни в Афганістані 80-х – 90-х гг. ХХ ст. присвячені дослідження М. Ф. Слінкіна [9], В. М. Спольнікова [10], Р. Р. Сікоєва [8], Л. М. Ямпольської [13–15].

Завдання доповіді: проаналізувати культурну гетерогенність афганського суспільства, з'ясувати причини етноконфесійних конфліктів, розкрити основи етнополітики у складні періоди розвитку держави – після Саурської революції та приходу до влади НДПА (1978–1992 рр.), у період правління моджахедів і талібів (1992–2001 рр.) і постталібівський період.

Проаналізуємо етнолінгвістичну структуру Афганістану з огляду на строкатий етнічний склад населення. В основі запропонованої класифікації – принцип поділу за мовними групами: іранські народи (пуштуни, таджики, памірці, чараймаки, хазарейці, белуджі, курди, бахтіари, парачі); тюркські народи (туркмени, узбеки, уйгури, кизилбаші, афшари, казахи, киргизи); індоарійські народи (пенджабці, джати, цигани); дардські народи (нуристанці, тирахи, кохістанці); дравідійські народи (брагуї) та інші [13, с. 168]. Кількісна характеристика окремих етносів ускладнювалася тим, що докладні переписи афганського населення ніколи не

проводилися. Доктор Р. Фархаді станом на 2000 р. наводив таку статистику етнічних груп Афганістану: пуштуни – 7,5 млн., таджики – 4,8 млн., хазарейці – 1,5 млн., чараймаки – 500 тис., таймани – 110 тис., теймури – 100 тис., пашаї – 110 тис., пенджабці – 30 тис., цигани – 20 тис., белуджі – 110 тис., перси – 40 тис., курди – 10 тис., ормури – 5 тис., парачі – 5 тис., узбеки – 1,3 млн., туркмени – 545 тис., афшари – 35 тис., киргизи – 15 тис., нуристанці – 60 тис., брагуї – 45 тис., араби – 35 тис. [12]. Демографічна ситуація в Афганістані у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. змінювалася під впливом війн і міграцій, скорочення чисельності та темпів приросту населення.

В основі міжетнічних відносин Афганістану переплелися групи геофізичних, політичних та економічних факторів. Результатами дії геофізичних чинників стали: взаємодія на обмеженій території понад двадцяти народів, які відрізнялися в етнолінгвістичному та культурному плані, на різних етапах соціально-економічного розвитку; натуральна економіка; анклавна географія розселення народів; низький рівень урбанізації; формування політичних кордонів Афганістану за умов колоніального протистояння Британської та Російської імперій на Середньому Сході, що розділило етнічні спільноти [14, с. 118].

При аналізі суспільно-політичних факторів міжетнічних відносин в Афганістані слід зазначити ключову роль розвитку національного питання в контексті еволюції афганського суспільства. Основними результатами дії цієї групи факторів були наступні: становище пуштунів як титульного етносу, починаючи з Дурранійської держави Ахмад-шаха; принцип етнічної сегрегації, дискримінаційна політика щодо етнічних меншин. Як приклади можна навести жорстокі репресивні кампанії правлячої пуштунської еліти щодо непуштунських етносів і релігійних меншин, завоювання Південного Туркестану, Кафірістану, Хазараджату, масове переселення у північні провінції народів пушту на початку ХХ ст. (Афганський Туркестан) [5, с. 292–297].

Як соціально-економічне підґрунтя міжетнічних відносин в Афганістані розглядалася боротьба за пріоритетний доступ до економічних ресурсів, наслідком якої були: загальна економічна відсталість регіонів проживання національних меншин; дискримінаційне щодо непуштунів і немусульман податкове та земельне законодавство; силове витіснення непуштунів із стратегічних сфер економіки (торгівля каракулем) [5, с. 293], пропуштунський характер економічного планування у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. (Джалалабад, Хост, Афганський Туркестан). Таким чином, ідеологія афганського націоналізму еволюціонувала в пуштунський шовінізм і перетворилася на державну політику в другій половині ХХ ст., породивши проблему Пуштуністану [14, с. 117].

Ці групи факторів впливали на загострення міжетнічних протиріч на переломних етапах афганської історії, зокрема після приходу до влади Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) (1978–1992 рр.)

[6; 9; 11]. Переддень Саурської революції 1978 р. був пов'язаний із загостренням національних проблем Афганістану, що вилилося у боротьбу між фракціями «Хальк» (ідеї пуштунського націоналізму) та «Парчам» (прагнення «непуштунських» етносів до політичного реваншу). Виділимо ключові етапи національної політики НДПА.

I-й етап (квітень 1978–1979 рр.) – домінування фракції «Хальк» (Х. Амін, Н. М. Таракі), пуштунської за складом, її боротьба з політичними опонентами – представниками національних еліт. Політичний курс НДПА викликав збройний опір новому режиму в районах проживання етнічних меншин, загострив ситуацію в зоні пуштунських племен, ініціюючи хіджрат на територію сусідніх держав.

II-й етап (перша половина 1980-х рр.) – прихід до влади фракції «Парчам» (Б. Кармаль), спроба виправити помилки «халькістів», що позначилося на лібералізації етнополітики, зміні норм представництва непуштунських народів в органах державної влади та місцевого самоврядування без вагомих результатів.

III-й етап (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.). НДПА під керівництвом М. Наджибули остаточно відмовилася від радикального вирішення національного питання на користь прямого діалогу з етнічними та конфесійними групами. Виникла легальна опозиція – РОТА, яка заявила про федералізацію Афганістану. Суперечлива етнополітика НДПА активізувала антипуштунські рухи в суспільстві 80-х – початку 90-х років. XX ст. [13, с. 170].

Після повалення режиму НДПА моджахедами (1992 р.) боротьба за владу в країні набула рис затяжного конфлікту. Претензії на владу висунули організації та збройні угруповання, створені за етнічним і релігійним принципами: Ісламська партія Афганістану (Г. Хекмат'яр, ідеологія пуштунського націоналізму, контроль над південно-східними провінціями) [6, с. 121], Ісламське товариство Афганістану (Б. Раббані, А. Шах Масуд, лобювання інтересів таджицького клану, захоплення влади в Кабулі) [11, с. 67], Партія афганської єдності Вахдат (підтримка шійського Ірану, контроль Хазараджату), збройні формування А. Дустума (узбецький клан, створення незалежного анклаву на півночі країни з центром у Мазарі-Шариф) [10, с. 164]. Суперечності між кланами дали можливість новій політичній силі – руху Талібан – у вересні 1996 р. захопити Кабул і встановити контроль над значною частиною країни. Ідеологічним осердям політики талібів стали пуштунський націоналізм та ісламізм [8, с. 54].

Таким чином, питання про характер внутрішньоафганського конфлікту та моделювання ситуації залишається дискусійним. Складно відповісти однозначно: чи має конфлікт суто етноконфесійний характер і не піддається вирішенню за допомогою дипломатії, чи в основі протистояння лежить гостра боротьба за владу в країні з яскраво вираженим зовнішнім чинником (за цієї умови конфлікт потребує активного втручання міжнародних організацій і вирішення за допомогою дипломатичних

засобів) [7]. Етнічний і конфесійний фактори продовжують відігравати провідну роль в еволюції афганського суспільства, залишаючись надто привабливим інструментом, за допомогою якого різні суспільно-політичні сили боротимуться за владу в країні на сучасному етапі.

Література:

1. Босин Ю. В. Этнический фактор во внутриафганском конфликте (исторический анализ). *Восток*. 1999. № 5. С. 78–84.
2. Грюнберг А. А. Нуристан. Этнографические и лингвистические заметки. *Страны и народы Востока*. Вып.10. М.: Наука, 1971. 155 с.
3. Губар М. Г. Афганистан на пути истории; пер. с дари М. Давлятова. М.: Наука, 1987. 206 с.
4. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. М.: Крафт+, 2004. 525 с.
5. Лалетин Ю. П. Межэтническое взаимодействие в Афганистане. *Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные* / Под ред. А. Д. Воскресенского. М.: Аспект Пресс, 2008. С. 289–314.
6. Лебедев К. А. Афганский народ – пуштуны. М.: ЭКСМО, 1997. 185 с.
7. Международная конференция «Сценарии для Афганистана». URL: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6988>.
8. Сикоев Р. Р. Талибы: религиозно-политический портрет. 2-е изд. М.: Ин-т востоковедения РАН, Крафт+, 2004. 256 с.
9. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Симферополь: Книжное изд-во, 1999. 215 с.
10. Спольников В. Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели. М.: Наука, 1990. 266 с.
11. Тихонов Ю. Пуштунские племена в гражданской войне в Афганистане. *Азия и Африка сегодня*. 2006. № 6. С. 66–73.
12. Этнический состав населения Исламского Государства Афганистан. URL: <http://www.nationalsecurity.ru/maps/afghanistanethno>.
13. Ямпольська Л.М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. 190 с.
14. Ямпольська Л. М. Полікультурність як конфліктогенний фактор міжетнічних відносин Афганістану в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ*. К., 2017. С. 114–123.
15. Yampolska L. M. Radical Islam and Jihad: the Problems of Modern Scientific Discourse. *Man and Society in the Dimensions of Socio-Cultural Transformation: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 276–301. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-14>

СЕКЦІЯ IV. ДАЛЕКИЙ СХІД ТА ПІВДЕННА АЗІЯ У XX–XXI СТ.

УДК 327.5:911.3]:316.776.23] (02)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-28>

Веденєєв Д. В.

ORCID: 0000-0002-8929-9875

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри арт-менеджменту та івент-технологій

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

м. Київ, Україна

МЕТОДИ ГІБРИДНОГО (АСИМЕТРИЧНОГО) ПРОТИБОРСТВА В ОПЕРАЦІЯХ СПЕЦСЛУЖБ КИТАЮ (КІН. 1950-х – 1960-ті рр.)

Ключові слова: спецслужби Китаю, розвідка, контррозвідка, асиметрична стратегія, Тибет, Сінцзян.

В арсеналі мистецтва гібридних (асиметричних) дій спецслужб Китаю здавна поважає місце посідає комбінаційне мистецтво, яке на основі стратагемної управлінської культури непрямих дій сполучало методи психологічного впливу та рефлексивного управління, операцій спецслужб, воєнного шантажу та локальних бойових дій, диверсійних акцій тощо. Воно застосовувалося проти потенційних противників на фоні відсутності стану оголошеної війни із розрахунком на створення латентних позицій на випадок відкритого конфлікту, з прицілом на довгострокові наслідки [див. зокрема: 2, 4].

Про витонченість подібних асиметричних заходів свідчить кампанія із посилення контролю Китаю над Тибетом (з 1965 р. – Тибетський автономний район КНР). У 1950 р. китайські війська з боями зайняли цей вельми специфічний регіон (там існувало 2138 монастирів з 150 тис. монахів, які утримували 40% дефіцитної ораної землі, панували вкрай архаїчні порядки, включаючи рабство). Почалася форсована китаїзація та комунізація Тибету, туди переселилося до 2 млн. ханців, армійське угруповання зросло до 300 тис. багнетів. Утиски релігії призвели до зростання незадоволення населення й повстання 1959 р. Влада КНР ліквідувала органи самоврядування Тибету, у ході придушення заворушень у Лхасі та інших місцевостях у березні 1959 р. загинули десятки тисяч людей. Незабаром почалися зіткнення на кордоні з індійськими військами.

В цих умовах китайці провели низку заходів із залякування та тиску на главу уряду Тибету й буддистів світу Далай-ламу XIV. Він із оточенням та величезним караваном був змушений втекти до Індії, причому все було зроблено так (підриви мостів, обстріли гірських доріг), що караван не зміг потрапити в королівство Бутан, і примушений був «безперешкодно» піти саме в Індію. Цим китайська сторона досягала одночасно кількох цілей:

- обезголовила тибетський рух опору;
- забезпечила приводи нейтралізувати місцеві опозиційні сили;
- остаточно ліквідувала тибетську автономію та традиційний уклад суспільно-економічного життя;
- влаштувала своєрідну розвідку боєм Індії на фоні висування до неї територіальних, «історично обґрунтованих» претензій;
- вивела до Індії масову агентуру під прикриттям біженців (в Індію тоді потрапило до 85 тис. тибетців) [3, с. 67–72].

Прикладами подібних комбінаційних акцій рясніє історія китайських спецслужб 1950-х – 1960-х рр., які характеризувалися висуванням курсу на територіальну експансію, регіональний гегемонізм, супроводжувався загостренням стосунків із сусідами (передовсім – Індією) та відкритою конфліктністю із СРСР з 1960 року (апофеозом якої стали збройні агресивні дії КНР неоголошеного характеру і збройні зіткнення з СРСР навколо о. Даманський на р. Уссурі в березні 1969 р. та біля о. Жаланашколь на казахстанській ділянці державного кордону СРСР) [5]. По суті, вони стали очевидними конфліктами гібридного типу при збереженні формального миру між країнами. Між тим, лише на о. Даманському загинуло щонайменше 58 радянських і до 800 китайських вояків, бойові дії енергійно використовувалися китайською стороною для остаточного переформатування суспільної свідомості, насадження антирадянської матриці мислення, мобілізації суспільства та прикриття негативних наслідків волонтаристських «реформ» в економіці, занепаду життєвого рівня та істерії часів «культурної революції».

Звісно, ескалація напруги у стосунках із СРСР супроводжувалася непрямыми акціями, спрямованими на формування довгострокових підірваних латентних позицій на випадок війни з Радянським Союзом. Інтерес, з-поміж іншого, становить спроба проведення китайською стороною стратегічної спеціальної операції із занурення агентури на територію СРСР під час загострення прикордонної обстановки у 1962–1963 рр.

До 1962 р. на території переважно мусульманського за складом населення Сіньцзян-Уйгурського автономного району КНР (захопленого Китаєм під час довгих кривавих війн Казахстану) із 5 млн. населення ханьці становили 2 млн., тут проживало до 120 тис. вихідців-емігрантів із Росії (більшість отримала радянське громадянство, до 1962 р. залишилася в КНР 21 тис. осіб).

Кінець 1950-х рр. ознаменувався активною китаїзацією регіону та придушенням «місцевого націоналізму». Емігрантів переводили у громадянство КНР, безпідставно арештовували та утримували у «трудовах таборах» з 14-годинним робочим днем, також був спровокований голод [1, с. 287–288].

Нацменшини підштовхували до нелегальної міграції в СРСР. Зростання відчаю призвело 29 травня 1962 р. до протестів у м. Кульджа, під час мирної ходи до комітету КПК по натовпу відкрили вогонь з кулеметів. Загинули десятки людей, діти. Влада ввела воєнний стан, закрила всі радянські установи, Товариство громадян СРСР у Кульджі, почалися утиски некитайців. Як результат, у квітні–травні 1962 р. на територію СРСР стихійно перейшло з майном і худобою 68 тис. осіб, серед них – немало етнічних китаїців. До 1 травня 1963 р. у СРСР додатково репатріювали 46 тис. чоловік. Органи контррозвідки КНР під погрозами змушували репатріантів вписувати у документи «китайських родичів» [1, с. 290–299].

Тим самим, гібридними акціями спецслужби КНР комплексно вирішували низку перспективних завдань:

- «підводили основу» для повномасштабного погіршення стосунків із СРСР, насаджування психозу навколо «радянських ревізіоністів та імперіалістів»;
- проводили зміну етноментальної карти Сіньцзяну, усували прорадянські налаштовану частину населення;
- скасовували офіційну радянську присутність у регіоні та базу (прикриття) для діяльності спецслужб СРСР із легальних позицій;
- влаштовували, під виглядом «стихійної втечі», масовий вивід агентири в СРСР по каналах репатріації;
- загострювали обстановку на кордоні, виявляли механізм реагування системи компетентних радянських органів на подібну нестандартну ситуацію.

Вивчення документальних справ НКДБ-КДБ СРСР стосовно фактів китайського шпигунства показало, що 43% із них велося по особах, які потрапили в СРСР у 1962–1963 рр. По каналах еміграції китайські спецслужби вивели в СРСР до 30 тис. агентів, із них майже 2 тис. агентів «особливого періоду» для проведення диверсійно-терористичних актів на випадок війни. Агентура отримувала завдання на осідання поблизу важливих військових і транспортних об'єктів, виявлення боєздатності Збройних Сил, проникнення в агентурний апарат КДБ та Головного розвідувального управління Генштабу, створення позицій впливу серед «старої» китайської діаспори [3, с. 76].

Післявоєнний період засвідчив, що незмінними залишаються основні принципи й тактика китайської моделі асиметричних дій: масовість агентурного апарату та розрахунок на тривалу перспективу; побудова агентурної розвідки у два ешелони: перший масовий, другий –

кваліфікований. Як зауважив колишній керівник контррозвідки ЦРУ Пол Редмонд, «на культурному рівні китайці живуть зовсім в іншому середовищі та інших часових рамках. Китайці не мислять в категоріях годин, днів або тижнів, а десятиліть. Вони – давня цивілізація, і вміють планувати на довгі роки» [6, с. 87].

Література:

1. Басаргин А. Н. Разведывательная деятельность в политике Компартии Китая и Гоминьдана в годы национально-демократической революции (1921–1949). М.: РИО ВКШ КГБ СССР 1986. 348 с.
2. Глазунов О. Н. Китайская разведка. М.: Алгоритм, 2008. 256 с.
3. Еданов О. А. Внешняя разведка КНР. М.: РИО ВШ КГБ при СМ СССР 1970. 128 с.
4. Ивахин А. Е. Китай: Особенности мышления и национальной военной психологии при работе с различными контингентами населения. К., 2006. 91 с.
5. Мусалов А. Даманский и Жаланашколь. Советско-китайский конфликт 1969 года. М.: Экспринт, 2005. 40 с.
6. Савич И. На острие тайной войны: Страницы истории зарубежных спецслужб. М.: Совершенно секретно, 2002. 384 с.

UDC 339.9(510)+338.2 (510)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-29>

V. Yu. Golod

ORCID: 0000-0002-2853-0359

Ph.D. in Economics, Junior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

CHINESE NATIONALISM AND MUSLIM IDENTITY IN CHINA IN THE XI JINPING ERA

Key words: Chinese nationalism, ethnic nationalism, Muslims, Xi Jinping era, sinicization.

The 20th Party Congress, a defining moment for China and for the world, determined the supreme power of Xi Jinping for the next five years. In his wide-ranging speech that was decoded by all leading media platforms and Chinese studies scholars, he described his party's achievements and announced the

direction for years to come. Among the key priorities, Xi Jinping stressed the importance of a strong «socialist» culture in China, to promote the «China story» to the rest of the world. Beijing plans to deep the patriotic education and ideology rhetoric that will lead to the strengthening of Chinese nationalism. The national security narratives shaped a new wave of it. Right after the 20th Party Congress, a new propaganda chief was named; Li Shulei (李书磊) will spearhead China's future global image [The China project].

Chinese nationalism (中国民族主义) has a long history of development and has had many different definitions. The simplest one can be found in Wikipedia as «a form of nationalism in the People's Republic of China (Mainland China) and the Republic of China (Taiwan) which asserts that the Chinese people are a nation and promotes the cultural and national unity of all Chinese people.»

China experts like Peter Hays Gries and Minxin Pei determined that China's nationalism was shaped by its pride in its history, economic progress, and that it was partly a creation of Western imperialism [Council on Foreign Relations]. The century of humiliation from the West and Japan has been in the center of nationalism rhetoric the last decades.

Beijing's top priority is to maintain peace and stability at home while pursuing its national development plans and taking a leading role in the global arena. Nationalism serves as an effective tool for the Chinese Communist Party (CCP) to maintain control over the people and processes in China as well as to drive progress. From the outside, Chinese nationalism is certainly an impediment to China's attempt to maintain the image of a responsible global player. Therefore, it is essential that scholars study the cultural, historical, and political factors that influence the development of Chinese nationalism. If international researchers can view China's actions through the lens of Chinese conceptions of nationalism and Chinese national doctrines, then the world community will better understand China's current policies with pragmatic cooperation objectives and will put less stress on perennial apprehension or threats. The independent expertise of Ukrainian scholars would lead to a better understanding of Chinese nationalism for Ukrainian society.

The second consideration of this thesis is an analysis of China's present policies toward Muslim minorities – a topic often discussed by the international community regarding contemporary China. The evaluation of this issue through the lens of Chinese nationalism will facilitate a greater understanding of Chinese actions and their potential impact on Chinese Muslims' identity.

Chinese nationalism has promoted the forced assimilation of Muslim minorities, as well as any other minorities, which began much earlier than Xi Jinping's leadership. During the Xi Jinping era, the sinicization scenario was

seriously condemned by international human rights organizations. Chinese and international scholars have investigated the purposes and consequences of this assimilation.

As we look into the subject of Muslim Chinese integration into Chinese Society, some facts cannot be ignored. The Muslims are not concentrated in any particular province, but in Ningxia Hui Autonomous Region (Ningxia), Qinghai Province, Gansu Province, Yunnan Province, Tianjin Municipality, Beijing Municipality, Henan Province, Xinjiang Uygur Autonomous Region (XUAR), Inner Mongolia Autonomous Region and others. Today, there are about 28 million Muslims living in China, accounting for 1.73% of the total population. The total Muslim population is rising [Statista] and includes Hui, Uyghur, Kazakh, Dongxiang, Kyrgyz, Salar, Tajik, Uzbek, Bonan and Tatar ethnicities. Every minority has its own history and challenges regarding integration into Chinese society. According to Raphael Israeli, all efforts of Beijing of «crash integration» or «lax liberalization» have historically brought the rise of Muslim separatism in China [Israeli]. Numerous rebellions, protests and acts of terrorism in Kashgar, Urumqi, Yining, and Beijing have led to an East Turkistan independent terrorist group movement and to the strengthening of all types of control in Xinjiang and other areas in the name of anti-terrorism. Xi Jinping's «China dream» focuses on national prosperity, unity and stability. The Chinese leader has advocated for the «sinicization» of Islam, and has called his policy toward Muslims «a totally correct success» during his speech in 2020 [Xinhua], citing that there have been no terrorist incidents in China since 2019 [Wikipedia].

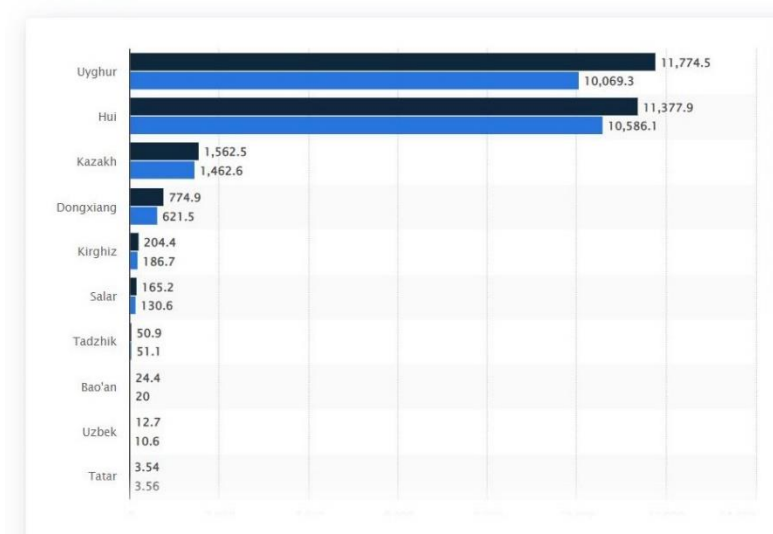
The ethnic heterogeneity, combined with the large territory, poses a potentially destabilizing threat for the CCP. The remoteness of Xinjiang and the fact that Uyghurs are one of the largest Muslim minority groups, elevate the importance of its successful integration into China. This topic is of big scientific interest. The Uyghur's identity in contemporary China is a part of my research project.

The Uyghurs are Sunni Muslims, speak Uyghur (which belongs to the Turkic language family), and have been practicing Islam for centuries. The Uyghur ethnic community in XUAR is a good example of ethno-nationalism, a form of political consciousness along the lines of nationality. By tracing the process of its identity formation, scholars explore the dynamic between CCP policy toward Uyghurs and their social assimilation. Uyghur nationalism has been shaped by a millennium of conflict, self-determination, outside influence, war, and peace. The process has created a unique balance of nationalism and Islamic identity. The religious factor played a significant role in the formation of ethno-nationalism of Uyghurs and in their desire to take social actions. Their religion, influenced by Buddhism, Confucianism, and even Christianity has produced a unique Sufi Islam. Sinicization by Xi Jinping

introduced strict rules and control into the region. Islamic fundamentalism has not taken root in modern Xinjiang.

Muslim population in China 2010 and 2020, by ethnicity

(in 1,000s)

Source: Statista, 2022

Uyghur identity is comprised of its history, religion, and traditions. Economic factors are also important in Uyghur modern life. Historically Uyghurs have been farmers, specifically involved in cotton growing. «The Uyghur Forced Labor Prevention Act», that went into effect on June 21, 2022, badly affected the industry and the whole region [MFA]. The acceleration of economic development in XUAR put Uyghurs in inequitable competitive conditions with higher-skilled Han Chinese, who immigrated into Xinjiang, but created a demand on the labor force in the different industries. The rising leadership of China in Central Asia will bring additional benefits to Xinjiang. Xinjiang's economy is developing more rapidly than the economies of the neighboring countries (with the exception of Kazakhstan). The current CCP strategy toward Uyghurs focuses on increasing wealth and a rising standard of living for the middle class in Xinjiang. This means that the young Uyghur middle class have better jobs than older generations, and get a better education. Muslim youth have the privileged condition of education, according to Yu Mingtao, the Chinese student, who is currently living and studying in Ukraine. Yu Mingtao shared his personal observation that usually

Muslim students are provided with a separate meal plan and better dorms at the universities, and they easily get government scholarships.

The young generation might continue to feel very strongly about their Uyghur identity, but with the increasing immigration of Han Chinese and the development of the regional economy, Uyghur culture might eventually dissolve against the interests of the dominant Han culture. The status quo should be found under the pressure of international society and for the unity of the nation. Manifestation of Uyghur nationalism should be considered by all sides as preservation of the Uyghur identity in the Autonomous Region in the unitary multi-national state.

Literature:

1. *China gets a new propaganda chief*. Retrieved October 27, 2022 from: <https://thechinaproject.com/2022/10/27/china-gets-a-new-propaganda-chief/>
2. *Nationalism in China*. Retrieved April 22, 2008 from: <https://www.cfr.org/backgroundunder/nationalism-china>
3. *Islam in China: Religion, Ethnicity, Culture and Politics*. Rowman and Littlefield (Lexington Books), Maryland, 2002
4. *Terrorism in China*. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Terrorism_in_China
5. 习近平：坚持依法治疆团结稳疆文化润疆富民兴疆长期建疆努力建设新时代中国特色社会主义新疆。Xinhua. Sep. 26, 2020. http://www.xinhuanet.com/politics/leaders/2020-09/26/c_1126544371.htm
6. 赵立坚说新疆是美国涉华虚假信息重灾区。The official web-site of Chinese MOFA. August 29, 2022. https://www.mfa.gov.cn/web/sp_683685/wjbfyrlxjzh_683691/202208/t20220829_10757141.shtml

Гончаренко А. В.

ORCID: 0000-0003-4281-8735

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії

Сумський державний університет

м. Суми, Україна

ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА США ДЖ. КАРТЕРА ЩОДО КНР У 1978–1981 рр.

Ключові слова: США, КНР, КР, Китай, Дж. Картер, зовнішня політика.

На початку 1978 р. американсько-китайські контакти вийдуть на ключовий етап встановлення дипломатичних відносин. Головним напрямком китайської політики США в 1978–1981 рр. буде активізація стратегічного, військово-політичного, військово-технічного, економічного та науково-технічного співробітництва з КНР. «Я підштовхував президента до більш ліберального ставлення щодо Китаю в області передачі технології..., – зазначав Збігнев Бжезінський, – під час розмов з китайцями я мав намір розповісти їм, наскільки це було можливо, про переговори стосовно ОСО з Радами» [2, с. 207–208].

Візит помічника президента з питань національної безпеки Збігнева Бжезінського (1977–1981 рр.) до Пекіну в травні 1978 р. детермінував початок нового етапу в політиці адміністрації президента США Джеймса (Джиммі) Картера (1977–1981 рр.) щодо КНР – від виваженої та рівновіддаленої «трикутної дипломатії» (США–СРСР–КНР) до цілеспрямованої прокитайської орієнтації. Цей візит мав на меті продемонструвати спільність позицій Вашингтону та Пекіну щодо найбільш актуальних міжнародних проблем. Публічні виступи З. Бжезінського у китайській столиці мали яскраво виражений антирадянський характер. У той же час американсько-китайські переговори показали, що саме ця спільність є одним з підґрунть для зближення США та КНР. Вона також допомагала адміністрації президента Дж. Картера використовувати антирадянські настрої китайського керівництва у своїх цілях [1, с. 138].

В інструкціях, які отримав З. Бжезінський напередодні подорожі до Пекіну, підкреслювалася стратегічна зацікавленість США у співпраці з КНР. Він мав детально проінформувати китайських лідерів щодо американських зусиль у питанні зміцнення військової могутності США і НАТО, а також заохотити КНР щодо надання допомоги США в регіональних конфліктах. Помічник президента з питань національної безпеки

мав запропонувати Китаю направити до США торгові і військові делегації [2, с. 207–208].

На першій зустрічі з міністром закордонних справ КНР Хуанг Хуа (1976–1982 рр.) Збігнев Бжезінський запропонував почати обмін візитами між обома країнами на рівні міністрів, торговими і військовими делегаціями, повідомив про плани скорочення чисельності американських військ на Тайвані (зарезервувавши за США право поставок зброї на острів в майбутньому), зажадав від Китаю знизити рівень антиамериканської пропаганди, спробував заручитися підтримкою політики США на Близькому Сході, наголосивши на необхідності тісного американсько-китайського співробітництва в афганській проблемі, в питанні надання допомоги Пакистану тощо [2, с. 209–212].

Переговори між З. Бжезінським і китайськими керівниками усунули перешкоди на шляху до повної нормалізації двосторонніх відносин, яка була досягнута через сім місяців у результаті встановлення дипломатичних відносин між США і КНР. Угоду про встановлення дипломатичних відносин вдалося досягти, оскільки Вашингтон прийняв попередні вимоги Пекіна – розірвав дипломатичні відносини з Китайською Республікою (КР) на Тайвані, денонсував з 1 січня 1980 р. американсько-тайванський договір про взаємну оборону, погодився вивести з острова військові контингенти і демонтувати свої військові споруди. На відміну від формулювань Шанхайського комюніке США виконали вимоги КНР щодо розриву політичних і військових зв'язків з Тайванем [1, с. 139].

Зі свого боку Китай теж був змушений піти на деякі поступки. Він фактично визнав за США безстрокове право підтримувати з Тайбеєм торгові, культурні, наукові та інші зв'язки, а також відновити після річної перерви (з січня 1980 р.) продаж зброї КР. Китайська сторона в той період обмежилася тим, що висловила свою незгоду з намірами США постачати на Тайвань озброєння і утрималася від запевнень про незастосування сили з метою приєднання Тайваню до КНР.

В законопроект про відносини з США з КР (13 березня 1979 р.) були, проте, включені запропоновані консерваторами поправки з метою попередити КНР, що спроби застосування для вирішення тайванської проблеми «немирних засобів» будуть сприйняті США як загроза миру і безпеки в західній частині Тихого океану. До закону було включено обіцянку з боку Вашингтону «надати Тайваню такі оборонні товари і послуги і в таких кількостях, які можуть бути необхідні йому для підтримки достатніх можливостей самозахисту» [3].

Незабаром після встановлення американсько-китайських дипломатичних відносин відбулася поїздка заступника голови *Державної ради КНР* Ден Сяопіна (1975–1980 рр.) до США, яка надала нового імпульсу розвитку стосунків між цими країнами. Під час зустрічі з Джеймсом

Картером Ден Сяопін поставив до відома американську сторону про підготовку нападу Китаю на В'єтнам [2, с. 408–409].

Встановлення дипломатичних відносин між США і КНР детермінувало прискорення розвитку та розширення двосторонніх контактів і обмінів. Архітектори американської зовнішньої політики розраховували, що їм вдасться долучити Пекін до військово-політичного співробітництва. Головним мотивом З. Бжезінського та прихильників американсько-китайського союзу в політиці США щодо Китаю було наполегливе прагнення активізувати саме військові зв'язки з КНР, незважаючи на відому стриманість в цьому питанні, яку проявляли колишні республіканські адміністрації. Прихильники зміцнення військової співпраці робили наголос на тому, що китайська армія не придатна для ведення сучасної війни. Навіть якщо Пекін буде закуповувати зброю і технології на Заході, вважали вони, для переходу армії КНР на сучасні рейки потрібно тривалий час.

Концепція «стратегічного посилення» Китаю, на думку архітекторів зовнішньої політики США, яка мала закріпити встановлення «особливих відносин», з'явилася ще на початку 70-х рр. XX ст. і ґрунтувалася на необхідності військового зміцнення КНР країнами Західної Європи та США з метою змусити СРСР діяти на «два фронти».

Найбільш чітко вона була сформульована експертом «Ренд Корпорейшн» М. Піллсбері, який стверджував, що недоцільно вводити однакові для КНР і СРСР обмеження на експорт американської техніки, оскільки Пекін не вважається серйозною загрозою для національної безпеки США, на відміну від Москви. М. Піллсбері уточнював, що американська допомога повинна сприяти лише зміцненню обороноздатності Китаю стосовно СРСР, а не збільшенню його наступального потенціалу щодо США та їх азійських союзників [1, с. 140–141].

Одним з найактивніших прибічників встановлення військових відносин з КНР в американському істеблішменті був Дж. Шлесінгер, який займав посаду міністра оборони (1975–1977 рр.) в попередній республіканській адміністрації. В якості можливих засобів стримування СРСР він назвав «військову міць Заходу» і «паралельні» з Китаєм дії. Аналогічної точки зору дотримувався і один з радників Дж. Картера, відомий американський синолог М. Оксенберг [1, с. 141].

У Білому Домі сподівалися, що продаж військової техніки КНР і якісне покращення двосторонніх військових стосунків дозволять США займати панівне становище у відносинах як з Пекіном, так і з Москвою, що змусить обидві сторони домагатися дружби із Вашингтоном, залишаючись ворожими між собою. Інтереси США і КНР на світовій арені будуть збігатися до тих пір, поки існуватиме китайсько-радянський конфлікт – таке підґрунтя мала концепція «стратегічного партнерства». Ця теза підкріплювалася геополітичним за характером мотивуванням про

відмову керівництва Китаю від принципів марксизму і прийняття ним на озброєння концепції «патріотизму». Саме через призму цієї концепції розглядалося вторгнення КНР до В'єтнаму американськими прихильниками зближення з Пекіном. Вона ж, на їхню думку, була визначальною в зближенні Китаю з США і Японією, які протистояли СРСР. Тайванське питання в цьому контексті розглядалося лише як незначна, хоча і болюча проблема в рамках глобальних відносин.

Отже, після встановлення адміністрацією президента США Дж. Картера дипломатичних відносин з КНР у 1978–1981 рр. посилювався процес відходу Вашингтона від колишньої лінії «рівновіддаленості» відносин з КНР і СРСР в рамках «трикутника» і закріплення в політиці США курсу на «особливі відносини» з Китаєм. Відмова Конгресу США ратифікувати договір ОСО-2 лише поглибила тенденцію віддалення від «рівноваги» на користь зближення з КНР. Якщо під час всіх попередніх контактів саме Пекін домагався від Вашингтону загострення конфронтації з Москвою, то після активізації американсько-китайських військових зв'язків ситуація змінилася. Тепер уже США прагнули привернути КНР до активної участі в своїх антирадянських акціях.

Література:

1. Давыдов А. С. Идеология и прагматизм в китайской политике США: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. М., 2005. 247 с.
2. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of National Security Adviser, 1977–1981. N.Y.: Farrar, Straus, Giroux, 1983. 587 p
3. Taiwan Relations Act, 1979. U.S. Senate. Committee on Foreign Relations. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-93/pdf/STATUTE-93-Pg14.pdf>

Городня Н. Д.

ORCID: 0000-0001-8152-3927

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

ІНДІЙСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Ключові слова: Індія, РФ, індійсько-російські відносини, зовнішня політика, війна Росії проти України.

Індія є однією з великих світових держав, позиція якої є важливою з точки зору міжнародної підтримки України під час російської війни. Позицію Індії можна характеризувати як нейтралітет, який відповідає інтересам держави-агресора. Тож офіційні представники Росії заявляють про підтримку Індією війни («спеціальної військової операції») проти України.

У грудні 2021 р., коли вже була оприлюднена інформація американської розвідки про підготовку повномасштабного нападу РФ на Україну відбувся візит В. Путіна у Делі, під час якого дві держави підтвердили своє «особливе і привілейоване стратегічне партнерство» [7]. З 2014 р. Індія постійно утримується під час голосування резолюцій ООН на підтримку України і засудження російської агресії. Ця позиція не змінилася з початком повномасштабної війни. Хоч індійський уряд закликав до негайного припинення вогню в Україні, але не засудив вторгнення. Індія не приєдналася до західних санкцій проти Росії, а закупки нею російської нафти після отримання відповідних знижок суттєво зросли – від 33 тис барелів у день в травні 2021 р. до 819 тис барелів у день у травні 2022 р., Росія стала другим найбільшим постачальником нафти в Індію, замість Саудівської Аравії [9].

У серпні-вересні 2022 р. Індія, разом з КНР, взяла участь у організованих Росією масштабних військових навчаннях Восток–22, хоча й направила лише 75% свого персоналу і жодного військового корабля через можливий негативний вплив на відносини з Японією [4]. Водночас, на саміті ШОС у Самарканді у вересні 2022 р. під час двосторонніх переговорів з Путіним прем'єр-міністр Н. Моді відкрито виступив з критикою дій Росії в Україні. Він заявив, що «сьогодні не час для війни» і закликав Путіна до дипломатії і діалогу та до закінчення війни. За його словами, він вже розмовляв про це з В. Путіним раніше. Путін відповів, що знає

позицію Моді стосовно «конфлікту в Україні», яку той завжди висловлював, і зробить усе, щоб закінчити цю війну «якомога швидше» [3]. Такими діями РФ стали масовані атаки на критичну цивільну інфраструктуру України, починаючи з 10 жовтня.

Під час голосування в Генасамблеї ООН 12 жовтня за резолюцію, яка засудила псевдореферендуми на окупованих територіях України, не визнала анексію Донецької, Луганської, Херсонської і Запорізької областей та закликала РФ вивести війська з України, Індія знову «утрималась». Спробуємо спрогнозувати, чи можна Україні розраховувати на зміну цієї позиції.

Дружні відносини Індії з Росією беруть початок в 1950-х рр. з часу візиту М. Хрущова в Делі в листопаді 1955 р. Погоджуємося з Р. Менонем і Є. Румером, що відносини з СРСР були важливими для Індії в трьох ключових сферах: 1) закупілля радянської зброї; 2) допомога СРСР в розвитку державного сектора індійської економіки, включаючи підготовку фахівців; 3) співпраця у геополітичному протистоянні Індії з Пакистаном і Китаєм [8].

Після закінчення «холодної війни», нормалізації відносин СРСР і КНР та розпаду Радянського Союзу другий і третій чинники значною мірою втратили своє значення. Зміну пріоритетів зовнішньої політики Індії після розпаду СРСР відображала стратегія «Дивитися на Схід», яку індійський уряд почав реалізовувати в 1990-х рр.

Проте відносини з Росією увесь цей час залишалися важливими для Індії, у тому числі через потребу балансувати відносини з КНР. Хоч територіальні проблеми між Індією і КНР (після війни 1962 р.) зберігалися, а на спільному кордоні час від часу відбувалися збройні конфлікти, Індія прагнула нормалізувати відносини з КНР з економічних причин. Співробітництво Індії і КНР відповідало також інтересам Кремля, який з 1990-х рр. просував ідею багатопольярного світу, одним з центрів якого була б Росія. Крім цього, міністр закордонних справ Є. Примаков запропонував створення клубу трьох основних євразійських держав (Росії, Китаю й Індії), які мали допомагати Росії стримувати глобальне домінування США і їхніх західних союзників [8, с. 4].

Пізніше ця ідея дещо трансформувалася. Її реалізації слугувало створення в умовах глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 р. форуму БРІК у складі Бразилії, Росії, Індії і КНР (2009 р.), до якого в 2010 р. приєдналася Південна Африка (БРІКС) [6]. Іншим таким центром протидії західним впливам у міжнародних відносинах, за розрахунками Кремля, могла стати Шанхайська організація співробітництва (ШОС). РФ була зацікавлена у приєднанні до ШОС Індії, що врешті відбулося в 2017 р.

Якщо на початку Кремлю вдавалося досить успішно регулювати відносини з трикутнику Росія–Індія–Китай, з часом робити це ставало складніше через складну динаміку індійсько-китайських відносин. Через географічну близькість з Китаєм відносини з цією державою були для Росії

більш важливими. Натомість Індія, на продовження традиційної політики неприєднання, намагалася реалізовувати стратегію хеджування, тобто перестраховування від ризиків, уникнення залежності від однієї великої держави. Виявом цього була інтенсифікація політики «Дивитися на схід» на початку нового століття.

Після візитів президента США Б. Клінтона і прем'єр-міністра Японії Йосіро Морі в Делі в 2000 р. відбулася нормалізація відносин між Індією і США [2], а співробітництво між Індією і Японією активізувалося. Розвиток співробітництва Індії з США і Японією слугував як цілям її соціально-економічного розвитку, так і цілям безпеки, особливо в умовах посилення асертивності політики КНР в Південно-Китайському і Східно-Китайському морях, і реалізації Пекіном стратегії «низки перлів», яка передбачала доступ ВМФ КНР до портів у Шрі-Ланці, Пакистані, М'янмі, Бангладеш тощо.

Стурбованість наступальними діями КНР стала підґрунтям для створення неофіційного форуму «Квад» (the Quad) у сфері безпеки у складі Австралії, Індії, США і Японії. Вперше він зібрався у 2007 р., вдруге – у 2017 р., після чого став щорічним. Його оцінювали як коаліцію держав для захисту свободи навігації і сприяння демократичним цінностям у регіоні [5].

Уряд Н. Моді (з травня 2014 р.), сформований невдовзі після початку російської агресії проти України, оголосив про трансформацію політики «Дивитися на схід» в політику «Діяти на сході». Це означало розширення залучення Індії у відносини з державами Азійсько-Тихоокеанського регіону з акцентом на економічному і безпековому співробітництві, а також більшу спрямованість на конкретні дії й досягнення конкретних результатів. У рамках цієї політики найбільшого розвитку набуло співробітництво Індії з Японією, як у інвестиційній і торговельно-економічній сферах, так і в галузі безпеки [1]. Активно розвивалася співпраця з РК (в торговельно-економічній сфері), Австралією (переважно у сфері безпеки), АСЕАН і державами-членами цієї спільноти.

У цілому, з початку XXI ст. геополітична динаміка суттєво змінилася. У зв'язку з розвитком російсько-китайського і китайсько-пакистанського співробітництва, посиленням американсько-китайського суперництва, розвитком співпраці Індії з США і їх союзниками формується нова конфігурація, у якій Індія за підтримки США протистоїть Пакистану, який тісно співпрацює з КНР, у той час як в роки «холодної війни» США, КНР і Пакистан протистояли партнерству Індії і Росії.

Реалізація політики «Діяти на сході» дозволила Індії зменшити залежність від Росії. Проте відносини з Росією залишилися важливими для неї. РФ продовжують розглядати як надійного, виправданого часом партнера. Також Росія залишалась основним постачальником до Індії зброї, а також компонентів і запчастин до військової техніки, закупленої у СРСР. Так, 1955–1991 – СРСР постачав Індії 66% озброєння і запчастин, в 1992–2021 – 65% [8, с. 8, 10].

Після початку російської інтервенції в Україну в 2014 р., незважаючи на можливість застосування санкцій США, Індія і РФ підписали 14 угод про постачання зброї, включаючи угоду на 5,2 млрд дол. (2016 р.) на постачання системи ППО S-400. Водночас Індія здійснювала диверсифікацію джерел постачання зброї за рахунок Франції, Ізраїлю і США, і розвивала власну оборонну промисловість. Унаслідок цього після 2013 р. експорт Росією озброєння в цю країну зменшився більше, ніж на 50% [8, с. 10–11].

Якщо у оборонному секторі залежність Індії від Росії зберігається, то в торгівлі нафтою виникла залежність Росія від Індії. Тож в умовах поточної війни відбувається зрушення балансу у двосторонніх відносинах на користь Індії.

Хоч розрив Росії із Заходом і подальше зближення з КНР унаслідок війни в Україні, а також посилення індійсько-китайських суперечностей ускладнюють відносини між Індією і Росією, можна прогнозувати, що Індія продовжить реалізовувати політику в своїх інтересах і балансувати між західними державами і Росією, доки вважатиме це вигідним для себе. Навряд чи США здійснюватимуть тиск на Індію, оскільки зацікавлені в партнерстві з нею в Індійсько-Тихоокеанському регіоні в контексті стратегічного суперництва з КНР та розуміють його вразливість. З іншого боку, можна прогнозувати, що війна Росії в Україні призведе до подальших трансформацій в індійсько-російських відносинах у середньостроковій перспективі.

Література:

1. Городня Н. Розвиток співробітництва Японії й Індії у сфері безпеки // Актуальні проблеми історії зарубіжних країн в новий та новітній час: науковий збірник / Під ред. О. Машевського. К., 2022. 330 с. С. 242–249.
2. Городня Н. Трансформація американсько-індійських відносин у перше постбіполярне десятиліття // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3–4 (57–58). С. 246–259.
3. 22nd SCO Summit Key Takeaways: Indian PM Modi Urges Russian President Putin to End Ukraine War. September 17, 2022 / WION. URL: https://www.youtube.com/watch?v=t_GRhmSLeM0
4. Bhaumik A. India to join Russia's Vostok 2022 wargames, but stay away from naval drill to avoid hurting Japan's sensitivity. Aug. 30, 2022 URL: <https://www.deccanherald.com/national/india-to-join-russia-s-vostok-2022-wargames-but-stay-away-from-naval-drill-to-avoid-hurting-japan-s-sensitivity-1140572.html>
5. Chanlett-Avery E., Kronstadt A. K. and Vaughn B. The 'Quad': Security Cooperation Among the United States, Japan, India, and Australia / FAS Project on Government Secrecy. 2020 URL: <https://sgp.fas.org/crs/row/IF11678.pdf>
6. Gorodnia N. Transformation of the post-Cold War international system: trends and prospects // Rozwój społeczności międzynarodowej:

przeszłość oraz nowe wyzwania, Tom 2, R. Kordonski, O. Struk, J. Ruciński (red.). Lwów-Olsztyn 2016, 660 s. P. 15–22.

7. India-Russia Joint Statement following the visit of the President of the Russian Federation / Government of India. Ministry of External Affairs. December 6, 2021 URL: https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/34606/India_Russia_Joint_Statement_following_the_visit_of_the_President_of_the_Russian_Federation

8. Menon R., Rumer E. Russia and India: A New Chapter. September 20, 2022 / Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/09/20/russia-and-india-new-chapter-pub-87958>

9. Verma N. Why India Ramped up Russian Oil Imports, Easing Pressure on Moscow / Reuters. July 8 2022 URL: <https://www.reuters.com/world/india/why-india-ramped-up-russian-oil-imports-easing-pressure-moscow-2022-07-08/>

УДК 658

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-32>

Кириченко А. В.

ORCID: 0000-0002-5647-7698

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри організації підприємництва та біржової діяльності

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна*

Потапова Д. О.

ORCID: 0000-0002-0304-9315

студентка IV курсу

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна*

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ІНСТРУМЕНТІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ ТА УКРАЇНИ

Ключові слова: Південна Корея, Україна, електронні інструменти, електронна комерція, електронне урядування.

Використання інформаційних технологій в економіці держав світу – важлива характеристика нашого часу, особливо під час пандемії COVID-19. Бізнес активно використовує інформаційні технології у

роботі зі своїми клієнтами також використовують такі інструменти і держави.

Проведені дослідження показують, що ринок електронної комерції Південної Кореї входить в п'ятірку найрозвинутіших в світі. Передують лише такі держави як Китай, США, Великобританія та Японія [1, с. 100]. Порівнюючи український обсяг електронної комерції з корейським, можна стверджувати, що Україна все ще знаходиться на стадії становлення та враховуючи той факт, що ринок не зрілий, він, надзвичайно швидко буде зростати (табл. 1) [2].

Таблиця 1

Роздрібні продажі електронної комерції в Південній Кореї та Україні

Держава	Роздрібні продажі онлайн, млрд доларів США			Роздрібні продажі всього, млрд доларів США			Частка роздрібних продажів онлайн в загальних, %		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Україна	2,4	2,9	4,0	34,3	42,0	45,5	7,0	6,9	8,8
Корея	76,8	84,3	104,4	423,0	406,0	403,0	18,2	20,8	25,9

Джерело: розраховано авторами за матеріалами [3; 4].

Не лише бізнес використовує електронні інструменти у своїй діяльності, а й уряди держав світу. Сьогодні Південна Корея є світовим лідером у сфері електронного урядування. Дослідження «E-Government Survey 2020: E Government for the People» аналізує рівень розвитку електронного урядування держав, шляхом розрахунку двох ключових індексів: індекс розвитку електронного урядування (EGDI) та індекс електронної участі громадян (EPI). Індекс EGDI аналізує рівень розвитку електронного урядування. Індекс EPI – індекс електронної участі громадян, який є ключовим для виміру урядування та одним із базисів сталого розвитку [5]. Дослідження показали, що чотири роки поспіль держава посідає перше місце у щорічному огляді електронних урядів світу серед 190 держав. В 2020 р. Південна Корея мала загальний індекс розвитку електронного урядування 0,9560 та займала 2 місце серед усіх держав світу з питань впровадження основ електронного урядування (табл. 2).

Таблиця 2

Показники індексу електронного урядування в Південній Кореї за 2014–2020 рр.

Держава	Регіон	Рік		
		2020	2018	2014
Республіка Корея	Азія	0,9560	0,9010	0,9462

Дуже показово, що останні сім років з 2014 до 2021 рр. позиція держави була лідируючою, за останні два роки ситуація покращилася і індекс став на 6,1% вищим. Це свідчить про стабільний та високий рівень розвитку. Особливо успішними є результати впровадження електронних інструментів у сфері державного управління (рис. 1).

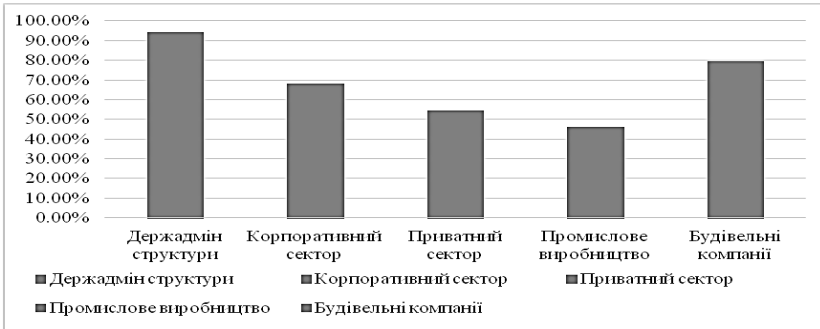

Рис. 1. Впровадження інформаційних технологій, %

Що стосується України, то вона увійшла до групи держав з високим рівнем розвитку електронного урядування та стала однією із 12 держав світу, які перейшли до дуже високого рівня за індексом електронної участі. В 2020 р. індекс EGDІ вказує, що Україна посіла 69 місце, піднявшись на 13 сходинок порівняно з 2018 р. Згідно з індексом EPI, Україна посіла в 2020 р. 46 місце у рейтингу, піднявшись на 29 позицій порівняно з 2018 р. [5].

Підводячі підсумки варто зазначити, що Південна Корея входить до п'ятірки найрозвинутіших ринків електронної комерції світу. Значного розвитку досліджувана сфера досягла як у бізнесі, так і в державній сфері. Останнє десятиріччя визначило Південну Корею, як одну з держав із найбільшим поступом у галузі електроніки, економіки та інноваційних технологій. Система електронного урядування використовується в масштабах держави і сприяє підвищенню ефективності управління. В Україні використання електронних інструментів суттєво відстає в порівнянні з Кореєю, але вітчизняна економіка розвивається в цій сфері дуже активно протягом останніх років та вже входить до 12 держав світу, які перейшли до дуже високого рівня за індексом електронної участі. У подальшому очікується щорічне зростання ринку електронної комерції на 15%.

Література:

1. Кириченко А. В., Березовська Л. О. Розвиток електронної комерції та торговельної логістики Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*. 2021. № 3. С. 97–108.

2. Омельчук Н. Як змінився ринок електронної комерції в Україні за 2020 рік: дослідження. URL: <https://psm7.com/uk/e-commerce/kak-izmenilsya-rynok-elektronnoj-kommercii-v-ukraine-za-2020-god-issledovanie.html>

3. UNCTAD. URL: <https://unctad.org/statistics>

4. Украинский e-commerce в семи графиках. Итоги 2020-го и тренды будущего. URL: <https://tech.liga.net/technology/article/ukrainskiy-e-commerce-v-semi-grafikah-itogi-2020-go-i-trendy-buduschego>

5. E-Government Survey 2020 URL: [https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20\(Full%20Report\).pdf](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf)

УДК 658

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-33>

Кириченко А. В.

ORCID: 0000-0002-5647-7698

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри організації підприємництва та біржової діяльності

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна*

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ РИНКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ ДЕРЖАВ-ЛІДЕРІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Ключові слова: ринок електронної комерції, держави-лідери Північно-Східної Азії, Китай, Південна Корея, Японія.

Економічний розвиток держав світу визначають за рядом факторів, одним з яких є їхній технологічний розвиток [1], а важливою тенденцією світової економіки є посилення позицій держав-лідерів Північно-Східної Азії (Китаю, Південної Кореї, Японії) в науково-технічній, економічній, фінансовій сферах [2]. Ці тенденції вплинули і на лідерство досліджуваних держав на ринок електронної комерції.

Основними передумовами розвитку ринку електронної комерції є збільшення кількості споживачів світової інтернет-торгівлі. На

збільшення інтернет-покупців в усьому світі сильно вплинула світова пандемія COVID-19, та, згідно прогнозів, в майбутньому буде спостерігатись подальше зростання ринку електронної комерції [3]. Враховуючи активний розвиток ринку електронної комерції актуальним постає питання дослідження перспектив розвитку досліджуваного ринку Китаю, Південної Кореї та Японії як лідерів Північно-Східної Азії.

З початку 2020 р. продажі електронної комерції зросли всюди на планеті, але деякі регіони показали ще більш вражаюче зростання. Зокрема, Китай став беззаперечним лідером продажів електронної комерції у 2021 р., досягнувши майже в 3,3 рази більших продажів, ніж його найближчий конкурент – США. Проведені дослідження говорять, що аналізовані лідери Північно-Східної Азії входять до п'ятірки держав світу за обсягами продажів у сфері електронної комерції (рис. 1).

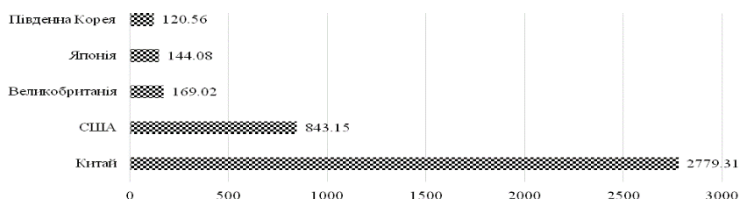

Рис. 1. Світові лідери за обсягами продажів у сфері електронної комерції в світі в 2021 р., млрд дол США

Джерело: побудовано автором за матеріалами [4].

Поряд з електронною комерцією бурхливо розвивається мобільна комерція. Це можна пояснити тим, що рівень проникнення смартфонів в різних частинах планети становив від 45% до 95% у 2021 р. Вище вже зазначалось про сильні позиції електронної комерції на ринку лідерів Північно-Східної Азії (див. рис. 1). Не дивно, що вони лідирують і у сегменті мобільної комерції. Три із п'яти ринків мобільної комерції у світі знаходяться в Китаї, Південній Кореї та Японії. Китай лідирує за обсягом продажів мобільної комерції в 750 млрд дол США, четверта Японія – 34,5 млрд дол США, а Південна Корея займає п'яте місце з ринком мобільної комерції в 28,8 млрд дол США (рис. 2).

Проведені дослідження, щодо ринку електронної комерції в державах-лідерах Північно-Східної Азії дають підстави охарактеризувати окремо ринок досліджуваних держав. Ринок електронної комерції Китаю є найбільший у світі. Електронна комерція становить 30% загального обсягу роздрібної торгівлі, а користувачі витрачають у середньому

2058 дол США онлайн щороку. Китайці витрачають в середньому три години і шість хвилин на день на своїх смартфонах, тому не дивно, що вони є лідерами і на ринку мобільної комерції. Японці – нація, яка любить технології, але при цьому дев'ять з десяти покупок все ще зроблено офлайн. Ринок електронної комерції в Японії стабільно зростає протягом останніх років і зараз займає 10% загального обсягу роздрібною торгівлі в державі. 76% населення робили покупки онлайн, витрачаючи в середньому 2023 дол США на рік. Японська мобільна комерція займала трохи більше третини (34%) загальної електронної комерції. Електронна комерція вже займає значну частину загального обсягу роздрібною торгівлі в Південній Кореї – 18%. 70% транзакцій електронної комерції в Південній Кореї здійснюються на мобільному пристрої [5].

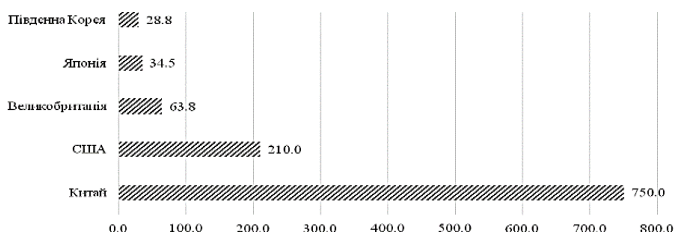

Рис. 2. Світові лідери за обсягами продажів у сфері мобільної комерції в світі в 2021 р., млрд дол США

Джерело: побудовано автором за матеріалами [4].

Підводячи підсумки проведеного дослідження, варто зазначити, що ринок електронної комерції держав-лідерів Північно-Східної Азії стрімко розвивається та входить у п'ятірку світових лідерів за обсягами продажів. В майбутньому очікується його подальше зростання, оскільки, як зазначалось вище Китай, Південна Корея та Японія займають лідируючі позиції в світі в науково-технічній, економічній та фінансовій сферах.

Література:

1. Яценко О. М., Грязіна А. С., Шевчик О. О. Електронна комерція як елемент глобальної торговельної системи. *Актуальні проблеми економіки*. 2019. № 8. С. 4–15.
2. Глущенко Я. І., Сторчак В. М. Аналіз зовнішньоторговельних відносин України і Китайської Народної Республіки. *Економіка і суспільство*. 2018. № 16. С. 50–57.

3. Кириченко А. В., Березовська, Л. О. Логістична діяльність у сфері міжнародної електронної комерції. *Економіка та суспільство*. 2021. № 28. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-16>

4. Ecommerce Trend Report: The State Of The Industry In 2022. URL: <https://qarea.com/blog/ecommerce-trend-report-the-state-of-the-industry-in-2022>

5. Morgan J.P. Global e-commerce trends report. URL: <https://www.jpmorgan.com/content/dam/jpm/treasury-services/documents/global-e-commerce-trends-report.pdf>

УДК 94:327(510+520)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-34>

Олійник О. М.

ORCID: 0000-0002-0083-9960

кандидат економічних наук,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії

Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН МІЖ КИТАЄМ ТА ЯПОНІЄЮ

Ключові слова: Китай, Японія, мирне співіснування, прагматизм, історична пам'ять.

Відносини між Китаєм та Японією формувались протягом тривалого часу і завжди мали важливе значення як для обох країн, так і регіону Східної Азії та всього світу. В різні історичні періоди здійснювався вплив однієї країни на іншу в залежності від рівня економічного розвитку. Відносини між двома країнами пройшли через серйозні випробування, від збройного протистояння до мирного співіснування. Основною причиною такого формату відносин було бажання кожної країни відігравати провідну роль в регіоні і навіть встановлювати панування. Протягом тривалого історичного періоду часу у народів обох країн сформувалось певне уявлення одне про одного і слід зазначити не завжди позитивне. Однак прагматизм та оцінка переваг від співробітництва в відносинах між двома країнами призвели до усвідомлення необхідності мирного співіснування за будь-яких обставин та пошуку точок ефективної взаємодії і навіть співробітництва. Сьогодні ці відносини можна характеризувати як відносини зрілого прагматизму, коли обидві сторони відклали проблемні питання і

зосередились на питаннях що представляють взаємний інтерес. Між сторонами триває широкомасштабний діалог з приводу пошуку шляхів остаточного примирення та формування платформи для стратегічного партнерства на засадах довіри та поваги один до одного [1, 2].

Історія відносин між Китаєм та Японією нараховує більше 2 тисяч років і починається з початку першого тисячоліття, коли в 57 році імператор Китаю з династії Хань дав золоту печатку країні На народу Ва (так у китайській історіографії називаються стародавні японці). Китай значно вплинув на культуру Японії, її релігію, філософію, архітектуру, право і писемність. У період правління китайських династій Суй (581–618) та Тан (618–907) Японія відправляла велику кількість своїх учнів до Китаю на навчання та переймання досвіду управління, щоб допомогти закласти свій власний фундамент як незалежної нації в Північно-Східній Азії. Після поразки Японії в 663 р. у битві на річці Пеккан країна певний час залишалась ізольованою. Майже до середини ІХХ ст. країна залишалась закритою країною для решти світу. Цей історичний проміжок історії Японії був насичений як періодами послаблення державного управління всередні країни, так і періодами зміцнення центральної влади [3].

У 1937 році Японія розпочала другу японсько-китайську війну, яка закінчилась капітуляцією Японії в 1945 р. Саме ця війна сформувала почуття відчаю, розпачу та несприйняття однією нацією іншої. Причиною такого несприйняття стали події, які відбувались у грудні 1937 р. у м. Нанкін, тодішній столиці Китаю. Протягом шести тижнів японські військовослужбовці здійснювали масові вбивства та акти мародерства. За різними оцінками, було вбито від 40 тис. до 500 тис. китайських цивільних осіб і роззброєних солдат. Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу в 1948 році заявив дані власної оцінки жертв, згідно з якою понад 200 тис. китайців були вбиті. Офіційний Пекін заявив, про більш ніж 300 тис. жертв, представивши оцінку Нанкінського трибуналу з військових злочинів 1947 року [4, 5, 6].

Наслідки нанкінської трагедії 1937 р. заклали підґрунтя для формування недовіри та неприязні китайців до японців. Історична пам'ять про цю трагедію вплинула на відносини, які тривалий час залишались на низькому рівні.

Після закінчення Другої світової війни відносини між Китаєм та Японією залишались у стані невизначеності, оскільки не існувало жодних міждержавних договорів, які б врегульовували ці відносини. Сан-Франциським мирним договором від 1951 р. офіційно було завершено Другу світову війну, а також закріплено порядок виплати репарацій союзникам і компенсацій постраждалим від японської агресії країнам. За умовами Сан-Франциського мирного договору Японія визнавала втрату свого суверенітету над Тайванем і Пескадорськими островами, Парасельськими островами і островами Спратлі. Представники Китайської Народної Республіки участь у конференції в Сан-Франциско не брали, а відповідно

підписаний договір не мав юридичної сили для КНР. Мирний договір між Японією та Республікою Китай, підписаний у квітні 1952 р. у Тайбеї, фактично закріпив припинення війни між Японією та Республікою Китай. Юрисдикція цього договору мала обмежену дію і розповсюджувалась лише на території острова Тайвань, Пескадорські острови, Парасельські острови і острови Спратлі [7].

У квітні 1956 року з'явилася стаття Мао Цзедуна «Про десять найважливіших протиріч», у якій він представив бачення зовнішньополітичного курсу Китаю. Зокрема, він відзначав, що на міжнародній арені Китай має гуртуватися з усіма силами, із якими можна згуртуватися, домагатися нейтралізації тих сил, які ще не стоять на нейтральній позиції, і навіть розколювати і використовувати реакційні сили. Зазначено у статті означало, що Китай має налагоджувати стосунки фактично з будь-якою країною, якщо існують можливості для співпраці [8].

Ситуація почала змінюватись після того, як китайське керівництво започаткувало нову зовнішньополітичну стратегію. У жовтні 1956 року Мао Цзедун розвинув теорію «проміжних зон» (вперше ця думка була висунута Мао ще в 1946 році), заявивши про існування двох «проміжних зон» – з одного боку, Азії, Африки і Латинської Америки, з другого – Європи. Згідно з цією стратегією Китаю потрібно розвивати відносини з державами «проміжної зони» і підтримувати їх в боротьбі за самостійність. Відповідно до нової зовнішньополітичної стратегії Китай почав згортати відносини з Радянським Союзом і переорієнтовується на розвиток відносин із країнами, що розвиваються, і навіть з деякими розвинутими країнами [8].

На початку 70-х років 20 століття відбулось зближення Китаю зі США. Активізація зовнішньої політики Китаю також вплинула на ставлення керівництва Японії до Китаю. Посилення ролі Китаю на зовнішньополітичній арені примусило керівництво Японії до пошуку шляхів нормалізації відносин із Китаєм. Історичним можна вважати в цьому процесі візит до Китаю прем'єр-міністра Японії Какуея Танаки, який відбувся у вересні 1972 р. У ході візиту Какуея Танака зустрівся з Головою КНР Мао Цзедунем. Зустріч пройшла в дружній атмосфері. Відбулись також зустрічі прем'єр-міністра Танаки і міністра закордонних справ Огіри з прем'єр-міністром КНР Чжоу Еньлаєм і міністром закордонних справ Чи Пеньфей, у ході яких сторони щиро і відверто обмінялися думками з приводу питання про нормалізацію відносин між Японією і Китаєм і інших проблем між двома країнами. За результатами візиту сторони підписали «Спільне комюніке між урядом Японії та урядом КНР» (надалі – комюніке) [9, р. 227–235].

У комюніке зазначено, що народи обох країн щиро прагнуть покласти край ненормальному стану справ, що досі існував між двома країнами. Реалізація прагнень двох народів до припинення стану війни і нормалізації відносин між Японією і Китаєм додасть нову сторінку до

аналів відносин між двома країнами. Комюніке фактично стало актом примирення сторін і припинення стану війни. Японська сторона заявила, що чітко усвідомлює відповідальність за серйозні втрати, які вона завдала в минулому китайському народові через війну, і глибоко дорікає собі. Крім того, японська сторона підтвердила свою позицію, що має намір нормалізувати відносини між двома країнами з позиції повного розуміння «трьох принципів відновлення відносин», висунутих китайським урядом. У комюніке уряд Японії також визнав уряд КНР єдиним законним урядом Китаю, і що Тайвань є невід'ємною частиною території Китайської Народної Республіки.

Своєю чергою уряд Китаю заявив, що в інтересах дружби між китайським і японським народами, він відмовляється від репарацій з Японії. Уряди країн домовилися встановити відносини вічного миру та дружби між двома країнами на основі принципів взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, взаємних ненападів, невтручання у внутрішні справи, рівності, взаємної вигоди і мирного співіснування. Уряди обох країн підтвердили, що згідно з вищезазначеними принципами та принципами статуту ООН, Японія та Китай у своїх взаєминах вирішуватимуть всі спори мирними засобами і утримуватимуться від застосування чи загрози застосування сили. Дипломатичні відносини між країнами було встановлено 29 вересня 1972 р. Японія стала першою серед розвинених капіталістичних країн із якими КНР встановила дипломатичні відносини на принципах «одного Китаю», розірвавши офіційні відносини з Тайванем.

Після підписання спільного комюніке між Китаєм та Японією значно активізувались торгові відносини. Так, у 1976 р. Японія стала основним торговим партнером Китаю. Її частка в загальному обсягу зовнішньої торгівлі Китаю становила – 28,4 % [10, с. 20]. Спільне комюніке між КНР та Японією заклало основу для розвитку між Китаєм та Японією відносин миру і дружби. Воно стимулювало активізацію двостороннього співробітництва між двома країнами, проте поглиблення відносин вимагало подальшого зміцнення юридичної бази відносин між двома країнами.

У серпні 1978 р. відбувся візит міністра закордонних справ Японії Сунао Сонода до Китаю. У ході цього візиту було підписано Договір про мир та дружбу між Японією та КНР. Метою укладання договору було зміцнення і розвиток відносин миру і дружби між двома країнами. У договорі зазначено, що сторони розвиватимуть відносини вічного миру та дружби між двома країнами на основі принципів взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, взаємної неагресії, невтручання у внутрішні справи один одного, рівності, взаємної вигоди та мирного співіснування. Сторони підтвердили, що відповідно до вищезазначених принципів і принципів статуту ООН, вони у своїх взаєминах вирішують всі спори мирними засобами і утримуються від застосування чи загрози застосування сили.

У договорі зазначено, що жодна зі сторін не прагнучиме до гегемонії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні або в будь-якому іншому регіоні, і що кожна з них виступатиме проти спроб будь-якої іншої країни або групи країн встановити таку гегемонію. Сторони також домовились про те, що в добросусідському та доброзичливому дусі і відповідно до принципів рівності і взаємної вигоди та невтручання у внутрішні справи один одного, прагнутимуть до подальшого розвитку економічних і культурних зв'язків між двома країнами, а також сприятимуть обміну між народами двох країн.

Підписання договору стало важливою подією в історії двох країн. Фактично це означало остаточне примирення сторін, а також визначення принципів співпраці як в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, так в інших регіонах світу [11].

Розвиток двосторонніх відносин між Китаєм та Японією свідчить про те, що попри всі проблемні питання історії двосторонніх відносин між країнами, що пов'язані з трагічними сторінками історичного минулого, може приносити вигоди обом сторонам за мови усвідомлення переваг від такого співробітництва та здатності лідерів країн відкладати суперечливі питання та віднаходити перспективні [12]. Це не означає, що трагічні моменти історичного минулого двох країн було забуто. Навпаки, запровадження щорічного моніторингу стану громадської думки однієї країни про іншу свідчить про бажання лідерів обох країн та громадськості відслідковувати настрої громадян для того, щоб враховувати це у стратегії співробітництва між двома країнами. І як свідчать останні дані, зміни в настроях громадян обох країн один проти одного відбуваються повільно і не завжди в позитивному напрямку. Очевидно, що питання примирення між народами обох країн залишається відкритим. Проте досягнення у сфері торгово-економічного співробітництва між двома країнами, існуючі механізми взаємодії між урядами обох країн, закладають перспективну платформу до остаточного примирення народів обох країн.

Література:

1. A Dialogue Between Two Nations. Special Report // Beijing Review. 2015. Vol. 58. N 45, November 5, 2015. P. 20–21.
2. Zhou Mingwei. Common Ground for Sino-Japanese Ties / Mingwei Zhou // Beijing Review. 2015. Vol. 58 N 43, October 22. P. 22–23.
3. Столяров А. Ю. Официальная история Японии / Андрей Столяров // Страна восходящего солнца. Загадки древней истории. М. : Вече, 2014. С. 6–28.
4. Jiao Feng, Zhou Lin. United Chinese Front Against Japanese Aggression / Feng Jiao, Lin Zhou // China Today. 2014. Vol. 64. N 9, September, 2015. P. 27–33.
5. Jiao Feng, Liu Chengzi, Li Wuzhou. The Final Victory / Feng Jiao, Chengzi Liu, Wuzhou Li // China Today. 2014. Vol. 64. N 9, September, 2015. P. 34–36.

6. Tsukamoto Takashi. The Treaty of Peace with Japan and Takeshima's Legal Status. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.spf.org/islandstudies/research/a00002.html>

7. Тихвинский С. Л. Лидеры китайской революции / С. Л. Тихвинский // Китай: история в лицах и событиях / Под общ. Ред. С. Л. Тихвинского. Политиздат, 1991. С. 13.

8. Qiu Huafei. Contemporary Chinese Foreign Affairs and International Relations // 当代中国外交与国际关系 = Contemporary Chinese Foreign Affairs and International Relations (英文版). – 北京: 时事出版社, 2013. P. 1–428.

9. Кисенджер Генри. Чжоу Еньлай. Никсон в Китае: встреча с Мао Цзедуном / Генри Кисенджер // О Китае: перевод с английского В. Н. Верченко. Москва: Астрель, 2013. С. 267–319.

10. Хайдеко Сугияма. Китай и Япония: непреодолимые противоречия или временные трудности? [Электронный ресурс] / Сугияма Хайдеко. Режим доступа: <https://www.jstor.org/stable/1173880>

11. Kazuo Sato. The Japan-China Summit and Joint Declaration of 1998: A Watershed for Japan-China Relations in the 21st Century? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.brookings.edu/research/the-japan-china-summit-and-joint-declaration-of-1998-a-watershed-for-japan-china-relations-in-the-21st-century/>

12. A Shift in Perception // Beijing Review. 2016. Vol. 59 N 13, March 31. P. 18–19.

УДК 327 (477-519.5)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-35>

Погорєлова І. С.

ORCID: 0000-0002-6560-242X

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політичних технологій

ДВНЗ «Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана»

м. Київ, Україна

ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ ЩОДО УКРАЇНИ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 р.

Ключові слова: Республіка Корея, Україна, війна, гуманітарна допомога, зброя.

Підтримка світовою спільнотою та її міжнародна допомога Україні є надзвичайно важливою в умовах розв'язання повномасштабної війни РФ

проти нашої держави. Республіка Корея (РК) є потужною державою Азійсько-Тихоокеанського регіону, стратегічним військово-політичним союзником США, однією з розвинутих країн світу, що досягла значних успіхів у науці й технологіях – це країна, яка може відігравати важливу роль у зусиллях світового співтовариства з допомоги та підтримки України.

Наші держави розділяє відстань у понад 7500 км, але між країнами є чимало спільного, зокрема, бажання зберегти свою ідентичність і подолати труднощі, щоб стати успішними державами [1], спільні демократичні цінності. Голова фракції «Слуга Народу» Д.Арахамія, спілкуючись з представниками РК зазначив, що обидві країни мають «неадекватного сусіда», окуповані території, обидві країни є молодими демократіями [2]. У середині ХХ ст. єдина Корея була штучно розділена через ворожі дії СРСР на дві країни: КНДР і РК. В ХХІ ст. Росією був незаконно анексований Крим, частина території України перебуває під контролем проросійських сепаратистів і російських окупаційних військ. Південна Корея пройшла через війну з Північною Кореєю (1950–1953 рр.), через період відновлення і стала однією з потужних економік світу, з огляду на це, може поділитись своїм досвідом з Україною.

З 2014 р. РК офіційно підтримувала суверенітет, свободу й територіальну цілісність нашої країни. Проте не приєдналася до санкцій проти Росії та продовжував розвивати відносини з нею, наголошуючи, що вирішувати конфлікт необхідно через імплементацію Мінських угод. Можливо, так було через те, що українська проблема геополітично далеко від корейців і безпосередньо їх не торкалася.

Проте, вже у перші дні повномасштабної війни 2022 р. РФ проти України, Республіка Корея продемонструвала рішучість у підтримці України та одразу засудила агресію РФ проти України. Так, 26 лютого 2022 р. міністр ЗС Чон Ей Йон засудив агресію РФ і заявив, що РК долучиться до антиросійських санкцій міжнародної спільноти і вживатиме зусиль задля забезпечення стабільності нафтових і енергетичних ринків й закликав Росію припинити війну проти України [3]. У березні 2022 р. Південна Корея приєдналася до антиросійських санкцій і заборонила фінансові операції із 7 російськими банками і заблокувала доступ деяких до глобальної платіжної системи SWIFT. РК запровадила санкції проти російських фінансових інститутів, зокрема, Фонду національного добробуту, Російського фонду прямих інвестицій, банку «Росія». Уряд РК і правляча «Партія свободи» домовилися про введення додаткових санкцій, зокрема, до ухвалених у березні 2022 р. санкцій проти Росії у фінансовому секторі, уряд РК приєднався до додаткових обмежувальних заходів, що включали припинення транзакцій із центробанком РФ. Сеул рекомендував південнокорейським фінансовим установам припинити вкладати кошти у російські державні облигації. Обговорення подальших

санкцій проти Росії відбулося 27 квітня 2022 р. під час розмови між представниками України та РК, тоді міністр економіки України Ю.Свириденко закликала співголову українсько-корейської міжурядової комісії з торговельно-економічного співробітництва Йонг Сон Дока посилити санкції у сфері імпорту російської нафти і газу. США також просили РК підтримати пропозицію щодо обмеження цін на російську нафту в рамках підготовки нового пакету міжнародних санкцій проти РФ. Як наслідок, у липні РК заявила про плани підтримки цих санкцій.

Південна Корея має потужну військову міць, особливо потужними є військово-повітряні сили. У XXI ст. РК значно підвищила витрати на оборону у зв'язку з північнокорейською загрозою, регулярно відбуваються спільні військові навчання зі США. Сеул має частину з необхідного Україні озброєння. Враховуючи це, 8 квітня міністр оборони України О.Резніков попросив свого корейського колегу Со Ука про постачання переносних зенітно-ракетних комплексів, протитанкових систем й іншого озброєння, яке Сеул виробляє. У квітні і президент В.Зеленський закликав РК допомогти Україні з озброєнням; він звернувся до Сеула і в липні 2022 р. з аналогічним закликом. Проте, РК відкинула прохання про надання летального озброєння, зазначивши, що може й надалі допомагати Україні нелетальними предметами і гуманітарною допомогою. Зазначимо, що Сеул 15 березня 2022 р. виділив 800 тис. дол. на оснащення для військових (каски, палатки, аптечки). Станом на квітень 2022 р. РК надала гуманітарної допомоги на суму 40 млн. дол., також Україна була включена до списку країн яким буде надаватися першочергова допомога з метою розвитку [4]. У квітні РК надала Україні додаткову допомогу на суму 1,6 млн. дол. Крім того, МЗС РК 4 квітня оголосило, що планує видати сертифікати Travel Document українцям, які не мають закордонних паспортів, і надати допомогу при в'їзді до РК, підкресливши, що українці, які в'їхали до РК, можуть залишатися тут доти, доки ситуація в Україні не стабілізується.

Як бачимо, щоб безпосередньо не конфліктувати з Москвою через війну в Україні, за часи президентства Мун Чже Ина Республіка Корея виробила стриману позицію, приєднавшись до західних санкцій проти РФ, але відмовився від програм військової допомоги Києву. Південна Корея не запровадила персональних санкцій проти російських офіційних осіб. РФ не є надважливим торговельно-економічним партнером РК, проте постачає у Південну Корею ресурси, межує з Корейським півостровом і маючи тісні відносини з тоталітарною КНДР може частково впливати на неї та на політичну ситуацію у регіоні в цілому. Москва у відповідь на дії РК може навмисно почати активніше допомогти Пхеньяну зброєю та технологіями. На сьогодні розвиток південнокорейсько-російських відносин обмежений. Росія у березні визнала РК недружньою країною у відповідь на приєднання Сеула до міжнародних санкцій проти

РФ, запровадження власних експортних обмежень на перелік нестратегічних матеріалів, заборону на експорт стратегічних матеріалів і експорт 49 російським компаніям із списку санкцій США. Проте у Сеулі зазначали, що сподіваються на відновлення співпраці з Росією, як тільки дозволить ситуація.

10 травня у РК новим президентом був обраний консерватор Юн Сок Йоль, дослідники пишуть про початок «золотого століття відносин США і РК, оскільки новий президент прихильник проамериканської політики». У розмові з прем'єр-міністром Великої Британії Б.Джонсоном Юн Сок Йоль справедливо заявив, що російська військова операція в Україні є загрозою спільним цінностям, атакою на свободу і демократію в усьому світі. Вже у травні Посол РК в Україні Кім Хен То та працівники посольства повернулися до Києва. 6 червня 2022 р. до Києва прибула делегація правлячої партії РК «Сила народу».

На жаль, санкції не стали на заваді і у серпні 2022 р. Південна Корея (компанія Korea Hydro and Nuclear Power) підписала контракт на 2,25 млрд. дол. із російською атомною компанією на постачання компонентів і будівництво машинних відділень для атомної електростанції Єгипту. Для корейців це достатньо вигідний контракт і можливість розширити досвід щодо будівництва атомних електростанцій. Слід зазначити, що РК консультувалася зі США щодо даної угоди і технології, що будуть постачатися Сеулом не порушуватимуть міжнародні санкції проти Росії.

Відмовившись безпосередньо постачати зброю Києву, РК погодилася продати зброю країнам, які спрямують її в Україну. Так, у вересні 2022 р. було повідомлено, що США закуплять для України зброю у РК на 2,9 млрд. дол., профінансують вартість постачання і через посередництво Чехії відправлять Україні це озброєння. Мова йде про зенітно-ракетні комплекси і боеприпаси, про зенітно-ракетний комплекс «Хірон», який використовується для відбиття атак низьколітаючих літаків. РК продала Канаді біля 100 тис. артилерійських снарядів, Канада у свою чергу допомагає озброєнням українцям. Скоріш за все експорт озброєнь з РК й надалі збільшуватиметься, зокрема і до Європи для протидії авторитарним режимам.

5 жовтня Україна і РК досягли прогресу у підготовці до підписання Угоди між урядами країн щодо фінансової підтримки урядового корейського Фонду співпраці з економічного розвитку (Economic Development Cooperation Fund), який допомагає країнам-партнерам, надаючи фінансування для їх промислового розвитку і економічної стабільності. Важливо підкреслити, що південнокорейська громадська думка і ЗМІ одразу зайняли безпрецедентно антиросійську позицію, жорстко критикуючи Росію. Вже 27 лютого у Сеулі відбулася перша акція протесту проти війни. РК проголосувала за виключення РФ зі складу Ради ООН з прав людини. Україна дякує Республіці Корея і сподівається на подальшу її допомогу і підтримку, а у перспективі на те, що корейські компанії візьмуть активну участь у відновленні нашої країни.

Таким чином, бачимо послідовну й активну позицію Республіки Корея щодо підтримки України у протидії військовій агресії Росії. Водночас, Сеул прагне мінімізувати ризики і зберегти економічні переваги для себе.

Література:

1. Посол Кі-Чан Квон: я хочу докласти всіх зусиль, щоб розширити можливості співробітництва // <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/pro-koreysku-hvylyu>

2. Д. Арахамія: Південна Корея може стати для України моделлю у відбудові країни // <https://sluga-narodu.com/davyd-arakhamiia-pivdenna-koreia-mozhe-staty-dlia-ukrainy-modelliu-u-vidbudovi-krainy/>

3. Secretary Blinken's Call with Republic of Korea Foreign Minister Chung // <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-republic-of-korea-foreign-minister-chung-4/>

4. Урядовці України та Кореї обговорили посилення санкцій проти РФ. // <https://www.kmu.gov.ua/news/uryadovci-ukrayini-ta-koreyi-obgovorili-posilennya-sankcij-proti-rf>

UDC 94

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-36>

Popkov V. V.

ORCID: 0000-0002-4284-6747

*Dr. (Philosophical Sciences), Professor,
Head of the Department of Political Science
Odesa I. I. Mechnikov National University
Odesa, Ukraine*

Azaiev J. A.

ORCID: 0000-0003-3749-4836

*Postgraduate Student at the Department of Political Science
Odesa I. I. Mechnikov National University
Odesa, Ukraine*

CHINA: NEW UNDERSTANDING OF REVOLUTION

Key words: China, revolution, modernization, Maoism, Deng Xiaoping, Xi Jinping.

Introduction. China attracts the attention of different researchers primarily because of its two striking features. On the one hand, it is the most efficient 1.5 billion economic superpower, which has been demonstrating high growth rates over the past few decades. On the other hand, after the Soviet socialism

collapse, China continues to be a socialist state, while demonstrating the bright successes of socialist prosperity.

This unusual combination of flexible market economic efficiency and solid socialist values is seen by some analysts as China's main «secret weapon». This, in particular, was clearly expressed by the German sinologist Frank Sieren: «Who, for the first time after the Second World War, can promote new global institutions without the West? Who is the largest creditor of Americans? Who is this factory of the world?... There is only one answer – China» [1, p. 341]. This gives China a reason to feel like the «core» of an emerging new world-system (I. Wallerstein [2]), more effective (so, at least the Chinese leadership thinks) than the Western one.

At the same time, we note that modern communist China does not call for a «world communist revolution.» Also, he does not seek to write loud slogans of the USSR era on his banners. He is busy with another matter – gradually and steadily change the entire world order, skillfully combining «soft» and «hard» power, using own resources and global megatrends.

Discussion. Is interesting the line of transformation of the top Chinese leadership views on the revolutionary process.

After the victory of October Socialist Revolution in Russia, and the Comintern as a center of the World Communist Revolution establishment, the Communist Party of China became one of the most active promoters of this strategy. The entire history of the Chinese Communists revolutionary liberation struggle, from the 1920s to complete victory in 1949, confirms this thesis.

China also actively supported Stalin's course to expand the socialist system zone of influence with the help of military-political methods (the 1953 war in Korea).

However, after J. Stalin's death, and, especially, after the total condemnation of the Stalinist «cult of personality» in N. Khrushchev's speech at the 20th CPSU Congress, communist China sharply changes its course. Mao Zedong no longer sees the USSR with its Eastern European satellites as the «World Revolution leading force». He sees that this «power» has subjected to a cowardly revision of the Lenin-Stalin ideas, obediently «fitted» into the capitalist world order.

From that moment China assumes the role of the World Revolutionary Movement leader. And it is not the Soviet bureaucratic support of foreign «forces of peace and socialism». It is spontaneous revolutionary nature of Maoism that was proclaimed in China as the main mean of the whole world «revolutionary liberation». Perhaps it was this «spontaneous» side of Maoism that was so warmly received by the rebellious youth of the West in the late 1960s.

As the most of the Maoist revolutionary doctrine characteristic features, we note:

a) emphasis on the total revolutionary war of the «world village» against the «world city»;

b) the implementation of a course to simplify the socio-economic life throughout the world. In China itself, this resulted in the creation of communes and the transfer of the metallurgical industry centers to the countryside (the so-called «peasant metallurgy»). The establishment of the «simple life» cult in the country;

c) The «cultural revolution» implementation in the context of «simplification strategy» of social life. The «arrogant», in the Red Guards opinion, the party and state elite, the «wavering» intelligentsia and other «wise men», are massively moved for «re-education» and «return to the simple way of life» in the countryside.

After Mao's death, China's strategic course changes to the exact opposite direction. Deng Xiaoping, who holds diplomas from leading universities in the world and went through the school of rural «simplicity», took course towards a comprehensive and accelerated modernization of China, but without subjecting Mao Zedong to humiliating criticism (as N. Khrushchev did in relation to Stalin). He relegated all ideological questions, especially the question of «world revolution». The principle of maximum efficiency as a consequence of scientific and technological progress was put at the forefront. The famous phrase of Deng Xiaoping became the slogan of the all-China «perestroika»: «It doesn't matter what color the cat is, it is important that it catches mice.»

In the foreign policy aspect, Deng Xiaoping also prepared his own formula: «to accumulate strength, not to reveal oneself until the time is right.» The priority was the slogan «reforms and openness» – that is, the emphasis on the maximum study, use and application of foreign scientific, technical and managerial experience while maintaining the socialist ideology. At this stage, China is deeply immersed in Western technology and Western intelligence.

The events on Tiananmen Square (April 15, 1989 – June 4, 1989) became a painful shock for China, which had awakened for a new phase of foreign policy activity. For the Beijing leadership, this was the first experience of «color revolutions». From that moment CPC creed becomes not concessions to the West in the style of Gorbachev's «perestroika» and not calls for a «world revolution» in accordance with Mao logic, but a complete and profound reorganization of the American-centric world-system in accordance with the social and economic paradigm of «socialism with Chinese specifics».

This is how two megatrends of world political history came together. First, the archaic focus on the «world socialist revolution». Second, the Chinese modernization as alternative world-system challenge (look I. Wallerstein [2]). In this case, nowadays Chinese revolutionary spirit manifests itself in creative technological improvisation and a commitment to fundamental systemic reforms that are being carried out (according to the Chinese party elite) in the «interests of the population majority» not only in China, but in the entire planet. This thesis found its confirmation at the Twentieth Congress of the CPC. As the Chinese leader Xi Jinping earlier noted, «We will always...

steadily pursue an openness strategy that is oriented toward mutual benefit and mutual gain» [3; 4, p. 78].

Literature:

1. Франк Зірен. Майбутнє? Китай! / Франк Зірен. К.: ДП «Бурда-Україна», 2021. 352 с.

2. Vallerstajn I Konets znakomogo mira: Sotsiologiya XXI veka Immanuel Wallerstein. The End of The World as We Know It. Social Science for the Twenty-First Century// Immanuel Vallerstajn. Per. s angl. pod red. V.I. Inozemtseva. M.: Logos. 2004. 368 s. ISBN 5-94010-255-7.

3. Xi Jinping. Vsestoronnee uglublenie reform / Xi Jinping; per. s kit. Pekin: Izdatelstvo literatury na inostrannyh iazykah, 2014. 518 s.

4. Xi Jinping. O gosudarstvennom upravlenii / Xi Jinping; per. s kit. Pekin: Izdatelstvo literatury na inostrannyh iazykah, 2014. 630 s.

УДК 94 (520+47)«1920-1939»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-37>

Тригуб О. П.

ORCID: 0000-0003-0610-1702

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна*

Подкур Р. Ю.

ORCID: 0000-0002-1043-7535

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інститут історії України Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯПОНСЬКОЇ РОЗВІДКИ В СРСР МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ

Ключові слова: розвідка, контррозвідка, Японія, СРСР, спецслужби.

Останні десятиліття все більшого інтересу серед науковців викликають питання діяльності спецслужб і, зокрема, розвідувальних структур. Тривала робота з документами колишнього КДБ підштовхнула авторів до

висвітлення проблеми розвідувальної діяльності Японії в СРСР 1920–30-х років через призму її сприйняття й оцінки радянською контррозвідкою.

Звернення до зазначеної теми має досить глибоке коріння, оскільки зазначена проблема стала розглядатися ще в радянські часи, хоча й мала обмежений і фрагментарний характер. Праці того часу не висвітлювали якихось операцій японських спецслужб (та й радянських теж) і не розкривали принципів і механізмів розвідки, а лише констатували її наявність і наслідки роботи (див., для прикладу, працю А. Кошкіна [9]). На межі тисячоліть з'являються більш предметні дослідження серед російських дослідників, серед яких особливо треба відмітити цікаві монографії О. Мозохіна (у трьох різних варіантах з практично аналогічним фактологічним наповненням) [10–12] і низку статей О. Зоріхіна [7; 8]. У середовищі української історіографії зазначена проблематика поки знайшла лише двох дослідниць – С. Павленко та Л. Вовчук, які простежують розвідницьку діяльність Японії через призму діяльності японського консульства в Одесі [1; 13]. Разом з тим тематика ще далека від повного заповнення білих плям, що й спонукало авторів звернутися до такого малодослідженого аспекту як уявлення про японську розвідку та її діяльність в СРСР радянськими контррозвідниками.

Після провалу авантюри із Далекосхідною республікою (1922), Японія вирішила на певний час стабілізувати відносини із радянською Росією [8, с. 47]. У 1923 р. був скорегований і основоположний для держави «Курс національної оборони імперії», де зазначалося про відхід територій СРСР на другий план, а першочерговою задачею являлося протистояння із США. Але це не означало відмови від протистояння із більшовиками за контроль над далекосхідним регіоном, де японці розгорнули велику мережу легальних і нелегальних резидентур, розвідувальна та диверсійна діяльність яких була спрямована проти більшовиків.

У той час керівництво всією розвідувальною роботою Японії було зосереджене у II відділі японського Генерального штабу сухопутних сил (Самбо-Хонбу), в якому 5-е відділення (сектор) відповідало за російський (радянський) напрямок діяльності. Паралельно з ним функціонував центр розвідки військово-морського флоту – III відділ морського Генерального штабу (Кайгун-Гунрейбу), який спрямовував шпигунсько-диверсійну роботу переважно проти можливих морських противників Японії – навіть Великобританії. Всі інші служби розвідки були підпорядковані цим двом центрам [5, с. 21].

Японці використовували увесь спектр розвідувальної роботи. Так радянські контррозвідники серед форм і методів японської розвідки виділяли наступні:

- а) диверсія, терор і бактеріологічні війни;
- б) створення декількох паралельно діючих розвідувальних ліній;

- в) шантаж як метод вербування;
- г) залучення до роботи агентів двійників;
- д) використання національних та опозиційних груп і партій;
- е) створення масової агентури;
- ж) залучення дипломатичних установ, і т.д. [2, арк. 23–41].

При цьому виділялися певні особливості діяльності японської розвідки у протистоянні з СРСР. Так відзначалося, що до співпраці з розвідкою активно залучалися російські білогвардійські організації, що мали широке поширення як у Північному Китаї, так і в Європі й Америці. Серед них можна виділити Російський загальновійськовий союз, Союз відродження Росії, Союз мушкетерів у Маньчжурії, Братство руської пра-вди та інші [6, с. 48–59].

Дані організації були пронизані радянською агентурою (для прикладу див. [3] і тому до твердження про їхній зв'язок із японською розвідкою треба ставитися досить обережно. При цьому публікації документів Служби зовнішньої розвідки останніх років все ж підтверджують зацікавленість японців у співпраці з подібними організаціями та їх використання у створенні антирадянських центрів і розвідницькій діяльності [14]. При цьому деякі з подібних організацій створювалися радянською контррозвідкою як «легендовані організації» (як приклад можна назвати «Монархічне об'єднання Центральної Росії» [4]).

Певної критики потребує і погляд радянської контррозвідки на так звані «головні кадри японської розвідки». Абсолютно перебільшеною вважаємо бачення органами НКВС японської розвідувальної мережі на території СРСР. Так, до основних груп японських розвідників радянська контррозвідка відносила:

- а) майже усіх харбінців (колишніх працівників КВЖД);
- б) агентуру із колишніх білогвардійців;
- в) представників східних народів (корейців, китайців, в'єтнамців тощо);
- г) будь-яких російських емігрантів, що оселилися у Харбіні й околицях;
- д) працівників японських дипломатичних представництв [2, арк. 55–80; 6, с. 117–148].

Жодної критики не витримують твердження про використання японською розвідкою т.зв. «троцькістсько-бухаринської агентури», «буржуазно-націоналістичних елементів тощо [2, арк. 45–55]. Недарма у багатьох справах незаконно репресованих громадян СРСР часів Великого терору можна зустріти необґрунтовані звинувачення не лише в антирадянській діяльності, а й співпраці з іноземною розвідкою, у тому числі, японською.

Активно використовувала японська розвідка для збору відомостей свою агентуру у сусідніх з СРСР країнах: Румунії, Фінляндії, Швеції, Туреччині, Ірані, Афганістані тощо.

Отже можемо констатувати, що в очах радянської контррозвідки японська розвідка була досить могутньою організацією, де СРСР розглядався як потенційний противник у майбутній боротьбі за Далекий Схід. Натомість, аналіз наявного матеріалу (а також доступних кримінальних справ) дає можливість зробити висновок, що здебільшого уявлення про японську розвідку були перебільшені, а реальна розвідувальна мережа так і не попала під контроль радянської контррозвідки (хоча позитивні результати і були).

На перспективу вважаємо, що об'єднання зусиль українських і японських дослідників дасть можливість з'ясувати реальні масштаби діяльності як японської розвідки, так і радянської контррозвідки, відкинувши «фейкові» справи НКВС й оцінивши справжнє протистояння потужних розвідувальних служб двох держав.

Література:

1. Вовчук Л. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період) // Сходознавство. 2022. № 89. С. 3–24.
2. Галузевий держархів Служби безпеки України, м. Київ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 224.
3. Гаспарян А. С. ОГПУ против РОВС. Тайная война в Париже. 1924–1939 гг. Москва: Вече, 2008. 320 с.
4. Гаспарян А. С. Операция «Трест». Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг. Москва: Вече, 2008. 464 с.
5. Головин С. А. Дело групповой оперативной разработки «Маки-Мираж», или операция «Большой корреспондент»: итоги и последствия // Россия и Китай: история и перспективы сотрудничества. Материалы XI международной научно-практической конференции. Вып. 11. Отв. редактор А. В. Друзяка. Благовещенск, 2021. С. 20–53.
6. Гузовский А. А., Чайковский Г. М. Японская разведка. Москва, 1940. 221 с.
7. Зорихин А. Г. Деятельность органов военной разведки Японии против СССР в 1922–1945 гг. // Проблемы Дальнего Востока. 2022. № 2. С. 154–161.
8. Зорихин А. Г. «Японо-советская война... должна быть проведена как можно скорее». Противоборство военной разведки Японии и советских спецслужб в 1922–1931 гг. // Военно-исторический журнал. 2020. № 1. С. 47–56.

9. Кошкин А.А. Крах стратегии «спелой хурмы»: военная политика Японии в отношении Японии, 1931–1945 гг. Москва: «Мысль», 1989. 271 с.
10. Мозохин О. ОГПУ–НКГБ в борьбе со спецслужбами Японии. Москва-Берлин: DirectMEDIA, 2019. 535 с.
11. Мозохин О. Противоборство: спецслужб СССР и Японии, 1918–1945 гг. Москва: Родина-медиа, 2012. 480 с.
12. Мозохин О. Сталин и Дальний Восток. Москва: Вече, 2020. 448 с.
13. Павленко С. Консул «під пильним оком»: Танака Бун'їциро в Одесі // Східний світ. 2021. № 1. С. 18–34.
14. Русская военная эмиграция 20–40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 8. Противостояние, 1927–1941 гг. Москва: Б. и., 2016. 990 с.

УДК 94(5):327(316.7)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-38>

Циватий В. Г.

ORCID: 0000-0003-1505-7483

кандидат історичних наук, доцент,

Заслужений працівник освіти України,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

член правління Наукового товариства

історії дипломатії та міжнародних відносин

м. Київ, Україна

МОДЕЛЬ ДИПЛОМАТІЇ ТА ДИПЛОМАТИЧНА СИСТЕМА ЯПОНІЇ В МОНДІАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ ХХІ СТОЛІТТЯ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ, МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, soft power, Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), Японія, Сучасний Схід.

Сучасна дипломатична система і моделі дипломатії держав світу інституціоналізуються в умовах мондіалізованого світоустрою ХХІ століття, генеруючи нову зовнішню політику держав і нову систему політико-дипломатичних координат міждержавних відносин [1, с. 26–29]. Особливе місце в цій диспозиції обіймає Японія – одна з провідних

держав світу, актор міжнародних відносин. Динамічний розвиток держав Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) веде до їх все більш активного позиціонування себе на світовій арені. Зазначені інституціональні та політико-дипломатичні процеси базуються, перш за все, на розширенні використання в зовнішній політиці держав інструментарію «м'якої сили» («soft power») та ефективній діаспоральній політиці держав Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Мета цього дослідження – проаналізувати концепт «м'яка сила», модель дипломатії та особливості зовнішньої політики Японії в умовах сучасного поліцентричного світоустрою XXI століття, а також визначити регіональні та національні особливості «м'якої сили» зовнішньої політики і дипломатичної системи Японії досліджуваного періоду.

Основними цілями зовнішньополітичного курсу Японії є забезпечення національної безпеки і зміцнення регіональних позицій Японії на міжнародній арені загалом, створення сприятливих умов конкурентної боротьби з провідними державами світу, зокрема. Для досягнення цих цілей використовується широкий арсенал політичних, дипломатичних, економічних, військових та ідеологічних інструментів, засобів і методів. Головною метою зовнішньої політики Японії є забезпечення стабільності та процвітання країни, і економічно сталого й мирного життя її громадян. В Японії глибоко усвідомили, що для досягнення цієї мети вона повинна робити активні зусилля для створення та підтримки стабільної глобальної системи управління та її регіонального лідерства, а також удосконалення дипломатичної системи Японії та використання ефективного інструментарію в практиці японської дипломатії [2].

Офіційна задекларована мета японської зовнішньої політики та дипломатії загалом полягає в реалізації національних інтересів і створенні сприятливого міжнародного оточення і міждержавного діалогу як на двосторонньому рівні, так і на багатосторонньому рівні. При цьому варто акцентувати увагу, що одночасно в Токіо розробляються концепції «поведінкової ідентифікації» для здійснення більш незалежного і значущого курсу на міжнародній арені. Суть нової інституціональної моделі й нового підходу в тому, що Японія – ні східна держава, на західна держава, а тихоокеанська держава.

На зростанні потенціалу азійських гравців у дипломатичній сфері з 2018 року було наголошено у доповіді The Soft Power 30 [3], яка є щорічною і подається консалтинговою компанією Portland. Вона віддзеркалює ключові тенденції у сфері використання «м'якої сили» («soft power»). У цій доповіді, зокрема, зазначається, що вперше за весь час підготовки подібних доповідей було виокремлено додатковий розділ із рейтингування «м'якої сили» азійських держав, – Asia Soft Power 10, – у зв'язку зі зростаючою важливістю цього регіону для глобальної

геополітики та трансформації сучасної системи міжнародних відносин. Цей потенціал набув свого інституціонального розвитку у 2019–2022 рр.

Японія, серед інших держав Азійсько-Тихоокеанського регіону, володіє і використовує в дипломатичній практиці один із найбільш повних і привабливих наборів інструментів «м'якої сили», а також ефективну діаспоральну політику.

Інституціональну основу політико-дипломатичного інструментарію «м'якої сили» Японії складають: по-перше, багата національна культура і традиції, що йдуть корінням у стародавню історію Японії; по-друге, налагоджена система надання допомоги державам, що розвиваються; по-третє, політичні цінності, сформовані в результаті японського переосмислення американських ідей і практик, запропонованих Токіо в якості моделі повоєнного становлення; по-четверте, популяризація японської культури, традицій, науки і освіти у світовому масштабі; по-п'яте, прогнозована і системна діаспоральна політика, політика співробітництва зі своїми співвітчизниками за кордоном в умовах мондіалізації світоустрою ХХІ століття.

Інституціональний потенціал японської «м'якої сили» підкріплюється позиціонуванням і статусністю Японії як миролюбної держави. Дана позиція отримала своє підґрунтя в другій половині ХХ ст. в результаті імплементації в Конституцію Японії положень, які забороняють використання військової сили і права на ведення війни як способу вирішення міжнародних суперечок. Разом з тим, історія і поточна ситуація в АТР накладають певні обмеження на залучення в політику Токіо інструментів «м'якої сили». Привабливість її застосування сильно знижується, коли мова заходить про історичну спадщину Другої світової війни і постійні тертя на цьому ґрунті між Японією, з одного боку, і Китаєм і корейськими державами, – з іншого. Особливо гостру реакцію в Пекіні і в Сеулі викликали прагнення прем'єр-міністра Сіндзо Абе внести зміни до Конституції, закріпивши в ній статус Сил самооборони як повноцінних Збройних Сил Японії. Така ж політико-дипломатична позиція й контури зовнішньополітичного курсу залишалися в прем'єр міністра Есіхіде Суга (Йосіхіде Суга), та є актуалізованими й для нового – з 4 жовтня 2021 року, прем'єр міністра Кісіда Фуміо.

З 1 травня 2019 р., після зречення японського імператора Акіхіто від трону, в Країні висхідного сонця почалася нова ера Рейва (світу і гармонії). Передувала їй ера Хейсей, яка стала періодом встановлення миру, закріплення економічних успіхів післявоєнного часу і створення позитивного образу держави. Ера Хейсей (установлення миру), або період правління імператора Акіхіто, продовжувалася з 1989 по 2019 рік. Період Рейва розпочався в Японії 1 травня 2019 р., в день, коли новий Імператор Японії, – спадкоємний принц Нарухіто, – зійшов на престол як 126-ий

імператор, змінивши свого батька – Імператора Акіхіто, який 30 квітня 2019 р. зрікся Хризантемового трону. Таким чином, з 08 січня 1989 р. до 30 квітня 2019 р. тривало літочислення Хейсей, а з 01 травня 2019 почалася ера Рейва.

На цьому напрямі були досягнуті певні успіхи, але залишилися й проблеми. Сама по собі зміна назви ери має чисто символічний характер. Разом з тим, для держави, яка протягом більш ніж 70 років прагне будувати суспільство без збройних сил і політику без застосування військових методів вирішення міжнародних проблем, символіка назви імператорської епохи вкрай важлива як інструмент трансляції своїх намірів і ключових ідей зовнішньої політики та дипломатії в найближчому майбутньому. І від того, наскільки дійсно гармонійною виявиться політика Японії в нову еру, буде багато в чому залежати успішність її «м'якого впливу» на інші держави.

Концепція «м'якої сили» в Японії має свою національну і регіональну специфіку. Концепція Дж. Ная отримала благодатний ґрунт для свого застосування в Японії на початку 1990-х рр. Даний період був пов'язаний з гострою необхідністю пошуку Японією свого місця в системі політико-дипломатичних координат, місця в поліцентричному світі, що змінюється. Головними каналами просування «м'якої сили», на думку керівництва зовнішньополітичного відомства країни, повинна бути громадська, публічна та культурна дипломатія, діаспоральна політика і політика співпраці з діаспорами світу [4, с. 6–7].

До ключових напрямів роботи японської публічної дипломатії відносяться: інформаційна політика і взаємодія зі ЗМІ, освітні програми та програми академічних обмінів, гуманітарне співробітництво і надання офіційної допомоги розвитку (ОДР), діаспоральна політика. Практична реалізація політики «м'якої сили» Японії є, переважно, прерогативою Міністерства закордонних справ, яке сприяє просуванню традиційної японської та сучасної поп-культури, а також вивчення японської мови за кордоном за підтримки Японського фонду (Japan House) [5; 6]. Даний підхід знайшов своє втілення в проекті Cool Japan, який активно використовується чинним кабінетом міністрів для просування таких галузей сучасної японської культурної індустрії, як аніме, комп'ютерні ігри, мода, кухня. Відповідна стратегія була затверджена японським керівництвом у вересні 2012 р. [7]. Незважаючи на те, що це сталося ще до повернення у владу Ліберально-демократичної партії на чолі з Сіндзо Абе в грудні того ж року, стратегія була прихильно сприйнята її лідером. Згодом, у 2013 р. було підписано розпорядження прем'єр-міністра про створення спеціальної консультативної групи для розробки нового брендинг-проекту з аналогічною назвою – Cool Japan [8; 9].

Японське керівництво, у нових геополітичних умовах, підходить до досить тонкої грані між розширенням поняття «м'яка сила» і використанням повноцінних інструментів економічного впливу в рамках класичної «жорсткої сили». Експерти одностайні в тому, що при всій привабливості японської культури і зусиль уряду з просування національної економічної моделі, для Токіо існує ряд важливих обмежень на шляху реалізації його «м'якої сили», особливо в АТР [10]. Серед них варто виділити наступні: по-перше, орієнтацію на консервативний спосіб життя і стиль ведення справ, що не дозволяє поширювати їх досить широко у світі; по-друге, демографічні проблеми в країні; по-третьє, негативна історична спадщина Другої світової війни; по-четверте, збереження недовіри азійських сусідів Японії [11]. У зовнішній політиці Японії чітко виділяють три найважливіші напрями: відносини із провідними державами світу; з країнами, що розвиваються; з Китайською Народною Республікою та державами АТР. Кожен із цих напрямів характеризується своїми особливими дипломатичними інструментами, зовнішньополітичними завданнями, цілями та методами їх досягнення [12].

Отже, у 2022 році політики та експерти в Токіо розглядають традиційні механізми прояву «м'якого впливу» на зарубіжну аудиторію та на діаспору в якості важливого засобу завоювання лідируючих позицій у світовій політиці, дипломатії, економіці, культурі, освіті та спорті. Більш того, збагачені національними традиціями методи використання «м'якої сили» дозволяють Японії домагатися істотних успіхів у цій сфері діяльності. При цьому, як й інші держави Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), Японія значне місце у своїй політиці «м'якої сили» віддає реалізації програм економічного співробітництва, доповнюючи тим самим класичне розуміння концепції.

Одним із найважливіших пріоритетів дипломатії Японії та японського зовнішньополітичного відомства на початку ХХІ століття є все ж таки посилення Японії в АТР, як найбільш перспективного регіону в плані економічного, дипломатичного та політичного буму, інноваційного зростання.

Література:

1. Циватий В. Г., Громико О. А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття (інституційний контекст). *Зовнішні справи*. 2014. № 08. С. 26–29.

2. Циватий В. Г. Теории нации и национализма в институциональной и коммуникативно-культурной памяти: особенности современного теоретико-методологического дискурса, диаспорально-полиэтнические практики и этнонациональная идентичность. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей*. Київ–Вінниця, 2022. Випуск 41. Том 2. С. 109–113.

3. The Soft Power 30: A Global Ranking of Soft Power 2018. USC Center on Public Diplomacy. 2018. URL: <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2018/07/The-Soft-Power-30-Report-2018.pdf> (дата звернення: 13.10.2022).
4. Кулінич М. А. Японці бачать в Україні серйозного партнера. Про спільні культурні коди. *День*. 2012. 01 лютого. № 16 (2012). С. 6–7.
5. Warren A. S. Japan House: Tokyo's New Public Diplomacy Push. *The Diplomat*. 2017. 22 July. URL: <https://thediplomat.com/2017/07/japan-house-tokyos-new-public-diplomacy-push/> (дата звернення: 19.10.2022).
6. What's Japan House. Japan House. Official website. URL: <https://www.japanhouse.jp/en/> (дата звернення: 09.10.2022).
7. クールジャパン戦略について (Про стратегії Cool Japan). Cabinet Office. 2012. URL: https://www.cao.go.jp/cool_japan/about/pdf/cj_initiative.pdf (дата звернення: 16.10.2022).
8. 日本ブランド戦略 (Стратегія Japan Brand). Prime Minister of Japan and His Office. URL: https://www.kantei.go.jp/jp/singi/titeki2/houkoku/090310_nihonbland.pdf (дата звернення: 29.10.2022).
9. Public Diplomacy: A New Strategic Imperative, 2016. 196 p.
10. Кулінич О. Мій Токіо у свята і будні. Київ: Саміт-книга, 2017. 328 с.
11. Корсунський С. В. Зовнішня політика в епоху трансформацій: як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2020. 256 с.
12. Hidetaka Yoshimatsu. Japan's Asian Diplomacy. Power Transition, Domestic Politics, and Diffusion of Ideas. Palgrave Macmillan, 2021. 307 p.

СЕКЦІЯ V. УКРАЇНА І СХІД

УДК [94:327](560+477) «1922-1938»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-39>

Вовчук Л. А.

ORCID: 0000-0002-8324-5235

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

м. Миколаїв, Україна

ТУРЕЦЬКЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ (1922–1938 рр.)

Ключові слова: консульство, консул, Туреччина, Одеса, УСРР, УРСР.

Підписаний 2 січня 1921 р. договір «Про дружбу та братерство» між УСРР та Туреччиною став основою до встановлення між країнами дипломатичних відносин [5, арк. 40–41]. 23 червня 1922 р. у Харкові в приміщенні НКЗС УСРР о 3-й годині дня відбувся обмін ратифікаційними грамотами договору [6, арк. 222], який також засвідчив відкриття українською та турецькою стороною консульських установ [7, арк. 133].

У 1922 р. Уряд Великих Національних зборів Туреччини, враховуючи стратегічність міста Одеси, відкриває тут своє консульство, очільником якого призначає Фауда іззет Бея, який виконував покладені на нього функції до 1931 р. Його наступником став Хайрі, якого потім змінив Зеккі-Бей [1, арк. 192].

З 1933 чи 1934 р. новим главою Турецького консульства в Одесі стає Тургуло, Зеккі-Бей обіймає посаду віце-консула. У 1935 р. Тургуло виїхав до Туреччини, а на його місце прибув Сарпер Салім, який працював на посаді консула до весни 1937 р. [4, арк. 12]. Однак, згідно з іншими даними, у лютому 1934 р. турецьким консулом в Одесі значиться 60-ти річний Рауф-Хайрі-Бей. За посадою від був генеральним консулом, але в Одесі працював консулом. До цього довгий час обіймав консульські посади на італійських островах Дідеканер, в Греції, Варшаві, представляючи інтереси Туреччини. За три роки до призначення в Одесу безпосередньо працював у МЗС. Дуже добре володів французькою мовою, на розмовному рівні – італійською. Рауф-Хайрі-Бей був яскравим представником дореволюційної турецької аристократії. Мав

шлюб з донькою султана, а на початку 1930-х рр. співмешкав з племінницею [2, арк. 72].

Дещо заплутаним є й момент із Зеккі-Беєм. Адже згідно з архівними матеріалами ГДА СБУ (м. Київ) 35-ти річний Зеки-Джеміль-Бей прибув до Одеси разом із Рауф-Хайрі-Беєм і виконував функції канцлера консульства. Тобто, до початку 1934 р. в одеському консульстві не перебував. У 1923 р. біля 8 місяців працював у Турецькому консульстві в Батумі. Надалі був чиновником у МЗС Туреччини. Добре володів французькою, німецькою і трохи російською мовами [2, арк. 73].

У квітні 1937 р. новим і останнім турецьким консулом став Малкос Алі-Різа (у документах ГДА СБУ зустрічається як Малькос Алеріза), який діяв до самої ліквідації консульства у місті (березень 1938 р.) [4, арк. 12].

Окрім консула, у Турецькому консульстві в Одесі працювали й представники адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу. Так, у складі консульства були секретар консульства, першочергово посаду якого обіймав колишній офіцер російської армії, уродженець Москви Каншин Володимир Іванович, який з 1922 р. працював перекладачем у консульстві (досконало володів турецькою, англійською, французькою та німецькою мовами). А потім був призначений секретарем [2, арк. 74]. Надалі функції секретаря виконували Тейфук-озе [4, арк. 14], Узен Мешет Медеїк [4, арк. 28], Тедефік Бей, Емді Ерер [4, арк. 32].

Кур'єрами були Заде-Тейфік-Хуссейнов, який розпочав свою роботу з 1927 р. У 1904 р. він приїхав до Росії, де служив у царському флоті. Упродовж 1918–1920 рр. – у лавах Червоної армії. Надалі до 1927 р. працював у кооперації. В минулому він був членом партії, у 1921 р. пройшов добре відомий «процес чистки». Цікавим є те, що він дуже погано володів російською мовою, турецькою розмовляв, однак був не писемним. Не дивлячись на це, він користувався великою довірою у глави консульства, особливо у Рауф-Хайрі-Бея, і був в особистому підпорядкуванні консула [2, арк. 75]. Другим кур'єром був Кипчакли Ібрагім [4, арк. 14].

Окрім того, починаючи з грудня 1934 р. і до березня 1938 р. у турецькому консульстві працював татарин, громадянин СРСР Халіл Беял, який також виконував функції кур'єра [4, арк. 11]. Це чоловік, життя якого обірвалося практично через 7 місяців після закриття Турецького консульства в Одесі. 4 листопада 1938 р. о 24:00 він був розстріляний за звинуваченням у шпигунській діяльності проти Радянського Союзу [4, арк. 48, 50].

Діючи в Одесі, турецьке консульство сприяло розвитку торговельно-економічних відносин між Туреччиною та УРСР (згодом – УРСР), які на початку та в середині 1920-х рр. характеризуються своєю інтенсивністю

[8]. А також забезпечувало захист прав та інтересів турецьких громадян, які проживали у межах консульського округу.

Не дивлячись на позитивну динаміку у відносинах СРСР та Туреччини, працівників Турецького консульства в Одесі не оминула доля «ворога», «небезпечного партнера, який може зашкодити радянському звірові». Глава консульства та його працівники підозрювалися у здійсненні шпигунської діяльності проти СРСР. Як наслідок, за консульством та його працівниками було встановлене спостереження. Для повної результативності радянськими спецслужбами були завербовані як працівники консульства, так і особи, що контактували з консулом. Серед таких були колишня робітниця «Джойнт» пані Фельдман-Броун, яка, знаючи французьку та англійську мови, викладала російську мову для іноземних консулів, що працювали в Одесі, і мала добрі, дружні стосунки з ними (турецькі консули Фауда, Хайрі, Зеккі-Бей та секретар Японського консульства Ясуцуго Готто). У 1934 р. Фельдман-Броун була завербована Одеським ОДПУ як агентка із псевдо «Перекладачка» задля «розробки» турецького віце-консула Зеккі-Бея та його оточення. Однак це вербування не виправдало себе. Адже ніякої важливої інформації ні на Зеккі-Бея, ні щодо його зв'язків так і не було надано [1, арк. 192].

Наступним став працівник турецького консульства Халіл Белял, який до 1930 р. разом із своєю родиною проживав у Бахчисараї, звідки його дружина і діти, маючи турецьке громадянство, виїхали до Стамбула. Право на виїзд родина отримала у Турецькому консульстві в Одесі [4, арк. 9]. У грудні 1930 р. Халіл також приїхав до Одеси з метою отримати дозвіл на виїзд, але отримав відмову, оскільки був громадянином СРСР. Упродовж 5 місяців 1932 р. працював на кондитерській фабриці Р. Люксембург, 2 місяців 1933 р. – на консервній фабриці імені Ворошилова, а загалом упродовж 1930–1934 рр. займався кустарним виробництвом [4, арк. 10]. У 1934 р. його дружина надіслала листа до Турецького консула в Одесі з проханням видати Халіл Белялу візу на виїзд із Радянського Союзу в Туреччину. Однак у візі йому було знов відмовлено, проте консул запропонував роботу при консульстві. Халіл погодився і з грудня 1934 р. приступив до виконання своїх функцій кур'єра [4, арк. 11]. Він доставляв турецькі газети, журнали і пакети на квартиру подружжя І. І. Ічалджика (вул. Жуковського, буд. 9). Ілля Ічалджик (за національністю караїм) у минулому був знаним домовласником в Одесі, який яро ненавидів СРСР. Паралельно з цим, знаючи декілька іноземних мов, викладав російську мову деяким співробітникам турецького консульства. Періодичне відвідування представниками консульства помешкання І. Ічалджика стало приводом до підозр щодо останнього та його дружини у сприянні шпигунської діяльності на користь Туреччини [4, арк. 13–14].

При допиті Халіл Беляла (добре відомими для нас методами) він зізнався, що за дорученням турецьких консулів Сарпера Саліма,

Малькоса Алі-Різа та віце-консула Зеккі-Бея здійснював збір інформації щодо економічного (стан колгоспів, кількість дворів у колгоспі, наявність підприємств), політичного та військового (наявність військових частин Одеського гарнізону та ін.) життя у місті та області [4, арк. 15, 23]. У розвідницькій роботі вони були пов'язані із Турецьким посольством у Москві [3, арк. 184]. На запитання, чому він погодився це робити, Халіл відповів, що під загрозою могла опинитися його родина, яка тоді проживала у Стамбулі [4, арк. 24].

У грудні 1938 р. Халіл Белял дав згоду органам НКВС на секретну співпрацю проти Турецького консульства в Одесі. Проте, перед від'їздом турецького консула Малькоса з СРСР, Халіл розповів останньому про співробітництво з НКВС. У відповідь консул, ніби, наказав, щоб кур'єр протягом певного часу дотримувався максимальної конспірації, а надалі працював через І. Ічалджика [4, арк. 38–39]. Тобто, фактично до виїзду усіх працівників турецького консульства з СРСР.

З вище викладеного виникає питання: чи дійсно представники одеського консульства були причетними до шпигунської діяльності та розвитку шпигунської мережі на теренах сучасної України? Адже вправність радянських НКВСівців в отриманні «потрібної їм інформації» є широковідомою. Однак, якщо припустити, що така мережа мала місце, то що ж спричинило таке рішення турецького уряду? Відносини між СРСР та Туреччиною на той час, на нашу думку, були дійсно хорошими. Досліджуючи дане питання, нами була знайдена інформація, що одним із головних завдань створеної турецької розвідувальної мережі (Дашковська організація) була підготовка та проведення повстання у Вірменії з метою відривання цієї країни від СРСР [3, арк. 169].

Отже, як бачимо, сьогодні ми маємо ще достатньо білих плям щодо діяльності Турецького консульства в Одесі упродовж 1922–1938 рр.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 1, оп. 1, спр. 724.
2. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 1, оп. 1, спр. 886.
3. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16, оп. 1, спр. 260. 207 арк.
4. Держархів Одеської області. Ф. 8065, оп. 2, спр. 12376. 51 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади, м. Київ (ЦДАВО). Ф. 4, оп. 1, спр. 86. 47 арк.
6. ЦДАВО. Ф. 4, оп. 1, спр. 628. 250 арк.
7. ЦДАВО. Ф. 4, оп. 1, спр. 680. 99 арк.
8. Nesuk M. Ksionczyk N. Ukraine in Turkish Foreign Policy // Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis. Kyiv: Political Thought, 1996. Pp. 207–218. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/e12.htm> (дата звернення: 30.10.2022).

Гарник Л. П.

ORCID: 0000-0003-0983-9323

кандидат політичних наук, гостьовий дослідник

Лейбніц Центр Вивчення Сучасного Сходу

м. Берлін, Німеччина

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЗГАДКИ ПРО МУСУЛЬМАНСЬКІ СПІЛЬНОТИ МІСТА ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЯ

Ключові слова: мусульманські спільноти, Харків, документована інформація.

Нині, у буремні часи випробувань, відроджується істина й оновлюється історична правда про витoki походження й подальший розвиток історичних регіонів, які сьогодні складають територію України, зокрема міст Півдня та Сходу, з огляду на зміщення акцентів етнонаціональної політики і векторів міжнародних зв'язків нашої держави. Так, вивчаючи документальні свідчення присутності мусульманських спільнот на Слобожанщині, зокрема у Харкові, дослідники зазвичай обмежуються цитуванням декількох доступних джерел. Втім поглиблене дослідження тематичних наукових публікацій, архівних та оцифрованих документів дозволяє виявити ширший спектр фактів та історичних аспектів щодо мусульманських спільнот нашого міста.

Для дослідників історії мусульманських спільнот міста Харкова відправною точкою розгортання дослідницько-пошукової роботи й дотепер слугує оглядова стаття А. Ковалівського [3], де наведено низку фактів із посиланнями на праці колег-вчених, а також деякі архівні документи та міські періодичні видання. Іншими, не менш цінними джерелами, є оцифровані видання та історичні документи з колекцій деяких міських й університетських архівів і бібліотек (ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, НТБ НТУ ХП, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка), праці харківських краєзнавців [1] та їхніх зарубіжних колег [7], а також різноманітні репринтні видання [9] й приватні колекції (зібрання С. Володарського[2], архів родини Алескерових [11]). Додатково згадки про мусульманські спільноти Харкова можна знайти серед міських тематичних форумів [8].

Більшість представників татарської спільноти Харкова на початку ХІХ ст. були службовцями, робітниками та торговцями дрібним крамом. Перша офіційна згадка про мусульманську спільноту на території міста Харкова датується 1861 р., коли до канцелярії Харківського губернатора

надійшло колективне звернення від татар з різних губерній, де вони повідомляють, що на час участі у харківських ярмарках ними було обрано «...для виконання молитов згідно з обрядом магометанської віри імамом (муллою) Д. Ісмайлова, селянина з селища Кучки Сергачського повіту Нижегородської губернії», та просять направити їх звернення на ухвалу «...куди треба, про що вони молитимуться». Про реєстрацію спільноти харківських мусульман та її зв'язок із Оренбурзьким духовним зібранням (*духовним управлінням*) свідчать метричні книги нашого міста датовані 1893 р., які знаходяться нині у Державному архіві Харківської області.

Станом на 1866 р. у Харкові вже постійно мешкає 38 турків і татар, переважно дрібних торговців та ремісників. Збільшення чисельності татар спостерігалось після Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли в Харкові було розквартировано татаро-башкирську кінну армію, яка входила до складу імперського війська Південного укріпрайону. В цей час збільшилася громада харківських татар з 42 до 448 осіб. Згідно з «Харківським календарем» за 1897 р., у Харківській губернії проживало 1067 осіб мусульман (959 чоловіків та 108 жінок), з яких 220 чоловіків та 30 жінок постійно мешкали у Харкові, а в Сумах – лише 500 мусульман-чоловіків [3].

Щодо турків у Харкові, то у архіві містяться документи про перебування Османа Нурі Газі Паші – героя Плевни та маршала Османського війська у якості почесного полоненого в нашому місті з 5 січня 1878 р. по 7 березня 1897 р. Під час перебування в Харкові турецький маршал відвідував клуби та театри, часто гуляв містом. Також С. Володарський повідомляє, що Осман Нурі Паша мешкав у готелі «Belle-Vue» на вулиці Скатеринославській [2], проте наукова розвідка турецького історика М. Фахрі Фурата [7], проведена у Харкові, підтвердила іншу версію щодо точної адреси згаданого отеля. Отже, готель «Belle-Vue» згідно з написом на дореволюційній листівці, знаходився на розі вулиць Університетської та Рибної (нині *Кооперативної*), де змінивши своє призначення, до наших часів збереглася його будівля.

Міська газета «Південний край» від 20 червня 1893 р. повідомила, що «...двадцятого червня у москальовських казармах у зв'язку із святом Курбан-Байрам було здійснено богослужіння, у якому взяли участь 400 вірян. Богослужіння проводив мулла Курбан Галлеев. Підіймалося питання про будівництво мечеті». Вперше за історію Харкова у 1904 р. серед сторінок «Харківського календаря», який традиційно містив календарі усіх релігійних громад міста (православних, католиків, лютеран, юдеїв, мусульман, караїмів та інших) було розміщено «Магометанський календар на 1904 рік – на 1321–1322 роки Хіджри». З цього часу мусульманський календар виходив щорічно аж до самого закриття його видання.

До будівництва мечеті у 1906 р. татарська громада проводила бого-служіння у будинку по вулиці Коцарській, який мусульмани винаймали у міщанки Козлової. Звернення про будівництво мечеті по вулиці Ярославській 33 від татарської спільноти датується 24 лютим 1906 р. Це звернення подали мулла релігійної громади М. Узбяков та уповноважений представник від громади вірян А. Бешеєв. Місце, на якому була побудована мечеть, належало представнику татарської спільноти Х. Тербердеєву. Цікаво, що мусульманська мечеть згадується у довіднику «Весь Харків» за 1914–1915 рр. одночасно за двома адресами: як «магометанська мечеть по вулиці Ярославській 31–33, де харківським губернським ахуном та муллою Київського військового округу був Узбяков Рахім [11, с. 5]», а також інша адреса «...магометанська мечеть по вулиці Нетеченській 47, де порядкував харківський губернський мулла Ш. Курбангалієв». Татарська громада заснувала Мусульманське благодійне товариство, про яке відомо із збережених у міському архіві його фінансових звітів за 1910–1912 рр., що воно утримувало мечеть за рахунок внесків вірян, доходів від храму, а також прибутків від сеансів кіно. Благодійні кінопокази проводилися у електротеатрі братів Боммер, всі кошти від яких йшли на підтримку нужденних. Цей кінотеатр було побудовано у 1908 році на вулиці Єкатеринославській (нині Полтавський шлях), де розміщувалися готелі, контори та мануфактури.

За свідченням А. Сафарова, до революції 1905 р. татарські діти отримували початкову освіту переважно у медресе при мечеті, де вчителі-мулли викладали лише основи релігійних знань рідною мовою, і лише одиниці з числа заможних татар мали можливість наравляти нащадків навчатися у гімназію та до університету. Так, серед списку студентів Харківського Імператорського університету юридичного факультету під порядковим номером вісімдесят значиться колишній учень другої Харківської гімназії Гацир Шанаєв [1].

Ситуація докорінно змінилася лише після Жовтневої революції, коли світська освіта стала доступною для усіх верств населення, внаслідок чого активізується соціальна інтеграція представників татарської спільноти, які отримали шанс долучитися до громадського життя, а також просвітницької та адміністративної роботи в установах і організаціях Харкова [5]. Після утворення у 1926 р. Всеукраїнської асоціації сходознавців представники харківських мусульманських та інших східних спільнот брали активну участь у її роботі: викладали східні мови на курсах у Сходознавчому технікумі або допомагали викладачам як консультанти [4].

У Харкові також була спільнота іноземних студентів-мусульман. Так, перський підданий, Джафаров Мамед, значився у списках студентів медичного факультету Харківського університету за 1907–1908 рр. А 15 листопада 1907 р. було затверджено Устав Бакинського студентського земляцтва за рішенням Ради Імператорського Харківського Університету (нині Харківська політехніка) [6].

Унікальні документи та документована інформація, пов'язані з історією видатних представників мусульманських спільнот міста Харкова й сьогодні чекають на дослідників не лише у державних бібліотечно-архівних та музейних установах, а й у приватних зібраннях і родинних архівах. Так, під час роботи в Почесному консульстві Туреччини у м. Харкові (2014–2015 рр.), за результатами спілкування з відвідувачами заснованого при ньому Українсько-Турецького центра культури, бізнесу та туризму було опубліковано статтю у турецькому журналі «Роксолана» про життєвий шлях Джелала Алескерова – турка, який волею долі став харків'янином [11].

Література:

1. Бондарев А. Декілька історій про мусульманську спільноту дореволюційного Харкова. Інформаційний портал «Накипело». URL: <https://nakipelo.ua/neskolko-istorij-o-musulmanskoj-obshhine-dorevoluyutsionnogo-harkova/>
2. Володарський С. «Турецький мушир» Осман Нурі Паша. Великий російський альбом. URL: <http://www.rusalbom.ru/articles/default/osman.html>
3. Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX ст. *Антологія літератур Сходу*. Харків, 1961. С. 9–122.
4. Річний з'їзд Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Офіційна частина. Протоколи з'їзду, привітання й доповіді. *Східний світ*. № 2. Харків: 1927. С. 48–51.
5. Сафаров А. Про татарів на Україні. *Східний Світ*. № 3–4 (1928). С. 208–211.
6. Устав Бакинського студентського земляцтва в місті Харкові. Баку: типографія А. Н. Тараєв та Л. Д. Мирзаянц, 1907. 9 с.
7. Фахрі Фурат М. Turkish archival sources: general framework and a case study for «Kharkiv». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 317–329.
8. Харьков манящий. Електронний ресурс. URL: <https://moniacs.kh.ua/>
9. Щелков К. Историческая хронология Харьковской губернии: репринтное издание. Харьков: САГА, 2007. С. 297–298.
10. Южный край. № 9831 від 05.11.1909. Харків. 8 с.
11. Garnyk L. SSCB'DE BIR TURK: Celal Kuybisevic Aleskerov. *Roxolana*. Vol. 12, 2015. P. 50–53.

Зуб (Руденко) Н. М.

ORCID: 0000-0003-4789-9466

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ТЮРКСЬКІ НАРОДИ В КИЄВІ: ШЛЮБ ТА СІМ'Я У 20-ТІ РР. ХХ СТ. (ЗА МЕТРИЧНИМИ ДАНИМИ)

Ключові слова: тюркські народи, Київ, національність, шлюб, сім'я, архів, метрика.

Національне питання у політиці СРСР було проголошене одним з ключових та основоположних. Розвиток кожної нації як окремо, так і взаємодія всіх народів разом стали пріоритетними вже в перші роки радянської влади. Державна політика коренізації в період її втілення обумовлювала перебування національного питання під особливою опікою та значною увагою з боку радянських урядових органів.

Разом із тим, від середини 1920-х рр. починає формуватися нормативна база сімейного кодексу, що містив основні законодавчі положення та зміни, задекларовані «декретом про сім'ю» (прийнятий Раднаркомом України на початку 1919 р., що започатковував державну реєстрацію шлюбів; крім того, один з його постулатів проголошував зняття релігійних обмежень при укладанні шлюбу). Офіційна статистика населення Києва включала показники щодо різних національностей та етносів. Порівняно невелика, але помітна присутність у тодішній київській громаді представників тюркських народів. Як жили та хто був поруч з ними у повсякденні, з ким будували спільне життя та планували майбутнє представники тюркського етносу у великому українському місті?

Перепис м. Києва 1920 р. вміщував 86 позицій різних національностей, при загальній чисельності мешканців – 525 103 (158 824/207 455) осіб [4, с. 21]. У цьому переліку є дані про таких представників тюркської спільноти: караїми (125/132/257), татари (338/203/541), турки (60/6/66), туркмени (1–1), чуваші (2–2) [4, с. 20–21]. Тобто, в цілому – 5. А всього серед усіх містян представників тюркського етносу нараховувалось 867 осіб (526/341).

Перший всесоюзний перепис населення 1926 р. у статистиці містян Києва мав такі дані про тюркські народи: башкири (22–22), казаки

(–2/2), караїми (96/108/204), киргизи (2–2), татари (501/232/733), тюрки (22/1/23), тюрки османські (20/8/28), тюркмени (2/5/7), узбеки (3–3), чуваші (50/2/52), якути (2/1/3) [1, с. 27–28]. Тобто, зафіксовано наявність 11 націй та етносів. Всього – 1549 осіб (1004/545). Помітно, що перелік представників тюркської спільноти дещо розширився, як зростає і сумарна кількість. Все населення міста на той час становило – 513 637 (248 612/265 025) осіб [1, с. 28].

Також у цей час відбулися певні події, що мали опосередкований вплив на збільшення кількісного складу представників тюркського етносу. Зокрема голодний 1921 р., коли до київських татар приїздили з Поволжя їхні родичі, земляки у пошуках порятунку. А також передислокація з Ташкента до Києва у 1921 р. військової школи (її ще називали «школа Каменєва» або «школа командирів»), де навчалося багато представників тюркської спільноти. А ось зменшити кількість, насамперед, турків (тюрки османські) могла конвенція «Про репатріацію військовополонених та цивільних інтернованих», підписання якої відбулося 17 вересня 1921 р. між урядом Великих Національних Зборів та керівництвом Української Соціалістичної Радянської Республіки. Підписантами виступили український та турецький послы в РРФСР – Юрій Коцюбинський та Фуад-паша [3, арк. 78–79]. Архівні документи зафіксували серед киян наявність людей, що бажали скористатися такою урядовою програмою.

Тюркське суспільство міцне своїми релігійними та культурними традиціями. Однак ритми великого міста з іншою культурою та соціумом диктували свої правила. До того ж, події другого десятиліття ХХ ст. у дечому докорінно змінили суспільні відносини. Змінився час, лад, політика, закони і, відповідно, й саме суспільство. Зазнав змін і світогляд громадян, набувши нових форм та вподобань.

Одним з видів архівних джерел, що місять дані особистого характеру є зокрема облікові записи РАЦСів м. Києва. У різні форми метричних записів (про шлюб чи народження) вносилися особисте ім'я, вік, національність, місце роботи тощо. Бланки варіювалися та вдосконалювалися. Певним чином, це дещо впливало на їхню інформаційну наповнюваність – у бік збільшення чи зменшення. Так, наприклад, наприкінці 1920-х рр. бланки раптово «втратили» графу «національність», хоча в деяких випадках ще певний час працівники РАЦСів продовжували вносити відповідні відомості, в прямому розумінні, – між рядків.

Слід врахувати, що ці документи мають й інформаційні обмеження чи викривлення. У даній розвідці проаналізовано архівні матеріали за період 1925–1929 рр. Дослідження масивного пласту джерел цього виду дозволяє визначити певні загальні риси сімейно-шлюбних відносин в середовищі тюркської спільноти Києва, а також зазначити деякі особливості родинних відносин, що мали місце у цих народів у вказаний

проміжок часу. Враховуючи особливості документів та час їхнього створення, деякі дані передано в оригінальному записі.

Серед документів найбільше зафіксовано записів у графі національності, де її вказано як «татарин» («татарін») та «турок», менше «караїм», «тюрок», а також подекуди ще й «мусульманська», «мусульманин». Звичайно, тут досить непросто розпізнати, який саме, наприклад, турок мається на увазі. Фігурувати під цим записом міг і «тюрок», тобто азербайджанець, і «тюрк османський», враховуючи, що він набув громадянство УРСР. Також татарами могли вказати себе і власне татарин (новгородський, кримський) чи, навіть, у повній мірі, той же азербайджанець (про що часто свідчить і складова власного імені – «Огли»). Ускладнює дослідження і поступове зросійщення прізвищ та імен, що з часом набуло всеохоплюючого характеру. Та й в цілому створення такого виду записів та документації, очевидно, важко давалося для запису реєстраторам, а тому особисті дані рясніють помилками і неточностями. Так, наприклад, громадянин при одруженні вказаний як «Мінкин Міфтафа Незамдінович» [2, спр. 449, арк. 25], а вже метриці про народження дитини вписаний як «Минкин Мустафа Незамудін» [2, спр. 400, арк. 158]. Адже часто такі відвідувачі державних органів реєстрації були неписьменними або використовували рідну мову та, відповідно, арабіцю, про що свідчать їхні підписи під документами.

Вік при вступі до шлюбу був досить різний. Втім, можна помітити деяку характерну рису. Якщо молодят було 20–30 років, то різниця у віці між ними в середньому була незначною: це або однолітки, або наречений старший на 3–5 років, хоча не один раз зустрічається й навпаки. А ось якщо наречений мав вік за тридцять, то різниця у віці складала 10–25 років. Причому у більшості випадків для нареченого це був перший шлюб. Таких пар більше серед тих, де наречений записаний як «турок». Шлюбів між неповнолітніми не зафіксовано, втім почасти молодята на час реєстрації вже мали спільних дітей, а відповідно проживали разом. Зустрічаються записи, коли вік матері дитини 25 р., і при цьому вказано, що проживає з чоловіком 10 років, або ж має 17 р., а проживає спільно – 1 рік. Однак такий вік та час одруження не є чимось специфічним і виключним, оскільки такі розбіжності притаманні кожному народу і цьому є свої логічні пояснення.

І, звичайно, характерною ознакою часу, після відміни шлюбу, засвідченого муллою чи священником, стали змішані шлюби. Тут треба врахувати і статистику, оскільки серед представників тюркського етносу в Києві значно переважали чоловіки. До певної міри, однонаціональності у шлюбі трохи намагались дотримуватись татари, але далеко не завжди. Тому за дружин тюрки обирали українок, росіянок, польок, єврейок, білорусок, румунок, німкенів тощо. А ось шлюбів між турками і татарами

не зафіксовано, принаймні документально. Звичайно, що траплялися й розлучення, що теж вже не забороняли закон та мораль того часу.

Також з огляду на наявні дані про професію можливо припустити, що деяким шлюбом, ймовірно, передував «службовий роман», пов'язаний зі спільним місцем роботи. Наприклад: татарин – «булочник» та єврейка – «ятка торгівки, має свою корзину» [2, спр. 460, арк. 459], турок – «булошник» та українка – «ковбасниця» [2, спр. 383, арк. 371], «татарин» – санітар та полька – санітарка [2, спр. 423, арк. 642].

Яку національність та ім'я отримували діти у таких шлюбах? Насамперед, можна вказати на деякі спостереження. Зафіксовано, що якщо пара мала різну національність при одруженні, про що зазначено у документі, то при записі дитини батьки вже вказані у метриці зі спільною національністю – тобто «татари» (з варіацією «татарі», «татаре») чи «турки». А значить і національність дитини визначена. Імена також були відповідними. Інколи у таких шлюбах діти отримували грецькі та інші імена: Ніна, Валентина, Марія, Рахіль, Анатолій, Віктор, Петро й Павло. Дещо на це, можливо, впливав соціальний статус та посада батька, наприклад, військовий. Адже дружини у таких сім'ях працювали порівняно рідко. Можна припустити, що й імена підбиралися такі, які мали схожі відповідники у різних культурах. Оскільки зафіксовано випадки, коли за деякий час записи в метриці змінювали ж самі батьки і тоді Світлана ставала Сегадет, Зінаїда – Зейнаб, Анатолій – Алі. Втім, інколи такі зміни відбувалися через десятиліття: Сафа, Шафенгула ставали Олександрями, Магера – Ольгою. І зовсім не відзначене у документах тяжіння до імен характерно-модних у тій епосі (Кармія, Леніна, Владлен тощо); батьків не захоплювали такі нововведення для наслідування. Тобто, в цілому переважали традиційні східні імена.

Відомо, що східні народи, зокрема тюркські, полишаючи свою батьківщину у пошуках заробітку (чи вимушено опиняючись на чужині як військовополонені), традиційно оселялися на новому місці у великих містах. При цьому завжди намагалися зберегти свої культурно-релігійні традиції. А щоб відчувати підтримку та братнє плече, об'єднувались у земляцтва, утворюючи т.зв. колонії. Та радянська дійсність внесла корективи у традиційно-побутовий лад і світогляд всіх національностей. А тому характерні риси сімейного співжиття тюрків не надто вирізнялися з-поміж представників інших народів, а навпаки, міцно перепліталися долями з ними, ставши однією родиною.

Отже, дані переписів свідчать про поступово зростаючу присутність тюркських народів та їхнє різноманіття у міському соціумі Києва. Дослідження таких архівних джерел як облікові записи актів цивільного стану державної реєстрації допомагають отримати інформацію про стан

та характер сімейного статусу і родинних зв'язків у повсякденному житті представників тюркського етносу в Києві.

Література:

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. Москва: Издание ЦСУ Союза СССР, 1928. 472 с.
2. Державний архів м. Києва. Ф. Р-1654, оп. 1.
3. Державний архів Київської області. Ф. Р-4205, оп. 1, спр. 126.
4. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) // Статистика Украины. Харьков: Изд-во ЦСУ УСРР, 1920. № 6. Серия I: Демография. Т. 1. Вып. 11.

УДК 94 «1946/1959»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-42>

Купчик О. Р.

ORCID: 0000-0002-9908-3752

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

ЗВ'ЯЗКИ КДУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА З ОСВІТНІМИ Й НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ КРАЇН СХОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1950-ТІ РОКИ)

Ключові слова: викладач, доповідь, книгообмін, конференція, студент, університет.

Для СРСР міжнародна співпраця з країнами Сходу в сфері освіти й науки стала проявом їхньої присутності й впливом на ці країни. Для країн Сходу, які орієнтувались на СРСР, це надало можливість готувати власну наукову й освітянську еліту. До цього було долучено КДУ ім. Т. Г. Шевченка.

Очевидно, що в періоди завершення Другої світової війни 1944–1945 рр. і повоєнної відбудови України 1946–1950 рр. навчання у КДУ ім. Т. Шевченка молоді з країн Сходу було не можливе. Студенти і викладачі університету тоді важко працювали, відбудовуючи місто й університет [3, спр. 34, арк.. 29].

Проте з початку 1950-х років молодь із КНР, СРВ і КНДР розпочала вступати до КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Для підтвердження, у 1956 році Київський університет закінчили загалом 133 студенти-іноземці, серед них були хлопці й дівчата з КНР і КНДР, які навчались на філологічному, біологічному, механіко-математичному, радіофізичному факультетах.

Із середини 1950-х років молодь із КНР, КНДР, СРВ уже щороку вступала навчатись до Київського університету. Наприклад, цього ж 1956 року з КНР до університету вступило 33 особи, з яких 13 вступило на історико-філософський, 12 на механіко-математичний і 8 осіб на фізичний факультет [4; 13].

На профільних факультетах студенти-іноземці навчались в окремих групах. Для них розробили спеціальні плани семінарських занять. Навчання було безоплатним як для представників «братських і дружніх» для СРСР країн.

Ці студенти відразу залучались до наукової роботи. Вони ставали учасниками наукових конференцій і факультетських гуртків. Очевидно, що тематика і методологія їх досліджень відповідала завданням тогочасної радянської вищої школи. Так у 1953 році в обговоренні тем наукового гуртка історичного факультету брав участь студент-кореець Цой Хен. А під час тогорічної студентської конференції «Нам потрібний мир» з доповідями виступили студенти-корейці Со Хан і Кім-Дін-Гюн [3, спр. 155, арк. 21].

Тоді ж студенти-китайці, корейці, в'єтнамці разом із радянськими студентами брали участь у «вечорах дружби», святкуванні «ювілейних дат». Так в 1953 році вони відзначали 5-ту річницю утворення КНДР, а в 1954 році – святкували 5-ту річницю утворення КНР [3, спр. 155, арк. 57].

Ліберальні суспільно-політичні зміни в СРСР, пов'язані з десталінізацією (1953–1956 рр.) і хрущовською «відлигою» (1956–1964 рр.), позитивно вплинули на подальший розвиток радянською вищою школою міжнародних зв'язків з освітніми й науковими установами країн Сходу. Тоді КДУ ім. Т. Г. Шевченка стали відвідувати керівники вузів країн Сходу, знані вчені, а також офіційні делегації, іноземці-туристи. Так у липні 1956 року університет відвідали монгольські й корейські студенти, в серпні ц.р. – китайські студенти й учителі; а в жовтні – єгипетські студенти й викладачі [3, спр. 262, арк. 1; 7]. Частими гостями університету тоді були в'єтнамські студенти [9].

У свою чергу, делегації вузів країн Сходу цікавились місцем університету в системі вищої освіти УРСР, питаннями управління університетом, організацією навчального процесу, підготовкою кадрів, напрямками науково-дослідної роботи, матеріальною базою, роботою наукових гуртків, зв'язком з виробництвом та ін. З цими завданнями у 1956 році в

університеті побувала чисельна за складом делегація КНР. Її очолював заступник міністра вищої освіти Цін Чах-лун. До складу делегації увійшли знані тоді китайські вчені, зокрема декан хімічного факультету Фуданьського університету (Шанхай) У Чжен-кай, професор фізичного факультету Нанкінського університету Чжен Кай-дзя, заступник директора Пекінського інституту російської мови Ян Хуа-фей, проректор Пекінського університету Цзян Лун-Цзі, начальник навчальної частини Нанкайського університету (Тяньцзінь) У Да-жен та заступник начальника головного управління університетів при Міністерстві вищої освіти Ной Бей-Чжен [12].

Особливо насиченим на відвідини Київського університету знаними ученими країн Сходу став 1958-й рік. Серед них особливий інтерес викликав візит відомого фізика, президента Академії наук Індії професора Чандрасекхара Венката Рамана. Він цікавився роботою університетських фізиків, зустрівся з викладачами і студентами, ознайомив їх із станом і розвитком індійської фізичної науки, прочитав доповідь «Про дослідження кристалів і мінералів» [10].

З непідробним інтересом у Київському університеті зустрічали й знамого тайського вченого, принца, професора Чулаланчорнського і Таммжобського університетів Прему Пурачатру. Він прочитав для українських колег і студентів лекцію «Стародавня і сучасна культура Таїланду». А у книзі відгуків принц залишив про університет «теплі» слова, висловивши сподівання, що «в майбутньому взаємовідносини між тайландськими університетами і київським поліпшаться і зміцняться» [11].

Цього ж року в Київському університеті почесно зустрічали віце-президента радянсько-індійського товариства, голову законодавчих зборів штату Західна Бенгалія, відомого філолога і професора Калькутського університету Суніті Кумара Чатерджі. Успішно з лекціями виступили індійські професори Шрімалі і Ромлен (Індія). Серед інших гостей варто виокремити викладачів Пекінського політехнічного інституту Чень Даода і У Лянь-юаня [2].

Різноманітним був склад офіційних делегацій, які відвідували тоді Київський університет. Періодичними тоді стали візити делегацій посольства Республіки Індія в СРСР, Міністерства культури Китаю [1; 6].

З кінця 1950-х років радянські студенти й аспіранти почали стажуватись у вузах країн Сходу. Здебільшого це були вузи Китаю, Єгипту і Сирії. Окремо слід згадати про стажування у Нанкінському університеті в 1959 році аспіранта географічного факультету М. І. Щербаня [8].

Студентів з країн Сходу, які навчалися на профільних факультетах КДУ ім. Т. Г. Шевченка, активно залучали до наукової роботи. Під керівництвом доцента А. О. Деджули їх долучили до виконання наукової теми «Демократична республіка В'єтнам на шляху будівництва

соціалізму». З доповідями студенти щороку виступали на університетській конференції. Так, в 1958 році з доповідями виступили студент I курсу радіофізичного факультету китаєць Сюй Су-цзюань (про Суня Ятсена), студент I курсу механіко-математичного факультету китаєць Чжань Гуань-Цзуань (про революційні події в Китаї).

КДУ ім. Т. Г. Шевченка розвивав з науковими й освітніми закладами країн Сходу співпрацю у сфері міжнародного книгообміну. Тоді такий обмін здебільшого проводився з КНР та КНДР [5].

КДУ ім. Т. Г. Шевченка щороку надсилав до вузів країн Сходу новорічні привітання. У свою чергу, отримував привітання з Новим роком від них. Університет також вітав освітні й наукові установи країн Сходу з ювілеями утворення їх країн, з ювілеями народження відомих політичних діячів і лідерів комуністичного руху (голову ЦК Комуністичної партії Китаю Мао Цзедун та ін.).

З другої половини 1950-х років науково-педагогічні працівники КДУ ім. Т. Г. Шевченка відряджались у вузи країн Сходу для підвищення кваліфікації. Тоді у Пекінському університеті лекції читав декан факультету журналістики доц. Слободянюк І. А., доцент кафедри російської мови та літератури В. Капустін. У Пекінському геологорозвідувальному інституті геохімію викладав доцент кафедри мінералогії і геогнозії В. Т. Ла-тиш. Викладав тоді в КНР доцент історичного факультету В. А. Сліпченко [3, спр. 333, арк. 19–20].

Таким чином, у період з середини 1940-х і до кінця 1950-х років КДУ ім. Т. Г. Шевченка налагодив зв'язки головню з освітніми й науковими установами КНР, КНДР, Індії, В'єтнаму і Таїланду. З утворенням в 1960 році у структурі Київського університету Підготовчого факультету для іноземних громадян відбулись істотні організаційні зміни в його міжнародній співпраці з країнами Сходу. Але це предмет уже наступного наукового дослідження.

Література:

1. Гості з братської Індії // За радянські кадри. 1957. 30 берез.
2. Гості університету // За радянські кадри. 1958. 4 жовт.
3. Державний архів м. Києва. Ф. Р. 1246: Київський ордена Леніна Державний університет імені Т. Г. Шевченка Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, оп. 5.
4. З Китаю, Корей, Чехословаччини // За радянські кадри. 1956. 1 верес.
5. Зростає книжковий обмін // За радянські кадри. 1959. 16 верес.
6. Наші дорогі гості // За радянські кадри. 1957. 28 лист.
7. Наші закордонні гості // За радянські кадри. 1956. 2 лист.
8. По Єгипту // За радянські кадри. 1958. 22 берез.; 29 берез.; 4 квіт.

9. Представники в'єтнамської молоді в Київському університеті // За радянські кадри. 1959. 16 верес.
10. Президент Індійської Академії Наук // За радянські кадри. 1958. черв.
11. Принц Таїланду // За радянську владу. 1958. 23 черв.
12. Університет приймає дорогих гостей // За радянські кадри. 1956. 22 груд.
13. Успіхів Вам // За радянські кадри. 1956. 17 лист.

УДК 141.1

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-43>

Левенець О. М.

ORCID: 0000-0003-1273-7619

доктор філософії в галузі історії,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національний транспортний університет

м. Київ, Україна

КУЛЬТУРНО-МЕНТАЛЬНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ВОЛИНСЬКОЮ ТА СЕРЕДНЬОАЗІАТСЬКОЮ СТУДЕНТСЬКИМИ СПІЛЬНОТАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

Ключові слова: волиняни, азіати, студенти, культура, ментальність, світогляд, виховання, традиція.

В серпні 1966 р. в контексті радянської освітньо-асиміляторської (радянської) політики в Луцьк задля навчання в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки (далі – ЛДПІ ім. Лесі Українки) й здобуття кваліфікації вчителя російської мови та літератури прибула група студентів-азіатів з Узбецької РСР у кількості 30 осіб. Через рік приїхала ще одна група, яка комплектувалася з 25 студентів-першокурсників. Слід зауважити, що більшість студентів з обох азіатських груп становили етнічні узбеки, але були й таджики, татари і один кореець – Роберт Шин [2, арк. 55–58].

Тоді ж у серпні 1966 р. новина про приїзд до міста студентів з Узбекистану швидко поширилася Луцьком. Для тогочасної Волині і міста Луцька, які були населені переважно етнічними українцями, перебування студентів з Узбекистану було східною екзотикою. Тим паче, що

студенти-азіати спочатку носили національний (традиційний) одяг. Юні студентки одягали широкі і довгі спідниці з характерними східними візерунками і орнаментами, а хлопці носили на голові середньоазіатські тюбетейки [9].

Рис. 1. Група студентів з Узбекистану в Луцьку (серпень 1966 р.) [5]

Наприкінці серпня 1966 р. для приїжджих студентів була організована екскурсія містом, а також вони побували на ювілейному вечорі присвяченому 110-річчю від дня народження І. Франка [1, с. 3]. Згодом, після початку навчального року й у наступні роки між етнічними українцями-волинянами (місцевими студентами) і студентами-азіатами склалися культурно-ментальні взаємовідносини, які сприяли ознайомленню і пізнанню азіатами української культури, а українцями – середньоазіатської. Приїжджі студенти були поселені в інститутському гуртожитку разом із місцевими студентами. Студентський гуртожиток, певною мірою, й став тим місцем, де в процесі спільного проживання і побуту відбувалися культурно-ментальні взаємовідносини між волинською та середньоазіатською студентськими спільнотами. Студентам-азіатам складно було адаптуватися до слов'янського середовища, складність, передовсім, становив мовний бар'єр: між собою вони спілкувалися узбецькою мовою, російську мову знали, але слабо, а в гуртожитку і за інститутськими стінами постійно чули українську мову. Проте з плином часу вони освоювали російську мову і частково розуміли українську.

В процесі навчальних занять викладачі задавали творчі завдання для студентів-азіатів: написати твір на тему: «Моя республіка», «Моя сім'я», а

згодом перед аудиторією (на практичній роботі) усно переказати. Оскільки самостійно виконати таке завдання з мінімальною кількістю граматичних помилок для студентів-азіатів було складно, то вони часто зверталися за допомогою до місцевих студентів. Такі спільні виконання домашнього завдання часто відбувалося у студентському гуртожитку вечорами. Таким чином між місцевими і приїжджими студентами налагоджувалося спілкування і відбувалося пізнання обох культур, звичаїв і традицій.

Після внесення деяких змін до навчального плану, у 1969 р. в ньому з'явився додатковий спецкурс – «Література народів СРСР». Викладання цього спецкурсу фактично виконувало дві функції: ідеологічну та пізнавальну. Пізнавальна функція полягала у тому, що студенти-азіати отримали змогу, в процесі навчання, порівнювати та глибше пізнавати художньо-літературні традиції і тенденції народів, які населяли Радянський Союз. Отже, в процесі оволодіння цим спецкурсом студенти-азіати ознайомлювалися й з українською літературою.

Неодноразово хлопці-студенти (волиняни і азіати) спільно переглядали футбольні та хокейні матчі, вболівали за тогочасні команди. На заняттях із фізичної культури часто грали у волейбол, або ж настільні ігри (шахи, шашки).

Приїжджі студенти часто отримували посилки з Узбекистану, у яких батьки і рідні передавали їм інжир, фініки, цитрусові, родзинки, курагу, горіхи, дині, лукум, халву та інші місцеві солодощі. Оскільки наведений асортимент товарів для Волині у той час був справжнім дефіцитом та екзотикою, то приїжджі студенти ділилися з місцевими [6, с. 15–24].

Тогочасна завідувач канцелярією педагогічного інституту Р. Левчук свідчить: «Хлопці з Узбекистану запрошували українських дівчат на побачення, разом відвідували кіно, театр, усі були молодими, жартували, ходили на танці» [9]. Отже, інколи між волинською та середньоазіатською молоддю складались романтичні відносини. Тодішня студентка-волинянка А. Зубко (нині Гришук), яка навчалась паралельно на одному курсі зі студентами узбецької групи, так пригадує одного юнака з тієї групи – В. Сабірова: «Він був молодий і красивий, настільки симпатичний, що подобався, напевно, усім дівчатам з нашого факультету» [7]. Згодом, після закінчення навчання в інституті, декілька узбеків одружилися з місцевими (волинськими) дівчатами, і молоді (новостворені) сім'ї переїхали на постійне місце проживання в Узбекистан [8; 9; 10].

Аналізуючи міжурядове та міжвідомче листування, можна зробити висновки, що уряд Узбецької РСР і тамтешнє партійно-державне чиновництво були вдячними педагогічним інститутам Української РСР за навчання й підготовку педагогів для цієї середньоазіатської республіки. Така вдячність увиразнялася як в матеріальному аспекті (щорічне перерахування коштів з Узбекистану в інститут), так і в культурно-

духовному: нагородження волинських викладачів нагрудним знаком і званням «Відмінник освіти Узбекиської РСР», а також організація гастрольних концертів артистів з Узбекистану у Луцьку. Так, у квітні 1969 р. в актовому залі ЛДПІ ім. Лесі Українки відбувся концерт оркестру народних інструментів державної філармонії Узбекиської РСР, який був ініційований узбецькими республіканськими органами влади [3, арк. 105].

Як пригадує тогочасна завідувач кабінетом російської мови ЛДПІ ім. Лесі Українки Г. Демарчик: «Я тоді трошки прихворіла і потрапила в лікарню, а за декілька днів, вони [студенти-азіати] цілою групою прийшли мене перевідати, запитували про моє здоров'я... Ще й принесли мені на такій великій, красивій узбецькій тарілці, вона й досі у мене зберігається, плов. То я такого смачного плову ще ніколи не пробувала, так вони вміли його добре приготувати...» [8].

1 липня 1971 р. відбувся випускний вечір першої групи набору (1966 р.) студентів-азіатів. Тоді ж на урочистостях у Луцьку був представник від Міністерства освіти Узбекиської РСР, того вечора звучали слова подяки, красива музика, панувала святкова атмосфера. Влітку 1972 р. відбувся другий випуск спеціалістів-азіатів, тож випускники отримали направлення на робочі місця в Узбекистан й згодом усі вони залишили Волинь [4, арк. 4–7; 10].

Отже, реалізація радянською владою «середньоазіатської освітньо-ідеологічної кампанії» на Волині у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. сприяла пізнанню етнічних культурно-ментальних рис між волинською (українською) та середньоазіатською студентською молоддю.

Література:

1. Васильченко Г. Ласкаво просимо // Радянська Волинь. 31 серпня 1966. С. 3.
2. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376, оп. 7, спр. 97, арк. 55–58.
3. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376, оп. 7, спр. 191, арк. 105.
4. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376, оп. 7, спр. 258, арк. 4–7.
5. Державний архів Волинської області. Ф. »Фотоматеріали», ІН 4878.
6. Левенець О.М. Навчання студентів з Узбекистану в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки у 1966–1972 рр.: особливості навчально-виховного та асиміляторського процесів // *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2021. Svazek 7. 1 vedání. S. 15–24.

7. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. с. Вільхівка, Горохівський р-н, Волинська обл., запис від 08.07.2018 р.

8. Свідчення Демарчик Ганни Дезидорівни, 1942 р. н., прож. м. Луцьк, Волинська обл., запис від 22.10.2021 р.

9. Свідчення Левчук Раїси Павлівни, 1937 р. н., прож. м. Луцьк, Волинська обл., запис від 16.11.2019 р.

10. Свідчення Оляндер Луїзи Костянтинівни, 1932 р. н., прож. м. Луцьк, Волинська обл., запис від 01.12.2021 р.

УДК 94(520+(470+571))»1934/1937»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-44>

Павленко С. С.

ORCID: 0000-0002-4101-157X

кандидат історичних наук,

заступник директора з експозиційної роботи

Комунальне підприємство «Музей історії Дніпра»

Дніпровської міської ради

м. Дніпро, Україна

ХІРАТА МІНОРУ: ОСТАННІЙ ЯПОНСЬКИЙ КОНСУЛ В ОДЕСІ (1934–1937)

Ключові слова: Японія, УСРР, Одеса, Японське консульство в Одесі, Хірата Мінору.

Радянський період діяльності Японського консульства в Одесі тривав трохи більше, ніж 10 років. Останнім консулом цієї установи став Хірата Мінору. Як і попередні консули, він перебував під постійним спостереженням зі сторони радянської контррозвідки, а одним з головних завдань його роботи було дослідження регіону перебування.

Про діяльність Хірати в Одесі згадували у своїх роботах Дж. Ленсон, І. Матяш та Л. Вовчук. Однак в цих дослідженнях не проводився комплексний аналіз основних напрямків роботи цього консула. Джерельна база нашої публікації складається значною мірою з консульських звітів, що належать до документів Дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Японії.

Хірата Мінору розпочав свою дипломатичну кар'єру у 1907 р. з призначення до Владивостоку. Далі він працював у дипломатичних установах у Фінляндії, Швеції та Польщі. Документ про призначення Хірати

Мінору японським консулом в Одесу датований 21 січням 1934 р. Радянська сторона остаточно схвалила його кандидатуру у квітні 1934 р. [7, с. 510–514].

Виконуючи свої обов'язки на новій посаді, японець активно комунікував з консулами інших країн. Основну увагу Хірата звертав на діяльність представників інтересів Туреччини та Німеччини. Японець, зокрема, звертав увагу на ті регіони на теренах СРСР, де компактно проживали німці.

Написання звітів було головним завданням Хірати. Він, насамперед, активно досліджував регіон свого перебування. В цей час Японія вже не прагнула до налагодження та розвитку власної торгівлі в регіоні та створення прямого пароплавного сполучення з Одесою. У своїх звітах з питань мореплавання Хірата повідомляв про основні морські шляхи Одеського порту, особливості його роботи та наводив загальні статистичні відомості. Серію звітів консул присвятив темі суднобудування у Миколаєві.

Основний масив доповідей Хірати був присвячений огляду питань економічного змісту. Це були як повідомлення зі статистичними відомостями про загальний розвиток промисловості, сільського господарства чи торгівлі, так і висвітлення локальних питань, наприклад, про продаж продуктів харчування в Одесі чи відкриття нових крамниць. Перші часто базувалися на офіційній радянській статистиці. Консул складав їх, використовуючи матеріали з радянських періодичних видань. Друга група повідомлень спиралася на безпосередній досвід життя Хірати в Одесі.

Важливим завданням для консула був моніторинг індустріального розвитку УСРР. Хірата надсилав до Токіо дані щодо обсягів виробництва промислових товарів, кількісні показники по окремим галузям; вказував найбільші промислові міста тощо.

Мінору прибув до Одеси вже після страшних подій Голодомору. Але він бачив його наслідки, говорячи, що у селі зберігалися значні проблеми; як вказував японець, через велику смертність владі було складно мобілізувати достатню кількість селян для проведення повномасштабних посівних робіт [4, с. 115–116].

Продовжуючи тему забезпечення продуктами харчування в СРСР, Хірата повідомляв про скасування карткової системи на хліб у 1935 р. та початок його вільного продажу. Консул провів детальний аналіз хлібного ринку: його види, проблеми, які виникали при вільному продажі, обсяги виробництва та ціни. У лютому чиновник звітував про мережу хлібних магазинів, що діяли в Одесі. Але, як вказував Хірата, якість хліба, наявного у продажі, була далеко не найкращою. Протягом 1935 р. майже щомісяця консул доповідав про ситуацію із продажем хліба, повідомляв про недоліки у цій сфері та зміни у системі, поступове збільшення обсягів виробництва та розширення мережі крамниць, зміни у

якості продукції. На думку японця, на серпень у продажі все ще було недостатньо хлібу, але, разом із тим, помітно покращилася його якість.

Іншим проявом суспільного життя була релігійна сфера. Хірата констатував, що священнослужителі були змушені вдаватися до таємних релігійних відправ. Говорячи про православну церкву, японець інформував про ситуацію навколо Преображенського храму в Одесі, який зачинили за рішенням влади у 1935 р. Як повідомляв чиновник, незадоволені миряни деякий час збиралися навколо храму, що знаходився у самому центрі міста [3, с. 74]. Хірата доповідав і про становище католицької церкви. Він вказував, що місцевий католицький храм переважно відвідували представники німецької та італійської національних меншин. У 1935 р. його закрили, а місцевого священника – заарештували [2, с. 172].

Про репресії в СРСР консул переважно говорив опосередковано й у стриманих тонах, але це питання також фігурувало у його повідомленнях. Слід зауважити, що консульство перебувало під пильним наглядом ДПУ. Ця практика розпочалася з найпершого дня відновлення роботи японського консульства за радянської доби.

У 1937 р. Радянський Союз змінив своє ставлення до офіційних іноземних резидентів та узяв курс на закриття дипломатичних установ. У СРСР вважали, що єдиним призначенням японського консульства в Одесі було шпигунство. Слід зазначити, що радянська система будь-яку роботу зі збору та аналізу інформації характеризувала як «шпигунство».

Офіційною причиною для закриття консульства була названа відсутність реальної економічної потреби в японському консульстві в Одесі та прагнення до рівної кількості консульств Японії та СРСР, що діяли на території одна одної (на той час останніх було на дві установи менше). Дійсно ж причиною було прагнення СРСР до закритості від зовнішнього світу, будь-якого впливу ззовні та прагнення обмежити можливість для виїзду за кордон радянських громадян і ліквідувати взагалі інститут іноземних громадян у СРСР [1].

Японська сторона відкидала усі вимоги СРСР, протягом весни–літа 1937 р. між країнами велася активна дипломатична боротьба. Зрештою, у ноті від 19 серпня 1937 р. радянський уряд остаточно заявив, що з 15 вересня 1937 р. він припиняє визнавати за японськими консульствами в Одесі та Новосибірську право на виконання ними консульських функцій. Також радянський уряд почав інтерпретувати відмову японців від закриття консульських установ, як прояв «не дружніх відносин» [5, с. 168–169].

Усі протести японців не дали бажаного результату. 4 вересня 1937 р. міністр закордонних справ Японії Хірата Кокі відправив телеграму, адресовану очільникам установ у Одесі та Новосибірську, де констатував, що через тиск зі сторони СРСР відповідні установи мають бути закриті [6, с. 228–229]. Офіційно консульства в Одесі та Новосибірську були

закриті 15 вересня 1937 р., а 17 вересня службовці японського консульства в Одесі залишили місце свого перебування, чим завершили історію функціонування цієї установи.

Одеса не стала для Хірати завершенням його дипломатичної кар'єри. Далі він був тимчасово виконуючим обов'язки посла у Фінляндії та працював першим секретарем посольства в Маньчжурії. А ось історія японського консульства в Одесі на цьому завершилася.

Література:

1. Белковец Л., Белковец С. История германского консульства в Новосибирске // Сибирские огни. 2013. Август (№ 8). URL: <http://www.sibogni.ru/content/istoriya-germanskogo-konsulstva-v-novosibirske-1> (дата звернення: 21.03.2021).

2. Hirata Minoru. Miscellaneous documents relating to shrines and temples in various countries/ 7. Documents relating to Catholic temple. 1935.11.18 // Japanese Centre for Asian Historical Records. P. 172. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B04012556000 (дата звернення: 15.12.2021).

3. Hirata Minoru. Miscellaneous documents relating to shrines and temples in various countries/ 8. Preobrazhensky, largest temple in Odessa. 1935.06.28 // Japanese Centre for Asian Historical Records. P. 74. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B04012556100 (дата звернення: 15.12.2021).

4. 6. Soviet Union. 1934.05.12 // Japanese Centre for Asian Historical Records. Pp. 115–116. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B09041114800 (дата звернення: 15.12.2021).

5. 分割 2 [Розділ 2]. 1937 // Japanese Centre for Asian Historical Records. Pp. 168–169. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B14090271400 (дата звернення: 21.03.2021).

6. 領事館の引揚げはソ連側の強制によりやむを得ず行う態を持しつつ実施方訓令. [Нагальне відкликання консульств через примус з боку Радянського Союзу та інструкції щодо того, як це реалізувати] 1937.09.04. 日本外交文書デジタルアーカイブ [Японський дипломатичний цифровий архів]. Pp. 228–229. URL: https://www.mofa.go.jp/mofaj/annai/honsho/shiryō/archives/pdfs/showa1_05.pdf (дата звернення: 21.03.2021).

7. 3. 平田稔. 1934. [Мінору Хірата. 1934] // Japanese Centre for Asian Historical Records. Pp. 510–511. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B14090782300 (дата звернення: 15.12.2021).

Підгірна Л. М.

ORCID: 0000-0003-0197-8011

аспірантка

*Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка*

м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна

**СПІВПРАЦЯ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» УНР
ІЗ ПРЕДСТАВНИКАМИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ
ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ДІАСПОР ЩОДО СТВОРЕННЯ
СПІЛЬНОГО АНТИРАДЯНСЬКОГО ФРОНТУ
(20–30-ті рр. ХХ ст.)**

Ключові слова: Стамбульська платформа, В. Мурський, М. Расулзаде, Д. Сейдамет, А. Топчибаши, кримськотатарські націоналісти, азербайджанська діаспора, прометеїзм.

Міжвоєнні 20–30-ті рр. ХХ ст. були відмічені значним посиленням тоталітарного більшовицького режиму на окупованих теренах України, народів Кавказу, тюркських народів, а також зміцненням міжнародних позицій СРСР, що в недалекому майбутньому стане підставою для подальшої експансії, у тому числі і на Близький Схід.

Крім того, вони також характерні загостренням антирадянських та антиросійських настроїв серед емігрантських спільнот поневолених народів, зокрема серед української, азербайджанської та кримськотатарської діаспор, громади яких знайшли прихисток у Туреччині.

У 1929 р., у Стамбулі починає діяти представництво уряду УНР в екзилі – «Стамбульська платформа», очолювана В. Мурським, яка через свій нелегальний статус одночасно виконувала представницькі (дипломатичні), просвітницькі та розвідувальні функції і була, фактично, нелегальною резидентурою українських спецслужб [6]. На В. Мурського, представника уряду УНР в екзилі, було покладено відповідні важливі завдання:

- через просвітницько-культурологічну, представницьку діяльність змінити сприйняття турецькою владою українців як «беззру», тобто «білих росіян» [2, арк. 354];
- згуртувати українську спільноту в Стамбулі навколо української самостійницької ідеї;
- налагодити взаємодію українських розвідпунктів на Близькому Сході;

– започаткувати співпрацю з іноземними розвідками та дипломатичними місіями;

– заручитися підтримкою та налагодити співпрацю із представниками місцевих діаспор поневолених Росією народів [5].

У контексті останнього пункту особливо важливим вбачалося налагодження співпраці із представниками азербайджанської та кримськотатарської діаспор. Так, завдяки зусиллям В. Мурського вдалося налагодити тісні стосунки із очільником кримськотатарських націоналістів у Туреччині Д. Сейдаметом (Киримером) [7].

3 листа представника емігрантського уряду УНР О. Шульгіна до В. Мурського дізнаємося про ряд завдань, які уряд УНР в екзилі ставив перед В. Мурським, серед яких і вирішення важливого питання «протекторату над Кримом» і проблеми т. зв. «Кримської кампанії» [2, арк. 248]. З 1918-го р. на роль такого протектора претендувала Німеччина, та, як не дивно, за словами О. Шульгіна, саме гетьман П. Скоропадський проводив енергійну політику супроти такого протекторату.

Ще у 1920 р. Д. Сейдамет намагався заручитися підтримкою Польщі і звертався до Ліги Націй із проханням передати Польщі мандат протекції над Кримом. Серед представників кримськотатарських націоналістів також мусувалася ідея «федерації Криму з Україною», а також самостійницькі тенденції. Однак, уряд УНР в екзилі уповноважив В. Мурського запропонувати кримськотатарським лідерам, зокрема президенту Д. Сейдамету (Киримеру) розглядати дану проблему під зовсім іншим кутом, врахувавши фактор Туреччини, як евентуально-російської сили, що за певних умов та відповідних обставин могла б діяти як дружня до України держава.

Основними тезами такого проекту стали наступні твердження: тільки УНР представляє Україну у тісному зв'язку із Кримом. Для юридичного оформлення такого зв'язку розглядається статус автономії і навіть формат Кримської республіки у складі України, але тільки так і не інакше. О. Шульгін зазначає важливий аспект: жодні інші формати для українського національного уряду не є прийнятними, бо оживляють старі російські претензії на Крим – від часів Петра I аж до міністра закордонних справ Тимчасового уряду П. Мілюкова. Стосовно Туреччини, то уряд Мустафи Кемалю Ататюрка мав би бути зацікавленим вже у самому факті існування самостійної України у невідривному зв'язку із Кримом та їх посиленні. Адже це найперша сила проти радянської Росії. Туреччина мала визначитися, що для неї є більш прийнятним: мати сусідом ворожу радянську Росію із її вічними претензіями на Босфор і Стамбул чи дружню Україну, для якої важливими є вільні для судноплавства протоки, вільна торгівля з півднем і заходом. Примітно, що гострота та актуальність зазначеної проблеми аж ніяк не змінилася за майже 100 років.

Діяльність «Стамбульської платформи» у Туреччині давала можливість якнайкраще налагодити зв'язки із керівництвом кримськотатарської діаспори і втілити ці плани.

Важливим контрпропагандистським ходом стала видана турецькою мовою книга В. Мурського «Україна та її боротьба за незалежність» (1930 р.), про яку схвально відгукнулася турецька преса та періодичні видання азербайджанської діаспори. Примірник цієї книги В. Мурському вдалося презентувати Атаюрку. Доказом порозуміння й співпраці «Стамбульської платформи» та очільника кримськотатарської діаспори стала передмова Киримера до нової книги В. Мурського «Справжнє обличчя Росії» (1932 р.), що була презентована Мурським турецьким політичним та культурним діячам.

Ще одним вагомим результатом такої співпраці у 1932 р. став проект угоди з очільниками кримськотатарської діаспори, розроблений В. Мурським та узгоджений між Киримером та представниками уряду УНР в екзилі у Варшаві. Угода мала враховувати інтереси обох сторін як стратегічних партнерів і союзників, а також українською стороною підтверджувалось непорушне право кримськотатарської нації на самовизначення [7, арк. 282]. Передбачалось взаємне визнання незалежності УНР та Кримської Республіки, а також, після повалення більшовицького режиму, заснування спільної Союзної держави України та Криму.

Завдяки діаспорянським зв'язкам Д. Сейдамета, В. Мурський розпочав плідну співпрацю з представниками азербайджанської діаспори у Стамбулі, зокрема, з її очільником М. Расулзаде, А. Топчибаши та іншими очільниками [8, арк. 52, 59]. І хоча в керівництві азербайджанської діаспори на той час не було єдності думок з приводу цієї співпраці, в пресі азербайджанської громади, зокрема виданні «Альманах», неодноразово друкувалися статті В. Мурського, в яких він чітко наголошував на необхідності спільної боротьби проти більшовицької Росії. Ці видання виходили турецькою мовою і поширювалися на сусідні країни Сходу – Персію, Афганістан, Єгипет, Ірак, а також на мусульманську частину Індії.

В одному з агентурних донесень, що зберігаються в архіві Служби зовнішньої розвідки України, зустрічаємо також інформацію про спільну зустріч у Стамбулі керівника «Стамбульської платформи» В. Мурського, очільника кримськотатарської діаспори Д. Сейдамета та азербайджанської – М. Расулзаде, із британським журналістом, кореспондентом «Таймс», в розмові з яким вони окреслили історичні реалії та виклики, що постали перед поневоленими радянською Росією народами.

Даний формат публікації не дозволяє дослідити більш детально співпрацю азербайджанської діаспори та «Стамбульської платформи», однак із документів приватного архіву відомого азербайджанського

діяча, поборника прав мусульман та незалежності Азербайджану А. Топчибаши «Паризький Архів 1919–1940-х років», можемо із впевненістю зробити висновок, що азербайджанська діаспора підтримувала достатньо міцні та дружні зв'язки із представництвами уряду УНР в екзилі і у Стамбулі, і в Парижі [9].

Примітним є і той факт, що талановита агентка «Стамбульської платформи», своячениця В. Мурського, М. Пчелінська, якій спецслужби УНР завдячували встановленням контактів та достатньо плідною співпрацею з французькою та японською розвідками, вочевидь підтримувала зв'язки і з представниками азербайджанської спільноти. У всякому разі, саме в Стамбулі вона могла познайомитися із сином А. Топчибаши – відомим сходознавцем та культурологом А. Топчибаши, із яким пізніше, після смерті В. Мурського, побралася у Франції [8].

Таким чином, можемо констатувати, що упродовж 1929–1935 рр. співпраця представників «Стамбульської платформи» в Туреччині із керівництвом кримськотатарської та азербайджанської діаспор була достатньо плідною і велася у тому форматі і всіма доступними засобами, якими тільки вони могли оперувати за умови постійної присутності та поінформованості про плани радянських спецслужб, відсутності належного фінансування та в реаліях загравання турецького уряду із СРСР [10].

Перебуваючи у не надто вигідному становищі, тодішні українська, кримськотатарська та азербайджанська спільноти спромоглися не лише гідно провадити свою діяльність, вибудовуючи тогочасний спільний антирадянський фронт, але й заклали міцний фундамент подальших взаємин українського, кримськотатарського, азербайджанського та турецького народів, опираючись на який, наші нації сьогодні продовжують виборювати свою незалежність у протистоянні з імперськими амбіціями путінської Росії.

Література:

1. Головний державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 2.
2. ГДА СЗРУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 6.
3. ГДА СЗРУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 7.
4. ГДА СЗРУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 8.
5. Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського // Історична правда. 6 жовтня 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/6/158218/> (дата звернення: 30.10.2022).
6. Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Москва: Рипол классик, 2003. 73 с.
7. Скрипник О. Таємний легіон української революції. Київ: Ярославів Вал, 2015. 320 с.

8. Топчибашев Али Акбар Али-Мардан Бек – востоковед // Наш Баку. URL: <http://surl.li/dnjwg> (дата звернення: 30.10.2022).

9. Топчибаши А.М. Парижский архив 1919–1940 в четырех книгах. Книга четвертая: 1931–1940. Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулиа и Р. Абуталыбов. Научный редактор профессор И. Агакишиев. Москва: Худож. лит., 2018.

10. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. URL: <http://surl.li/dnjwv> (30.10.2022).

УДК 070.23(1-25):378–064.6:61(477:517.3) «1989/1990»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-46>

Сорокін А. А.

ORCID: 0000-0002-3008-3711

аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна*

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОНГОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ (УСГА) НА МЕЖІ 1980–1990-Х РР. У ГАЗЕТИ «ЗА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КАДРИ»

Ключові слова: українсько-монгольські зв'язки, МНР, УСГА, ФЗР, монгольські студенти, іноземні студенти.

Наразі дедалі більше актуалізується вивчення освітніх зв'язків України із країнами Сходу в другій половині ХХ ст. Особливо актуальним є дослідження таких контактів між Україною та Монголією, з огляду на історіографічні лакуни [14, с. 156–157] та активніші дослідження більш раннього періоду новітньої історії цієї східної країни [10]. З метою уможливлення масштабного дослідження українсько-монгольських освітніх зв'язків другої половини ХХ ст. доцільним виглядає спочатку вивчення їх у межах певних освітніх установ, зокрема Української сільськогосподарської академії (УСГА).

В загальних рисах особливості українсько-монгольських контактів протягом означеного часу були окреслені у науковій статті І. Матяш про діяльність консульства Монгольської Народної Республіки (МНР) у Києві як столиці Української РСР [9, с. 102–103] і в дисертації О. Бакало зі

згадкою про навчання монгольських студентів у закладах вищої освіти Києва з 1949 р. [1, с. 34] та наголосом на їхніх психологічних особливостях [1, с. 59–60, 73–76, 116, 126–127, 132–133]. Українсько-монгольські зв'язки в межах історії УСГА та супутніх установ вивчалися в Україні в аспектах діяльності українських радянських науковців у МНР [4, с. 360–361], значення монгольської фауни для розвитку окремих галузей тваринництва в Українській РСР [5, с. 10], складу іноземних студентів УСГА [3, с. 52]. Втім, наразі зв'язки між УСГА та МНР є недостатньо дослідженими через брак актуалізованої джерельної бази та узагальненість, зокрема через останню відсутнє докладне розкриття українсько-монгольських зв'язків у межах діяльності УСГА протягом 1980-х та поч. 1990-х рр., наявних в інших українських освітніх установах [8, с. 223–224, 226].

Мета доповіді – дослідити специфіку відображення діяльності студентів УСГА із МНР на зламі 1980–1990-х рр. у газеті «За сільськогосподарські кадри» як виданні керівних органів УСГА [13, с. 63].

Вперше за 1989 р. згадка про монгольське студентство УСГА наявна у номері від 17 січня [2]. Відповідне повідомлення стосувалося навчально-наукової діяльності іноземних студентів у межах конференції за підсумками пройденого навчального ідеологічного курсу: «На нашому курсі на потоці студентів-іноземців відбулася конференція, присвячена завершенню вивчення курсу наукового комунізму. Тема – «Соціалізм: ідеал і реальність» [2]. Серед авторів виступів поряд із двома представниками центральноєвропейських країн було згадано й їх колегу з Монголії: «З доповідями виступили студенти із ЧССР – Дарина Фачковцова, Угорщини – Фекете Йозеф, Монголії – Батхуяг Балдангомбин, які розповіли про перебудову і реформи, що здійснюються в їх країнах [...]» [2]. Також у повідомленні присутній маркер приналежності до певного структурного підрозділу УСГА, оскільки його автор І. Балак згаданий як студент факультету захисту рослин (ФЗР) [2].

Тоді ж згадано спортивний аспект діяльності монгольського студентства УСГА [12], що підтверджує тезу О. Бакало про високу спортивну активність монгольських студентів [1, с. 75]. У відповідному звіті йшлося про змагання із лижного спортивного туризму: «У неділю в Голосіївському лісі відбулися змагання туристів УСГА з лижної першості» [12]. За підсумками змагань команда за участю монгольського студента посіла друге місце: «Друге місце зайняла команда факультету захисту рослин. Це інтернаціональний колектив. Поруч з радянськими учасниками бігли Балак Індржих (ЧССР) та Батхуяг (МНР)» [12]. Автором звіту було відзначено покращення спортивних результатів команди: «І можна з впевненістю говорити, що з восьмого в 1987 р. до другого в 1988 році

місяця їх привели дружба та взаєморозуміння» [12], поряд з чим прикметою є згадка монгольського студента останнім.

Висвітлення навчальної активності монгольських студентів УСГА поживалося в останньому за січень 1989 р. номері із заміткою «Іноземні студенти – серед кращих» [11]. Її автором став заступник декана ФЗР М. Плиска [11], який згадав успіхи студентів на зимовій сесії та мовну специфіку навчання іноземних студентів: «На факультеті захисту рослин триває сесія. [...] А кінцеві результати екзаменів яскраво свідчать, що ряд побутуючих нині розхожих думок, м'яко кажучи, не мають під собою ґрунту. Мовляв, колгоспні стипендіати вчатьс я абияк [...]. Або: іноземним студентам важко дається пізнання фаху, бо на заваді стає недосконале знання російської мови» [11]. Надалі М. Плиска відзначив успіхи конкретних студентів, зокрема монгольського: «Та й серед іноземних наших вихованців немає жодного невестигаючого. [...] Серед кращих – Яна Мохнацька, Аніко Іжакова (Чехословаччина), Дондов Будсурегийн (Монголія) та інші» [11].

Надалі проблематика зв'язків УСГА з МНР актуалізувалася в 1990 р. у згадці про роки професора М. Кравченка в Монголії [7], а у зрізі монгольських студентів УСГА – в матеріалі про інтернаціональний фестиваль за їхньої участі із презентацією монгольських керамічних масок [6].

Отже, висвітлення діяльності монгольських студентів УСГА на зламі 1980–1990-х рр. у газеті «За сільськогосподарські кадри» мало місце у 1989 і 1990 рр. у навчально-науковому, спортивному та культурному аспектах, хоча все ж було уривчастим і порівняно другорядним.

Література:

1. Бакало О.М. Педагогічні умови адаптації іноземних студентів до навчання у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2017. 306 с. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/28273/1/Bakalo_diser_nau.pdf (дата звернення: 30.10.2022).
2. Балак І. Студентська конференція // За сільськогосподарські кадри: Орган парткому, ректорату, профкому і комітету комсомолу Української ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії. 1989. № 3 (1617). 17 січ. С. 3.
3. Богач Є.М., Григорюк І.П. С.І. Лебедєв (1902–1989) – ректор Української сільськогосподарської академії // Питання історії науки і техніки. 2014. № 2. С. 49–54. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/78077/08-Bogach.pdf> (дата звернення: 30.10.2022).
4. Костенко С.О. Колесник М.М. – засновник школи генетики в Українській сільськогосподарській академії // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва. 2014.

Вип. 202. С. 359–367. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Tekhnologiya/article/viewFile/1852/1801> (дата звернення: 30.10.2022).

5. Кунець В.В. Наукове забезпечення конярства України в контексті діяльності ІТ НААН (1944–1979): маловідомі сторінки історії (до 75-річчя від дня заснування лабораторії конярства ІТ НААН) // Науково-технічний бюлетень Інституту тваринництва НААН. 2019. № 121. С. 8–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntb_2019_121_4 (дата звернення: 30.10.2022).

6. Левицький А., Бахіна І., Семчинська В. Інтернаціональний фестиваль // За сільськогосподарські кадри. 1990. № 12 (1655). 28 серп. С. 1.

7. Майборода М., Найденко К. Пам'яті професора // За сільськогосподарські кадри. 1990. № 1 (1644). 9 січ. С. 3.

8. Матковський О., Білоножка П. Зустрічі з випускниками // Вісник Львівського університету. Серія геологічна. 2011. Вип. 25. С. 223–229. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geology/article/viewFile/3560/3601> (дата звернення: 30.10.2022).

9. Матяш І. Діяльність консульських установ соціалістичних країн у Києві (кінець 1940-х – 1980-ті рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2021. Вип. 30. С. 85–112. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Mzu_2021_30_7 (дата звернення: 30.10.2022).

10. Отрощенко І.В. Рух за об'єднання монгольських народів у першій половині ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2008. 30 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/arefd_Otr/arefd_Otr.pdf (дата звернення: 30.10.2022).

11. Плиська М. Іноземні студенти – серед кращих // За сільськогосподарські кадри. 1989. № 5 (1619). 31 січ. С. 3.

12. Скляренко О. Змагання на лижні // За сільськогосподарські кадри. 1989. № 3 (1617). 17 січ. С. 4.

13. Сорокін А.А. Участь газети «За сільськогосподарські кадри» у висвітленні підготовки, перебігу та результатів парламентських і місцевих виборів 1990 р. в м. Києві // Літопис Волині. 2021. № 25. С. 62–68. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/267/215> (дата звернення: 30.10.2022).

14. Тихоненко І., Хамула М. Багатостороння дипломатія Монгольської народної республіки у ХХІ столітті // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 5 (8). С. 156–164. URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/121/114> (дата звернення: 30.10.2022).

Шипотілова О. П.

ORCID: 0000-0002-9842-8157
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри довузівської підготовки
Одеський національний морський університет
м. Одеса, Україна

Кожанов А. В.

ORCID: 0000-0002-6696-6874
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
Національний університет «Одеська морська академія»
м. Одеса, Україна

УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА ОДЕЩИНІ ВПРОДОВЖ 1980-Х РОКІВ

Ключові слова: Китайська Народна Республіка (КНР), культура, морська галузь, співробітництво.

Українсько-китайське співробітництва на Одещині протягом 1980-х рр. бере свій початок саме з морської галузі. За повідомленням газети «Знамя коммунизма» в 1983 році до Одеси приїхала китайська делегація, яку очолював начальник кабінету керівної групи портових робіт Державної ради КНР Лян Куанбай. Китайську місію супроводжував перший секретар посольства КНР в СРСР Ван Сінхуа. Під час візиту делегація ознайомилась із організацією портових робіт у Чорноморському пароплаванні, проведено ділові переговори в Міністерстві морського флоту СРСР. Упродовж п'яти днів китайські гості в Одесі відвідали Одеський, Іллічівський (нині Чорноморський) та Південний морські порти, побували на пасажирському лайнері «Леонід Брежнев», у морських навчальних закладах, проектно-конструкторських установах. В останній день їх прийняв голова Одеського міськвиконкому В. Симоненко [1, с. 3].

У 1986 році до КНР завітала одеська морська делегація. До її складу входив заступник начальника Чорноморського пароплавання А. Луговцов. На шпальтах газет він відмітив, що: «Були ми в найбільшому порту країни Шанхаї, річний вантажообіг якого досягає 100 мільйонів тонн, Тяньцзіні – відомому своїми контейнерними терміналами, Циньхуандао, де багато вугільних і нафтових причалів, Даляні, що займає перше місце перевалки експортно-імпортних вантажів, а також в Наньтуні. Порти Китаю – це сучасні механізовані лінії, реконструкція яких буде йти до кінця 1990 року та намічено побудувати 120 нових причалів, розвиватися контейнеризація. Усі порти входять в систему Міністерства

комунікацій КНР. У результаті політики децентралізації деякі з них виявилися в оперативному підпорядкуванні міської влади. Тим самим, їм вдалося придбати більшу самостійність у вирішенні господарських питань. За міністерством залишені, координація, перспективне планування і розвиток. Начальник порту Далянь, наприклад, одночасно є головою транспортного комітету міськвиконкому, і, помічником мера міста. Йому підкоряються всі міські транспортні підприємства, включаючи авто-, авіа- і залізничні. Наші чорноморські теплоходи везуть у Китай мінеральні добрива, кукурудзу, тощо. Основною метою поїздки стало подальше розширення українсько-китайського співробітництва в сфері морського транспорту» [2, с. 4].

У 1989 році в Одесі гостювала китайська делегація із Даляня. За чисельністю населення, вантажообігом порту, господарською структурою і навіть кліматом він багато в чому схожий на Одесу. Ці обставини визначили особливий характер перебування в місті китайської делегації Далянського зовнішньоекономічного торговельного об'єднання на чолі з його генеральним директором Лі Цзяньфу.

Окрім, морської галузі китайців на початку 1980-х років зацікавила співпраця з Одеським сталедротовим канатним заводом імені Ф. Е. Дзержинського. Про активну трудову діяльність китайців на канатному заводі свідчать численні публікації в пресі. Наприклад, в статті «Визит друзей» піднімалося питання про зустріч китайської делегації з трудовим колективом сталедротового заводу. Представники харбінської делегації прагнули вивчити організацію роботи заводу, передові технології, перейняти набутий досвід одеситів [3, с. 1].

Наприкінці 1980-х років китайці стали цікавитись співпрацею в сільськогосподарській галузі. Відомо, що Одеський припортовий завод активно постачав мінеральні добрива до КНР, в 1989 році вони поставили в Китай мільйон тонн туків. А в жовтні того ж року делегацію Одеського заводу сільгоспмашинного будівництва імені Жовтневої революції запросили до Шанхаю. Завод уклав вихідні контракти на постачання до КНР плугів, виготовлення окремих деталей до них. Протягом 1989–1990 років завод мав поставити до Китаю першу продукцію – плуги марки ПЛН–5–35, лемеші, а також нестандартні прилади на суму півмільйона рублів [4, с. 1].

Для розвитку та популяризації китайської культури в Одесі в 1980-ті роки засновано курси з вивчення китайської мови в кооперативі «Дальний Восток» за підтримки місцевої організації Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Курси стали дворічними, відділення товариства забезпечувало одеситів спеціальною літературою, посібниками і підручниками з вивчення китайської мови та культури. В якості волонтерів брали участь китайські студенти, аспіранти. Аспірант біологічного факультету Одеського державного університету У Гуан повідомив кореспонденту ТАРС, що він і

його друзі активно допомагають вивчати китайську мову всім охочим і більшість слухачів курсів почали вільно спілкуватися [5, с. 1].

Навесні 1989 року в Одеському музеї західного і східного мистецтва проведено виставку 125 робіт члена Спілки художників КНР Дай Шіхо. Художник закінчив Пекінський педагогічний інститут, був аспірантом Центральної Академії мистецтва. Після закінчення аспірантури став доцентом факультету монументального живопису. Виставка художника стала знаковою подією в культурному житті Одеси [6, с. 2].

У 1980-ті роки в Одесі китайці активно організовують гастрольні тури своїх музикантів. Одним із таких заходів стають концерти у залі Одеської філармонії. Упродовж зазначено часу гостями філармонії були Чжан Феньї (сопрано), Чжань Меньхуа (меццо-сопрано), Сюе-Вей (скрипка), лауреати міжнародних конкурсів Фу Хайцзін (баритон) і Вей Даньвень (фортепіано), Цуй Шігуан (фортепіано). Вони представляли творчість китайських композиторів і народну музику КНР. З музикантами з Китаю співпрацював ансамбль народної музики «Мозаїка» та солістка Одеського академічного театру опери та балету Л. Ширіна. Китайці брали участь у відкритті гастролей театру, прослухали оперу «Тарас Бульба» українського класика М. Лисенка [7, с. 1].

У науково-освітній сфері китайці впродовж 1980-х років співпрацювали з Одеським політехнічним інститутом. Доцент кафедри організації підприємництва ОПІ О. Борисов стажувався в коледжі промислового і комерційного менеджменту Народного університету Китаю під керівництвом професора Ші Лімін (кафедра АСУ). Одеський інститут інженерів морського флоту (зараз ОНМУ) в 1980-ті роки активно готував спеціалістів для КНР. Про що свідчать укладені договори з суднобудівними, судноремонтними підприємствами і проектними організаціями, такими як Тяньзіньська компанія суднобудівної промисловості, Дев'ятий проектно-дослідний інститут, Даляньська суднобудівна корпорація. Випускниками Одеського інституту інженерів морського флоту були Ля Інчень, який став академіком Академії наук КНР та Лі Цзянь, який був віце-президентом Всекитайської кораблебудівної корпорації.

Отже, внаслідок проведеного дослідження ми можемо стверджувати, що в сфері морської галузі українсько-китайське співробітництво було тісним. Про що свідчать підписані договори про співдружність, обмін делегаціями, досвідом роботи у портах, численні візити китайців до Одеси, інтерв'ю з керівництвом Чорноморського пароплавства. Для китайців Одеса – місто-порт стало майданчиком модернізації власної системи морської галузі, тому що наприкінці 1980-х років у КНР ця сфера ще не була настільки технологічно розвинута. Щодо інших промислових галузей, то китайців цікавила співпраця в сільському господарстві, виробництві двохкасетних магнітофонів, технічних приладів для простих споживачів. КНР активно популяризувала китайську культуру, мову. Впродовж досліджуваного періоду сторонами підписано численні договори про обмін досвідом, стажування між одеськими і китайськими

вченими, створення курсів з вивчення китайської мови, культури та традицій, виставки експонатів китайського мистецтва тощо.

Література:

1. Остроуценко С. «Мы за развитие добрых отношений», – говорят члены китайской делегации // Знамя коммунизма. 1983. № 218. 12 ноября.
2. Кноп А. Морской диалог. Развиваются советско-китайские связи в области морского судоходства // Знамя коммунизма. 1986. № 115 (11854). 15 июня.
3. Змиенко С. Визит друзей // Вечерняя Одесса. 1989. 8 мая.
4. Есть китайский партнер у зоровцев // Вечерняя Одесса. 1989. 27 октября.
5. Изучение китайского языка в Одессе // Знамя коммунизма. 1989. 18 мая.
6. Крещук В. Глазами китайского художника // Рабочая газета. 1989. 30 марта.
7. Илюшин И. Мастера искусств КНР // Знамя коммунизма. 1984. 7 июля.

СЕКЦІЯ VI. КРИМ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУЧАСНІСТЬ

УДК 94 (477) «2014»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-48>

Ананьїн О. В.

ORCID: 0000-0001-8757-1663

*кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку
(Офіс реформ)*

*Державна прикордонна служба України
м. Київ, Україна*

АНАЛІЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОБСТАНОВКИ В КРИМУ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ У 2014 РОЦІ

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, анексія, окупація, російська збройна агресія, «гібридна» війна, суспільно-політична обстановка.

Автономна Республіка Крим у 2014 р. стала першим об'єктом збройної агресії проти України, під час якої РФ використала методи гібридної війни. Як зазначив безпосередній свідок подій в Криму в лютому – березні 2014 р. М. Мамчак: «Російська агресія в Криму продемонструвала світу початок реалізації в Україні сценарію проведення нового типу сучасної війни. Серед зарубіжних військових аналітиків вона отримала назву «нелінійної війни» або непрямой війни, війни «чужими руками»... За раз стали застосовувати метод, коли в окремих містах і регіонах бажаної агресору території при попередній тривалій його тайній військовій і закамouflюваній під свободу слова і демократію, при інформаційно-фінансовій підтримці формують громадські протестні організації, тимчасові збройні коаліції сепаратистів, котрі з тим захоплюють органи місцевої влади, оголошують свою «незалежність» [1, с. 390].

Актуальність теми обумовлена необхідністю вивчення методів гібридної війни, які використав російський агресор в Криму. Більшість з них полягали в поєднаному застосуванні політичного тиску, дезінформації та сил спеціальних операцій на тлі ускладнення загальної соціально-політичної обстановки в Україні.

У сучасних історичних дослідженнях аналіз суспільно-політичної обстановки, що склалася у тих регіонах України, які піддалися збройній агресії у 2014 р., необхідний для формування чіткого розуміння природи

гібридної війни РФ проти України, аналізу її еволюції та узагальнення історичного досвіду протидії воєнним загрозам.

Отже, на початку російської збройної агресії у 2014 р. суспільно-політична обстановка в Криму складалася із таких основних подій:

захоплення підрозділами збройних сил РФ та місцевими колаборантами адміністративних будівель органів державної влади АР Крим, блокування військових об'єктів, перешкоджання діяльності правоохоронних органів;

блокування підрозділами збройних сил РФ транспортних мереж в АР Крим, важливих об'єктів критичної інфраструктури, телерадіокомпаній тощо;

проведення робіт з фортифікаційного обладнання позицій у районах, які контролювалися підрозділами збройних сил РФ;

нарошування РФ присутності кораблів чорноморського флоту у територіальному морі України, збільшення чисельності військового контингенту, демонстраційні дії з використанням бронетехніки та авіації;

інформаційна блокада АР Крим шляхом виведення з ладу інформаційно-телекомунікаційних мереж, відключення каналів українських телерадіокомпаній та встановлення контролю над місцевими ЗМІ, активна антиукраїнська пропагандистська діяльність російських ЗМІ;

проведення місцевими колаборантами незаконних протестних акцій, спеціально підготовлених та профінансованих спецслужбами РФ;

порушення збройними силами РФ, усупереч міжнародно-правовим зобов'язанням, порядку перетину державного кордону України через Керченську протоку;

порушення Угоди між Україною та РФ з питань перебування чорноморського флоту (не надавалася інформація про виходи – приходи кораблів, в тому числі з Балтійського та Північного флотів, порушувався порядок польотів авіації чорноморського флоту);

організація та проведення 16 березня 2014 р. спецслужбами РФ та місцевими колаборантами незаконного «референдуму» щодо статусу АР Крим, з послідуючою його російською анексією.

Наступні події всього 2014 р. продемонстрували, що анексія та послідуюча окупація території України АР Крим призвела до ескалації соціальної напруги у південно-східних областях України та розгортанню бойових дій на Донбасі.

Так у 2014 р. антиукраїнські злочинні дії російського державного керівництва продемонстрували передчасність утвердження зовнішнь-ополітичного курсу України на укріплення та розвиток добросусідських відносин з РФ.

Як зазначив український журналіст Т. Березовець: «Перша у XXI сторіччі анексія поставила жирний хрест на сподіваннях, що росія

невдовзі стане частиною цивілізованого світу. Окупувавши Крим, Володимир Путін прирік свою країну й народ на період довгої політичної, економічної та технологічної стагнації. І що найгірше – на довгі десятиліття відштовхнув від своєї країни великий народ України. Цю зраду український народ пам'ятатиме завжди. Відрізавши від себе Україну та анексувавши Крим, Путін підсадив росію на голку реваншизму, який вимагатиме від нього нових агресивних кроків» [2, с. 367]. Саме ці агресивні кроки послідовно реалізувалися у всебічній підтримці антиукраїнського сепаратистського руху на Донбасі та у вигляді повномасштабного збройного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р.

Література:

1. Мамчак М. 2014. Анексія Криму. Анатомія «гібридної» війни. Севастополь, 2019. 439 с.
2. Березовець Т. Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Букс, 2015. 391 с.

УДК 94:349.41(477.7)“18”

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-49>

Буцький П. Е.

ORCID: 0000-0003-2502-3076

аспірант кафедри історії та археології

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

м. Мелітополь, Запорізька область, Україна

НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 19 СТ.)

Ключові слова: землеволодіння, наділ, селяни, колоністи, десятина, повіт.

В процесі історичного розвитку аграрного сектору економіки України мало місце існування різних форм землеволодіння. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин.

Спираючись на широке коло джерел, науковці розкривають різні аспекти земельних відносин в Південній Україні. Проте, назріла необхідність комплексного дослідження проблеми саме надільного землеволодіння,

виходячи з сучасних методологічних позицій. У зв'язку із вищезазначеним метою дослідження є визначення особливостей приватного землеволодіння в Таврійській губернії. Об'єктом дослідження є територія Південної України. Предметом дослідження є – особливості трансформації надільного землеволодіння в Таврійській губернії, як частини Південної України. Хронологічні межі дослідження – друга половина 19 ст. Територіально дослідження охоплює всі повіти Таврійської губернії.

Загалом, надільне землеволодіння на початок 1880-х років становило біля 40%. За даними центрального статистичного комітету до початку вісімдесятих років усіх товариств, наділених землею, було 540 у складі 208673 рев'язьких душ, яким було відведено в наділ 1960621 дес. зручної та 196276 дес. незручної землі. Крім того, вони цілими товариствами додатково купили ще 3305 дес. Отже всього в користуванні їх знаходилося 2160202 десятини.

Розпочинати аналіз поширення надільного землеволодіння та процес його трансформації потрібно із інформації про площу первинного наділу селян у губернії. Селяни із надільною землею поділялися на колишніх власницьких, колишніх державних і колишніх колоністів. Наявні статистичні джерела дають можливість визначити кількість землі, дворів та общин, а також групування володінь за формою володіння – общинне та подвірне [2–4].

Повний наділ колишніх поміщицьких селян був визначений як 6,5 десятин у повітах: Мелітопольському, Дніпровському, Перекопському та Євпаторійському, а також у частинах Сімферопольського та Феодосійського повітів, як 5 десятин у Бердянському, та як 3 десятини у гірській частині Феодосійського та Сімферопольського повіту. У Феодосійському повіті деякі товариства колишніх володарських селян отримали наділ понад 6,5 десятин. Чим гірше була якість ґрунтів, тим більше давали землі. Дарунковий наділ, як і скрізь, становив чверть найвищого. Державні селяни наділялися землею в різних пропорціях, найчастіше від 8 до 15 десятин на душу, причому решта землі селища вважалася запасною і відводилася в користування цих же селян за нікчемну подесятинну плату. Такі запасні землі служили фондом, з якого відводилися додаткові наділи державним селянам як місцевим, так і переселенцям із внутрішніх губерній [1].

Стосовно різних повітів земля була розподілена наступним чином. Найбільший наділ мали колоністи Бердянського повіту (21,5%), а найменший фіксувався у Мелітопольському (5,5%) і Симферопольському (7,6%). Всі селяни Ялтинського повіту були колишні державні, а у Дніпровському та Перекопському повітах їх було 9/10. Найменша кількість колишніх державних селян була у Симферопольському повіті (50,4) та Феодосійському (46,1). Колишні власницькі селяни переважали у

Феодосійському повіті (42,9), Симферопольському (42), і найменшими за кількістю були у Дніпровському (1,2) та Бердянському (1,4). У Ялтинському повіті колишніх власницьких селян не було.

Селяни однієї категорії отримали у різних повітах далеко не однакові наділи. Тому, враховуючи порівняно рівномірне із 1877 року зростання кількості дворів, на 1905 рік кількість дворів коливалася 1) у колоністів від 10,6 дес. (у Феодосійському) до 40,6 дес. (у Мелітопольському); 2) у державних селян від 7,3 (у Феодосійському) до 21,7 (у Перекопському); 3) у власницьких селян від 4,3 (у Євпаторійському) до 9,2 (у Перекопському).

Ця відмінність у площі наділу і у групуванні різних видів селян призводила до неоднакового забезпечення селян землею. У той час, коли загальна середня площа складала для всієї губернії 14,7 дес., по повітам вона коливалася від 6,8 до 20,5 дес., тобто у відношенні 1 до 3. При цьому, найбільший наділ (більше 15 дес.) мали селяни у Перекопському (20,5), Бердянському (18,7) та Євпаторійському (15,1), а найменший (менше 10 дес.) у Симферопольському (6,8), Феодосійському (7,5) та Ялтинському (8,4) (9,2 дес. не були розподілені між селищами). Окремі володіння селян коливалися від 1 дес. до декількох десятків десятин на двір. Виділялися три великі групи: до 5 дес., від 5 до 10 дес., більше 10 дес. (Таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл селянських володінь за площею

Площа	Кількість дворів	Відсоток
До 5 дес.	8466	6,4
Від 5 до 10 дес.	26703	20,1
Більше 10 дес.	97707	73,5

По повітах коливання були дуже значні. Так, землеволодіння до 5 дес. коливалася від 1,1% (Перекопський повіт) до 43,7% (Ялтинський). Землеволодіння від 5 до 10 дес. коливалася від 2,3 (Бердянський) до 63,2% (Феодосійський). Площа більше 10 дес. на один двір коливалася від 7,6 (Симферопольський) до 96,9% (Бердянський) [2–4].

Що стосується землекористування у губернії, то воно було, переважно, общинне. Із наявної кількості дворів (132876) на общинних правах володів землею 122341 двір, загальною площею 1548084 дес. землі (біля 4/5 всієї надільної землі). Інші 10535 дворів користувалися землею подвір'но. Вони мали 404898 дес. (1/5 надільної землі). Селяни із подвірним землекористуванням мають землі втричі більше, ніж общинники. У селян із подвірним землекористуванням на двір було 38,4 дес., у общинників – 11,1 дес. [2–4].

У гірському районі Криму вся общинна земля (83127 десятин), а в підгірному більшість її, саме 43076 десятин, перебувала під вигонами і

лісами і до того ж у спільному володінні цілого ряду селищ, отже розподілити її по дворах було неможливо. Найбільший відсоток надільних домогосподарів припадав на материковий та гірський райони, а найменший на степовий кримський. Крім надільної та громадської землі наявному надільному населенню губернії належало ще 217404 десятини, що перебувало у приватній власності окремих домогосподарів. У материковому та степовому кримському районах землі ці були придбані частково шляхом покупок та викупу у скарбниці, частково завдяки відводам казенної землі (напр. казенна земля віддавалася у власність усім, хто розведе в ній сади, виноградники, шелюгові плантації тощо). У гірському та підгірському районах татарське населення володіло подвірними ділянками ще з часів ханства та турецького панування [1].

Таким чином, якщо розглядати процес трансформації надільного землеволодіння у динаміці, то до 1905 року площа надільних земель збільшилася у порівнянні із 1887 р. на 26044 дес., або на 1,3%, а у порівнянні із 1877 роком зменшилася на 3089 дес. або на 0,2%.

Відсоток надільних земель по повітах коливався від 3,1% до 88,2%. Найбільшим він був у Бердянському повіті (88,2) та Мелітопольському (63,6), а найменшим (менше 10%) у Перекопському (5,4), Симферопольському (4,5), Феодосійському (4,1) та Євпаторійському (3,1).

Надільне землеволодіння у губернії займало 1957532 дес. або 37,2% її площі. У порівнянні із 1877 роком воно зменшилося на 3,1 тис. дес. Або на 0,2%.

Переважаючи за кількістю (4/5 всіх дворів) колишні державні селяни володіли тільки $\frac{3}{4}$ всієї площі. У той же час колишній власницькі селяни, які склали тільки 7% всіх дворів, володіли тільки 3% площі. У колишніх колоністів, які мали тільки 8,7% дворів, знаходилося у користуванні більше $\frac{1}{5}$ частини всієї надільної землі. Таким чином, найбільш забезпеченими землею були колоністи, потім йшли державні селяни, а потім власницькі. У середньому на один селянський двір було 14,7 дес. Для різних категорій населення цей показник не був однаковим [2–4].

Таким чином, опубліковані поземельні переписи ЦСК та земські матеріали дають змогу проаналізувати процес наділення селян землею, а також розвиток надільного землеволодіння в Таврійській губернії в цілому та по повітах з точки зору розподілу земельної площі, за найбільшою та найменшою площею землеволодіння та його розміщенням. Перспективою дослідження є нанесення основних районів надільного землеволодіння на геоінформаційну мапу для більш наглядного представлення результатів аналізу.

Література:

1. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Симферополь, 1885. Т. 9: Памятная книжка Таврической губернии, 1889, 2, 675 с.
2. Статистика землевладения 1905 г.: В 50 вып. ЦСК МВД. СПб., 1906. Вып. 42: Таврическая губерния, 1907. 49 с.
3. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России: В 8 вып. ЦСК МВД. – СПб., 1880. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы, 1885. 6, IV, 137, 9 с.
4. Статистика Российской Империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года: В 60 вып. ЦСК МВД, СПб., 1892, Вып. 41: Таврическая губерния, 1895. 38 с.

УДК 26.9

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-50>

Емельяненко Г. Д.

ORCID: 0000-0003-4309-8047

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, історії
та соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ, Донецька область, Україна*

Абизова Л. В.

ORCID: 0000-0002-9260-2126

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, історії
та соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ, Донецька область, Україна*

ДО ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ КАРАЇЗМУ

Ключові слова: караїмізм, П'ятикнижжя Мойсея, Бог, Старий Завіт, соціо-гуманітаристика, іудаїзм, іслам.

Масштабні геополітичні зміни XXI століття, соціальні та військово-політичні кризи суттєво впливають на міжнародну політику і

внутрішньополітичні орієнтири країн. У сучасному світі налічується близько двохсот держав і п'ять-сім тисяч (в залежності від методик підрахунку) етнічних груп, реалізація права на самовизначення кожної може привести до повного перекроювання політичної карти світу, що, до речі, прогнозується деякими дослідниками [5]. Соціогуманітаристика, зіткнувшись з новими контекстами самовизначення народів і націй вимагає переосмислення ряду таких фундаментальних політологічних, юридичних і культурологічних категорій як «автономія», «етнос», «децентралізація», «державний суверенітет», «право на самовизначення». Вибух етнічного сепаратизму, збройних конфліктів, політичної нестабільності, дисбаланс економічних і соціальних інститутів спровокували масові потоки вимушеної міграції, сьогодні «головна проблема в тому, як утримати розширення вірусу мікронаціоналізму, коли всі малі спільноти прагнуть проголосити себе народами, що мають право на самовизначення» [1, с. 164].

Останнім часом в цілому світі актуалізується інтерес до національно-релігійних питань. Таким чином, етнічна, релігійна і культурна ідентифікація караїмізму представляє проблему та продовжує викликати інтерес науковців.

Караїми є відносно невеликою етнічною групою, яка протягом століть зберегла самобутність та успішно дистанціювалася від асиміляції з місцевими народами в релігійному і культурному відношенні. Караїмізм постає рідкісним прикладом толерантності і мирного співіснування з різними культурами.

В деяких джерелах відсутнє чітке розмежування між назвою релігії та назвою народу. Колись караїмізм представляв собою потужну релігійну течію, який сформувалася на сході у VIII ст., і стала з часом назвою для малого народу – караїмів. Караїмська релігія знаходила прихильників серед людей різного походження, однак ніколи чисельність караїмів не була великою. Караїми сьогодні є одним з найменш численних етносів у світі. Зараз в світі налічується, за різними даними, від 35 000 до 50 000 послідовників караїмізму. Останній перепис населення ще 2001 року засвідчував, що Україні на початку століття мешкало 1196 караїмів, найбільше у Криму – 535. Більш точної інформації на теперішній час, на жаль, немає.

Термін «караїм» з'являється у IX ст., пояснюючи антиталмудичні рухи. Караїмізм або караїм представляє собою відгалуження юдаїзму. Частина караїмів відносить себе до єврейського народу. Головна країна їх мешкання – Ізраїль. Проте більшість караїмів, що проживають на даний час невеликими групами в Україні, зокрема, на території нині окупованого Криму, Польщі, Литві, Ізраїлі та інших країнах, де сповідують

караїмізм, відносить себе до караїмського народу, який вважає свою релігію самостійною – такою, що не є частиною єврейської релігії.

Караїмізм формувався і розвивався в контексті юдаїзму, ісламу та християнства. На думку деяких дослідників, він зберіг близькість до раннього християнства, проте караїмізм інтерпретується ними як самостійна синкретична релігія [3, 4]. На думку вітчизняного дослідника М. Гаухмана, який вважає кримських караїмів за окрему етнонаціональну спільноту, «в караїмській еліті не було іншого вибору як винаходити власну не тільки національну, а й саме етнічну окремішність» [2]. Він же зауважує, що С. Шапшал у своїх публікаціях та практичній діяльності караїмського лідера здійснив «деюдаїзацію» караїмства, наголошував на належності караїмів до тюркського світу, сам караїмізм інтерпретував не як конфесію юдаїзму, а як окрему релігію, запозичену від єврейських «реформаторів» – караїмів.

Існує думка, що перші караїми з'явилися на Кримському півострові ще у IX столітті, проте згадки про караїмів як етнос на території України відносять приблизно до XIII століття. Караїмська мова належить до кипчакської групи тюркських мов. Якщо караїми Криму розмовляли на етнолекті кримськотатарської мови, то караїми Литви, Галіції та Волині вживали особливий караїмський етнолект кипчакської (половецької) мови, те, що називають також караїмською мовою. Нині всі діалекти караїмської мови, за виключенням трокайської, в побуті практично зникли. До XIX століття караїмську тюркську мову з буквами іврити використовували в Криму в писемності. Згодом вона частково асимілювалася з татарською мовою.

В дореволюційний час та в радянській Україні підкреслювалася відмінність караїмів від євреїв. Під час Другої світової війни законодавством Німеччини було зафіксовано, що караїми не належать до єврейської громади та їх «расова психологія» не є єврейською, що і врятувало караїмський народ у роки війни від жахливої долі єврейського народу.

Нині дивує змішання мусульманських, єврейських та православних традицій у сучасному караїмізмі. Караїми вважають своєю Біблією П'ятикнижжя Мойсея, визнають десять заповідей, що входять в інші монотеїстичні релігії, наприклад, мусульманську. Ще у XIX ст. вчені звернули увагу на цікаві відмінності караїмізму від інших релігій. Караїми вірять у переселення душ та ангелів, свята їх йдуть за місячним календарем. Становище жінки до і після заміжжя базується на вченні Магомета. Біля кенаси (молитовного будинку) будується, як біля мечеті, «фонтан» та спеціальне приміщення для вмивання за магометанським типом, при вході у кенасу знімають взуття, як магометани. Особливо шанується книга «Левіт» (з П'ятикнижжя Мойсея) та із неї глави 18 та 19 про любов до ближнього, до старшого, про мораль. Це вчення

поширювалося через проповіді газанів та якомсь наближувалося до вчення першохристиян. Заходячи в дім, караїми як і мусульмани, наприклад, не знімають взуття. Молитовна будівля «кенаса» всередині імітує пристрій Єрусалимського храму. Кенаси орієнтовані алтарем на південь, тобто в бік Єрусалима – схожість з мусульманською традицією або з ранньою християнською. Всередині караїмських кенас практично завжди відсутні місця сидіння, але зараз у кенасах можна сьогодні побачити лави. До ХХ ст. караїми молилися стоячи або напівсидячи на підлозі; так і продовжують молитися сьогодні в Ізраїлі. Житлові будинки караїмів були збудовані в татарському стилі, і в цілому нічим не відрізнялися зовні від татарських. Багато богослужбних текстів було взято зі Старого Завіту. Частина була написана мудрецами та газанами на протязі ряду століть – аж до ХІХ ст. Деякі псалми були запозичені один у одного караїмами та рабанітами [3].

Суперечки серед вчених – відносити караїмів до євреїв чи ні – йдуть і досі. Але все ж такі найбільш поширеною думкою є точка зору, що караїми – етнічні тюрки. Караїми на відміну від юдеїв, заперечують стовп юдаїзму – Талмуд. Але визнають Старий Заповіт. Також як і в євреїв, богослужіння сьогодні йде староеврейськими мовами – іврит та арамейською (перша мова Біблії).

Історично так склалося, що караїмізм був однією з самих миролюбних релігій. Караїми жили на стику цивілізацій, які нерідко конфліктували між собою. Наприклад, у Криму караїми опинилися між християнами та мусульманами. Примітно, що у вченнях караїмів нема висловлювань, що підносять цей народ над іншими. Засновника віри караїв Ананабен Давида наголошував: «Кожний вірянин шукає шлях до Бога сам, самостійно». Караїми вважають, що шлях до Бога вимощений добрими справами на землі. А базовий перелік справ – це десять заповідей. Тому караїмізм дуже демократична, не конфліктна, не фанатична ортодоксальна релігія.

Аналіз витоків, еволюції та сучасного стану релігії караїмів та їх громад свідчить, що історія караїмського народу, як і будь-якого іншого, тісно переплетена з історією сусідніх народів. Спроба стати на позицію релігійної, етнічної та іншої виключності караїмів змушує нехтувати фактами. Історія караїмства підтверджує тезу про те, що численність народу ще не визначає його характер й можливу багатогранність його взаємодії з культурами та етносами.

Література:

1. Валлерстайн І. Аналіз мирових систем и ситуація в сучасному мирі / СПб.: Економіка, 2001. 238 с.

2. Гаухман М. Як кримські караїми стали окремою нацією? Контекстний підхід до модерного націєтворення та хазарської спадщини. Режим доступу <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/krymski-karayimy>

3. Караїми. Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів: НТШ, 1994. С. 959.

4. Колодний О. Н. Чи є караїми іудеями? Релігійна панорама. 2004. № 10. с. 74–75.

5. Stavenhagen R. *Etnnik Gonflicts and National-State*. L.: The Guilford Press, 1996. 203 p.

УДК 271.2(477):2–773(477.75) «1888»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-51>

Кізлова А. А.

ORCID: 0000-0002-2056-3834

доктор історичних наук,

доцент кафедри історії, факультету соціології і права

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

м. Київ, Україна

ВИСВІТЛЕННЯ ЗАХОДІВ ДО 900-РІЧЧЯ ХРЕЩЕННЯ РУСІ НА МІСЦІ ВОЛОДИМИРОВОГО ХРЕЩЕННЯ В ЖУРНАЛІ «ТАВРИЧЕСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»

Ключові слова: Херсонес, 900-річчя хрещення Русі, редколегія, урочистості.

1888 р. вся православна преса [9] приділила увагу 900-річчю хрещення Русі, відзначеному на державному рівні. З часом подію визнали найвизначнішою з 17 масових релігійних урочистостей, що відбулися за царювання Олександра III з огляду як на загальноєвропейські тенденції в проведенні пам'ятних заходів та націоналізації релігії, так і на сакралізацію Російської держави й монархів [4], котрі прагнули подолати падіння довіри до своєї династії [8, с. 34]. Попри труднощі з донесенням до широких кіл громадськості того змісту, яким його наповнювала влада [6, с. 39–40], святкування стало значущою складовою всеімперської «хвилі ювілеєманії», що тривала в другій половині XIX – на початку XX ст. [8, с. 34]. Отже, заходи, які відбувались у рамках ювілейних урочистостей, потребують дослідження.

Серед істориків, які присвятили 900-річчю хрещення Русі як пам'ятній даті окремі публікації [1; 4; 5; 6; 7; 8], лише О. Тарасенко

побіжно згадав про урядову увагу до ювілею в Херсоні [8, с. 34] (можливо, Херсонесі).

Тож мета роботи – визначити особливості висвітлення урочистостей 1888 р. в місцях, пов'язаних у тогочасній колективній пам'яті з хрещенням князя Володимира, на сторінках «Таврических епархиальных ведомостей» – головного православного видання Таврійської єпархії.

Перш за все, на відміну від, наприклад, «Подольских епархиальных ведомостей» і «Литовских епархиальных ведомостей», де підготовку до урочистостей та їх проведення висвітлено в різних випусках, у матеріалах різних авторів [5, с. 477, 481; 9], у «Таврических епархиальных ведомостях» 900-річчю хрещення Русі присвятили ювілейний спецвипуск, який об'єднав два регулярних за 1 й 15 серпня. Опис перебігу святкувань, на додаток до їх офіційної програми, оприлюдненої постфактум [10], узяв на себе редактор журналу, ректор Таврійської духовної семінарії, протоієрей І. Знаменський [2, с. 818], член-фундатор Таврійської наукової архівної комісії [4, с. 225].

У публікації вказано, що, згідно з програмою, урочистості відбувалися 13, 14 та 15 липня. 13 липня освятили нижній храм Різдва Пресвятої Богородиці, зведений на місці того, в якому хрестився св. Володимир [2, с. 662]. У новому нижньому храмі зробили тимчасові пристрої для освячення та відкриття там служіння до свята [2, с. 663]. З указівкою точного розкладу згадано й перенесення часточки мощей угодника монастирського храму Семи священномучеників Херсонських у новий храм та всенощну там 12 липня. Перелічені всі ієрархи та ієреї, які служили в ці дні [2, с. 664]. Наведено повний текст повчання І. Знаменського [2, с. 664–671]. Так само охарактеризовано всенощну 13 липня; заупокійну літургію і вселенську панахиду 14 липня в тому ж храмі, наведено повний текст слова прот. О. Назаревського [2, с. 671–683].

Також відзначено, що єпископ Таврійський Мартиніан на честь 900-річчя хрещення св. кн. Володимира освятив у Севастополі нічліжний притулок, який місто влаштувало на 100 ліжок [2, с. 683]. Без указівки місця, де її виголосили, але зі згадкою, о котрій годині, розміщено текст промови вчителя Сімферопольської гімназії Шебедева (про роль і обставини хрещення князя).

Те, хто служив всенощну 14 липня та літургію й акафіст 15 липня, описано для храмів Різдва Богородиці, Семи священномучеників Херсонських і Покровського [2, с. 694–695]. Згадано, як, коли та в якій кількості роздавали бронзові зображення св. Володимира, що просторі храми не могли вмістити всіх охочих [2, с. 695].

Докладно, з зазначенням розкладу, переліку залученого духовенства й підкресленням особливостей відправ, описано заходи 15 липня: перевезення мощей св. Володимира пароплавом до Севастопольського Адміралтейського Миколаївського собору; хресний хід із ними до Херсонського монастиря (з повуличним відзначенням маршруту, докладною характеристикою кожної зупинки, поповнення новими

учасниками, згадкою про шпалери військ, вихованців місцевих закладів освіти, цехових корпорацій) [2, с. 695–698], а також відправи в Херсонському монастирі [2, с. 699–711, 729]. Наведено повчання архієп. Никанора [2, с. 711–712], прот. В. Баженова [2, с. 712–719], прот. Я. Чепуріна [2, с. 720–729]. Згадано про багатоліття імператорському дому, Синоду, присутнім архіпастирям, Синкліту, воє- і градоначальникам, христілюбивим воїнам і всім православним, про те, що архієп. Никанор окропив святою водою воїнські знамена та війська і благословив трапезу для богомольців і військ, що після літургії учасників урочистостей запросили на чай і закуску [2, с. 729–730]. Наведено перелік адресатів і зміст вітальних телеграм від єп. Мартиніана [2, с. 730–733].

Дуже докладно зафіксовано й те, як проходило урочисте ювілейне зібрання всіх архіпастирів, представників усіх установ і відомств та всіх гостей, котре почалося 15 липня о 14:00 у верхній, ще неосвяченій, частині нового храму. Вказано, де і як там розставили меблі, хто зайняв які місця, в якому порядку учасники щось говорили, а хори (Сімферопольський архієрейський і Севастопольський) щось співали, як присутнім роздали книжечки «Життя св. Равноапостольного Князя», видавництва «Народная польза» – 1000, «Херсонсь Тавричеській» видавництва Херсонського монастиря – 2000, «Херсонисській монастирь» видавництва кн. Горчакової – 2000 [2, с. 733–815].

З зазначенням усіх регалій доповідачів (як і в попередніх випадках) наведено промови архієп. Мартиніана [2, с. 735–736], кафедр. прот. О. Назаревського [2, с. 736–738], архім. Інокентія [2, с. 738–740], архієп. Никанора [2, с. 740–758], О. Кочубинського [2, с. 758–759], В. Сизова [2, с. 759], Г. Тимошевського [2, с. 759–760], Н. Балабухи [2, с. 760–763], А. Кирпичникова [2, с. 798–815], телеграми від громадських організацій, станів і приватних осіб, зокрема ті, які єп. Мартиніан отримував і після 15 липня [2, с. 763–798]. Згадано, що міський голова Севастополя Ф. Єранцев привітав зібрання і представив делегатів із Ялти й Перекопа, які теж усіх привітали (втім, текстів їхніх промов не розміщено) [2, с. 740].

Зі згадками про те, за кого й що виголошували тости (передусім – за осіб із монаршого дому, але й за процвітання науки) описано обід для учасників зібрання в залах монастирського дому [2, с. 815–816]. Підкреслено, зокрема, що, коли архієп. Никанор виголосив тост за царя, всі відповіли «дружним, гучним «ура», яке довго не змовкало» [2, с. 816].

Наведено список жертводавців на урочистості з сумами, які вони внесли [2, с. 817–818], в якому згадується про всі заходи (серед них, наприклад, поливання вулиць і встановлення там прапорів), проведені коштом Севастопольської міської думи – головного донатора [2, с. 817].

Додано про те, який транспорт для пересування духовенства й богомольців під час урочистостей надали управління Лозово-Севастопольської залізниці та головне управління Російського товариства судноплавства й торгівлі [2, с. 818].

Отже, з одного боку в досліджуваному журналі урочистості зафіксовано дуже докладно, з іншого боку – дещо вибірково. Адже укладач матеріалів, котрий, імовірно, скориставшись посадовими повноваженнями, висвітлив події одноосібно, зосередився передусім на діях офіційно затверджених на найвищому рівні учасників богослужінь, хресних ходів та інших програмних заходів – як духовних, так і світських осіб. Натомість усім іншим присутнім із різних суспільних прошарків приділено непропорційно мало уваги, зокрема не надано ні схвальної, ані осудливої оцінки їхнім настроям та поведінці. Можливі причини такого підходу потребують подальшого дослідження.

Література:

1. Буслаев А. И. Имперские юбилеи – тысячелетие России (1862 год) и девятисотлетие крещения Руси (1888 год): организация, символика, восприятие обществом: автореферат дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Москва, 2010. 30 с.

2. Знаменский И. Торжество 900-летия крещения св. Князя Владимира и всей Руси // Таврические епархиальные ведомости. № 15–16. 1888. С. 662–819.

3. Каліновський В. В. Пам'яткознавча діяльність духовних осіб Таврії в роботі наукових товариств // Праці Центру пам'яткознавства. 2010. Вип. 17. С. 221–232.

4. Колман Г. З Києва по всій Росії: 900-річчя хрещення Русі і творення національного Святого на окраїнах імперії, 2020. URL: <https://cutt.ly/vB6xB5b>

5. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Святування 900-річчя хрещення Русі на території Подільської єпархії // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 20. 2013. С. 476–481.

6. Солнцев Н. И. «Крещение Руси»: История юбилеев и мемориальная политика // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2012. № 6 (3). С. 36–41.

7. Сосницкий Д. А. Юбилеи допетровской Руси в императорской России // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2019. Т. 64. Вып. 4. С. 1226–1239. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.404>

8. Тарасенко О. Святування ювілеїв і визначних подій у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. 2013. № 4–6. С. 34–40.

9. Черепица В. Н. Празднование 900-летия крещения Руси в Гродненской губернии. URL: <https://cutt.ly/FB61Ock>

10. Юбилейное торжество в Херсонисском св. Владимира монастыре в день 900-летия со времени крещения Равноапостольного князя Владимира и Русского народа в 988 году по Рождестве Христовом // Таврические епархиальные ведомости. № 15–16. 1888. С. 651–662.

Коваль Г. П.

ORCID: 0000-0003-4104-4571

вчитель історії та географії, старший вчитель

Новосафронівська гімназія Новоодеської міської ради

Миколаївської області

с. Новосафронівка, Миколаївська область, Україна

МОМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКОГО ГІРСЬКОГО КЛУБУ В 1893–1894 РОКАХ

Ключові слова: Крим, гірський клуб, екскурсії, вибори, зібрання, дослідження, керівництво, виставки, експонати.

«Життя прекрасне всім, а особливо тим, що можна подорожувати». Цим висловом всю свою історію користувалося сучасне людство, переселяючись, воюючи, відкриваючи та колонізуючи нові землі. Не були винятками і жителі Криму, де існував Кримський гірський клуб, який організовував екскурсії та вів дуже серйозну наукову діяльність.

У засіданні 18 (30) квітня 1893 року, під головуванням Н. Ф. Фан-дер-Фліта, було розглянуто, між іншим, такі питання. У загальних зборах членів клубу 2 травня провести вибори, замість тих, що вибували по черзі: товариша голови (А. Л. Бертъе-Делагарда), членів правління (П. А. Забаринського, Н. П. Мельникова), кандидатів у них (А. Л. Лебединцева) та скарбника (Н. І. Андрусова). Згідно з пропозицією товариша голови професора Р. А. Пренделя, було ухвалено обрати комісію для розробки питання про зміну статуту гірничого клубу; були обрані одноголосно до цієї комісії: професор Р. А. Прендель, А. Л. Бертъе-Делагард і професор Ф. М. Каменський. З питання про влаштування студентської ботанічної екскурсії до Криму, під головуванням професора Ф. М. Каменського та П. Ф. Баракова, що вирушала туди 22 квітня, було ухвалено просити голів севастопольського та ялтинського відділень клубу про надання ними екскурсантам будь-якого сприяння. З питання про влаштування учнівської екскурсії було постановлено стягувати з кожного екскурсанта по 2 рублі на день, враховуючи в тому числі плату за проїзд, пересування по горах, продовольство, ночівлю та інше, а також клопотати перед піклувальником одеського навчального округу про дозвіл надати учасникам учнівських екскурсій право зупинятися у приміщеннях кримських навчальних закладів. Потім було повідомлено висновок комісії з влаштування в Одесу наступної осені кримської виставки; комісія визнавала влаштування виставки вкрай бажаним та можливим; приміщенням для виставки намічено будинок Г. Г. Маразлі, на Софіївській

вулиці, музей товариства історії старожитностей чи приватні будинки у центрі міста; виставку було припущено провести з 1 листопада по 1 листопада. На витрати з влаштування, організації та змісту виставки асигновано 500 рублів, стільки ж передбачалося отримати доходу. Між іншим, на виставці передбачено влаштування татарської хати з усім приладдям та повною обстановкою татарського побуту, влаштування крамниці з місцевими виробами та ресторану з питтями та найдками; також мало бути влаштовано панораму гірської частини Кримського півострова, потім М. П. Мельников пожертвував 300 рублів. Потім було обрано нових дійсних членів клубу. А. А. Лебединцев зробив повідомлення про характер вод Чорного моря, що омивають береги Кримського півострова. Автор зробив нарис історії дослідження Чорного моря, починаючи з часів Геродота, Страбона та інших, до останніх днів, вказав на всі гіпотези про освіту та властивості цього моря і докладно зупинився на роботах останніх глибоководних досліджень спеціальними експедиціями, які виявили присутність на відомих глибинах Чорного моря сірководню. Доктор Караманенко зауважив, що робота доповідача є неповною і що їм пропущено, між іншим, цікаву роботу професора Зелінського та доктора Брусиловського, яка пояснювала, власне, походження сірководню в морі. Думку цю підтримали й деякі інші члени клубу. Збори дякували пану Лебединцеву за його, принаймні, цікаву доповідь [1].

Кримський гірський клуб регулярно проводив надзвичайно цікаві виставки. 22 квітня у Ялті, у приміщенні міських громадських зборів, відкрилася виставка предметів, призначених для Всеросійської гігієнічної виставки у Санкт-Петербурзі та виставки кримського гірничого клубу в Одесі. Виставка, за словами «Кримського Вісника», була дуже цікава та витончено обставлена. Найбільший інтерес становили експонати, що належали до відділу Кримського гірського клубу. Тут перше місце за коштовністю займали стародавні географічні карти та книги, що стосувалися Криму. Вони належали інженеру Бертъе-Делагарду. Всіх карт, що відносилися за часом складання до XIV–XVIII століть включно, виставлено 34. Особливо впадала у вічі, між іншим, складена в Голландії, в 1699 році, графом Брюсом і генерал-майором Менгденом (видання Тессінга, для Петра I). Карта зображувала Малоросію та Крим, острів якого є там у абсолютно химерних обрисах. Карта ця становила велику рідкість. Далі, як рідкість, чудова прикордонна карта Російської та Турецької імперій та Польщі, складена Я. Ф. Шмітом у 1679 році, а також карта Беллера від 1772 року. Надзвичайно цікава перша російська карта південної Росії, складена в 154 інженером Рігельманом. Не можна було не зупинитися з подивом на двох картах, які були найдавнішими і тим не менш разючими за своєю правильністю. Перша з них, найменша, складена в 1318 генуезцем Петром Весконте. Це перша компасна карта (факсиміле) Чорного моря. Не менш правильно викреслено Чорне море і на іншій карті,

ймовірно також генуезького походження. Карта ця належала до 1351 року. Далі звертала на себе увагу, як історична пам'ятка, рукописна рекогносцирувальна карта гірської частини Криму, складена в 1777 знаменитим «генерал-поручиком» Олександром Васильовичем Суворовим. На виставці була ще цікава військова карта облоги Севастополя, складена поручиком генерального штабу (нині відставний генерал) Защуком.

Що стосується книг, виставлених Бертьє-Делагардом, то тут були дуже рідкісні екземпляри, як, наприклад, перша надрукована книга, що відносилася до Криму, «Трактат про Сарматію» Матфія Меховського, написана в 1518 році. Численні альбоми привертали велику увагу публіки, особливо великий альбом картин севастопольської війни, написаних аквареллю. Видання це було англійське. Загалом склад інших експонатів мав випадковий характер. Поруч із вітриною, де зберігалися невеликі колекції стародавніх монет Криму, зустрічалися зразки різних деревних порід та виробів з них, а також види деяких порід місцевого каменю, як будівельного матеріалу. На тій-таки гірці – банки, де, в спирті, зберігалися деякі кримські гади, і біля них дві три цікаві породи риб. Далі зразки магарацьких вин та фотографічні знімки з різних сортів виноградних плодів; полицею нижче – кілька пар рогів буйвола, дикого цапа, кам'яного барана – як нагадування про існування у Криму цікавих представників флори. Привертала увагу дві стародавні похоронні урни. Одна з них знайдена в Ай-Тодорі і відносилася до I століття до Різдва Христового. Інша, ймовірно, пізнішого походження, знайдена в Керчі; друга разюче зберіглася. Дуже цікава та художньо виконана рельєфна карта частини південного берега Криму, саме місцевості від Сімеїзу до Гурзуфа включно, – зроблена з пап'є-маше та з ліпного воску, по карті останньої зйомки висот гірської області Криму, зробленої генеральним штабом. Працювали над цією картою лікар В. М. Дмитрієв із сином та доктор Гребнер. Карта дуже цікава і спричиняла повну ілюзію [2].

Ялтинське відділення кримського гірського клубу на початку травня 1893 року уклало контракт із поселянами села Аян на оренду ділянки землі на знаменитому Чатир-Дазі для влаштування на ньому притулку для екскурсантів. Ділянка складалася з двох улоговин, в якому розташовані входи в печери Біль-Багі-Хаба та Суук-Хаба. Крім влаштування притулку, відділення вирішило поставити знак на плато Чатир-Дага і найняти сторожа для охорони будівництва та майна клубу, для послуг екскурсантам та постачання їх провізією за плату за таксою [3].

Регулярно здійснювалися засідання клубу. Засідання кримського гірського клубу під головуванням П. Ф. Фан-дер-Фліта відбулося 22 березня (3 квітня) 1894 р. Прочитано було листа завідувача севастопольського відділення клубу В. Т. Дмитрієва, який пропонував деякі незначні зміни до передбачуваної весняної екскурсії до Криму. Збори взяли до відома зроблені Дмитрієвим вказівки. З приводу устрою метеорологічного бюро для вивчення метеорологічних умов Чорного та Азовського морів, для якої

мети обрана була комісія і Кримському гірському клубі, збори ухвалили просити товариство дослідників природи, від якого виходила ініціатива устрою бюро, взяти на себе подальше ведення справи, з метою здійснення його. Запропоновані до членів клубу 7 осіб були прийняті. Потім С. Г. Попруженко зробив повідомлення «Про вимір висоти гір» [4].

10 квітня 1894 року, на пароплаві Російського Товариства Пароплавання та Торгівлі «Великий Князь Костянтин» прибули з Одеси до Севастополя екскурсанти-члени Кримського гірничого клубу, серед 16 осіб, між ними шість дам. Екскурсанти того ж дня оглядали Севастополь та його околиці, 11 числа – Георгіївський монастир та Балаклаву, де й мали ночівлю. На 12 квітня призначено було сходження на мис Ая і спуск в Ласпі, 13 числа – перехід через Байдарські ворота до Форосу, Ай-Юри та Мшатке; 14-го числа – перехід від Мшаки до Ялти. Екскурсією керував член правління одеського фотографічного товариства Є. В. Князев.

Одночасно із членами одеського відділення Кримського гірничого клубу прибула екскурсія членів одеського фотографічного товариства, що складалася із 10 осіб. Мета поїздки – ознайомлення з визначними пам'ятками Криму та залишками його старовини, а також зібрання фотографічних знімків для складання альбому Росії. Першого дня екскурсанти оглядали місто, музей, собори та Малахів курган, другого – відвідали Херсонес та Братський цвинтар, у третій, незважаючи на несприятливу погоду, їздили в екіпажах до Георгіївського монастиря і 13 числа ранковим поїздом вирушили до Бахчисараю, звідки по бахчисарайському шосе, звідки припускали попрямувати для огляду Ялти та її околиць. Екскурсією керував, за словами «Кримського Вісника», той-таки Є. В. Князев [5].

Таким чином, ми бачимо, наскільки цікавою, багатоманітною була діяльність Кримського гірського клубу в 1893–1894 роках.

Література:

1. Одесский Вестник. – 1893. – № 102, среда, 21 апреля (3 мая).
2. Там само. – № 111, пятница, 30 апреля (12 мая).
3. Там само. – № 114, понедельник, 3 (15) мая.
4. Одесские Новости. – 1894. – № 2908, пятница, 25 марта (6 апреля).
5. Там само. – № 2930, суббота, 16 (28) апреля.

Мельник М. Т.

ORCID: 0000-0002-0494-9403

кандидат мистецтвознавства, доцент,

професор кафедри художнього текстилю і моделювання костюма

Київська державна академія декоративно-прикладного

мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука

м. Київ, Україна

ТРАДИЦІЙНИЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ КОСТЮМ ЯК ОБРАЗНО-РЕПРЕЗЕНТАЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС

Ключові слова: кримські татари, традиційний костюм, кримськотатарський костюм, чоловічий костюм, жіночий костюм.

Традиційні костюми кримських татар досліджували історики, етнографі і мистецтвознавці. Найґрунтовніші дослідження В. Грушецької «Традиційний костюм тюркського та тюркомовного населення криму кінця XVIII – початку XX ст.» (2016), Л. Рославцевої «Одяг кримських татар XIX – початку XX ст. Історико-етнографічне дослідження» (1999) та У. Аблаєвої «Головні убори і головні прикраси кримських татар. Еволюція комплексу з XVII до поч. XXI ст.» (2022). У наукових статтях Л. Аблямитової та О. Желтухіної висвітлено окремі аспекти кримськотатарського костюма. Попри це кримськотатарський костюм недостатньо представлений в контексті традиційно-репрезентаційних регіональних стрій України і його дослідження залишається актуальним.

Репрезентаційний традиційний костюм с набір компонентів вбрання, в якому узагальнено маркери етнічної ідентифікації та відображено самотність народу. В його основі найбільш поширені, типові, часто спрощені предмети традиційного костюма, за допомогою яких створюються впізнавані образи.

Найбільш репрезентативні строї кримських татар шлюбного віку, які включали весь комплекс костюма, найкращі типи одягу, з найбільш якісних матеріалів, яскравих кольорів, частіше й багатше вишиті, розшиті монетами, тасьмами, мереживами тощо [4, с. 56–57].

Чоловічий стрій переважно включав сорочку тунікоподібного крою «кольмек» (простіші шили з домотканої лляної тонкої матерії «атма», а дорожчі – з атласу «атлас» та шовку «йипек»). У більшості випадків сорочки були білого або кремового кольорів, повсякденні майже без декору, а святкові з вишивкою в місцях розташування манжетів, коміра й уздовж подолу [4, с. 64].

Основним типом нижнього поясного одягу були широкі штани «шалвар», спідні тонші кремового кольору та верхні зеленого, синього чи

чорного. Штани зав'язувалися на талії спеціальним вузьким шнуром «учкур», який протягували вздовж верхнього краю шароварів [4, с. 65].

Чоловічі куртки були кількох типів: *мійтан*, *марка*, *арнаут елегі*. *Мійтан* шили з шовкової тканини в смужку (на жовтому тлі смужки з синього, бордового, зеленого і обов'язково червоного кольору) [2, с. 110]. Їх кроїли без швів на плечах, з V-подібним нагрудним вирізом, ластовицями, нагрудними накладними кишенями та невеликими розрізами знизу по боках. Довжина рукавів підкреслювала вікові відмінності: у молодих – вище ліктя, у середнього віку – до ліктя, а у літніх – до зап'ястя. Завдяки частому ряду гудзиків і петель зі шнура в області центрального розпаху, *мійтан* щільно облягали торс. Шви нерідко підкреслювали чорним сутажним шнуром. Декор (рослинний орнамент в техніці «букме», золототкана тасьма «шерт») розташовувався на комірї, по краях бортів, на манжетах рукавів та по подолу [4, с. 75–76].

Марка виготовляли з сукна синього, чорного, темно-червоного кольору, довжиною трохи вище талії або до стегон, на підкладці, зі швами на плечах, з коміром-стійкою чи відкладним коміром і без застібок. Зазвичай вони мали широкий прямий короткий або довгий рукав. Їх гапували рослинними орнаментами з металевих позолочених і посріблених ниток, шнурків або тасьми.

Куртки *арнаут елегі* носили заможні чоловіки. Їх шили з чорного сукна, довжиною до талії, з коміром стійкою. Головна їх особливість – довгі не зшиті по верхньому шву рукави, які звисають до талії [2, с. 110].

Менш поширеним елементом традиційного чоловічого строю були короткі безрукавки «елек». Їх шили з синього, червоного, чорного та коричневого сукна й оксамиту, з тканин в смужку, практично повністю повторюючи крій і схему декорування курток [2, с. 110].

Смушеві чоловічі шапки без крисів «калпак» виконували роль маркера престижу, символу чоловічої мужності та гідності. Їх виготовляли з найкращого хутра новонароджених ягнят, носили незалежно від сезону і знімали з голови лише у виключних випадках [4, с. 129].

Довгий пояс *к'ушак* (нарядний – з шовку) мав тричі обхопити талію, а його ширина залежала від віку – чим молодший власник, тим вужчий пояс. Пояси пов'язували поверх штанів, курток, затикаючи кінці [6, с. 28].

Поширеним домашнім і літнім взуттям були м'які капці «папуч» (без задників, лише союзка й тонка тверда підощва, без підборів), які шили з червоного чи жовтого сап'яну. Вдома взимку і на вулиці влітку ходили в легких сап'янових чобітках «мест» на м'якій тонкій підощві, без підборів і набійок, з халявами до середини литок. Молодіжні чоботи були жовтого та червоного кольорів, а в людей похилого віку – чорні. Заможні чоловіки також носили високі хромові чоботи «чизма» на твердій рантовій підощві [4, с. 112–113].

Основою традиційного жіночого строю була тунікоподібна сорочка «сайяхли кольмек» білого або кремового кольорів [4, с.60]. Святкові сорочки прикрашалися вишивкою в місцях розташування манжетів, коміра

й по подолу, горловина нерідко стягувалася зав'язками-шнурками з китицями [4, с. 64].

Під сорочку жінки вдягали широкі штани «шальвар» з тканин яскравих кольорів (червоного і темно-рожевого, бордового, зеленого, жовтого, блакитного). Їх зав'язували на талії шнуром «учкур», вони обов'язково закривали шиколотку, де холошні стягували за допомогою шнурків та прикрашалися зав'язками з маленькими китицями «пускюль» або вишитими манжетами. Шаровари «дон» («думан») шили з двох видів тканин: верх з м'якшої, а низ, який було видно з-під сукні, з рожевої, червоної або смугастої.

До складу верхнього жіночого одягу входили спідниці, фартухи та поясні хустки, різноманітні куртки, кофти та безрукавки, але в якості репрезентативного жіночого вбрання найпоширеніші сукні. Сукні вдягали поверх сорочок. Сукні «антер» шили з різноманітних видів жакардового шовку та шовку-муару, дамаського атласу, оксамиту. Вони були розпашними на підкладці, щільно обтягували торс до талії та різко розширювалися від стегон завдяки вшивним клинам «джабе». Від поясу атер мали глибокий колінчастий виступ, який утворював запа́х справа наліво. Довгий вузький рукав в області зап'ястя оформлювали оксамитовими, розшитими золоченими нитками (у техніці «мик'лама») і перлинами манжетамі «єн' к'апак», які відгорталися, щоб закрити кисті рук під час молитов і обрядових церемоній [4, с. 82–83].

Нагрудник «коклок» вдягали під глибоке декольте сукні зазвичай під час виходу на вулицю та перед приходом гостей. Нагрудник був головним композиційним центром в костюмі, він міг бути зашитий монетами, перлинними решітками, бісером, вишитою імітацією монет чи золотним гаптуванням (рослинний орнамент).

Найпоширеніший жіночий головний убір – «фес» – кругла невисока шапочка на жорсткій основі, висотою 6 – 7,5 см, без крисів, найчастіше з оксамиту червоного чи бордового кольору, з золотою китицею. Залежно від матеріального достатку фес розшивали монетками «пуллар» прикрашали золотним гаптуванням [4, с. 125–126]. Фес носили з покривалами чи хустками білого кольору, що символізує чистоту і досконалість [3, с. 7].

При переході шлюбний вік (14–16 років) величезне значення в костюмі кримської татарки здобував пояс, як правило набраний «тіркемелі к'ушак» («кумуш к'ушак»), який повністю складався з металевих фрагментів, часто інкрустованих і коштовних, тому він асоціювалися із заможністю, був предметом престижу, гордості та передавався у спадок [4, с. 147]. Як замкнута кільцеподібна форма пояс був оберегом. Для посилення його магічних функцій в оздоблення деталей і пряжки вкладали певні символи: мигдаль «бадем» (дівчина), троянда «гуль» (жінка), S-подібні водяні знаки-п'явки «сулюк» (жіноча стихія), виноградне листя або лоза «єгрі дал» (родючість) тощо.

За народними уявленнями, чим більше прикрас було на жінці, тим привабливішою вона вважалася. У багатому весільному костюмі нареченої могло бути кілька кілограмів золотих ювелірних виробів [6, с. 59].

Жіноче взуття відрізнялося від чоловічого лише декором рослинними мотивами переважно на верхній частині: золотним гаптуванням, накладною аплікацією чи вставками шматочків шкіри іншого кольору. Під різноманітне взуття носили вовняні шкарпетки або півпанчохи «чорап», які кріпилися до ноги за допомогою підв'язок «чорап-бав» [4, с. 112–113].

Таким чином, попри різноманіття варіантів традиційного костюма кримських татар, сучасними репрезентативними комплексами є чоловічий зі смушевої шапки «калпак», сорочки «кольмек», заправленої в широкі штани «шальвар», куртки «марка» або безрукавки «елек» та пояс «к'ушак». Жіночий комплекс включає шапочку «фес», білу накидку, сорочку «сайяхли кольмек», штани «шальвар», сукню «антер», нагрудник «коклюк», пояс «тіркемелі к'ушак» та багато прикрас. Традиційне чоловіче і жіноче взуття відрізняється лише оздобленням і включає капці «папуч» та сап'янові чоботи «мест». Актуальним подальшим напрямком заявленої теми може стати дослідження авторських інтерпретацій традиційного кримськотатарського костюма в фешн-колекціях, сценічних костюмах тощо.

Література:

1. Аблаева У. О. Шапки, фески, шали. Головные уборы и головные украшения крымских татар. Эволюция комплекса с XVII до нач. XXI вв. Самарканд: МИЦАИ, 2022. 246 с.
2. Аблямитова Л. Х. Компоненты мужской одежды крымских татар второй половины XIX – начала XX ст. *Культура народов Причерноморья*. 2014. № 275. С. 109–112.
3. Бавбекова И. А. Элементы природы в крымско-татарском народном искусстве. *Культура народов Причерноморья*. 2004. № 56. Т. 1. С. 7–8.
4. Грушецька В. Традиційний костюм тюркського та тюркомовного населення криму кінця XVIII – початку XX ст. Дис. канд. істор. наук: 07.00.05. Івано-Франківськ. 2016. 363 с.
5. Желтухіна О. Традиційний одяг кримських татар наприкінці XVIII – на початку XX століття (за матеріалами, зібраними У. Боданінським). *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 100–103.
6. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца. XIX – начала XX в. Историко-этнографическое исследование. Москва: Наука, 2000. 104 с.

Младенова Т. В.

ORCID: 0000-0001-6089-6839

доктор філософії,

доцент кафедри музикознавства та хорового мистецтва

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

КРИМСЬКИЙ МУЗИЧНИЙ ПРОСТІР В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ КІНЦЯ XVIII–XIX СТОЛІТЬ

Ключові слова: Крим, європейський вектор, музична культура.

Включення Кримського ханства до складу Російської імперії, після зречення останнього кримського хана Шагін Герая, сталося 1783 року. На анексованій території 1784 року було утворено Таврійську область (надалі – губернія).

Російська анексія повністю змінює геополітичний вектор. Перекроюється географічна мапа всередині самого півострова: Ханський Бахчисарай «поступається» місцем новій столиці Таврійської губернії – Сімферополю. Крім Сімферополя осередками творчого життя стають курортні міста: Ялта і Феодосія. Починається наступний, довготривалий (не менш за попередній) і дуже неоднозначний період в історико-культурній хронології півострова.

Як зазначав Ю. Лотман: «Уся післяпетрівська культура, від перейменування Росії в «Російські Європи» в «Історії про російського матроса Василя Коріотського» до категоричного утвердження в «Наказі» Катерини II: «Росія є держава європейська», була пронизана ототожненням поняття «просвітництва» та «європеїзм». Європейську культуру сприймали як еталон культури взагалі, а відхилення від цього еталону сприймали як відхилення від Розуму» [8, с. 5]. Таким чином, європеїзований мистецький світ Росії у світлі регіонально-географічних контактів з Кримом та Кавказом у новому часовому контексті виконував роль Заходу. Перед нами постає питання: чи завжди позитивними були наслідки того західного «вітру», що прийшов на зміну цивілізації Кримського середньовіччя?

Геополітика, запроваджена Катериною II надавала можливості переселятися в Крим та займати керівні посади спеціалістам з Європи. Так, користуючись значними пільгами, ще на початку XIX століття на півострів заселялися материкові греки, болгари, чехи, німці.

Маркером європеїзації кримської культури того часу слід вважати архітектурні палаци, спроектовані орієнтально обізнаними митцями. Так, автором проекту Воронцовського палацу (будувався у 1828–1848 роках в місті Алупка) був відомий англійський архітектор Едуард Блор¹. Архітектурна особливість розташування Воронцовського палацу – органічне співіснування із навколишнім гірським ландшафтом. В архітектурній драматургії поєднані англійський та неомавританський стилі. Зі східною пишністю оформлений південний вхід палацу, що «дивиться» безпосередньо на море. Арка у вигляді підкови, двох'ярусне склепіння, різьблення по гіпсу в ніші, де переплітаються малюнок троянди Тюдорів² і мотив лотосу, завершуються шість разів повтореним по фризу арабським написом «ولا غالب إلا الله» (*араб.*, «Немає переможця окрім Аллаха!»), який вже впродовж багатьох століть прикрашає одну з веж палацу Альгамбра³, в місті Гранада, що знаходиться на півдні Іспанії.

Своїми східними акцентами Воронцовському палацу не поступається палац Лівадійський. У 1835 році Лівадію в нього придбав польський магнат Леон Потоцький⁴. Комплекс було збудовано за проектом ялтинського архітектора Карла Ешлімана (уродженця Швейцарії). За часів царської Росії (у 1862–1866 роках) будівлю Потоцького було значно збільшено та перебудовано в так званий Великий Палац, а також збудовано Малий Палац у східному стилі. Останній мав подібність до Бахчисарайського Ханського палацу.

Німці засновують свої колонії у Феодосійському та, більшою мірою, Сімферопольському повітах. У спогадах відомого російського музичного критика О. Серова (1820–1871), який жив у Сімферополі з 1845 до 1850 року, знаходимо цікаву інформацію про те, що: «У місті Сімферополі знаходиться інструментальний майстер Фердинанд Гааке, брауншвейзький уродженець, який довго вивчав свою майстерність у Відні та прибув до Криму в 1841 році <...> Кращою для нього похвалою служать роялі, зроблені ним у Сімферополі <...> його інструменти з гідністю можуть зайняти місце в будь-якому зі столичних салонів. Я впевнений, що

¹ Е. Блор був придворним архітектором англійського короля Георга IV, потім королеви Вікторії. Йому також належать проекти Вестмінстерського абатства, частини фасадів Букінгемського палацу, Будинку уряду Австралії у Сіднеї, вежа Солсбері у Віндзорському замку [3].

² Троянда Тюдорів (англійська троянда, троянда Союзу; англ. Tudor rose, English rose, Union rose) – традиційна геральдична емблема Англії і Гемпшира (спочатку – в гербі короля Англії Генріха VII як символ об'єднання королівських династій Ланкастерів і Йорків).

³ У XII–XIV століттях цей палац був резиденцією іспанських халіфів.

⁴ Спадок польсько-українського роду Потоцьких на теренах України (Ялта, Одеса, Харків, Тульчин, Львів і т. ін.) – 15 палаців – це найгарніша частка шляхетських володінь [9].

сам Лист, якщо б йому трапилося грати на роялях пана Гааке, був би точно такої ж думки <...> Особливий густий тон, на рідкість міцний лад, пристрій за зразком роялів першого нині в Європі паризького майстра Ерара⁵ [12, с. 7–8].

Збереглися відомості про дуже впливову родину німецького походження – сімейство сімферопольських купців і музикантів Леріхів. Одна із нащадків цієї родини В. Коміссарова пише, що у 2-й половині XIX століття німецький музикант Франц Леріх (1842–1900), переселившись з Німеччини до Криму, заснував у Сімферополі індустрію з виробництва струн для музичних інструментів. Гідним продовжувачем музичної династії став його онук Рудольф Леріх, композитор і професор (випускник Празької консерваторії) [5].

Поступово через західні культурні впливи в Криму розповсюджуються європейські музичні інструменти. Вони були необхідні як для музичної освіти, так і для дуже популярного в побуті кримської знаті домашнього музикування. Про що свідчить нотна література, збережена в анонімних бібліотеках. Це фортепіанні альбоми, складені з адаптованої задля домашнього музикування інструментальної та оперної європейської класики, а також обробки народних пісень й танців.

Серед видатних митців, які стояли у витоків кримського модерну і чия діяльність сприяла подальшому розвитку кримської культури у діалозі векторного спрямування вже як «Схід→Захід», чільне місце посідає кримськотатарський інтелектуал, просвітник – Ісмаїл Гаспринський (1851–1914). Письменник, педагог, культурний та громадсько-політичний діяч, І. Гаспринський активно обстоював політику державної єдності, засновану на повазі до усіх націй і всебічній рівності народів, що населяють державу. І. Гаспринський чудово володів російською та французькою мовами. 19-ти річним юнаком він жив у Франції⁶ – країні, яка в останній третині XIX століття перетворилась на своєрідне місце зустрічі культур Заходу і Сходу. Після мандрів Європою та навчання у французькій Сорбонні, в нього почала формуватися думка про нагальну необхідність термінових реформ духовного життя мусульман, які базувалися б на поєднанні досягнень науково-технічного прогресу християнських та збереженні оновлених релігійних принципів ісламських

⁵ Себастієн Ерар (фр. Sébastien Érard, 1752–1831) – французький (німецького походження) майстер з виготовлення музичних інструментів, засновник однойменної фірми. Був відомий своїми нововведеннями у вдосконаленні фортепіано і арфи.

⁶ Під час французьких подорожей І. Гаспринський супроводжував у якості секретаря російського письменника І. С. Тургенева. Враження від поїздки стали основою літературного твору І. Гаспринського «Французькі листи».

народів. Спогади про І. Гаспринського презентують його і як популяризатора народної кримськотатарської музики⁷.

Та модель, що була привнесена на півострів за часів царської Росії мала б стати імпульсом задля європеїзації кримського музичного фольклору завдяки творчості кримських митців-композиторів нового покоління. Але, нажаль, доля склалася так, що подальшого розвитку кримської музичної культури, який би мав сприяти створенню національної творчої школи на кшталт іспанської (чи угорської, польської і т. ін.) так і не відбулось. Причин тому багато. Як писав Володимир Сергійчук про події, які чинилися в Криму ще в середині XIX століття: «Ставлення російської адміністрації до духовних цінностей місцевого населення перевищувало найбільше дикунство. <...> від татарського населення було відібрано і спалено всі старовинні рукописи, записи і рукописні книги. Обмеження, переслідування і нищення татарських шкіл, освітніх і культурних товариств та інституцій – це окрема сторінка історії російської адміністрації в Криму, повна нечуваного варварства» [10, с. 73].

Професіоналізація музичної творчості на теренах Криму, яка мала своє продовження вже після революції 1917 року, проводилась згідно з політикою національно-культурного будівництва, що була запроваджена радянською владою. І хоча епоха соцреалізму на своїх початках все ще апелювала до естетики російського мистецтва XIX століття (періоду формування національної композиторської школи), європейський – російський вектор нового історичного періоду набуває характеру окультурення «забитих окраин» (рос.) та згодом підмінюється русифікацією. Відтоді на всі фольклорні стилі та жанри накладався шаблон єдиного тонально-гармонічного мислення Європи минулого століття із відповідною оркестровкою та формою.

Подальший процес люмпенізації та маргіналізації, як суспільства, так і мистецтва, задля створення багатонаціонального радянського універсуму, коли народна творчість замінювалась культурою мас із національним акцентом, нищив саму природу творчого акту. Які надалі відбувались зміни в музичному просторі Кримського півострова ми можемо спостерігати, аналізуючи біографії видатних музикантів: А. Рефатова, Яг'я Шерфедінова, І. Бахшиша та ін.

Отже, запроваджена Росією модернізація Криму, яка знайшла підтримку і серед представників кримськотатарської інтелектуальної еліти, внесла свої корективи в розвиток музичної культури півострова. Поява музичної індустрії, нотної літератури, відкриття музичних навчальних закладів більш світського характеру – все це мало би сприяти

⁷ Йдеться про французький період. Коли у паризькому будинку І. Тургенєва збирались французькі колеги та друзі, на їх прохання І. Гаспринський сідав за фортепіано та награвав пісенні та танцювальні мелодії рідного краю.

виникненню кримської композиторської творчої школи. Але, новий вектор розвитку, внаслідок ігнорування сформованих століттями принципів толерантної культурної взаємодії, призвів до трагічних наслідків.

Література:

1. Абдулла А. 7 неизвестных фактов о Сабрие Эреджеповой. URL: <https://www.crimeantatars.club/culture/music/7-faktov-o-sabrie-eredzherovoj> (дата звернення 24.03.19.).

2. Бахшыш И. Автобиография. Машинопис. 23 с. (у власності автора).

3. Воронцовський палац. Діабазове диво на березі чорного моря. URL: https://tsn.ua/osoblyva_ukraina/voroncovskiy-palac-diabazove-divo-307876.html (дата звернення 24.03.2019.).

4. Изидинова С. О национальной музыке крымских татар. Севастополь: Изд-во СО «ЭКОСИ – Гидрофизика», 1995. 45 с.

5. Комиссарова В. Служение Симферополю. Александр Шлее. Симферополь: Бизнес-Информ, 2009. 88 с.

6. Крым глазами немецкого художника XIX века Вильгельма Кизеветтера. URL: <https://avdet.org/ru/2017/07/26/krym-glazami-nemetskogo-hudozhnika-xix-v-vilgelma-kizevettera/> (дата звернення 14.12.2019.).

7. Культура крымских татар. Конец XVIII века – первая половина XX века. *Государственный архив в Автономной Республике Крым (справочник – указатель архивных документов): Толкование*. URL: <https://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Simferopol.pdf> (дата звернення 16.12.2019.).

8. Лотман Ю. Проблема Востока и Запада в творчестве позднего Лермонтова. *Лермонтовский сборник*. Ленинград: Наука, 1985. С. 5–22.

9. П'ятнадцять красивих мандрівок у минуле: спадок Потоцьких в Україні. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/770_nasledie-potockih-v-ukraine.htm (дата звернення 24.03.2019.).

10. Сергійчук В. Український Крим. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2016. 362 с.

11. Серов А. Музыка южно-русских песен (музыка украинских народных песен). *Серов А. Избранные статьи*. Москва-Ленинград: Музгиз, 1950. С. 109–129.

12. Серов А. Статьи о музыке. Выпуск первый, 1847–1853. Москва: Музыка, 1984. с. 415.

Смольницька О. О.

ORCID: 0000-0001-9864-1727

кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник

Київський літературно-меморіальний музей Максима Рильського
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ОКРЕМИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕАЛІЙ ПОЕЗІЇ КРИМСЬКИХ ХАНІВ І САЯТ-НОВИ (АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ, МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ І СУЧАСНІ ПЕРЕКЛАДИ)

Ключові слова: поезія, переклад, символ, «зулф», суфії.

У дослідженні вперше на матеріалі лірики Кримського ханату і Саят-Нови порівнюються українські версії вибраних перекладів А. Кримського і М. Рильського, як і сучасних продовжувачів традицій неокласиків. Пропонується компаративний аналіз вибору перекладу лексеми, яка відтворюється українською то як «локон», то як «пасмо». Дослідження пропонується у форматі перекладознавчих заходів і студій КЛММ Максима Рильського, а також підготовки антології – віршів східної поезії в перекладах М. Рильського. Мета – проаналізувати українські переклади лексеми «зулф» та подібних до неї, як і споріднених із нею формально або семантично в різних мовах. До уваги беруться вірші таких поетів як Газзі, Резмі, Саят-Нова.

Гази II Герай Хан (II Ğazi Geray, Bora Ğazi Geray 1551 або 1554–1607, завдяки власному темпераменту й войовничій політиці прозваний «Борá», тобто «вихор» [9, с. 5, с. 167]; поетичний псевдонім – *Газа(й)і*). Транслітерація цього псевдоніма українською – різна: Газайі, Газзі, Газаї, тощо. Окремі публікації на тему його біографії та поезії: [2], [4–6], [9–11]. Його зять, теж поет, – *Багадир Герай Хан (Резмі)*. Німецькою це ім'я відтворено Begadirgerai, він був 15-м ханом у Криму [11, s. 119]. Українською у форматі дослідження цікавий переклад з його газелі «На ніжний пух коханих щік твоє упало пасмо...».

Безперечно, тут важливо враховувати суфійський досвід поета [7, с. 76–77] (як й інших творців за доби Кримського ханства, від самих ханів до інших палацових або мандрівних літераторів і співців). Це виявляється і у поетичній структурі аналізованих віршів, і у містичному настрої – прагненні долучитися до Божества, зіллятися з Аллахом; також яскраво презентовано у символіці та образності.

У зв'язку з цим слід проаналізувати деякі труднощі перекладу – через відсутність деяких реалій в інших традиціях або певний незбіг начебто притаманних багатьом речей. Тому певні символи, надзвичайно важливі для розуміння досліджуваних суфійських текстів, відтворюються приблизно або узагальнено. Зокрема, це слово «зулф». У зв'язку з цим слід проаналізувати аспекти символіки *волосся (локона, пасма)*. Ці символи вже аналізувались у контексті поезії Кримського ханства [6–7], проте слід розглянути їх детальніше – чи, принаймні, наблизитися до зрозумілої тодішнім письменникам і читачам філософської традиції.

Що означає символ волосся у суфіїв? На це питання допоможе відповісти *діалог текстів*.

Слід зазначити, що наведені німецькі переклади зберігають форму оригіналів і є точними стосовно форми – наскільки це можливо під час відтворення особливостей іншої культури. Зрозуміло, що німецький дискурс першопрохідців став «вікном» на Схід для української та іншої аудиторії. Німецькою це відтворено як *Locke(n)* [11, s. 72, s. 123–124] (звідки «локон(и)»). І. Франко та А. Кримський незалежно один від одного перекладали згадану лексему як «локон» (в А. Кримського і його колег – зневажливо-пестливо, зменшувально «локончики» [9, с. 192]; цей вибір лексики можна розуміти і як натяк на складні зачіски, непотрібні у функціональному побуті воїна). Слід зазначити, що наведені німецькі переклади зберігають форму оригіналів і є точними стосовно форми – наскільки це можливо під час відтворення особливостей іншої культури.

Розгляньмо лексему «зулф» на прикладі однієї з газелей войовничого зятя Газаї – *Багадіра І Герая Хана* (1602–1641, IBahadırGerayHan [8, с. 662], псевдонім «Резмі»). Початок вірша: «Hatt-ı sersebzîniñ üstünde ider yer zülfün...» [7, с. 77]. У перекладі М. Стріхи: «На ніжний пух коханих щік твоє упало пасмо...» [8, с. 662], і далі редиф відтворюється саме як «пасмо». У цій газелі 10 рядків – або 5 бейтів, і редиф «пасмо» (*zülfün*) згадується *6 разів*. Сама україномовна інтерпретація точна щодо образності та логіки розвитку подій, на сьогодні це найбільш адекватний переклад конкретної газелі. Попри розбіжності у ритмомелодиці (помітно, що взято інший розмір, який більше звичний для українського реципієнта), як таких особливих жертвувань оригіналом тут не виявлено. Безперечно, слід враховувати візуальний аспект – зображення зачісок на перських мініатюрах, спогади про моди, зрештою, збережені дослідниками дівочі та жіночі фото кінця XIX – початку XX ст. (коли традиційного стилю кримських татар іще не було витіснено іншими впливами).

Арабська література та базовані на її здобутках перська, тюркська та інші східні традиції буквально рясніють символікою дівочого та жіночого волосся. Довгі чорні (рідше – золоті) коси або закручені кучері-локони – неодмінний атрибут східної красуні, героїні поем Навої, Нізамі та

багатьох інших класиків. Це усталений прийом: локони – у тому числі якими красуня обплутує шию або серце закоханого, наче арканом, тобто бере в полон. Те ж саме – у кримськотатарських народних піснях. Важливо знати, що всі незаміжні заплітали коси, заміжні – збирали волосся в інший спосіб і покривали голову (те ж саме – в інших народів, але стиль зачісок, аякже, варіювався). Цікаво проаналізувати лексему «зулф» у цьому етнографічному аспекті. Так, на весіллі нареченій «фарбоване волосся заплітали в дві коси, а скроневі пасма завивали в локони *зіліф / зеліфе / зулуф / зульф*» [1, с. 127]. У М. Стріхи (переклад із Резмі) – варіант «пасмо». В українських історичних джерелах «зилиф» перекладається як «локон» [1, с. 232].

Спокій, мир у даному поетичному випадку – синонім статичності. Якщо лик об'єкта – сонце, дзеркало (так, наприклад, у Резмі [8, с. 662]), то можна розглянути об'єктивність і суб'єктивність. Сп'яніння героя – і містичний екстаз долучення до Божества як Абсолюту, але це може бути і плотське, що заважає духовному пізнанню. Відтак, ліричний герой (і сам поет-суфій) боїться, що земні почуття відволікатимуть його від обраного шляху. (На цю тему: [7, с. 77]).

Цікаво простежити для порівняння, як М. Рильський-перекладач відтворював *символіку волосся*. Зокрема, це поезія християнина Саят-Нови (з грузинської мови), позначена іранським впливом. Відомо, що автором цього класика – Салдьян Арутін (1712–1795), цей придворний поет Іраклія II писав «вірменською, грузинською та азербайджанською мовами» [3, с. 412]. Слід сказати: попри те, що у М. Рильського ці переклади – з підрядників, але українською тут майстерно збережено форму та, звісно, зміст. Відтак, читачі могли уявити особливості оригіналу, водночас отримуючи естетичне задоволення від зрозумілих перекладів. Стосовно «локона» як атрибута об'єкта – красуні, оспівуваної поетом. У перекладі М. Рильського, про ідеальний портрет недоступної коханої: «Щоб локони свої зрівнять, навіщо ножиці взяла?» [3, с. 232] (вірш «Блискучі гудики твої одержує красять золоту...»).

Цікава також бойова символіка, яка зрозуміла у віршах Газаї та ін., але за законом жанру з'явлена в поезії Саят-Нови. Для не орієнтального читача вона може бути несподіваною, проте логічна для тодішньої східної традиції. Так, у вірші «В саду коханої утратив розум я...», де очікуваний образ поета-закоханого-безумця, після любовних зізнань сказано: «Султаном був, – війська у бою загубив...» [3, с. 229].

Якщо в Багадир Герая (Резмі) символічна лексема «пасмо» або «локон» є неодмінним атрибутом суфійської поезії, то його попередник Газаї явно протестував проти штампів і обмеження рідної йому культури до суто любовного або тілесного рівня. Його бойова газель[4] – антитеза традиції, тоді як газель настуника – прекрасна ілюстрація суфійського

світогляду, хоча зовні може читатись як любовне освідчення. У Саят-Нови кохання показано як змагання, двобій, тому «локони» показано як синонім недоступності об'єкта.

Отже, варіанти «пасмо», «локон» тощо (наявні в українській традиції перекладу) у даному разі досить умовні, хоча загалом близькі за сенсом. Здійснений аналіз підтверджує інтермедіальний характер досліджуваної лірики: для її розуміння потрібне знання (і бачення) візуального матеріалу. Дослідження підтвердило, що всі зазначені перекладачі застосовували *доместикацію*, а не *форенізацію*, оскільки тоді для вітчизняного читача було б потрібне окреме пояснення лексеми «зулф». Також аналіз підтвердив насичену символічність орієнтальної поезії, важливу для перекладу. Є перспектива дослідити імагологію цього образу-символу, на окрему увагу заслуговує поезія Саят-Нови.

Література:

1. Аблаєва У. О. Традиційні головні убори кримських татар XVII – початку XXI століть. Дис... канд. іст. н. (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 «Етнологія». – Інститутнароdoзнавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2018. 235 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ablaieva_Ulvie/Tradytiini_holovni_ubory_krymskykh_tatar_XVII_pochatku_XXI_stolit.pdf? (Дата останнього звернення: 19.09.2022).
2. Вівчар С. Гази II Гірей (Газайі) у дослідженнях Агатангела Кримського та Івана Франка. URL: <http://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/gazy-ii-girey-gazaui-u-doslidzhennyah-agatangela-krymskogo-ta-ivana-franka> (Дата останнього звернення: 31.10.2018).
3. Рильський М. Т. *Зібрання творів у 20 т.* Т. 6. Поетичні переклади. К. : Наук. думка, 1984. 440 с.
4. Смольницька О. О. Бойовий ідеал: тяглість традиції та її переосмислення на прикладі вибраної лірики Заходу і Сходу від XVI–XVII століття до романтизму. *Молодий вчений.* № 7(47), липень, 2017. Ч. II. С. 231–238.
5. Смольницька О. О. Поезія Кримського ханату на прикладі творчості Бора Гази II Герая Хана (Газайі): проблема українського перекладу. *Онтологічні виміри сучасної філології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 24–25 вересня 2020 р.* К. : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 29–35.
6. Смольницька О. О. Символ гіацинта у вибраній суфійській поезії (оригінали і український переклад): дискурс новітніх послідовників неокласиків. *Ідентичність. Дискурс. Імагологія: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з іноземною участю до 150-річчя Агатангела Кримського, м. Острог, 15 квітня 2021 року /*

редкол. О. А. Вісич (відп. ред) та ін. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 63–69. URL:<https://eprints.oa.edu.ua/8495/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7.pdf>.

7. Стріха М., Трош С. Специфіка гендерних мотивів у творчості Філіпа Сідні та Бахадир Герай Хана I (Резмі): історико-біографічний та компаративний аспекти. *Слово і Час*. 2016. № 2. С. 73–79.

8. Стріха М. *Улюблені переклади*. Вид. 2-ге, випр. і доповнене. К. : Пенмен, 2017. 770 с.

9. *Студії з Криму. I–IX*. Ред. акад. А. Е. Кримський. К., 1930. 215 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Studii_z_Krymu.pdf? (Дата останнього звернення: 02.04.2016).

10. Франко І. Кримський хан Газі-Гірей (1588–1607) і дещо з його віршів / З тюркської поезії. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 13. Поетичні переклади та переспіви*. К. : Наук. думка, 1978. С. 609–613.

11. Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft, aus türkischen Quellen zusammengetragen. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 278 s. URL: <https://ia802308.us.archive.org/14/items/geschichtederch01purgoog/geschichtederch01purgoog.pdf>(Датаостанньогозвернення: 02.04.2016).

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-56>

Федчук О. Б.

ORCID: 0000-0002-7726-9003

*аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ В КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ

Ключові слова: Кримське ханство, культура споживання, алкоголь, «töre», шаріат.

Правові традиції «töre» забороняли ординцям напиватися, але дозволяли помірковане вживання алкоголю у ритуальних цілях або на бенкетах. Для укріплення побратимства спиртне вживали монголи, калмики, узбеки та киргизи [5, с. 43–48]. Аналогічними мотивами керувались Мегмед Герай, Мурад Герай, Делі Бахти Герай і Кирым Герай. Ці люди сприймалися

кримцями як батири, а бенкетуванням зі сподвижниками вони закріплювали свій статус [15, с. 57, 166, 186, 182; 17, с. 147–148].

Шаріат забороняє алкоголь як хамр (дурман). Але, трактування цього поняття ханафітами є дуже широким. Це дозволяє бажаючим знайти виправдання для споживання спиртних напоїв. Духовним орієнтиром для Бахчисараю виступав Стамбул, який у XVI–XVII ст. активно боровся з алкоголем. Султани боялись, що одурманений народ перестане підкорятись, а мейхане стануть гніздами протестних настроїв. Лише у XVIII ст. османці повністю ліквідували антиалкогольні обмеження [2, с. 213]. Тому, Сахіб Герай (довгий час жив у Стамбулі) не пив сам та дозволяв кадіям карати питущих 80 ударами батога і штрафом у 80 акче [11, с. 26]. Проте, смертної кари за споживання спиртного не запроваджували навіть сучасники Мурада IV. Улеми Кримського ханства з плинном часу змирились з існуванням відповідних суспільних запитів, перестали боротись з ними й висміювали тільки запійних алкоголіків. Достатньо сказати, що за вживання спиртного Мурада Герая критикував тільки курд Вані-ефенді, а ногайські улеми самі пили міцну бузу [5, с. 52; 16, с. 597; 19, с. 55, 68].

Кримці ділили алкогольні напої на масові та елітарні, місцеві та імпортні. Так, буза вважалася плебейським напоєм, а вино і лікєро-горілочна продукція – елітними. До кін. XVIII єдиними напоями які не імпортували до Криму були буза та кумис [18, с. 22; 14, с. 30; 3, с. 356–357]. Простий спосіб виготовлення сприяв популярності бузи серед бадраків і ногайців Причорномор'я. Буза є найдавнішим алкогольним напоєм кримських татар, а покровителем бузачі вважався дев Салсал [3, с. 356–357; 7, с. 49–52; 19, с. 68]. Її розпивали самостійно або в буза-хане. Надмірне споживання бузи призводило до комізму. Бадраки випивали 9 літрів напою на людину, горланили якісь звуки, одночасно пили та справляли потреби, забували харчуватись під час запою [19, с. 35, 50]. Часом траплялись вельми неприємні випадки. Так, причиною поразки кримців у Канжальській битві стало те, що вони напились бузи перед боєм [8, с. 411]. Цікавою була еволюція культури споживання кумису. Першопочатково він був ритуальним напоєм кримців та ногайців. Але, седентаризація тюрків півострова сприяла тому, що до пер. пол. XVII ст. там практично перестали споживати кумис замінивши його кислим молоком. На противагу кримцям – материкові ногайці далі вживали кумис і надавали йому перевагу над вином та горілкою [3, с. 357].

Головними постачальниками вина для Бахчисараю виступали османці, які продавали кримцям продукцію греків Судаку. Вино було стратегічним продуктом, бо використовувалось для дезінфекції ран. Довгий час єдину винокурню на території ханату мали Ширіні. Конфлікт Мегмеда III Герая зі Стамбулом призвів до того, що хан намовив бадраків долини Бельбеку вирощувати виноград (за якістю поступався судацькому). Османізація Криму в сер. XVII ст. призвела до зникнення вина, яке знову з'явилося за Мурада Герая. Лібералізація алкогольного

законодавства у Стамбулі, модернізація ханства та французький вплив сприяли відродженню виноробства в Криму. Кирим Герай публічно споживав вино. Шагін Герай наказав вирощувати виноград на всьому півострові й в Буджаку [6, с. 13; 19, с. 35; 18, с. 17, 21, 55]. Мед привозили до Криму з Московської держави або польсько-литовської унії, з горілкою та раки кримців познайомили османці, а з ромом та лікерами – французи. В кін. XVIII ст. татари навчились виготовляти фруктове раки [1, с. 225; 5, с. 52].

Першим відомим споживачем алкоголю в ханаті був Джан Герай, який у 1441 р. отримав бочку мальвазії від генуезців [21]. Часто бенкетував Мегмед Герай, який за словами Меміша Ширіна пив з кизилба-шами й влаштував оргії. Ймовірно, що це наклеп недоброзичливця, але ряд інших джерел підтверджують зловживання хана алкоголем. Недарма І. Хабар подарував йому бочку меду. Алкоголь також вживали Мегмед III Герай (нетверезим побив московських послів) і калга Шагін Герай (силою поїв полонених московитів вином). Однак, всі вони пили у вільний час, а не під час роботи [20, с. 106–107; 4, с. 174; 13, с. 272, 372; 12, с. 123–125, 127–128]. Своєю чергою, Сафа Герай пиячив і закинув державні справи, а Ібрагім-паша Яшлав сп'янілим дав згоду на зменшення Москвою розміру «тіş». Така поведінка вважалась девіантною [16, с. 640; 10]. На бенкетах цінувалась щедрість і великодушність, а скупість засуджувалась. Карачі-беї й капикулу шанували Мурада Герая та Кирила Герая, бо вони наливали сподвижникам та біднякам і критикували Сафу Герая за те, що той пив наодинці. Показовим був приклад Кір'якоса Мзадура (перекладач Кирила Герая) який за наказом хана накрив стіл на 50 осіб, купив їм 192 літри вина (sic!), бенкетував 3 дні та змусив п'яних османців прислужувати гостям [15, с. 186; 16, с. 640; 9, с. 10, 27, 63, 88]. Політичні реформи ханів позначилась на культурі споживання алкоголю. Поборник «töge» Мурад Герай був першим правителем, що вживав горілку («bölek» з Москви). Західники Арслан Герай та Кирим Герай пили французькі вина та лікери на європейський манер (знімаючи шапку) та запровадили посаду шербетши (виночерпія) [15, с. 166, 182; 14, с. 26].

Таким чином, у Кримському ханстві існувала повноцінна культура споживання алкоголю, яка базувалась на «töre» та еволюціонувала протягом існування держави. Антиалкогольні ініціативи улемів зрештою зазнали краху. Вживання спиртного мешканцями Кримського ханства корелювало з соціальним статусом та походженням, а нехтування обов'язками заради алкоголю всіляко засуджувалось. У XVIII ст. кримськотатарська традиційна культура застілля інтегрувалась в європейську.

Література:

1. Боплан Г. Л. Описание Украины. Москва: Древхранилище, 2004, 576 с.

2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVII ст. Т. I. Київ: Основи, 1995, 543 с.
3. Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). ЗООИД. Одесса: Городская типография. Т. VI. с. 344–366.
4. Герберштейн С. Записки о Московии. Москва: Из-во МГУ, 1988. 430 с.
5. Грибовський В. В. Буза, водка и кофе в мужском пространстве крымскотатарского города (конец XVIII–XIX вв.) *Средневековые тюрко-татарские государства*. Казань, 2019. № 11. С. 43–59.
6. Д'Асколи Э. Описание Чёрного моря и Татари, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татари и проч. 1634. ЗООИД, Одесса: Городская типография, 1902. Т. XXIV. С. 136–164.
7. Казанский К. К. Определение составных частей бузы и положение её в ряду спиртных напитков. Диссертация на степень доктора медицины. Санкт-Петербург, 1890. 58 с.
8. Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII в. Исследования и материалы. Нальчик: Из-во М и В. Котляровых, 2008. 411 с.
9. Клеман Н. Э. Клеманово путешествие из Вены в Белград, Новую Килию, також и в Земли Буджатских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением описания достопамятностей крымских. Санкт-Петербург: Издательство при Государственной Военной коллегии, 1783. 250 с.
10. Крымские дела. 1620, № 3. л. 1–52. РГАДА Ф.159. Приказные дела новой разборки (коп. с 1525). Оп. 2. Описи архива Посольского приказа: столбцов по ногайским и кызылбашским делам (отр. 1612–1613, книг за 1484/85, 1488/89, 1591/92 по сношениям с Венецией, Веной и Римом (отр.) 2-пол XVII в; «книг московских» за 1592/93–1626/27, «книг крымских» за 1541/42–1624/25, «книг ногайских» за 1625/26, «книг швейцарских» за 1618/19 – 1668/69, «книг галанских и вольных городов» за 1512 – 1625-26 (2- пол XVII в.); записных книг исходящих и входящих документов по донским и калмыцким делам 1672–1673 и дел за 1618/19 – 1678 (к XVII в.).
11. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. Вып. I. с. 2–58.
12. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. 452 с.
13. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т II. РИО. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1895. Т. ХCV. 766 с.

14. Пейсонель Ш. Записка о Малой Татарии. Днепропетровск: Герда, 2009. 80 с.

15. Сеид Мухаммед Риза. Ас-себ-ус-сейяр фи ахбар мулюк-ит-татар. Асебь о-ссейяр, или Семь планет, содержащих историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го т.е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Казань: Типография Казанского университета, 1832. 572 с.

16. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. СПб: Унив. Тив. В Казани, 1887. 772 с.

17. Тотт Ф. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию. *Киевская старина*. Киев, 1883. № 9–10. с. 135–198.

18. Гунман И. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. 94 с.

19. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Крым и соопределенные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Симферополь: Доля, 2008. 270 с.

20. Bennigsen A. Lemencier-Quelquejay Ch. Le khanate de Crimée dans les Archives du musée du Palais de Topkapı. Paris: Mouton, 1978. 458 p.

21. Massaria Caffae 1441 (13 marzo 1441 – 8 luglio 1442, 13 marzo 1441 – 10 maggio 1443.) *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio*. Sala 34. № 590, 1233. № inventario 36829 № архивіо provvisorio 18, 59046 1233.

УДК 94(477.4) «16-18»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-57>

Шевченко А. М.

ORCID: 0000-0002-7555-7239

кандидат історичних наук

Громадська організація «Краєвед»

м. Ізмаїл, Одеська область, Україна

БУДЖАЦЬКА ОРДА У КРИМСЬКІЙ ТОРГІВЛІ XVI–XVIII СТ.

Ключові слова: Буджак, татари, торгівля, кірджіс, «турецький торговий звичай», «вама», «арабаджія», «магаліт».

Питання торговельних зв'язків Буджацької орди досліджено фрагментарно у контексті етнічних зрушень та геополітичних змагань того періоду. Поза увагою лишилося висвітлення характеру торгівлі, її організації, номенклатури товарів та системи оподаткування.

Завдяки опублікованим османським архівним джерелам, що були представлені у працях М. Тютюнжи, О. Середи можна отримати значний

масив інформації з особливостей податкової системи в ісламському Буджаку. Сучасники П. Свіньїн, Пейссоннель, Клеман надали відомості щодо напрямків та організації торгівлі. Таким чином, наявність певної кількості джерел, що частково висвітлюють окремі аспекти торговельного життя регіону, дозволяє зробити систематизований огляд участі Буджака у кримській торгівлі.

Аналізуючи характер торгівлі з Буджацької ордою у XVII–XVIII ст., можна визначити 2 певні особливості: її транзитний характер у кримській торгівлі та монополія турецьких, кримських та вірменських купців на торгівлю з татарами.

Протягом XVI–XVIII ст. економічна система буджацьких татар поступово відходила від напівкочового натурального господарства. Цьому сприяла близькість до дунайських портів, що постачали продовольство до Туреччини. Осілість сусідів (молдаван, українців, валахів) спонукала ногайців Буджак до створення стаціонарних поселень з постійним житлом. Поширення землеробства потребувало збільшення господарського реманенту з Європи. Значний вплив на поширення грошових відносин мала работоргівля, яка змушувала ногайців з часом відмовитися від товарного обміну.

Основу експорту Буджацької орди становило збіжжя. За свідченням Е. Челебі в Кілії знаходилася пристань, де торговці з іноземних кораблів купували «пшеницю та ячмінь», Кілія згадується, як місто «що постачає зерно для Буджака», у татарській фортеці Татар-Бунари знаходилися комори із збіжжям, яке продавали грецьким купцям в Аккермані [9, с. 62]. У 1756 р. з Аккермана османськими суднами було доставлено 57 150 османських кіле пшениці та ячменю (приблизно 1 429 тонн зерна – *автор*). Не дивно, що у 1758 р. хан Кирил Герай визначив Аккерман одним із головних портів щодо вивозу збіжжя до Стамбула «до Аккермана доставлялося зерно з Кілії, Смаїлова» [3, с. 185].

За свідченням російського розвідника К. Макарескула, у 1796 р. татари відправили до ізмаїльських комор 130 тис. кіле збіжжя (пшениці 70 тис. кіле, ячменю 40 тис., проса – 20 тис.). При цьому загальний врожай становив 510 тис. кіле. Можна вважати, що третину врожаю складав товарний хліб [4, с. 203].

Оскільки татари вели натуральне господарство, то «край неохоче приймали гроші та використовували їх». Підтвердженням цього є згадки французьких мандрівників Ж. де Люка та П. Шевал'є, наведенні І. Смирновим: «Кримські та вірменські купці приїжджали до татар вимінювали продукти скотарства (сир, сало, вовну, худобу) на паперові ткани, сап'ян, ножі та ін... Татари не беруть грошей, оскільки вважають їх не потрібними у господарстві... Інколи вони вимінюють худобу на невільників.

Лише татари-землероби використовують гроші для розрахунків з османами та молдаванами» [8, с. 34].

Кримський дослідник Д. Прохоров також підкреслює товарний характер торгівлі: «Татари продають все зібране збіжжя, особливо ячмінь. Вони привозять його до Аккермана або продають вірменським та кримським купцям, що приїжджають до їх селищ. Купці охоче купують худобу, вовну, яку продають до Черкесії. Популярною лишалася работоргівля. Англійська мандрівниця Мери Гатрі, яка відвідала ногаїв у 1795–1796 рр. згадувала, що вони продають у рабство своїх дітей. Татари вважалися «гарними рабами, які не зрадять свого хазяїна, на відміну від хитрих та ледащих циган» [6, с. 398].

Найчастіше проводився обмін товарами, без фіксованої вартості. Тому кримські купці (кірджіс) часто обмановали татар, економлячи до 30, інколи до 40 % вартості товарів. Через це татари намагалися збути продукцію в Кілії та Ізмаїлі [2, с. 241].

Важливим джерелом щодо кримського імпорту є спогади французького мандрівника Шарля де Пейссоннелля. «Привозять татарам перські килими різного кольору, однак найбільше купують малинові... Татари охоче купують тканини для чоловічих та жіночих сорочок, шовк та нитки золотого кольору... Центром купівлі заліза для котлів, зброї, особливо для виготовлення коліс для плугів є Каушан... З Криму завозять рум'яна та біліла для жінок, тютюн – з Дубоссар, дерев'яні чубуки завозили з турецької Анатолії» [5].

За свідченням Клемана, у 1767 р. уряд Франції розробив проект встановлення прямих торговельних відносин з Кримським ханством, з орієнтовними обігами у 2,5 млн. ліврів. Цей проект був проаналізував французьким консулом в Стамбулі бароном Тотту, який запропонував залучити германських купців для перевезення товаром Дунаєм через Кілію, Ізмаїл. Звідти товари сухоходом доставляли б до Аккермана, а від нього за 2 доби морським шляхом європейські товари потрапляли б до Криму.

«В німецьких князівствах мали б попит хутра зайців через свою легкість, кримське вино, тканини з Черкесії. Купівля рабинь з Черкесії в Кафі могла дати 2–5 тис. піастрів прибутків... Найкращі продаються до Константинополя... В німецьких землях гостра нестача жінок, було б зручно також постачати їх туди». Клеман привів вартість деяких товарів: окка (1,3 кг або 2,5 фунта) масла коштувала 8 пар, яловичини – 2 пари, 20 яець – 1 пар, індик – 7 пар, хліб – 4 аспри, вина – 5 аспрів, тобто прибуток мав скласти 40 % з урахуванням перевезення [2, с. 151, 241–242, 244–245]. Незважаючи на велику зацікавленість Франції у становленні прямої торгівлі з Кримом, цей проект, з невідомих причин, так і не був реалізований.

З кінця XVIII ст. в Буджаку остаточно викорінилася грошова система оподаткування торгівлі. За «турецьким торговим звичаєм» право на ведення торгівлі мали представники всіх станів, а також іноземці, що здатні платити торговельні податки (наприклад торговці сплачували «арабаджию» 4 пари з кожного лева вартості товару; «мартосіпію» грошовий збір за продажу худоби (2 леви 35 аспрів за вола, 1 лев (20,5 коп. сріблом) за корову, 1 лев 6 аспрів за коня, 6 пар за вівцю або козу); «магаліт» – збір за продаж алкогольних напоїв; «векселарію» – податок з торгових лавок, що займаються обміном валюти). За введення закордонної торгівлі, на кордоні сплачувався митний податок «вама» – близько 3 % вартості експортного товару «три леви з кожних 100» та «сардарік» – збір на користь міста – 7 пар за кожний візок товару. Так, вартість пуда солі коштувала 6-9 коп. Купець сплачував митниці 10 коп. з 2 крб. 79 коп. вартості солі, тобто 2,79 % вами [7, с. 392, 396].

Однак не варто перебільшувати податковий тягар. За свідченнями російського генерала Катаржі та мандрівника Павла Сумарокова «мешканці всіх поселень сплачують десятину з хліба та іншого, а Порті – 3 леви з родини» [11, с. 124].

На жаль, постійні російсько-турецькі війни спустошили Буджацький край. Рятуючись від російських військ під час війни 1806–1812 рр., понад ¼ буджацьких татар втекли до Туреччини. Решту (понад 5 тис. осіб) у 1807 р. росіяни переселили до Таврії, а їх 212 селищ було зруйновано [10, с. 56]. Відвідавши Буджак у 1825 р., віце-губернатор Бессарабії П. П. Вігель згадував: «Місцеві мешканці були вигнані, їх нерухоме майно передано прибульцям» [1, с. 18]. Таким чином, російська військова експансія початку XIX ст. повністю зруйнувала існуючі торговельні зв'язки Буджацької орди з Кримським ханством.

Література:

1. Вігель Ф.Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии: Писано в октябре 1823 г. Москва : универ. тип., 1892. С. 37–256.
2. Клеманово путешествие из вены в Белград и Новую Килию, також на земли буджацких и ногайских татар и во весь Крым с возвратом через константинополь, смирну и триест в австрию в 1768, 1769 и 1770 годах. Санкт-Петербург : при военной академии, 1783. 250 с.
3. Нариси з історії освоєння Південної України XV– XVIII ст.: колективна монографія. Київ : К.І.С., 2020. 288 с.
4. Паламарчук С. В. З історії міста Ізмаїла (османська доба) // Архіви України. 2017. № 1. С. 191–207.
5. Пейссоннель Ш.Д. Трактат о торговли на Черном море. (перевод 1974 г.) URL: http://apsnyteka.org/766-peisonnel_sh_traktat_o_torgovle_na_chernom_more.html (дата звернення 25.10.2020)

6. Прохоров Д. А. Крымское ханство в контексте черноморской торговли (XV–XVIII вв.) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2001. Вып.8. С. 338–403.

7. Свињин П. П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свињиным, 1.06.1816 г. //Stratum plus. 2001–2002. № 6. С. 342–498.

8. Смирнов О. І. Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI–XVII ст. //Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. 1999. Вип. 9. С. 33–40.

9. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. Одеса : Гермес, 1997. 84 с.

10. Шевченко А. М. Економічне становище Буджака у часи турецького панування // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. Миколаїв : НУК, 2020. С. 54–56.

11. Шевченко А. М. Господарський комплекс Буджака у XIX – на початку XX ст.: історія регіональної економіки. Ізмаїл: Ирбис, 2021. 460 с.

УДК 7041 (477) І. Труш

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-58>

Ямаш Ю. В.

ORCID: 0000-0002-3259-083X

кандидат мистецтвознавства, доцент,

доцент кафедри дизайну

Національний лісотехнічний університет України

м. Львів, Україна

БАХЧИСАРАЙ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ТРУША

Ключові слова: Крим, Бахчисарай, Ханський палац, Кирич Герай, Чурук-су, живопис, Іван Труш.

Третя творча подорож відомого українського художника Івана Труша до Криму відбулась 1904 р. Це була найщасливіша подорож в його житті, оскільки на початку року він одружився з Аріадною Драгомановою і на півострів вони відправились разом [1, с. 113].

До Бахчисарая молоде подружжя відправилось після нетривалого перебування на мисі Фіолент.

Художник з дружиною ознайомились з пам'ятними місцями Бахчисарая, з архітектурно-історичним комплексом ханського палацу, про перебування в якому свідчать прямі докази – архівні авторські фотографії Труша [1].

Ханський палац – історична культурна архітектурна перлина Криму, яку прагнули побачити всі мандрівники. Для Труша, а отже і для його супутниці, важливим було перебування тут Міцкевича. Палац, його краса та історії, що трапилися тут, надихнули польського поета, ще раніше Пушкіна і багатьох інших. Давні легенди і міфи, пристрасні події і безпосереднє знаходження в автентичному середовищі мали посилити мотивації Труша в розкритті живописними засобами поезії Міцкевича. Крім змісту сонетів художник мав бути знайомий або дізнатися від місцевих гідів історію кохання хана Кирим Герая до Марії Потоцької, про загибель прекрасної полонянки від руки ревнивої суперниці Зареми, про увічнення цієї історії в фонтані та дюрбе. Найважливіше для артиста-маляра, що тягнуло до ханських покоїв – віднайдення відповідних живописних сюжетів.

За мемуарними згадками інших мандрівників того часу всіх охочих по палацу супроводжував найнятий похилий татарин-ключник [2]. Він проводив екскурсантів амфіладою кімнат, галерей, переходів до ханської приймальної, вбиральної, спальні з розкішним ліжком, на якому провела ніч Катерина II; не спала і під враженнями складала вірші. Далі мандрівники могли побачити дві кімнати Марії Потоцької, також ложі, звідки хан спостерігав за засіданням суду, ханський золотий, багато оздоблений кабінет, канцелярію, кофейню, ханську молельню, літню кімнату з фонтаном посередині. Ще були фонтани в купальні, фонтани у внутрішньому подвір'ї, серед яких так званий «фонтан сліз», оспіваний Пушкіним, та фонтан Каплан-Гірея [2].

Як свідчить тематика кримської серії Івана Труша, в розповіді, яку він міг почути в ханському палаці, доля окремих її персонажів зацікавила художника. Історія сельсебіля стосувалася одного з найлютіших та найгрізніших володарів краю з роду Гераїв – хана Кирим Герая. Труш не малює «Фонтан сліз». Цей штучний водограй – не дуже вигідний для живопису об'єкт з безліччю дрібних монохромних деталей, розмішених на одній площині.

За межами палацевого комплексу, за його мурами Труші мали побачити восьмигранну ротонду – усипальницю легендарної полонянки хана Гірея, якій Міцкевич присвятив сонет «Гробниця Потоцької» [3]. За логікою, за мотивацією та з позиції артистичної ротонда мала би зацікавити художника. Однак в малярському спадку Труша, доступному до наукового огляду, картини за цим сюжетом відсутні.

В міфічній історії, крім польської полонянки, був ще один герой – хан Кирим Герай. Його могила знаходилась на ханському мезарлику. До неї можна було потрапити через прохід в мурах за ханською мечетю.

Могила хана Кирим Герая знаходилась в декількох метрах від вхідної брами майже впритул до стіни південного дюрбе. Мармуровий саркофаг зовні мало відрізнявся від надгробків поруч. Але його вишукане оздоблення мовило, що це не проста могила. Стіни саркофага прикрашали вирізблені розетки, своєрідний філософський символ «єдність – безліч»; єдиний Господь що творить силу-силенну, всесвіт, космос, природу. Розетки чергувалися з зображенням вазона з квітами – всесвітньовідомий, надзвичайно поширений і в українській культурі символ дерева життя. Варта уваги була епітафія на надгробку, що розкривала суть ханської харизми: «Війна була ремеслом славетного Кирим Гірая; очі блакитного неба не бачили рівного йому» [2, с. 63].

В ході сучасного дослідження була ідентифікована за сюжетом згаданого надгробка картина Труша «Friedhof» з приватної збірки Михайла Марковича [4, с. 53].

На живописній роботі зображений надгробок кримського хана Кирима Герая, що знаходиться на ханському цвинтарі у Бахчисараї в Криму. Труш лише в окремих рідкісних випадках підписував назви своїх творів, по яких можна було би дізнатись де він малював відповідний сюжет. Цей твір такої підказки не мав. Що це є саме зображення конкретної могили вдалося з'ясувати лише 2018 року при співставленні сучасних фотографій ханського цвинтаря у Бахчисараї та Трушевих робіт, в т. ч. й його авторських світлин.

За нашою експертною оцінкою картина не є натурною. Труш, перебуваючи в Криму 1904 року, зробив світлину могили та скористався нею для живописної роботи [1, с. 129]. Первинність твору, тобто виконання її на пленері під час поїздки заперечується великою відповідністю зображення авторської чорно-білої світлини та композиції самої роботи, збіг у рисунку та деталях. Така аналогія можлива лише у випадку використання фотографії, практичного копіювання рисунку з неї. Таким методом художник дуже часто користується. Між тим при кольоровому вирішенні мав би використовувати натурний етюд. Гіпотетично такий натурний етюд мав би існувати, але поки що він не знайдений і не потрапив в поле зору трушезнавців. За мотивом ханської могили Іван Труш робить авторські репліки, виконуючи їх очевидно на замовлення.

На згадку про кримську подорож і, зокрема, відвідини Бахчисарая Труш придбав татарський вишитий рушник та турецьку оксамитову фіранку, гаптовану металевими нитками. Пізніше у Львові художник буде використовувати її як заслонку при підручном столику, а рушник

буде окрасою їх з Аріадною спільного помешкання. Про ці речі буде згадувати їх старша дочка Аріадна у своїх нотатках [5].

До відвідин Бахчисарая художнику, напевно, було важко зрозуміти рядки сонету Міцкевича *«Гранітні велетні, немовби до Евліса зійшлись дияволи на раду потайну»* [3]. Ішлося про велетенські скелі, що нависали над містом, і Труша вони надихнули на написання декількох етюдів.

Авторські світлини Труша і живописні твори з видами Чурук-су дозволяють зробити реконструкцію творчого процесу. На горі відкривався чудовий вид, але об'єктив фотоапарата не захоплював всю панораму, про що свідчать архівні фото, виконані в цей момент.

Для художника-пленериста такого рівня, як Труш, написати два-три етюди за короткий час не викликало великих проблем. Тому всі відомі сюжети з Бахчисарайськими скелями він міг написати в один день. Трушевий ключовий авторський метод персоніфікації буде задіяний і у картинах з велетенськими кам'яними брилами. Гігантські скелі на його пізніших повторях будуть мати людську гримасу, що приховує якісь таємниці, а можливо віщує про жакливу катастрофу, яка станеться в історії людства – світову війну.

У третьому варіанті бахчисарайських сфінксів було зображено дві скелі, які чудово компонувалися і складали філософський дует антиподів; вертикальна (прагнення до небес) та приземлена (чорні думки). Іншими формами цю символіку пізніше передасть Пабло Пікасо у своїй картині «Дівчина на кулі».

Зроблені під час перебування в Бахчисарайі пленерні етюди, світлини в подальшій творчості Труша лягли в основу його чисельних авторських варіацій та реплік. Відомо, що останню картину в своєму житті у березні 1941 р. художник писав за сюжетом Бахчисарайських скель [6].

Література:

1. Ямаш Ю. Труш малое Крим: Кримські сонети Міцкевича у творчості Івана Труша. Львів: Простір-М, 2017, 200 с.: іл. (Сер. «Труш малое»)
2. Бурновъ М. А. Изъ Одессы пьшком по Крыму. Письма русскаго пьшехода. С.-Петербургъ: типографія Глазунова, 1896. 240 с.
3. Міцкевич Адам. Вибране: Поетичні твори. К.: Веселка, 1984.
4. Basanez T. Ivan Trusze in europaischer Malerausder Ukraine. Duren. 1997. 183 s.
5. Список картин Івана Труша. Укладено Аріадною Труш 1958 р. НМЛ. АТ. од. зб. 54888/210. Арк. 37.
6. Нановський Я. Іван Труш. К: Мистецтво, 1967. 88 с.: іл.

СЕКЦІЯ VII. СХІДНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.512.161

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-59>

Борбенчук І. М.

ORCID: 0000-0003-3531-6884

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
м. Київ, Україна*

Корнєва З. М.

ORCID: 0000-0002-8848-4323

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
м. Київ, Україна*

ОНОМАСТИКОН РОМАНУ ТУНИ КІРЕМІТЧІ «МОЛИТВИ ЛИШАЮТЬСЯ НЕЗМІННИМИ»

Ключові слова: антропонім, мовна картина світу, ономастикон, турецька література.

Турецька література є маловивченою в українських наукових студіях, однак культурні фестивалі, платформа «Діалог Євразія», відкриття центрів вивчення турецької мови та літератури в Україні сприяють поширенню і знайомству з новими іменами. Серед відомих у всьому світі письменників (Яшар Кемаль, Сулейман Назіф, Хазим Хікмет, Орхан Памук, Орхан Кемаль) і поетів (Ахмет Аріф, Ільхан Берк, Рифат Ілгас, Октай Рифат) варто назвати Туну Кіремітчі, музиканта й соліста групи «Атлас», журналіста й письменника, доробок якого на даному етапі залишається поза увагою науковців. Власне, завдяки перекладеному в 2016 році Ольгою Чичинською роману «Молитви лишаються незмінними» (2007) українською мовою, з'явилася можливість дізнатися і про талановитого автора, і про його творчість.

Роман «Молитви лишаються незмінними» захоплює оригінальною тематикою й незвичною структурою у формі діалогу між двома жінками.

Пелін прийшла до пані Розелли Галанте після прочитаного оголошення в газеті: «Шукаю людину, яка знає турецьку мову. Оплата гідна. Досвід роботи не має значення. Перевага віддається тим, хто не палить» [2, 17]. Зустрічі раз на тиждень, а інколи й частіше, дозволяють слідкувати за теперішнім життям головних героїнь, поринати у спогади, слухати їхні філософські роздуми. Буденні й жартівливі, серйозні й філософські, бесіди завжди наповнені інтелектуальними дрібничками й деталями, які розкривають внутрішній світ персонажів та створюють художній простір роману.

Проведений аналіз ономастикону роману доводить, що власні назви відіграють важливу роль у пізнанні культури, мови, історії, є ключовими словами та важливими чинниками мовлення письменника, що формують його мовну картину світу.

Слід зауважити, що, незважаючи на велику кількість антропонімів, власних імен чоловіків (Альдо, Саркіс, Іван, Дімітрі, Олексій, Енвер Ріган, Рюшту, Солі, Аві, Яель, Аврам, Джефі, Клаус-Петер) та жінок (Розелла, Пелін, Зельда, Ребекка, Лінет, Таня, Ренгін, Елені, Жаклін, Лінет), активними героїнями твору є лише Пелін і Розелла, які в розмові згадують тих чи інших людей із свого життя. У діалогах вони роздумують про сучасне кіно, музику, спорт, а відтак говорять про видатних представників різних видів мистецтва (Джонні Вайсмюллер, Джордж Клуні, Том Круз, Бред Пітт, Арнольд-губернатор, Джон Траволта, Курт Кобейн, група Рісево, соліст групи Брайан Молко, співачка Шебнем Ферех, Теоман, Ахмет Озхан). Розелла розуміється на літературі, їй близькі ізраїльський письменник Ігуда Аміхай, турецькі поети Юнус Емре, Ях'я Кемаль та Аршак Палабийкян, турецький письменник Ахмет Хашім, австрійський поет Райнер Марія Рільке. Пелін же слідкує за новинами спорту, тому знає про досягнення Штеффі Граф, Мартіні Хінгісти.

Ономастичний простір роману складає міста й країни, які прив'язують події до певного місця та розкривають ключові моменти життя персонажів. Зокрема, було зафіксовано **хороніми** (*міста: Стамбул, Нью-Йорк, Ізмір, Париж, Афіни, Берлін; країни: Туреччина, Німеччина, Україна, Франція, США, Греція; острови: Бююкада*) та **гідроніми** (*Босфор, Чорне море, пристань Сарайбурну, берег Кадик'юя, пристань Емін'юню*). Обидві жінки живуть у невеличкому містечку в центрі Європи, однак душею перебувають у Стамбулі, місті «...з тисячолітньою історією, старими вуличками і площами, мечетями і церквами, саме тут шістдесят років тому розгорнулися важливі для Розелли події» [1, 269]. А Пелін втекла звідти через складні стосунки із батьком та небажанням спілкуватися з матір'ю.

Автор, який сам любить Стамбул, проводить читачеві своєрідну екскурсію через квартал Куле-дібі, базар Капалічарши, районами Етілер, Галата, Аїаспаша, Бейоглу, Тепебаша, Токатліян, Бешікташ, Чагалоглу. Показує палац Топкапи, Стамбульський університет, Галатську вежу,

Академію витончених мистецтв, Церкву Святого Георгія. Стамбул – це мрія Розелли, це місто, куди вона хоче повернутися. «Я лише мрію про повернення туди. Але це вже неможливо... На жаль, стан мого здоров'я більше не дозволяє подорожувати. Та якщо ви запитаете, як давно я приїхала сюди зі Стамбула, то я скажу, що відтоді промайнуло рівно шістьдесят років. Увесь цей час я тільки й живу мріями про це місто» [2, 13].

Як бачимо, автор, використовуючи власні назви, зумів сформувати в романі «Молитви лишаються незмінними» влучний, експресивний ономастичний простір, який є способом розкриття жіночих образів та відображення мовної картини світу письменника.

Література:

1. Борбенчук І. М., Корнева З. М. Образ Стамбула у романі Туни Кіремітчі «Молитви лишаються незмінними». XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: *Збірник матеріалів, Київ, 21 грудня 2021 р.*, К.: ВД «Гельветика», 2021. С. 268–270.

2. Кіремітчі Т. Молитви лишаються незмінними. Запоріжжя: АЛЕМАК, 2016. 182 с.

УДК 821.581-1.09«11»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-60>

Дащенко Г. В.

ORCID: 0000-0003-3432-3679

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри порівняльної філології східних та англомовних країн

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

м. Дніпро, Україна

Русакова К. О.

ORCID: 0000-0002-9881-9035

студентка II курсу магістратури

кафедри порівняльної філології східних та англомовних країн

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

м. Дніпро, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ БІОГРАФІЇ ЧЖУ ШУЧЖЕНЬ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОГЛЯДІВ КИТАЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Ключові слова: Чжу Шучжень, середньовічна поезія, реконструкція, біографія.

Китайська середньовічна поетеса Чжу Шучжень (朱淑真, 1135? – 1180?) чи не найбільш легендарна особистість в історії давньої жіночої літератури. З часів династій Сун (宋朝, 960–1279) не зберіглося офіційних документів, які б підтверджували її біографічні дані, а записи творів були частково відновлені лише після її смерті. Проте така ситуація не применшує важливості постаті Чжу Шучжень у середньовічній літературі, а навпаки, зацікавлює китайських науковців досліджувати різні аспекти її творчості та не обмежує у висловленні власних думок на основі поетичних текстів, які Вей Чжунгун (魏仲恭) помістив у збірку «Вірші, що ранять душу» («斷腸集», 1182 р.) [2]. В ній уміщено 370 творів, більшість з яких написані у жанрі *ши*, і лише близько 30 – у жанрі *ци*.

Вважається, що реконструкцію біографічних даних розпочав саме Вей Чжунгун у передмові до цієї збірки [2]. Пізніше ця інформація стала основою для подальших досліджень. Серед найбільш відомих літературознавців ХХ – ХХІ століть, які вивчали твори Чжу Шучжень з метою верифікації її біографічних даних, відомі роботи Юе Мяо (繆鉞), Є Цзяїн (葉嘉瑩), Хуана Яньлі (黃嫣梨), Чжуна Гобеня (鍾國本). Сучасні дослідники наводять три аргументи на користь того, що поетеса жила протягом Південної Сун, а народилася приблизно тоді, коли столиця була перенесена з Бяньцзіня (汴京) до Ліньяня (臨安) [3]. По-перше, у поезії Чжу Шучжень зустрічаються алюзії⁸ на твори північносунського поета Су Ши (蘇軾, 1037–1101), тож, беззаперечно, вона жила пізніше, якщо вже була знайома з його творчістю [2]. По-друге, дослідники доводять приналежність Чжу Шучжень до Південної Сун відсутністю творів про болісність втрат, ненависть до ворогів, смуток падіння столиці та ідеї боротьби [1], які б не минули її творчості, якби вона жила на рубежі династій. По-третє, деякі рядки з її творів⁹, де згадуються водоймища, стають аргументами на користь того, що поетеса жила поблизу столиці Південної Сун [4].

Окрім цього, науковці намагаються визначити деякі особливості родини поетеси, щоб віднайти причину знищення її творів. Сучасні дослідники вважають помилковим твердження мінського літературознавця Фена Менлуна (馮夢龍, 1574–1646) проте те, що Чжу Шучжень рано втратила батьків [5], через те, що в її поетичній спадщині є твори, які

⁸ Наприклад, *ши* поетеси під назвою «Взимку, де мей біля вікна, пишу» («冬日梅窗書事») містить рядок «Не схожі на квіти груші, [що] проникають у сни поступово» («不似梨花入夢頻»), що є алюзією на *ци* Су Ши на мелодію «Місяць над Сіцзяном» («西江月») [2].

⁹ Наприклад, «Водоплавні птахи відпочивають у тумані, вночі не кричать, вітер доносить звук палацової клепсидри до берега озера» («水鳥棲煙夜不喧，風傳宮漏到湖邊») з *ши* «Вночі залишаюся біля зеленої альтанки» («夜留依綠亭»).

було присвячено саме батькам ¹⁰. Через те, що у цих поезіях наявна «туга за батьками» («思親») [6], науковці вважають, що батьки поетеси були живі у період її дорослого життя, й вона могла не тільки з ними листуватися, а й час від часу відвідувати.

Також зараз спростовується традиційна думка ¹¹, що батьки Чжу Шучжень були неосвіченими, а сама вона була з бідної родини [1]. В якості підтвердження того, що батько поетеси був освіченою людиною, сучасні дослідники наводять рядки з двох її *ши* «Відправляю батькам» («寄大人») та «Відповідаю, використовуючи риму [іншого поета]» («和前韻見寄»), де вона згадує, що він вмів грати на *цінь* та обговорювати літературні тексти.

Заможність родини Чжу Шучжень також доводиться посиланням на низку її *ши* ¹², з яких можна дізнатися, що її родина мала «східний сад» («東園»), «західний сад» («西園») та «павільйон біля води» («水閣») [2].

Неабияке місце у дослідженні поетичної спадщини поетеси з метою реконструкції біографічних даних займає аналіз творів, які відображують стосунки поетеси та її чоловіка. Погляди вчених XVI–XVII століть та сучасних літературознавців стосовно статусу чоловіка Чжу Шучжень суттєво відрізняються. Фен Менлун та Тянь Жучен вважали, що вона була одружена із селянином, натомість аналіз поетичних творів ¹³ показує, що її чоловік був чиновником [7].

Відомо, що Чжу Шучжень була не задоволена чоловіком, не вважала шлюб вдалим, не відчувала духовної близькості у стосунках. Традиційним прикладом цього є рядки «Чайки та чаплі, [мов] качки-мандаринки знаходяться в одному ставку, треба нагадати, що крила не відповідні» («鷗鷺鴛鴦作一池，須知羽翼不相宜») з її *ши* «Почуття туги» («愁懷») [4]. Порівнюючи себе та чоловіка з птахами, які у природньому середовищі не живуть разом, поетеса пояснює помилку долі, яка звела її з абсолютно чужою по духу людиною. На основі літературних творів науковці наводять три гіпотези, чому саме Чжу Шучжень не могла знайти

¹⁰ Наприклад, «Відправляю батькам» («寄大人»), «Навесні пишу про свої почуття» («春日書懷»), «У свято Ханьши висловлюю почуття» («寒食詠懷») та «Човник, що вирушає у далекий шлях» («舟行即事»).

¹¹ Наприклад, Тянь Жучен (田汝成, 1503–1557) у «Хроніці подорожей озером Сіху» («西湖游览志余») вказує, що її «батько й мати [були] необізнані» («父母不識»).

¹² Наприклад, «Пізньою весною зустрічаємося у східному садку» («晚春會東園»), «Весняна прогулянка у західному садку» («春遊西園») та «Літня прогулянка у павільйоні біля води» («夏日游水閣»).

¹³ В якості прикладу того, що чоловік поетеси займав певну керівну посаду в тогочасному суспільстві [7], можна навести рядок з її *ши* «Навесні пишу про свої почуття» («春日書懷»): «Дучи за чиновником на схід та захід, не вільна, рідний полог за тисячу *лі*, сльози довго ллю» («從宦東西不自由，親幃千里淚長流»).

спільної мови з чоловіком: вона була одружена з жадібною людиною, а це суперечило її поглядам; чоловік не вмів складати поетичні твори у жанрах *ши* та *ци*; вона була закохана в іншого ще до заміжжя [2]. Факти відсутності поетичного таланту чоловіка та позашлюбного кохання сучасні літературознавці також знаходять в її поезіях, що ілюструють самотність поетеси, неможливість розділити з кимось радість творчості¹⁴, або вказують на її стосунки з іншим чоловіком¹⁵ [2].

За відсутністю будь-яких задокументованих даних, дослідники припускають, що Чжу Шучжень вчинила самогубство, втопившись, оскільки чоловік та рідні дізналися про її позашлюбні зв'язки. Більшість науковців приходять до висновку, що після смерті дівчини батьки спалили її твори, аби не залишилося жодної згадки про доньку, що згнатьбила родину, порушивши шлюбний канон [3].

Отже, підхід до вивчення творчості Чжу Шучжень, метою якого є реконструкція біографічних даних, є важливим. Під час прочитання творів та порівняння їх змісту з думками китайських дослідників різних часів можна знайти пояснення щодо використання певних висловів, назв, створення певних образів, картин. Окрім цього, це допомагає змодельовати образ поетеси не тільки як типової середньовічної жінки, яка була обмежена життєвими обставинами, мала підкорятися чоловікові, дотримуватися суворих правил поведінки у суспільстві, а й жінки-поетеси, яка по-особливому зображувала навколишнє середовище, мала власні почуття й переживання. Звісно, що створити життєпис Чжу Шучжень з урахуванням найдрібніших подробиць неможливо, адже пройшло забагато часу, але сконструювати її літературний портрет цілком реально.

Література:

1. 黃嫣梨。朱淑真事迹索隱。文史哲。1992。第6期。第23–30頁。
2. 繆鉞。論朱淑真生活年代及其《斷腸詞》。1991。第3期。第59–66頁。

¹⁴ Наприклад, рядки «З ким разом усувати зайве, залишати головне та входити в нові *ши*» («共誰裁剪入新詩») та «З ким на річці разом писати *ши*» («與誰江上共詩裁») з її твору під назвою «Човник, що вирушає у далекий шлях» («舟行即事»).

¹⁵ На тему таємного коханого були написані *ши* «На озері маленька зустріч» («湖上小集»), «Біля західного вікна квіти персика розпустилися» («窗西桃花盛開»), у яких використані такі вислови, як «поет спокійний, як відлюдник» («詩人逸似仙») та «Коханець» («劉郎»), що, на думку сучасних дослідників, підтверджує наявність позашлюбних стосунків Чжу Шучжень з іншим чоловіком [2].

3. 滕先森。朱淑真的悲剧与个性。聊城大学学报。2001。第4期。第74–76页。URL: <https://www.doc88.com/p-983350468576.html?s=rel&id=3> (最后登录: 18.03.2022)
4. 叶嘉莹。从女性主义文论看《花间》词的特质。社会科学战线。1992。第4期。
5. 叶嘉莹。唐宋词十七讲。北京，2007。502页。
6. 钟国本。论朱淑真断肠诗词的成因。聊城大学学报。2009。第2期。第46–48页。
7. 周思思。从李清照朱淑真的诗文看其婚姻价值取向。2015。URL: <https://cdmd.cnki.com.cn/Article/CDMD-10524-1016709481.html> (最后登录: 05.04.2022).

УДК 821.581(529)-311.6.09(5-12)«196»
DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-61>

Дащенко Г. В.
ORCID: 0000-0003-3432-3679
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри порівняльної філології східних та англомовних країн
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
м. Дніпро, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ НАНЬ ГУНБО «ЛІ ЦІНЧЖАО» В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ В 1960-Х РОКАХ

Ключові слова: Нань Гунбо, Лі Цінчжао, роман-фейлетон, біографія, критика.

Лі Цінчжао (李清照, 1084–1155?) – канонічна постать як середньовічної китайської поезії, а й усієї культурної історії Рух Сініса. Подібний статус не є продуктом міфічного «природного» розвитку, що закономірно призводить до того, що поетеса вже понад вісім століть розглядається як одна з «Чотирьох великих поетес у жанрі *ци* династії Сун» («宋代四大女詞人») та «перша талановита жінка всіх часів» («千古第一才女»). Поява і розповсюдження таких «титулів» передбачає

легітимізаційну машинерію, завдяки якій узгоджуються зусилля багатьох дослідників, поетів, коментаторів та романістів різних епох та регіонів. Звідси, мета моєї доповіді – простеження того, як у ХХ ст. жанр, ідеологія та гендер переплітаються в процесі відтворення пам'яті про Лі Цінчжао.

Емпіричним кейсом виступає сприйняття у країнах Південно-Східної Азії історичного роману-фейлетону «Лі Цінчжао» («李清照») авторства Нань Гунбо (南宮搏, 1924–1983). Він є ушлавленим і дуже плідним письменником: до «Лі Цінчжао» вийшло понад 30 його історичних романів, які були дуже добре прийняті читачами, і жоден з них не викликав такої різкої реакції, як вищезгаданий роман-фейлетон. Можна припустити, що справа не в майстерності романіста, а в переплетенні трьох головних факторів, що обумовили надзвичайно емоційне сприйняття цього твору публікою.

Першим фактором є особливості жанру роману-фейлетону (連載小說), який з'явився у Франції у першій половині ХІХ ст. [1, с. 23] та протягом тривалого часу був невід'ємною частиною щоденних газет у всьому світі [1, с. 19]. За умовами жанру твір розбивався автором на серію епізодів, які публікувалися у газеті протягом декількох місяців. Автор часто закінчував епізод на найцікавішому місці, змушуючи читача чекати продовження в наступному випуску газети. Такі романи збільшували кількість передплатників, підвищували рейтинг та наклад видання [1, с. 24].

Роман «Лі Цінчжао» складається з 220 епізодів, які друкувалися в тайванській газеті «中央日報»¹⁶ з 26 квітня по 18 грудня 1960 р. Новий епізод з'являвся практично щодня, але іноді перерви у виході епізодів становили 1–2 дні. Однією з особливостей публікації даного роману є те, що кожен епізод займав одне й те саме місце на сторінках газети – верхня права частина сторінки. Найчастіше епізоди друкувалися на сьомій сторінці газети, але є й деякі винятки. Так, вперше епізод було перенесено на іншу сторінку 1 серпня 1960 р. З цього моменту сторінка публікації іноді змінювалася: епізоди з'являються на п'ятій, дев'ятій, десятій або одинадцятій сторінках газети. За довжиною епізоди невеличкі: в середньому кожен епізод складається приблизно з 450 ієрогліфів.

Завдяки статусу «中央日報» як одній із найстаріших газет китайською мовою у світі [6, с. 139] обговорення життя та творчості Лі Цінчжао вийшло за межі суто літературної спільноти, а перші, переважно негативні, відгуки забезпечили стійке зростання інтересу з боку публіки, дуже далекої від академічних дискусій.

¹⁶ Газета спочатку виходила у м.Шанхай (з лютого 1928 р.). У період із 1938 по 1949 рр. штаб-квартира газети неодноразово змінювала своє місцезнаходження на території материкового Китаю, а 12 березня 1949 р. остаточно влаштувалась в м. Тайбей (Тайвань) [6, с. 139].

Другим важливим фактором виступає ідеологічний вимір: в той час «**中央日報**» була офіційною газетою Центрального виконавчого комітету партії Гоміньдан (**台灣國民黨中央**). Враховуючи політичні та історичні обставини, а також баланс влади у Південно-Східній Азії, не дивно, що одним із перших каналів критики роману виступили прокомуністичні газети, внаслідок чого до обговорення долучилося ще більше людей. У серії статей під назвою «Поговоримо про Лі Цінчжао» («**談李清照**») в гонконгській газеті «**新生晚報**», які виходили з 5 по 17 травня 1964 р., Нань Гунбо зазначав, що «навіть ті, хто зазвичай були зайняті боротьбою з комунізмом, також приєдналися до розмов про літературу» [3]. Очевидно, ідеологія була однією з тих умов, що забезпечили успішну публікацію роману, всупереч справжній вакханалії негативних рецензій навколо нього. При цьому, незважаючи на сильний тиск з боку громадськості, редакція газети жодного разу не втрутилася у написання роману [4].

Третім фактором виступають гендерні стереотипи і переконання. Здебільшого три моменти викликали вкрай негативну реакцію публіки: повторне заміжжя поетеси, у чому складно нині побачити щось крамольне; опис сексуальних задоволень, невинних і навіть цнотливих з погляду сьогодення; та наявність ілюстрацій авторства Мей Сінь (**梅心**) майже до кожного епізоду¹⁷, які, за словами Нань Гунбо, вважалися непристойними та були використані «в якості обтяження моєї провини» [3].

Літератори та журналісти виступили з критикою на адресу автора, звинувативши його «у фальсифікації відомостей про другий шлюб Цінчжао» [3]. Це викликало щире здивування та обурення Нань Гунбо. По-перше, через публікацію роману частинами в той час публіка ще не могла знати особливості розвитку подальшого сюжету, й поява цих звинувачень набагато випереджала події в романі: «Мій роман тільки дійшов до того моменту, коли Лі Цінчжао в Шаньдуні разом із чоловіком, призначеним на посаду місцевого чиновника, насолоджувалася радощами життя нареченої, і ще було дуже далеко до того моменту, коли вона овдовіла» [3]. По-друге, ще на початку написання роману Нань Гунбо, спираючись на роботи відомих дослідників династії Цін (Юй Чженсе, Куан Чжоуї та ін.), щиро вважав відомості про її повторний шлюб сфальшованими, тому просто «вирішив обійти мовчанням» це питання в романі [5]. Тому звинувачення його в підтримці думки щодо наявності другого

¹⁷ За винятком чотирьох епізодів (№ 3, 7, 39 и 99) всі інші супроводжуються невеликою ілюстрацією, поряд з якою вміщена певна фраза з тексту даного епізоду, вказуючи який саме момент розповіді зображений на ній. У більшості випадків на них зображена Лі Цінчжао (169 з 216 ілюстрацій): поетеса зображена наодинці у 26 випадках, в інших випадках поруч із нею представлені інші персонажі роману (чоловік, мати, друзі, слуги тощо), кількість яких в межах однієї ілюстрації варіюється від одного до сімнадцяти.

шлюбу Лі Цінчжао та його описі в романі не відповідали дійсності, але ще більше пожвавили інтерес до роману. Ба більше, до цих звинувачень додалась ще й критика докладного опису еротичних відносин Лі Цінчжао з чоловіком, який, на думку деяких читачів, був аморальним і розцінювався, як осквернення поетеси [2].

Апофеозом неприйняття стало звернення літньої професорки, яка «виступила з промовою перед репортерами, зізнавшись, що ніколи не читала моїх романів, але, закликаючи до Неба, проклинає мій твір» [3]. Гендерні стереотипи патріархатного суспільства, яких торкнувся автор у романі, викликали появу таких барвистих епітетів, як «згвалтування» поетеси чи «осквернення» її пам'яті.

Таким чином, відтворення пам'яті о Лі Цінчжао не може бути відокремлено від жанрових, ідеологічних та гендерних факторів у процесі легітимації літературної репутації. Саме констеляція останніх зумовила той факт, що реакція на цілком ординарний літературний твір визнаного майстра історичної прози вийшла далеко за межі Китаю, Гонконгу та Тайваню: у різних країнах Південно-Східної Азії газети, що виходили китайською мовою, розпочали так звані «чорнильні баталії», в результаті яких було опубліковано близько 280 статей, що критикували роман Нань Гунбо [3]. При цьому подальшої специфікації потребують як зазначені фактори, так і періодизація різних етапів сприйняття роману «Лі Цінчжао».

Література:

1. Bachleitner N. The Beginnings of the Feuilleton Novel in France and the German-Speaking Regions. *Nineteenth-Century Serial Narrative in Transnational Perspective, 1830s–1860s*. Cham, 2019. P. 19–48.
2. 南宮搏。關於李清照。《中央日報》，18.12.1960。第7頁。
3. 南宮搏。談李清照：前記（一）。《新生晚報》，05.05.1964。第5頁。
4. 南宮搏。談李清照（二）。《新生晚報》，06.05.1964。第5頁。
5. 南宮搏。談李清照：幾條筆記（七）。《新生晚報》，11.05.1964。第5頁。
6. 王凤超。《中国报刊史话》。北京：商务印书馆，1991。148页。

Дроздовський Д. І.
ORCID: 0000-0002-2838-6086
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу зарубіжних і слов'янських літератур
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України
м. Київ, Україна

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У РОМАНІ «ЧЕРВОНИЙ ГАОЛЯН» МО ЯНЯ: ПОГЛЯД ІЗ ПОЗИЦІЇ МЕТАМОДЕРНІЗМУ

Ключові слова: Мо Янь, сучасна китайська література, метамодернізм, гуманізм, дискурс війни, реалізм.

Романістика китайського письменника Мо Яня (莫言; справжнє ім'я та прізвище – Гуань Мое, 管謨業) реалізує одну з ключових ідей, яка передбачає, за заповітом А. Нобеля, можливість здобуття Нобелівської премії з літератури: «to the person who, in the field of literature, produced the most outstanding work in an idealistic direction»¹⁸. Передусім ідеться про *ідеалістичний напрям*, що визначає художньоестетичний потенціал літературного твору і є суголосним із ідеалізмом як чинником метамодерністського світогляду, який є одним із напрямів постпостмодернізму.

На думку науковців, оповідач у романі обирає стратегію *ідеалізації* описуваного географічного простору: «Прийом ідеалізації міфологізує Північно-східну Гаомі, яка уявляється країною великих добродіїв і так само великих злочинців <...>. Цей аспект – коли частина Китаю зображується екзотизовано й водночас якби є частиною великого – вселюдського світу, є вкрай важливим для Мо Яня» [Селігей 2015, 257]. В. Селігей вказує на те, що роман «Червоний гаолян» «є унікальним прикладом багатокomпонентного синтезу вкрай відмінних художніх методів – реалізму і модернізму, західного і східного в мистецтві. Зовнішній для героїв світ не розчинений в індивідуальному, натомість, зберігається виразний подієвий сюжет, через переживання якого розкривається духовний світ героїв.» [Селігей 2015, 256]. Поділяючи це міркування дослідника, зауважимо, що в романі представлено вияви романтичного уявлення про Всесвіт, який існує в єдності фізичного й метафізичного (трансцендентального). У праці «Романтики й модерністи» (2020) професор НаУКМА Борис Шалагінов наголошує, що

¹⁸ <https://www.nobelprize.org/alfred-nobel/full-text-of-alfred-nobels-will-2/>

німецькі романтики розуміли літературу як «надфеноменальне» явище, здатне підштовхувати до *піднесеного* (в кантіанському розумінні). <...> Ідея про «належне буття» як «надфеноменальність» передбачає, що наблизитися до такого буття «можна тільки подумки, але ця думка залишається для людини орієнтиром у її «вічному поверненні» до істини, добра, шляхетності й миру» [Шалагінов 2020, 9]. У такому разі поняття «надфеноменальне» є синонімом до поняття «трансцендентальне», яке є одним із базових у філософії кантіанства (див.: «Критика чистого розуму» Канта, розділ «Трансцендентальна естетика»).

Оповідачеві в романі «Червоний гаолян» властиве прагнення робити оцінки стосовно подій минулого, зіставляючи їх із теперішнім, поєднуючи часові виміри, накладаючи історичну реальність і конкретні факти на метафізичну «ентелехію», що реалізує рух людського духу. Оцінки подій у романі «Червоний гаолян» мають характер філософських морально-етичних узагальнень, вони увиразнюють голос оповідача, його світогляд, виявляючи метамодерністську сутність: «Я думаю, що призначені одне одному для шлюбу люди навіть за тисячі лі поєднуються ніточкою долі, і твій жереб на все життя призначається тобі Небом, не залишаючи можливості перебирати» [Мо Янь 2015, 74]; «герої покоління мого дідуся, як і мешканці Північно-східного селища в повіті Гаомі, мали такі ж своєвільні характери, як і гаолян – їх не зрівняти з кволими представниками мого покоління» [Мо Янь 2015, 69]. В. Селігей звертає увагу на те, що в романі «система головних героїв, яка зумовлює будову оповіді, втілює авторське переконання про поступове слабшання сили духу в кожному наступному поколінні» [Селігей 2015, 256]. Метамодернізм у літературному вияві передбачає поєднання двох протилежних світоглядних настанов, які зведені разом задля увиразнення основної художньої інтенції, що реалізує контамінацію історичного й метафізичного (надреалістичного). Світогляд оповідача в романі «Червоний гаолян», на нашу думку, так само доцільно схарактеризувати в категоріях метамодерністського мислення, якому через центральну фігуру метаксису властиве поєднання полярних, опозиційних первнів. О. Павлов вважає, що «по суті, метамодернізм – новий тип чуттєвості («структура почуття»), що може апелювати до іронії, коли серйозності стає занадто багато, і до наївності, коли в культурі починає домінувати цинізм. Саме тому автори обирають термін «осциляція» – розгойдування між модерном (ентузіазм) і постмодерном (насмійка). Префікс «мета» позначає одночасно «з-», «між-» і «за-» [Павлов 2019, 292]. Метамодерністи, услід на Фогеліном (Voegelin), вважають, що «людське існування <...> розкривається як існування «між» двома полюсами напруги – земним і божественним, досконалим і недосконалим, істиною і неправдою, порядком і хаосом» [Павлов 2019, 293].

Художній світ роману «Червоний гаолян» передбачає нагромадження конфліктів і воєнних зіткнень, покликаних посилити в читачеві прагнення гуманізму, інтенсифікувати гуманістичні вияви світосприйняття. Мо Янь, подібно до письменників метамодерністського типу, ущільнює історичну тканину, насичує її жахливими ситуаціями знущання (фізичним і моральним) над людиною, щоб показати неприпустимість війни. Чим більше в романі епізодів, у яких людина постає об'єктом знущань і тортур, тим сильнішою є читацька огида до війни як такої. Поруч із «часом катастроф» у романі представлено ідею про «одвічний час», у якому існує особливий метафізичний детермінізм, над яким не має сили ідеологія. Час у «великому» вимірі стирає відчуття болу від пережитої трагедії й показує, наскільки слабкою є людина як біологічний вид. Натомість велич людини полягає у здатності знаходити в собі сили для мирного співіснування, а не для знищення Іншого.

У романі Мо Яня оповідач вдається до філософських узагальнень, у яких вбачаємо властиву східній літературі репрезентацію мудрості, яка має стати частиною нинішнього життєсвіту. Зображуване минуле контрастує з такою мудрістю. Війна породжує хаос і тисячі загиблих, про що свідчать їх могили: «Небо й земля перемішалися, усе навколо втратило чіткі обриси, безладні кроки членів команди чутно було уже десь іздалеку [Мо Янь 2015, 4–5].

У природі в романі все підпорядковане ідеї життя на відміну від цивілізації, де ідеологічні розходження стають поштовхом до кривавих війн. А через війну людина руйнує світ природної гармонії: «На мирних і важких гаолянових полях, на верхівках сидить зграя голубів, яку вигнав із дому буревій війни. Вони уважно дивляться на бабусю, ніби гірко оплакують її» [Мо Янь 2015, 121]. Образ «Неба», до якого звертається бабуся в романі «Червоний гаолян», асоціюється з трансцендентальним світом, що водночас є вмістилищем вищої мудрості й абсолютного блага: Бабуся зауважує: «Небо подарувало мені коханого, Небо подарувало мені сина, Небо подарувало мені багатство, Небо подарувало мені тридцять років налітого, мов червоний гаолян, життя. Небо, якщо вже ти дало все це мені, то не забирай назад, помилуй мене, відпусти мене! <...>. Небо, що таке моральна чистота?» [Мо Янь 2015, 119].

Мотив єднання з природою («Бабуся розказувала, що коли він (батько – Д. Д.) бачив воду, то тягнувся до неї, мов до рідної матінки» [Мо Янь 2015, 10]) в загостреному вияві контрастує з мотивом агресії людини під час воєнних подій. Мо Янь зіставляє два виміри реальності: гротескового соціально-політичного конфлікту, який мав місце в минулому й постає об'єктом рефлексій із боку теперішнього часу, й простір «вищої» (або ж *фантастично-казкової*) реальності, яка має метафізичну («надфеноменологічну», «надреальну») репрезентацію в метамодерністському ключі.

Йдеться зокрема й про віру у вищі сили, які визначають справедливість у людському світі.

У романі «Червоний гаолян» експліковано загальнолюдські цінності, властиві представникам різних цивілізацій і культур. Письменник послуговується мотивом спокути, пояснюючи причини гріха й осмислюючи, чому людина вдається до зла, поводячи себе негідно.

Гуманізм представлений у романі «Червоний гаолян» на кількох рівнях:

– світогляд оповідача, який вдається до філософських узагальнень і алегоричних висловлювань. У творі представлено контемплативний погляд на світ, у якому домінує внутрішній спокій і рівновага. Водночас картини жорстоких протистоянь у минулому переконують оповідача, що тільки виважений, спокійний погляд на світ є запорукою життя цивілізації в майбутньому;

– зображення природи, яка в романі допомагає розкрити психологічні та філософські аспекти, постаючи антиподом до діяльності людини. Природа асоціюється з плінністю: минає все – як добре, так і погане.

Література:

1. Мо Янь. Червоний гаолян; з кит. пер. Н. Кірнсова. Харків: Фоліо, 2015. 638 с.

2. Павлов А. В. Философия культуры в постпостмодернизме: критический анализ. Дисс. на соис. уч. ст. докт. философ. наук. 2019. Режим доступу: <https://iphras.ru/page37058456.htm>

3. Селігей В. Образна система роману «Червоний гаолян»: життя та смерть у містичному світі гаоляного краю. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. № 2 (16), жовтень 2015, сс. 255–260.

4. Шалагінов Б. Романтики і модерністи. Нариси з історії німецької літератури та естетики XIX–XX століть. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 224 с.

5. Xie J. Mo Yan Thought: Six Critiques of Hallucinatory Realism (Literary and Cultural Theory). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2017. 288 p.

Комарницька Т. К.

ORCID: 0000-0001-7196-0066

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мов і літератур Далекого Сходу

та Південно-Східної Азії

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

РОЗМИВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ НОРМ У МОВІ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯПОНІЇ

Ключові слова: невмотивовані англіцизми, морфологічна гібридизація, розхитування синтаксичних норм, японська мова.

Характерною ознакою інформаційної доби є масова культура, серед особливостей якої наводять: максимальну спрощеність, примітивність, доступність і зрозумілість для «сірої маси», споживацтво, задоволення елементарних людських потреб, націленість на отримання насолоди, гру на інстинктах [2, с. 79]. Об'єктом масово-культурного впливу стає і мова, яка зазнає лексичного обмеження та граматичної гібридизації; при цьому наукове осмислення новітніх процесів у мові, пов'язаних із поширенням масової культури, лише починається. Об'єктом дослідження ми обрали мову японських модних журналів як одного з жанрів масової культури, а предметом – лексичні та граматичні зрушення у мові японських модних журналів. Матеріалом дослідження нам послугували статті модного жіночого журналу *Cosmopolitan Japan* (<https://www.cosmopolitan.com/jp/>). Метою нашої розвідки вбачаємо в розкритті лексичних і граматичних явищ, які наявні у мові масової культури; відповідно, завданнями будуть: 1) описати особливості лексики японських модних журналів і виявити вплив глобалізації на неї; 2) описати явища морфологічної гібридизації і синтаксичних зрушень у мові японських модних журналів. Виконати ці завдання нам допоможуть такі методи: лінгвістичний описовий та метод компонентного аналізу.

За нашими спостереженнями лексиці модних журналів притаманне зловживання невмотивованими англіцизмами (у дужках наводимо оригінальні англійські слова, які стали ґрунтом для запозичень):

中嶋マコトの月間九星 ビューティ 占い – запозичене слово ビューティ (beauty) краса має цілком повноцінний відповідник 美しさ;

メイクがスピーディに仕上がるだけでなく、ポーチの中身もグッと身軽にしてくれる優秀なコスメをピックアップ！フェイス・チーク・リップ・アイカラーに！ – низка запозичень *メイク* (make) *макіяж*, *スピーディ* (speedy) *швидко*, *косме* (cosmetics) *косметика*, *ピックアップ* (pickup) *підбір*, *フェイス* (face) *обличчя*, *チーク* (cheek) *щока*, *リップ* (lip) *зуба*, *アイカラー* (eye colour) *колір очей* мають відповідники *化粧*, *早く*, *化粧*, *手に取る*, *顔*, *頬* *つべた*, *唇*, *目の色*. У цьому фрагменті також варто звернути увагу на утворення *スピーディ* (запозичення *スピーディ* + японський відмінковий формант *-に*), яке є гібридом, про що йтиметься нижче;

10頭身 モデルが教える、ナチュラルヘルシーフェイスの作り方 – у наведеному прикладі до японського тексту введено три невмотивовані англіцизми (*ナチュラルヘルシーフェイス*, що відповідає англійському словосполученню *natural healthy face*), об'єднані в єдиний комплекс за граматичними правилами англійської мови, тобто до всього ще й непристосовані під японську граматику. Відповідно, японському читачеві не просто відразу зрозуміти синтаксичні зв'язки між словами у вказаному реченні, а також установити частиномовний статус запозичених слів, оскільки вони не мають морфологічних ознак, притаманних японським частинам мови (напр., форманти *-な* / *-い*, що оформлюють прикметники).

Вважаємо, що повсякчасне включення іншомовного елементу, нехтування питомою лексикою й синонімічним багатством мови призводить до зниження культури мови, розмивання її норм і деградації мовної свідомості читача, який, наслідуючи «модну» мову, і сам починає замінювати питомі слова на іншомовні, збіднюючи тим самим лексику рідної мови. Виходить, надмірне вживання елементів чужої мови є деструктивним явищем, яке підриває «відчуття мови» і врешті-решт веде до деградації мовної свідомості.

У царині морфології мови масової культури притаманне творення мішаних мовних одиниць, які є результатом морфологічної гібридизації елементів двох мов (японської та англійської). Явище мовної гібридизації провідні соціолінгвісти оцінюють украй негативно, оскільки воно призводить до втрати орієнтирів у відчутті рідної мови, нерозрізнення і, як наслідок, змішування різних мовних систем [1, с. 72]. Відповідно процеси у морфології мови масової культури також ведуть до зниження мовленевої культури. У мові японських модних журналів спостерігаємо морфологічну гібридизацію здебільшого за моделлю «запозичена основа + японська службова морфема»:

人気OVER40セレブ11人の、ヘルシー食生活を大調査！奇跡の若さ！年々若返っていくようなセレブたちは、どんな方法でスタイルをキープしているの？ – в уривкові вжито мішані мовні одиниці *セレブたち*

зірки й キープしている підтримувати, що являють собою англійсько-японський морфологічний гібрид за моделлю «запозичена основа + японська службова морфема». Слово セレブたち утворене шляхом приєднання до усіченої основи запозиченогоセレブリティ (celebrity) суфікса -たち, що позначає множину деяких іменників; слово キープしている утворене від запозиченого дієслова キープ (keep) і японського дієслівного суфікса -する (у тривалому виді), який зазвичай приєднується до іменників-китаїзмів канго, створюючи з них дієслова; тут спостерігаємо фактично «нульовий» словотвір, у результаті якого дієслово утворене з дієслова;

アソコをデコる!?海外女子を魅了する「ヴァジャズリング」とは – гібридне дієслово デコる декорувати, утворене від усіченої основи запозиченого з англійської デコレーション (decoration) + японський дієслівний суфікс -る, який приєднується до питомо японських основ ваго;

まず選んだのは「ダメージジーンズ×白Tシャツ」にネイビーのロングコートを取り入れて、ラフな組み合わせをコートでカジュアルアップさせたスタイル。 – мішані одиниці **ネイビー** (утворення родового відмінку запозиченого іменника **ネイビー** (navy) шляхом додавання до нього відмінкового суфікса -の), **ラフな** (утворення напівпредикативного прикметника шляхом додавання до запозиченого прикметника **ラフ** (rough) японського прикметникового суфікса -な), **カジュアルアップさせた** (утворення дієслова у каузативі від двох запозичених слів **カジュアルアップ** (casual up) і дієслівного суфікса -する, що творить дієслова від іменників-китаїзмів, у формі каузативу).

Як бачимо, гібридний словотвір у мові японських модних журналів здебільшого спирається на самостійне запозичене слово і службову японську морфему. Вважаємо явище морфологічної гібридизації деструктивним, оскільки утворені таким чином одиниці порушують як англійську, так і японську традиції слововживання.

У царині синтаксису в око впадає явне зловживання синтаксичними стилістичними фігурами, які порушують традиційну будову речення. Їхнє помірне вживання допомагає створити певний емоційно-експресивний ефект, наприклад, у художньому мовленні, однак їхній надлишок у журнальних статтях спотворює текст, роблячи його неприродним. Серед синтаксичних фігур у мові японських модних журналів переважають номінативні речення й еліipsis, що порушують традиційну для японської мови структуру SOV:

マルチグロウスティックはチークやベース、リップやアイカラーとあらゆるパーツに**使用可能**。;

頬や小鼻の毛穴、肌の凹凸をなめらかにカバーする**部分用化粧下地**。;

まるで20代~30代に見えて、40歳を超えてもなお美しさを保ち、老いに負けるどころか、より一層輝き続けている彼女たち。その美しさを保つ方法は、私たちも意識すればできることばかり。セレブたちの若さの秘訣に迫る、食生活やワークアウト、ライフスタイルをまとめました。;

気学鑑定士&ビューティジャーナリスト、中嶋マコトによる2018年4月の運勢。美に磨きをかけるためのアドバイスもお届け！

Порушення синтаксичних норм, надає більшої експресивності реченню і робить акцент на імені, а не на дії, однак водночас розхитує синтаксичні норми, що, на нашу думку, веде до деградації мовної особистості.

Отже, ми дійшли таких висновків. 1. У сфері лексики спостерігаємо засилля невмотивованих запозичень-англіцизмів, які здебільшого дублюють значення власне японських слів, а тому не збагачують словник, а, навпаки, відіграють деструктивну роль, збиваючи мовців із пантелику. Повсякчасне вживання англіцизмів у мові масової культури Японії демонструє потужність культурної експансії США, які є своєрідним масово-культурним взірцем не лише для Японії, а і для решти країн світу. 2. З погляду морфології мови японських модних журналів притаманне явище морфологічної гібридизації, результатом якого є творення гібридних мовних одиниць, що зазвичай складаються з запозиченої англійської основи і японської службової морфеми. Такий гібридний словотвір свідчить про глибшу інтеграцію англійських запозичень у систему японської мови, а також нерідко відбувається всупереч традиції японського словотворення, що веде до розхитування мовних норм. Негативних змін зазнає і синтаксична структура речення: частотними є еліптичні й номінативні речення, які порушують характерну для японської мови будову SOV. Ці синтаксичні зрушення з огляду на їхню частотність поширюють серед аудиторії глянцевих журналів хибні зразки слововживання.

Вважаємо, що актуальним надалі буде також вивчення мови масової культури на матеріалі інших мов світу.

Література:

1. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.

2. Флиер А. Я. Избранные работы по теории культуры. Москва: Литагент «Согласие», 2014. 560 с.

Мусійчук В. А.

ORCID: 0000-0002-4456-4487

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник

відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

УЗГОДЖЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ В'ЄТНАМСЬКОЇ МОВИ З УКРАЇНСЬКИМ ПРАВОПИСОМ

Ключові слова: в'єтнамська мова, діалект, літературна норма, практична транскрипція, український правопис.

Написання запозичень та власних назв є досить специфічною проблемою, недарма правила написання чужомовних слів у правописних довідниках здебільшого формулюються окремо. В українському правописі трапляються побіжні зауваження щодо правил написання слів, запозичених зі східних мов. Власні назви в'єтнамського походження в чинному українському правописі згадуються в кількох параграфах. По-перше, щодо уживання великої букви зазначено, що у в'єтнамських прізвищах та іменах усі складники пишуться з великої букви [1, с. 74–75]. По-друге, щодо складених особових назв зазначено, що складники в'єтнамських особових назв пишуться окремо, а відмінюється лише остання частина, яка закінчується на приголосний [1, с. 180–181]. Похідні ж прикметники від цих особових назв пишуться разом [1, с. 182]. Щодо правил передачі окремих звуків і букв іншомовних слів, то в українському правописі здебільшого йде акцент на європейські мови. Тож для укладання практичної транскрипції з в'єтнамської мови мало придатні. Отже, при розробці такої транскрипції необхідно узгоджувати її із загальними правилами українського правопису.

При перекладі в'єтнамських власних назв засобами української мови перекладачі стикаються із проблемою неможливості передати деякі звуки в'єтнамської мови. Таким чином, в українських відповідниках нагромаджується велика кількість омонімічних утворень. Зважаючи на широке функціонування лексичної омонімії у в'єтнамській мові, то зайва омонімічність ще більше ускладнює подальшу ідентифікацію іншомовних лексичних одиниць. Отже, одним із важливих завдань при укладанні

практичної транскрипції ми вважаємо мінімізацію утворення омонімів при передачі різних лексичних одиниць.

Серед проблемних аспектів передачі в'єтнамських слів українською мовою є наявність у в'єтнамській мові:

А) Фонетичних опозицій:

- 1) довга та коротка голосні фонemi /a/ і /ã/;
- 2) довга та коротка голосні фонemi /ɛ/ і /ẽ/;
- 3) голосні фонemi /e/ та /e/;
- 4) приголосні фонemi /ɲ/ і /n/ на початку складу;
- 5) голосні фонemi /ɔ/ і /o/;
- 6) приголосні фонemi /ɣ/, /x/ та /h/;

Б) Графічних опозицій, які не відображені фонетично у літературній вимові:

- 1) графemi ch і tr;
- 2) графemi d, gi, r;
- 3) графemi s і x;

В) Тонів;

Г) Дифтонгів.

Без застосування спеціальних символів деякі з названих аспектів не видається можливим передати українською мовою, в якій відсутні тони, певні звуки або фонетичні опозиції. Однак там, де це можливо, необхідно знаходити альтернативні шляхи. Наприклад, опозицію /ɣ/, /x/ та /h/ можна передати українськими 'г', 'кх', 'х', незважаючи на те, що фонетично було б ближче 'г', 'х', 'г'. Щоб передати в'єтнамську опозицію звуків /ɲ/ і /n/ на початку складу перед /i/, доведеться відступати від норм українського правопису, адже у в'єтнамській мові /i/ не пом'якшує попередній голосний. Таким чином /ɲi/ і /ni/ – це різні склади, які українською мусимо записати як 'нь' і 'ні'.

Вирішуючи питання розрізнення графем, користуючись діалектною вимовою, також стикаємось із проблемою м'якшення перед /i/ в українській мові. Наприклад, позначивши 'ch' як 'ть', а 'tr' як 'ч' при сполученні з /i/ склад 'chi' маємо записати українською 'ть', щоб уникнути омонімії зі складом 'ti' – 'ті'.

В'єтнамський дифтонг i^e / органічно в українській мові передається через e на початку складу або після голосної, а також через 'e' з апострофом після приголосної. Згідно з правилами українського правопису в словах іншомовного походження перед 'я', 'ю', 'є', 'ї' пишеться апостроф після приголосних 'б', 'п', 'в', 'м', 'ф', 'г', 'к', 'х', 'ж', 'ч', 'ш', 'р', а після приголосних 'д', 'т', 'з', 'с', 'л', 'н' пишеться знак м'якшення ('ь') [1, с. 164]. Тут у протиріччя з українським правописом вступатимуть опозиції твердих і м'яких приголосних, зокрема, згадані вище 'т' і 'ть', 'н' і 'нь'.

Крім транскрибування, потребують вирішення і питання подальшого функціонування запозичених лексичних одиниць, як-от проблеми словозміни, перехід особових назв у географічні чи адміністративні тощо.

Отже, при укладанні практичної транскрипції з в'єтнамської мови доводиться робити непростий вибір чи у бік найкращої благозвучності та узгодження з правилами українського правопису, чи у бік зменшення омонімії та легшої зворотної ідентифікації лексичних одиниць мови-джерела.

Література:

1. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови, Український мовно-інформаційний фонд. К: Наукова думка, 2019. 392 с.

УДК 141.1

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-65>

Рева Н. С.

ORCID: 0000-0003-4747-998X

студентка II курсу магістратури

ОП «Сходознавство»

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

Рева С. М.

ORCID: 0000-0001-6277-5790

краєзнавець

м. Чорнобай, Черкаська область, Україна

ТУРЕЦЬКА МОДЕЛЬ МОВНОЇ РЕФОРМИ

Ключові слова: Мустафа Кемаль Ататюрк, реформи, арабська абетка, «мовна революція» латинська абетка, сучасна турецька мова.

Османська держава – могутня імперія, що існувала на політичній карті світу більше шести століть. Однак, на початку ХХ ст. колись велична імперія представляла собою державу, розорену війною та внутрішніми протиріччями.

У такий непростий час починає формуватися розуміння необхідності створення нової держави. Виразником цих інтересів став Мустафа Кемаль Ататюрк (1881–1938 рр.) – перший президент країни, видатний

восначальник та великий реформатор. Ататюрк поставив собі за мету вивести на світову арену «сучасну цивілізовану» Турецьку Республіку. Він був упевнений у необхідності фундаментальних змін та швидкому проведенні реформ, що повинні були модернізувати та європеїзувати країну.

Реформи стосувалися різних сфер: зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, освіти, культури, релігії, побутового життя. Ататюрк добре розумів, що реформи варто розпочинати з найголовнішого – перебудови свідомості громадян. А цього не можна було зробити без ліквідації неграмотності та підняття рівня освіченості турецького народу. Туреччина потребувала реформ, а реформи потребували освічених людей.

Однак, масово навчати грамотності за правописом, які існував у тогочасній Туреччині, було майже неможливо. Щоб зрозуміти чому так, звернемося до історії турецької мови.

У різні часи своєї історії османи використовували три алфавітні системи: арабську, уйгурську та рунічну. Причому, останні два письма були більш давніми. Рунічна система найкраще підходила до фонетичної будови тюркської мови, але давно вийшла з мовного процесу. Її змінила уйгурська абетка, яка була основною у часи давньотюркської мови. Після прийняття тюрками ісламу в X ст. уйгурське письмо поступилося арабському. Аж до 1928 року османська турецька мова базувалася на арабській абетці.

Однак, ця абетка мало відповідала фонетичній і морфологічній будові мови. Скажімо, ні голосні, ні приголосні абетки не відповідали тюркським мовним знакам. Абетка містила 28 арабських та 4 перських графем. Складністю була значна кількість приголосних, причому, майже однакових за формою. Письмо велося справа на ліво [1, с. 46].

Відтак, алфавіт був важким для більшості населення і погано підходив для відображення турецької фонетики. Османи спілкувалися суржи́ком – сумішшю тюркської, арабської, персидської мов. Зауважимо, що реформи лише близько 20% слів були тюркського походження, всі інші – запозичені. Це одна з причин чому реформа мови була так необхідна в суспільстві.

Серед інших причин варто відмітити відмінності між літературною мовою (*Osmanlıca*), якою спілкувалися освічені громадяни, та мовою простого народу з провінції (*Kaba Türkçe*). Академік А. Кримський зазначав: «*Османська в літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко... інтелігент – той привчається її розуміти, а простому людові – важко... А одмінність поміж мовою освічених османських класів та неосвічених османських мас стає ще виразніша*» [2, с. 474].

Серед причин радикальної політики у мовній сфері можна також відмітити бажання Атаюрка остаточно порвати з османською ерою. Реформи Кемаль-паші викликали серйозний спротив з боку прибічників халіфату. Вони вважали, що зміни у мовній політиці несуть пряму загрозу ісламу. Тому прийняття нового алфавіту повинно було покласти кінець релігійному впливу.

Необхідно було дати можливість людям швидко навчитися читати і писати. *«Подумайте, це ж соромно, коли 20 % населення вміє читати і писати, а 80 % – не вміє»*, – говорив Кемаль [3, с. 112].

Зупинимося на реформах та нововведеннях, які широко впроваджував Мустафа Атаюрк та які турецькі лінгвісти називали «мовною революцією» .

Найперша і найголовніша реформа стосувалася абетки. У січні 1928 р. була створена «Комісія турецької мови». Основне її завдання – реформа абетки. Частина членів цієї комісії виступали за паралельне вживання арабських і турецьких літер, а частина рекомендували уряду поступово впроваджувати реформи протягом 10–15 років. Кемаль різко розкритикував такі погляди. На його переконання, реформи мають бути радикальними і швидкими. Він був прихильником того, що перехід до нової абетки має завершитися через 3 місяці або нове письмо взагалі не буде впроваджено.

В травні 1928 р. Національні збори приймають рішення про латинізацію турецького алфавіту. Пізніше була створена нова «Комісія з абетки», яка розробила проект алфавіту на латинській основі. Атаюрк зазначав, що таким чином нація може бути врятована від нещастя та невігластва з мінімальними зусиллями і за мінімальний термін часу. *«Все турецьке населення повинно вивчити новий алфавіт. Своєю писемністю та способом мислення наш народ доведе що займає своє місце в цивілізованому світі»*, – говорив Кемаль [4, с. 151].

Мустафа Кемаль власним прикладом заохочував до навчання, демонструючи не лише свої знання, а й майстерність оратора. Його заклик зрозуміли і підтримали. Університет Стамбула, де все ще було багато прихильників арабської писемності, організував курси, проводив колоквиуми, навіть встановив гучномовець на площі перед будівлею і перед головними мечетями, щоб спростити роботу зі слухачами. Презентуючи нову абетку в у Стамбулі, Атаюрк поставив завдання перед країною і нацією – якнайшвидше опанувати нову грамоту.

Масштабна кампанія щодо переходу на латиницю охопила усю країну. За три місяці школи були переведені на нову абетку. Викладання арабської і перської мов у школах було під заборонаю.

Зауважимо, що паралельно проводилося і реформування освіти. Внаслідок цього було скасовані відмінності між різними типами шкіл. Усі

вони почали працювати за сучасними європейськими методиками. Допуступ до освіти був відкритий для всіх, школи були вільні від релігії.

1 листопада 1928 р. був прийнятий Закон про новий алфавіт [5]. Він проголошував обов'язковість використання нової абетки усіма державними та приватними структурами. Арабське письмо заборонили з 01 січня 1929 року.

В Анкарі відкрилося близько 20 тисяч шкіл для вивчення нового алфавіту. Усі громадяни від 16 до 40 років мали відвідувати національні школи для вивчення мови («*Millet Mektepleri*»). Конституція зобов'язувала всіх турків опанувати початкову освіту. Турецький історик Я. Доганер писав, що відтепер уміння писати і читати стало правом і обов'язком кожного [6, с. 128].

Як зазначає мовознавець та перекладач О.Кучма, турецьке суспільство позитивно оцінило нововведення. При тому рівні хаотичності та складності правопису, це був навіть не крок, а стрибок уперед. Тому що письмо максимально наближене до вимови на той час – це був такий локомотив, який потягнув культуру та освіту за собою [7].

Говорячи про значення «мовної революції» для молодого Турецької Республіки, можна зробити такі висновки:

по-перше, Туреччина здобула простий алфавіт, національний і, водночас, європейський. Новий турецький алфавіт мав підходящі знаки для звуків мови: одна літера відповідала одній фонемі, що значно полегшувало процес вивчення читання та письма. Османська турецька мова відійшла в історію;

по-друге, було вирішено одне з головних завдань: підвищено загальний рівень освіченості та ліквідовано високий рівень безграмотності. Це заклало міцний фундамент для майбутніх важливих перетворень у суспільстві;

по-третє, вивчення мови для громадян Республіки було серйозним стимулом до об'єднання нації: вивчення мови було патріотичним і національним обов'язком кожного;

по-четверте, мовна реформа сприяла створенню світської держави, відходом від релігійної влади. Туреччина повернулася обличчям в сторону Європи, відрізвавши своє арабське минуле;

по-п'яте, турецька літературна мова наблизилася до розмовної, майже до 80 збільшився відсоток власне турецьких слів.

Сьогодні ми констатуємо, що Турецька Республіка досягла успіхів у масштабній реформі турецької мови. У новітній історії відомі не поодинокі випадки переходу з арабської писемності на латиницю. Аналогічні реформи були ініційовані в Узбекистані, Туркменістані, Таджикистані, Киргистані, Молдові. Однак, повторити успіх Туреччини не вдалося нікому. Можливо тому, що уряд Ататюрка спочатку реформував

суспільство, а вже потім державу. В цьому полягає своєрідність і велич реформ молодії Турецької Республіки.

Література:

1. Сорокін С. В., Ксьондзик Н. М. Історія турецької мови: курс лекцій. К.: Вид. центр КНЛУ, 2016. 235 с.
2. Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т. 4.
3. Tekişik Н.Н. İlköğretim Türkçe. 5. Ders Kitabı. Ankara: Tekişik Yaıncılık, 2002. S. 178.
4. Жевахов А. Ататюрк / Александр Жевахов. 2018. 352 с.
5. Дуднік О. Я., Черніков І. Ф. Туреччина [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Turechchyna> (дата звернення: 22.10.2022).
6. Ганіоглу Ш. Ататюрк. Біографія мислителя/Шюкрю Ганіоглу. 2018. 240 с.
7. Дмитро Шурхало. Зміна абетки допомогла Туреччині, але Україні такого не потрібно – мовознавець [Електронний ресурс] / Дмитро Шурхало – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-abetkova-reforma-v-turechchyni/29631029.html> (дата звернення: 17.10.2022).

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-66>

Сейтяг'яєв Н. С.

ORCID: 0000-0002-6272-9089

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН (У ЗВ'ЯЗКУ З ПЕРЕХОДОМ НА ЛАТИНСЬКУ ГРАФІКУ)

Ключові слова: кримські татари, латинська графіка, власні імена, практична транскрипція.

Однією з проблем, яка виникає у зв'язку з переходом кримськотатарської мови на латинську графіку є питання практичної транскрипції

власних імен. Вже зараз можна бачити що найбільш поширеним методом, який сьогодні застосовується на практиці, є метод транслітерації, під час застосування якого іноді використовуються сучасні транслітератори кримськотатарської мови, наприклад, на досить відомих і популярних сайтах «Ана Юрт» (<https://ana-yurt.com/qrt/transliter>) й «Alem-i Medeniye» (<https://medeniye.org/ru/node/528>). Цей метод досить зручний і дозволяє обробляти великий масив інформації за мінімальної витрати зусиль з боку людини. Водночас, передача кримськотатарських власних імен на письмі латинською графікою пов'язана з деякими проблемами, які неможливо вирішити за допомогою транслітераторів, оскільки вони вимагають уточнення, й навіть, коригування окремих правил орфографії.

Питання уточнення або коригування правил орфографії набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що одним із основних пунктів обґрунтування необхідності перекладу кримськотатарського письма на латинську графіку завжди було те, що кирилиця, на відміну від латиниці, не відображає повною мірою фонетичну систему кримськотатарської мови. Метод транслітерації ніяк не сприяє виправленню цього недоліку, бо його сутність полягає в механічній заміні літер однієї абетки літерами іншої. Зрозуміло, що для вирішення проблем, пов'язаних із фонетичною системою мови, потрібні додаткові дослідження з залученням фахівців.

Питання, які повинні бути вирішеними – позначення на письмі губних голосних звуків переднього ряду, проблема позначення щілинного фарингального звуку /h/ у власних іменах, запозичених з арабської мови, а також, у більш широкому сенсі, – проблема застосування етимологічного принципу орфографії при відображенні запозичених власних імен на письмі. Частина вказаних проблем вже стала предметом розгляду на різних етапах історії кримськотатарської літературної мови, починаючи з першої половини 1930-х років (зокрема, у матеріалах мовних конференцій, у роботах У. Куркчи, окремих кримськотатарських дослідників 1990–2000-х років) [1, с. 22–23, 68–69; 2, с. 4; 3, с. 4; 4, с. 18, 20, 22 та ін.]. Інша частина, у тому числі й проблема застосування етимологічного принципу орфографії при відображенні запозичених власних імен, ще потребує розгляду.

Література:

1. Емірова А. М., Керімов І. А., Ганієва Е. С. та ін. Правила кримськотатарської орфографії і пунктуації (Проект). Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2012. 92 с.
2. Куркчи У. Къырымтатар тили имлясына даир теклифлер. Ленин байрагы. № 137. Ташкент, 1988, ноябрь 24. С. 3–4.
3. Qırımtatar edebiy tiliniñ imlâ qaideleri toplamı / Haz. K. H. Qoñurat. Günsel. № 2. Сімферополь, 1999. С. 2–17.
4. Qrım tatar edebij tili bytyn Qrım III ilmiy konferentsiyasını qararlar. 1934 s. Oktabr 15-20. [Simferopol]: Qrım ASSR Devlet Neşriyatı, 1935. 76 s.

Стежко З. В.

ORCID: 0000-0002-0172-4487

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи

Центральноукраїнський національний технічний університет

м. Кропивницький, Кіровоградська область, Україна

Шалімова К. В.

ORCID: 0000-0003-4093-7327

здобувачка вищої освіти

Навчально-науковий інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СУЧАСНОЇ АРАБСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ФІЛОЛОГІЇ

Ключові слова: філософія, арабська філологія, фікх, розум, віра, істина, логіка сенсу.

Не буде великим перебільшенням сказати, що проблема співвідношення віри та розуму займає центральне місце у філософських дискусіях щодо взаємозв'язку західної та східної культури. В історичному дискурсі ми можемо спостерігати різні періоди: 1) вільнодумство класичного періоду арабської філософії (VIII–XV ст.) – апеляція до розуму; 2) XIX – початок XX ст. – інтерес арабської інтелігенції до національної духовної спадщини та до здобутків західної культури епохи Модерну (його умовно можна назвати періодом просвітництва); 3) сучасний період – пріоритет віри та національної філософії релігійної орієнтації.

Специфіку саме такої динаміки співвідношення віри та розуму можна пояснити об'єктивними обставинами. У класичний період іслам не мав жорстких державних структур, а позаяк священні тексти у деяких місцях носять концептуально суперечливий характер, відкривався юридичний простір для численних проявів вільнодумства. Надалі створення державних інституцій призводить до поступового формування ієрархії духовенства та релігійної догматики, а вільнодумство розуму зводиться до просвітницького рівня. У сучасний період тенденція опори на віру в арабських країнах стає пріоритетною. Філософські праці з проблем науки є нечисленними, а глибокі дослідження ведуться переважно з арабської філології.

Можна припустити, що в сучасний період взаємний вплив арабської та європейської філософії зберігається – адже центром постмодернізму, найпопулярнішого на Заході, є філософія мови. Тому є сенс провести короткий порівняльний аналіз цих вчень.

Згідно принципу деконструкції (Ж. Дерріда) головним об'єктом пізнання у постмодернізмі є текст – безсистемний, полісемантичний, алогічний, фрагментарний. Але він не пасивно відбиває світ, а сам породжує сенс (питання про істину не ставиться). Головна мета деконструкції – показати самостійну значимість окремих частин фрази чи тексту. А загалом постмодернізм проголошує владу мови над суб'єктом та культурою.

Наразі розглянемо особливості філологічного аналізу арабської мови. Філологія як система дисциплін про мову виявляється найближчою до філософії. Ідеться про базові філологічні дисципліни: граматику, риторику, поетику чи «критика поезії» та інші (їх склад є дещо змінний). З філософією дані дисципліни пов'язує семантика, яка розглядає усе сказане вголос через «призму» розуміння та прихованого за ним потаємного сенсу. Ієрархія сенсів сказаного може досягати максимального рівня загальності – філософського. При цьому (і це важливо), по-перше, у процесі узагальнення має враховуватися зв'язок із зовнішнім світом – як духовним, так і матеріальним; по-друге, обов'язково має враховуватися національно-релігійна специфіка. У теоретичному просторі арабської філології пріоритетним є не сказане, а сенс сказаного. Саме він є аналогом істини – остаточної та всеохопної. Необхідність перевірки сказаного на «істинність сенсу» в арабській філології є незаперечною і перекликається із принципом вільнодумства класичної арабської філософії.

Мова (сказане) виконує свою функцію лише тоді, коли вона правильно сформована. Але вираз «правильно сформована» є амбівалентним. На перший погляд, позиція є досить прагматичною – за змістом правильно сформована фраза має відповідати зовнішньому світу, зокрема і матеріальному. Тут ми бачимо прямий вихід на ефективність практичних дій у повсякденному житті, забезпечення його комфортності. Логіка сенсу та логіка розуміння фрази тут є ідентичними. Але дана позиція значно розходиться з національно-релігійною культурою арабського світу. Тому арабські філологи змінили підхід до цієї проблеми, застосувавши в аналізі навіть елементи схоластики. Що ми маємо на увазі?

Арабська філологія декларує, що слово і зміст єдині, позаяк їх зв'язок визначається лінією істинності (крім беззмістовних звуків чи знаків (علامات), які встановлюються довільно, – наприклад, власне ім'я). Але відомо, що будь-яка єдність не є абсолютною, і арабські філологи справедливо вказують на численні факти «розриву лінії істинності» між сказаним уголос та його глибинним змістом. Дійсно, є випадки, коли кожне

окреме слово фрази осмислене, але поєднання цих слів у фразі є безглуздим. Керуватися такою фразою не можна. А у великих, складносурядних фразах осмисленими можуть бути окремі частини, які складаються із багатьох слів – при тому, що цілісна фраза також розумінню не піддається. У таких випадках арабська філологія пропонує шукати логіку сенсу в частинах (або ланках) фрази; для цього вона – тимчасово – робить ланки фрази самостійними. Такий поворот у філологічному аналізі лише поверхнево можна вважати філософсько-схоластичною «вільною грою розуму». Гра розуму, дійсно, є, але вільною її назвати важко, позаяк вона підпорядкована досягненню прагматично-буденних цілей за межами вимог шаріату. На повсякденне життя арабська філологія виходить через зв'язок з фікхом (фікх багато у чому є наближеним до філологічних дисциплін, а вже через них через «логіку сенсу» – до філософії, позаяк розуміння можливе як виявлення сенсу *вербальних* структур).

Майстерна побудова фрази дає можливість надалі на практиці обійти заборони шаріату за допомогою побудови ланцюжка уже практичних дій, кожна з яких окремо є дозволеною, виправданою умовами (наприклад, вживання алкоголю, отримання позички тощо).

Мислення частинами (ланками) фрази, істинність яких встановлюється лише у межах окремо взятої частини, але не в цілому, відоме здавна; воно бере початок у класичній арабо-ісламській культурі. Подібні методи описувалися ще в середньовічних «книжках хитрощів» (*كتب الحيل*). Філософи припускають, що подібна схема була основою винаходу принципу алгоритму Аль-Хорезмі, згідно з яким виконання нездійсненної задачі є можливим через роздроблення її на послідовність доступних для виконання кроків.

Короткий аналіз західної філософії мови та сучасної арабської філології дозволяє зробити наступний висновок: у даних дослідженнях дійсно використовується розум, але протилежними є цілі: у західній філософії – для формування ірраціональних вербальних структур, що створюють сенси світу, в арабській філології – для розширення ступенів свободи практичних дій у рамках мусульманської ідеології. Ми вважаємо, що однією із основних причин цих розбіжностей є суттєва відмінність політичних парадигм Сходу та Заходу. Політичну парадигму сучасного Заходу можна представити як світську демократію (з ліберальними свободами) при диктатурі законів, яка відображає інтереси усіх верств суспільства. Вона суттєво розходиться з політичною парадигмою арабо-мусульманського Сходу, а це – нерозчленованість світської та релігійної влади; авторитарно-монархічна система правління; консерватизм; у поведінці – фаталізм, покірність. Отже, взаємне розуміння на сьогодні не досягнуто, думаємо, що це перспектива майбутніх досліджень.

Література:

1. Акмалдінова О. М., Стежко Ю. Г. Мовна та концептуальна картини світу в інтеркультурній репрезентації художнього перекладу. Вісник КНЛУ. Серія Філологія. Том 22. № 2. 2019. С. 160–169.
2. Заруцька О. А. Предпосылки и генезис классической социально-экономической доктрины ислама. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2008. № 89–90. С. 75–78.
3. Латигіна Н. А. Іслам: шлях крізь століття : монографія. Київ : Київ. Нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 360 с.
4. Манакин В. Сопоставительная лексикология. К.: Знання, 2004. 326 с.
5. Макогончук Н. В. Поняття честі в культурі ісламу. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. XXIV Сходознавчі читання А. Кримського, 21 грудня 2021 р. Видавничий дім «Гельветика» 2021. С. 63–65.
6. Стежко З. В. Ratio як світоглядний орієнтир: від містифікації до об'єктивності. Вісник НАУ. Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Вип 2 (30). Київ, 2019. С. 78–83.
7. Versteegh, K. & Eid, M. & Elgibali, A. & Woidich, Manfred & Zaborski, A.. (2006). Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics (Vol. II). Brill. Leiden – Boston, 2006. URL: https://www.researchgate.net/publication/254885334_Encyclopedia_of_Arabic_Language_and_Linguistics_Vol_II
8. Mehiri, A. (2003). The Arabic Language: its Linguistics and Philology / UNESCO Publishing The Different Aspects of Islamic Culture: Volume V (Culture and Learning in Islam). P. 33–47. URL: https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/Volume%205_%201.1%20Arabic%20languages.pdf

Хамрай О. О.

ORCID: 0000-0003-1343-5460

доктор філологічних наук,

завідувач відділу Близького та Середнього Сходу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ПЕРЕДАЧА ІМЕН СТАРОЗАВІТНИХ ПРОРОКІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ: МІЖ СУЧАСНОЮ ОРФОГРАФІЄЮ ТА МАСОРЕТСЬКОЮ ТРАДИЦІЄЮ

Ключові слова: Старий Завіт, масоретський текст, пророки, орфографія.

Коректність відображення біблійних імен в україномовному дискурсі важко переоцінити, враховуючи широке використання цих імен та власних назв у різних сферах життя. Для наочної ілюстрації цього явища ми свідомо обмежилися іменами деяких старозавітних пророків, аби на цьому матеріалі окреслити головні проблеми у передачі власних імен, з якими має справу перекладач біблійних текстів. Цілком природно з цією метою в якості оригіналу ми обрали Масоретський текст (МТ), а в якості аналізованого перекладу – текст перекладу Старого Завіту, виконаного митрополитом Філаретом як найстабільніші варіанти біблійного тексту гебрійською та українською мовами. Головна мета нашого дослідження полягає у тому, аби встановити межі варіативності біблійних імен в українських перекладах Старого Завіту на матеріалі імен біблійних пророків.

У біблійному тексті зустрічаються прямі «вказівки» Всевишнього щодо імен пророків: «і не будеш ти більше називатися **Аврамом** (**Avrām**), але буде тобі ім'я: **Авраам** (**Avrāhām**), тому що я зроблю тебе отцем безлічі народів; 6 і дуже, дуже розмножу тебе, і народжу від тебе народи, і царі вийдуть від тебе» (Буття 17:5);

«І сказав Бог Аврааму: **Сару** (**Šāray**), дружину твою, не називай Сарою, але нехай буде ім'я їй: **Сарра** (**Šārā**)» (Буття 17:15).

Залишивши осторонь питання семантики та орфографії обох варіантів написання обох імен, зазначимо лише, що біблійний текст містить пояснення обох форм їхньою семантикою, хоча, можливо, вдаючись до «народної» етимології. Легко помітити, що навіть у цих двох простих випадках написання цих імен у Синодальному українському перекладі відрізняється, іноді досить суттєво, від їхньої приблизної транскрипції, зазначеної у Масоретському тексті. Перший приклад наочно

ілюструє поширену практику заміни ларингального приголосного **h** в інтервокальній позиції на близькі за звучанням голосні. При цьому у другому прикладі можна побачити також і вплив напівприголосного **y** та фарингального ‘ :

Aharon → **Аарон**, **Yehōšua’** → **Іісус** тощо.

Як можна побачити, в українських перекладах як ларингальні, так і фарингальні приголосні здебільшого не відтворюються, натомість найчастіше їм відповідають напівприголосні або голосні, що визначаються як правило не самою приголосною, а наступною голосною: «Тоді на **Азарію** (**‘Azaryāhū**), сина **Одедового** (**‘Ōdēd**), зійшов Дух Божий» (2 Паралипоменон 15). При цьому голосні можуть бути простими або йотованими: **Hōšea** → **Осія**, **Naḥūm** → **Наум**, **Ḥaggāy** → **Агрей**, **‘Eliša** → **Єлисей**, **Šema’ya** → **Самей**. Досить часто в українських перекладах відмінності викликані впливом мов-посередників: **Peninnā** → **Феннана** (**Ḥinnān** → **Финнеес**, **Bārūk** → **Варух**, адже в гебрійській слово не може починатися із зімкнених **b** або **p**).

Слід зазначити, що окремі співвідношення можуть бути цілком регулярними, наприклад, сибілянт «š» у **MT** має відповідником українське «с»: **Šmū’el** → **Самуїл**, **Šlomo** → **Соломон**, але часто відстань між україномовним варіантом написання та імовірним звучанням імен, наведеним нами на основі вельми приблизної транслітерації **MT**, буває досить великою, наприклад:

Yehezqēl → **Єзекиїль**, **Ḥabaqqūq** → **Аввакум**, **Aḥigāyil** → **Авигея**;

«І пішов Хелкія священик, і Ахикам, і Ахбор, і Шафан, і Асаія до **Олдами** (**Ḥuldā**) пророчиці...» (4 Царств 22:14)

Утім, далеко не завжди можна визначити регулярні відповідники транслітерованих біблійних імен, наведених у **MT** та в україномовному Старому Завіті, адже останній у передачі власних імен спирається на тривалу традицію побутування відповідних перекладів в україномовному дискурсі, наприклад, 1. Царств (1 Самуїла)1:1–2:

«1 Був один чоловік з Рамафаїм-Цофима, з гори Єфремової, ім’я йому Елкана, 2 у нього були дві дружини: ім’я однієї **Анна** (**Ḥannā**), а ім’я другої **Феннана** (**Peninnā**)»

Варто зазначити, що власні імена, як і інші характеристики, передаються у перекладах далеко не завжди послідовно, при чому це стосується не тільки перекладів, але й самого **MT**:

Наприклад, у 2 Паралипоменон 9:29 згадується пророк **‘Iddo**, який тут фігурує під іменем прозорливця **Іоїля**: Інші діяння Соломонові, перші й останні, описані в записах **Нафана** (**Nāṭān**) пророка і в пророцтві **Ахії Силомлянина** (**‘Aḥiyā haš-Šilōnī**) й у видіннях *прозорливця* **Іоїля** (**Y’ddy**), сина Наватогого.

וּמִכְלֵה־הָאָרְצוֹת: וְשָׂאֵר דְּבָרַי שְׁלֵמָה הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרוֹנִים
הֲלֹא־הֵם פְּתוּבִים עַל־דְּבָרַי נִתְּן הַנְּבִיא וְעַל־נְבוּאָת אֲחִיָּה
הַשִּׁילּוֹנִי וּבַחֲזוֹת יַעֲדֵי הַחֹזֶה עַל־יַרְבְּעֵם בְּיָנְבֵט: וַיִּמְלֹךְ

Прозорливцем він називається й у 2 Паралипоменон 12.15: Діяння Ровоамові, перші й останні, описані в записах Самея пророка й **Адди** (*'Iddo*) *прозорливіця* у родоводах

לְפִי לְדָרוֹשׁ אֶת־יְהוָה: וְדְבָרַי רַחֲבֵעַם הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרוֹנִים
הֲלֹא־הֵם פְּתוּבִים בְּדְבָרַי שְׁמַעְיָה הַנְּבִיא וְעַדֵּי הַחֹזֶה לַהֲתִיחַשׁ
וּמִלְחָמוֹת רַחֲבֵעַם וַיַּרְבְּעֵם כָּל־הַיָּמִים: וַיִּשְׁכַּב רַחֲבֵעַם עִם־

Утім, у 13:22 він фігурує як пророк: Інші діяння Авії і його вчинки і слова описані у сказанні *пророка Адди*:

בְּנוֹת: 22 וַיִּתֵּר דְּבָרַי אֲבִיָּה וְדַרְכָּיו וְדְבָרָיו פְּתוּבִים בְּמִדְרָשׁ

הַנְּבִיא עַד: 23 וַיִּשְׁכַּב אֲבִיָּה עִם־אֲבֹתָיו וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ בְּעִיר

Як бачимо, ім'я *'Iddo* в українському перекладі має різні варіанти написання. Подібним чином виглядає ситуація з іншим іменем в українському перекладі:

וַיְהִי דְבַר־יְהוָה אֶל־יְהוּא בֶן־חֲנָנִי

І було слово Господнє до *Іуя (Yehū')*, сина *Ананієвого (hanānī)*... (3 Царств: 16),

а *Іуя (Yehū')*, сина *Намесіїного*, помаж на царя над Ізраїлем; *Єлисея ('Eliša')* ж, сина Сафатового, з Авел-Мехоли, помаж на пророка замість себе (3 Царств 19: 16):

וּבָאָתָּה וּמִשַׁחַת אֶת־חֹזַאל לְמֶלֶךְ עַל־אַרְם: וְאֵת יְהוּא בֶן־
נִמְשִׁי תִמְשַׁח לְמֶלֶךְ עַל־יִשְׂרָאֵל וְאֶת־אֵלִישַׁע בֶּן־שַׁפְטַם מֵאַבְל
מְחֻלָּה תִמְשַׁח לְנְבִיא תַחְתִּיד: וְהָיָה הַנְּמַלֵּט מִתְּרַב חֹזַאל

Також по різному визначається статус конкретного персонажа у різних місцях біблійного тексту:

«І виступив назустріч йому *Іуї (Yehū')*, син *Ананії (hanānī)* *прозорливець*» (2 Паралипоменон 19:2).

Отже, можна зробити висновок, що для точної передачі конкретного біблійного імені в українському перекладі необхідно досліджувати його написання мовою оригіналу у нерозривному зв'язку з традицією його побутування в україномовному дискурсі.

Хижя І. П.

ORCID: 0000-0002-3566-4267

викладач кафедри східних мов

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

м. Харків, Україна

ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТИБЕТЦІВ У ЛІТЕРАТУРНИХ ДОРОБКАХ АЛАЯ

Ключові слова: Тибет, література, національна ідентичність, самотність, культурний елемент, буддизм.

Національна ідентичність сучасної людини залежить від таких факторів як національне усвідомлення, чітко визначена громадянська позиція та самоідентифікація як особистості, тобто відчуття людиною того, що вона є невід'ємною частиною національної спільноти. У разі втрати національної ідентичності зникають і основні надбання нації, зокрема літературна творчість, яка в свою чергу є рушійним елементом для розвитку і функціонування державної мови – «генетичного коду» нації. Окрім мови та літератури варто виділити такі важливі духовні елементи національної ідентичності людини як традиції та звичаї, суспільні норми і цінності, знання та інформація, вірування та релігія. Існує також низка класифікацій національних цінностей, що становлять основу національної ідентичності [3, с. 186].

Досить ґрунтовно дослідили національні цінності українців та народів різних держав Горбулін та Качинський. Вчені структурували систему національних цінностей, при цьому виділяючи три основні складові – цінності індивіда, цінності суспільства та цінності держави [2, с. 107]. На додаток розширюють список, указуючи на такі не менш вагомні цінності: рідна мова, національна безпека, духовні надбання (традиції, звичаї), добробут і родинні цінності, система міжнародних зв'язків, патріотизм і соціальна справедливість.

Цікавим і перспективним уявляємо визначення основних рис національної ідентичності народу Тибету, на матеріалі літературних творів китайського письменника тибетського походження – Алая (阿来). Відчуття ідентичності та неповторності національного та власного «Я», самостійність і незалежність людської особистості й унікальність культури тибетців дало поштовх автору для написання літературних робіт, які відомі на державному та світовому рівнях. У власних творах Алай не

лише возвеличує внутрішній світ пересічного тибетця чи культурологічні риси етносу, а й водночас через власний підтекст оспівує ідеали волі і прагнення до свободи тибетської людини. Таким чином, можемо виділити основну мету дослідження – з'ясувати та виділити суспільні, культурні і релігійні виміри національної ідентичності тибетців у літературних доробках Алая.

Якщо повертатися до творчості Алая (тибетське ім'я – Алек), то найбільш притаманною рисою всіх творів автора є зображення повсякденного життя тибетського народу. Більшу частину цих деталізованих описів культури та звичаїв становлять спогади із власного життя автора. Алай провів своє дитинство і довгий час проживав в повіті Нгава (Аба) Нгава-Тибетсько-Цянського автономного округу, розташованому у північно-західній частині провінції Сичуань. Ці території є історичними частинами регіону Тибет, який після китайського вторгнення та повної анексії 1951 року став частиною нинішньої Китайської Народної Республіки [1, с. 438].

На початку своєї літературної кар'єри Алай здійснив експедицію територією округу Нгава, збираючи інформацію про країнознавчі складові власного народу – архітектурні пам'ятки, елементи національного одягу, казання, міфологію, фольклор. Це і стало поштовхом до написання перших прозових творів. До прикладу, роман «Коли курява спаде» (尘埃落定) став предметом широких наукових і політичних дискусій. Саме завдяки цьому роману Алай отримав «Почесну Літературну Премію Мао Дуня». У основу сюжету закладено зображення повсякденного життя родини тибетських землевласників очима розумово відсталого сина. Приблизний час розгортання подій – перша половина – середина ХХ століття, починаючи з падіння династії Цін та завершуючи приходом до влади Народно-визвольної армії КНР. Однак, за деякими історичними джерелами можна зробити припущення, що початок розгортання подій роману відбувається з 1930-х років, саме тоді на території Тибету, Сінцзяну та Монголії почали завозити опій, який став основним підґрунтям конфлікту твору.

Окрім цього, є не менш відомі романи та повісті Алая – «Порожня гора», «Пісня короля Гезара», «Тибетська душа: короткі історії», у яких робиться значний акцент на традиціях та понятті національної самоідентифікації головних героїв як тибетців. Тож, спираючись на інформацію про життя і творчість автора, варто перейти до виокремлення основних елементів, які створюють загальне уявлення про національну ідентичність народу Тибету.

Одним із найбільш важливих елементів тибетської культури є поняття територіальної та господарської цілісності. Інакше кажучи, тибетський народ виокремлює чіткі географічні кордони для своєї

батьківщини. Приміром, починаючи з часів правління династії Юань у провінційних регіонах Тибету існує чіткий розподіл земель між правителями, яких називають «туси» (土司). Кожен правитель туси поважав кордони свого «сусіда» і ніколи не дозволяв порушувати цілісність власних територій. Наприклад, у романі «Коли курява спаде», часткова інтервенція сусіднього селища та зазіхання на ведення сільськогосподарського бізнесу туси Мерці, обернулося кровопролитним збройним конфліктом між вождями та їх приплічниками.

Інший елемент національної ідентичності тибетців – це колективізм, шанування побутового устрою, який твердо закріплений у менталітеті і саме його намагалися не змінювати і передавати з покоління в покоління. До прикладу, у романах «Порожня гора» та «Коли курява спаде» позиція «дотримуватися адекватного способу життя і не падати в очах інших» є провідною. У «Порожній горі» наявний епізод про нещасний випадок з грою в фейерверки, де загинув хлопчик на прізвисько «Зайчення». У цьому випадку був частково винен маленький Гела, який кинув петарду в друга. Після смерті «Зайчення» Гела відчував страшний сором перед батьками загиблого, іншими друзями і односельчанами, зазнавши нищівного осуду з боку інших. Колективна єдність – саме така національна риса властива провінційним тибетцям. Як бачимо, осуд і переймання проблемами інших зображені не лише як негативний емоційний тиск для літературного героя, але і є своєрідною особливістю сільського соціуму Тибету.

Третій не менш важливий елемент – наявність живої та літературної тибетської мови, яка водночас є складною за своєю лексико-граматичною будовою та має велику кількість носіїв. Тибетська мова має офіційний регіональний статус нарівні з державною мовою – китайською. Ще з давніх часів тибетська використовувалася землевласниками та воєначальниками у веденні управлінської документації, підписанні договорів тощо. У романі «Коли курява спаде» знання жителями складної за будовою і структурованою мови здивувало китайців «білої армії», чия мова, на їх думку, є набагато простішою та більш логічною.

Четвертий елемент культурної ідентичності – яскраво виражене почуття патріотизму та відданості батьківщині. У скрутні для країни часи пересічний тибетець здатен віддати все, що має на її благо, включаючи і самопожертву. За день до приходу червоної армії на території Тибету головний герой роману «Коли курява спаде» приймає рішення не евакуюватися, а залишитися разом із батьком і обороняти власне селище до кінця, навіть якщо доведеться провести решту життя в окупації.

І останній елемент, який, за уявленням Алая, ідентифікує тибетців як окрему націю і відрізняє їх від китайського народу – пронизаність культури, економіки, права та політики буддистською релігією. Тибетці імплементують буддизм в усі сфери життя, ставлячи на перше місце очищення карми та досягнення нірвани. Монах є людиною авторитетна та шанована навіть для правителя туси Мерці, який у романі «Коли курява

спаде» щоразу звертався за порадою щодо ведення політичних чи військових справ, передбачення стихійних лих або голоду у селищі.

Отже, підсумовуючи на вищесказане, можемо виокремити основні елементи національної ідентичності тибетського народу проілюстровані у літературних творах Алая, а саме: намагання зберегти територіальну цілісність своєї держави, високе почуття патріотизму, жертовність і самовідданість батьківщині, тяжіння до колективізму та шанування власного традиційно-побутового устрою, важливість рідної мови, вагомий статус буддизму у суспільно-політичному житті.

Література:

1. Алай Коли курява спаде: роман. Харків: Фоліо, 2016. 443 с.
2. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства. *Стратегічна панорама*. Київ: Нац. інст. стратег. досл., 2005. № 2. С.13–27.
3. Ліпкан А. А., Максименко Ю. Є., Желіховський В. М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посіб. Київ: КНТ, 2006. 280 с.

УДК 821.581

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-70>

Цао Цзін

ORCID: 0000-0001-6762-5679

аспірант

Науковий керівник: *Ісаєва Н. С.*

ORCID: 0000-0002-8458-4650

доктор філологічних наук, доцент

Навчально-науковий інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

ПОЄДНАННЯ ПРАВДИ Й ВИГАДКИ ЯК СКЛАДОВА ТВОРЧОГО МЕТОДУ КИТАЙСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА-РЕАЛІСТА ЛУ ЯО

Ключові слова: китайська література, поєднання правди й вигадки, художній образ, голос автора.

Лу Яо (路遥, справжнє ім'я Ван Вейго 王卫国, 1949–1992) – яскравий представник плеяди китайських письменників, творчість яких розвивалася в руслі «літератури реформ». Його основні твори – оповідання «Трагічна сцена» («惊心动魄的一幕», 1980), повісті «Доля» («人生», 1982) і «Тяжкі часи» («在困难的日子里», 1982), роман «Звичайний світ» («平凡的世界», 1986–1989) та ін. присвячені опису життя сільських жителів гірського району Шеньсі. В основі усіх творів Лу Яо лежать складні психологічні та соціальні конфлікти, розв'язання яких намагаються знайти герої. У межах такої творчої концепції Лу Яо завжди вдало поєднує реальні історії з вигадкою, аби чіткіше окреслити власний художній задум.

Метою запропонованої доповіді є виявлення особливостей моделі взаємин між вигаданими образами та природою авторських вражень у романі «Звичайний світ» та у повісті «Доля». Актуальність дослідження зумовлена вибором теми, мети та методів, які дають можливість доповнити знання про особливості художнього світу сучасних китайських письменників-реалістів.

Успіх літературного твору значною мірою зумовлюється майстерністю автора у створенні яскравих персонажів. Останні вимагають особливої уваги до відображення психологічних станів та душевних переживань, завдяки чому читач спроможний відчувати душевний стан самого автора.

У доповіді застосовані такі методи дослідження: 1) дефінітивний – задля визначення поняття «художня вигадка» та «художній образ»; 2) компаративний – задля виокремлення різних прийомів авторського моделювання художнього світу; 3) метод психоаналізу – задля визначення особливостей відтворення авторського задуму через духовне зростання персонажів та психологічні зміни в їхній свідомості.

Наше дослідження дало підстави стверджувати, що у романі «Звичайний світ» та у повісті «Доля» поєднання елементів вигаданого та реального спрямоване на виконання автором наступних художніх завдань:

1. Втілення життєвого досвіду Лу Яо. У процесі морально-психологічного зростання головного героя на тлі розвитку життєвих перипетій другорядних персонажів (чи то у буремний підлітковий період, чи в період виваженої зрілості) є відображенням життєвого досвіду письменника. Вигадані типові персонажі розповідають історії з реального життя, де поєднують взаємопороджуючі правду й вигадку. Думки автора ховаються в наративних прийомах та знаходять глибокий відгук у читачів.

2. Відстоювання думки щодо здатності освіти (набутих знань) змінити долю людини. Китайські дослідники характеризують Лу Яо, як наполегливу, чесну, практичну людину з чіткими ідеалами та активною життєвою позицією. В образах своїх персонажів він прагне втілити

власну наполегливість та прагнення інтелектуального самовдосконалення задля позитивних змін у власному житті. До прикладу, досвід вчителя Гао Цзяліна з повісті «Доля», котрий наполегливо продовжує здобувати знання, чи то старшокласник Сунь Шаопін з роману «Звичайний світ», котрий перебуває у скруті, голодує, але не втрачає спраги до навчання, проявляючи силу, сміливість, наполегливість, або ж Сунь Шаоань із цього ж твору, який вирішив не продовжувати навчання у старшій школі, однак складає вступні іспити аби довести свої здібності, свою першість серед однолітків, наважитись стали лідером у класі. Все це відображає характер і вдачу самого Лу Яо.

3. Втілення ідеї неодномірності людської особистості у різних письменницьких підходах. Побіжний погляд на персонажів Лу Яо – головного героя повісті «Доля» Гао Цзяліна та героїв роману «Звичайний світ» Сунь Шаоаня та Сунь Шаопіна – формує враження про їхню простоту й однозначність. Здається, зокрема, що позиції Гао Цзяліна як пересічного селянина і новоявленого інтелектуала чітко розмежовані. Але при доскіпливому читанні можна пересвідчитись у майстерності й зрілості авторського методу – його персонажі є відображенням сублимації художнього мислення та творчих імпульсів Лу Яо у різні періоди життя. Шаоань і Шаопін відтворені більш реалістично і яскраво, вони наділені вражаючими чеснотами, водночас не позбавлені й недоліків, утім такими, які «вибачає» й приймає читач. Натомість образ Гао Цзяліна трактується більш однозначно – у чорно-білій палітрі. Таким чином, Лу Яо ретельно добирає й вдосконалює методи творення персонажів у різні періоди творчості.

Література:

1. Безруков А. Н. Введение в литературоведение (теория литературы), Бирск, 2009, 180 с.
2. Литературный энциклопедический словарь [Електронне джерело] / Под ред. В.М. Кожевникова, П. А. Николаева. 1987. – Адреса доступу: <http://niv.ru/doc/encyclopedia/literature/index.htm>
3. Тмарченко Н. Д. Теория литературы: В 2-х томах, Т. 1, М.: Academia, 2003, 492 с.
4. Уэллек Р. и Уоррен О. Теория литературы, М.: Прогресс, 1978, 318 с.
5. Фарино Ежи. Введение в литературоведение. СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004, 639 с.
6. Цао Цзін. Типовий художній образ «юнака, котрий перебуває в пошуку» у повісті Лу Яо «Доля». Мова і культура. Вип. 22, Т. IV(199). К: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020, С. 108–116.
7. 王西平、李星、李国平. 路遥评传·太白文艺出版社, 1997.

8. 程光炜、杨庆祥. 重读路遥, 北京大学出版社, 2013, 287页.
9. 廖晓军. 路遥小说的艺术世界, 三秦出版社, 2006, 204页.
10. 石天强. 断裂地带的精神流亡, 北京: 北京大学出版社, 2009, 196页.
11. 路遥. 人生, 北京: 十月文艺出版社, 2009, 184页.
12. 路遥. 平凡的世界, 北京: 十月文艺出版社, 2013-5, 1240页.
13. 文学理论教程/童庆炳主编修订2版, 北京: 高等教育出版社, 2005, 389页.
14. 路遥研究资料 / 雷达主编·李文琴编选·济南: 山东文艺出版社, 2006, 582页.
15. 厚夫. 路遥传·北京: 人民文学出版社, 2014, 379页.

СЕКЦІЯ VIII. МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ СХОДУ

UDC 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-71>

Vertiienko H. V.

ORCID: 0000-0002-2104-0058

PhD (History),

Senior Fellow at the Department of Eurasian Steppe

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

IMAGE OF ROOSTER IN THE ART OF SCYTHIA: IRANIAN CONTEXT

Key words: Scythian art, rooster, gold, plaques, image, Iranian art, Sraoša.

The focus of my report is the image of a rooster that is quite rare in Scythian art. It first appears in the 5th century BC as a part of clothes decoration. The image of a rooster with a head turned back is represented on the urygold plaque from the barrow no. 2 of Semibratni mounds (Kuban region) (**fig. 1**). Another gold plaque with an image of rooster was found in the barrow no. 17 of the Nymphaeion necropolis (Eastern Crimea)¹ (**fig. 2**).

Fig. 1. The image of rooster on a plaque from the barrow no. 2 of Semibratni mounds, Kuban region, 5th cent. BC (after 5, S. 29, Abb. 50)

Fig. 2. A plaque with an image of rooster from the barrow no. 17 of the Nymphaeion necropolis, Eastern Crimea, 5th cent. BC (after 5, Bildtaf. 106)

¹ All these plaques are kept in the Funds of the State Hermitage (Saint Petersburg).

In the 4th century BC images of a rooster appear on the decor of the armament. The image of two face-to-face roosters (the motif of cockfights) is represented on the gold scabbard of a ceremonial sword from the Tovsta Mohyla (Dnipropetrovs'ky region)² [2, с. 68, рис. 52; 72] (**fig. 3**).

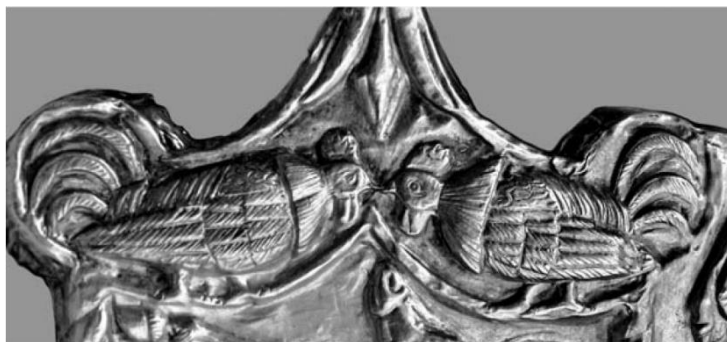

Fig. 3. The images of two face-to-face roosters on the gold scabbard of a sword from the Tovsta Mohyla, Dnipropetrovs'ky region, 4th cent. BC (after 4, с. 457, рис. 1.2)

During the same century, a synthetic image combining the features of a rooster and a man is appeared. The unique ornithomorphic image of a «rooster-man» is shown on a gold ornamented latticed plate that decorated a *goritos* of a noble Scythian warrior from the Soboleva Mohyla (burial no. 2) (**fig. 4**). The massive plate³ (height: 12.7 × 8.8 cm; weight: 26.62 g) depicts a male deity in an «Egyptian» style: the body is shown frontally, and the head and legs are in profile. The man has long hair and a pointed beard, as well as an oversized eye. On the neck, either the collar (strings) of the suit or the neck decoration is shown. Almost the entire human body is covered with a stylized image of feathers. Behind him are shown radially-diverging four pairs of wings. Below the knees, the legs of a person turn into the image of a rooster's feet with claws and spurs. The ornithomorphic character stands on the bodies of two winged-horned snakes, which he holds with his hands by the horns [3, с. 178–179].

² The sword is kept in the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine (Kyiv), inv. no. 2492–2493.

³ The plate is kept in the Funds of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, inv. no. Z-1968.

Fig. 4. The image of a «rooster-man» on a gold ornamented latticed plate of *gorytos* from Soboleva Mohyla, 4th cent. BC (after 10, p. 303 (Cat. 154))

The question arises why the image of the rooster existed in the art of Scythia, given that this bird is not typical for nomadic economy. From the other hand, it is significant the image of rooster is known even in the art of Eastern area of the «Scythian world» – in the Pazyryk culture of Altai [1, c. 143–156]. Obviously, this image should be considered on the Iranian background.

The cult of a rooster played an important role in the religious and mythological beliefs of the Iranian peoples, and perhaps goes back to pre-Zoroastrian times [9, p. 377–380; 11, p. 878–882]. The god Sraoša acquired the features of the rooster which is often considered as a purely Zoroastrian deity [7; 8]. However, the rooster acts as his assistant in the Avestan corpus (*Vīdēvdād* 18.14–15), and thus becomes his symbol and sacred embodiment. Zoroastrians were even forbidden to eat this bird [11, p. 878]. Already in the *Gāthās* of Zoroāstra, the ultra-fast nature of Sraoša is indicated: «(He is) faster than two horses, faster than two winds, faster than two rains, faster than two clouds, faster than two good-flying birds, faster than (arrows) that were well shot» (*Yasna* 57.28). Sraoša is depicted as a deity who is responsible for the cosmic balance and protects believers in both worlds (*Yasna* 57.25). During the day and (especially) at night, he fights against monster-like demons that capitulate to him (*Yasna* 57.17–18, 31). All this contributes to the fact that the believers turned to him in the most critical moments [6, p. 235]. After all,

Sraoša is the mediator between the two worlds and acts as a guide of the souls of the departed, and these functions remain with him even in Muslim Iran.

The Classical literary texts associate the rooster with the military sphere of the Iranians (Persian), in particular with the concept of valor. Thus, Plutarch in «Comparative Biographies» mentions that Artaxerxes II ordered the Carian warrior who killed Cyrus the Younger in the battle of Kunax to carry a golden image of a rooster on his spear in front of the army (Plut. Art. 10).

Since in the beliefs of the ancient Iranian peoples a rooster was associated with the concepts of victory, cosmic balance and military prowess, it is quite possible that a rooster in Scythian beliefs played the same role, connected with a deity close in his functions to Sraoša. However, since the Scythians were not Zoroastrians, it was probably a more archaic figure of the Iranian rooster-god. As for the image of a «rooster-man» on the Soboleva Mohyla plate, in my opinion, it depicts not so much the struggle of the hero/deity with winged snakes but, rather serves as depicting their being restrained, which guaranteed the maintenance of the cosmic balance, in particular, between life and death in the eschatological sense.

Literature:

1. Баркова Л. Л. Изображение петуха в искусстве древнего Алтая // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 2015. Вып. 40. С. 143–156.

2. Мозолевський Б. М. . 1979. Товста Могила. Київ: Наукова думка. 252 с.

3. Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила). Киев : Стилоос, 2005. 624 с.

4. Трейстер М. Ю. Образ Пана на обкладке перекрестья меча из Толстой Могила (о некоторых аспектах «греко-скифского» стиля в торевтике IV в. до н.э.) // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19–22 ноября 2013 г.). Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. С. 454–461.

5. Artamonow M. Goldschatz der Skythen in der Eremitage. Prag – Leningrad : Artia & Aurora. 1970. 154 S.

6. Choksy J.K., Kotwal F.M. 2005. Praise and Piety: Niyāyišns and Yašts in the History of Zoroastrian Praxis // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2005. Vol. 68. P. 215–252.

7. Kreyenbroek G. Sraoša in the Zoroastrian Tradition. Leiden : Brill, 1985. 200 p.

8. Malandra W.W. Sraoša // Encyclopædia Iranica, online edition, 2014, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/sraosa> (accessed on 24 July 2022).

9. Peters J.P. The Cock // Journal of the American Oriental Society. 1913. Vol. 33. P. 363–396.

10. Reeder E.D. (ed.), *L'Or des Rois Scythes*. Paris : Réunion des Musées Nationaux, 2001. 351 p.

11. Russell J.R., Omidisalar M. Cock // *Encyclopædia Iranica*. Vol. 5, fasc. 8. London, 1992. P. 878–882.

UDC 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-72>

Markov D. Ye.

ORCID: 0000-0002-0618-167X

Junior Fellow

*A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

THE NEPALESE KORA SWORD FROM THE COLLECTION OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM: TO THE QUESTION OF DATING AND ORIGIN OF THE OBJECT

Key words: Nepal, kora sword, Himalayan weapons, Religious symbols, Buddhism, Lviv, Lviv Historical Museum.

The kora sword in the Lviv Historical Museum collection is a unique and rare artefact in Ukraine. However, the sword almost did not attract the attention of researchers. Koras are usually associated with Nepalese soldiers, the Gurkha troops/ That is not groundless – this kind of weapon was actively used in the times of the Gurkha wars and the unification of Nepal under the leadership of the Shah dynasty in the 1750s–1760s. The sword itself has cultural and religious significance in Indian / South Asian tradition – it is a sword of true Indian warrior, a true raja and a weapon of tantric Buddhist and Hindu deities. So, it is important to investigate the religious symbolism of the sword in Buddhism, and in this context the place of kora sword had in the religious practices and ideology of the Nepalese (as well as their neighbours) in pre-modern and early modern times. Often kora swords had images of the eye, lotus, or other religious symbols linked to Buddhist and Hindu Tantric ideas. The sword from the Lviv Historical Museum collection has the image of a solar sign.

It is possible to speak about a few main types of kora swords and their iconography. Basing on a comparison with existing objects from the museum and private art collections around the world, the author draws conclusions about the typification of kora swords. Thus it enables to reveal the type to which the sword from Lviv belongs. The analysis of the iconography of kora from Lviv Historical Museum including the images on the blade, the features and texture of the metalwork etc, also helps to date this Himalayan weapon

and the region of its origin. So it looks quite likely that the sword from Lviv is from 19 c., not 18 c., as it is attributed in the Museum.

The question of history of the Himalayan weapon in the museum, the circumstances of the arrival of the kora sword to the collection of the Lviv Historical Museum requires further research. Museum documents only confirm the arrival of the sword in 1940 from the Museum of Jan III, where it was kept as a deposit. There are reasons to say that the kora sword could be associated with a group of prominent Polish Orientalists who worked in Lviv in 1920–1930s. The author puts forward a hypothesis about the possible connection of the Nepalese sword with Professor Stefan Stasiak, an Indologist from Lviv University: the sword could have been brought by S. Stasiak from a trip to India in 1930s. Another hypothesis links the possibility of the sword to come to Lviv with the Polish alpinist expedition to the West Himalayas (to Nanda Devi East) in summer 1939. There first of all Jakub Bujak, a prominent alpinist from Lviv, is worth mentioning.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-73>

Огнева О. Д.

ORCID: 0000-0002-9093-9358

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу

Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ІНСТИТУТ РУКОПISУ НБУВ: ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ (БУРЯТІЯ, ІНДІЯ, КАЛМІКІЯ, КИТАЙ, ТИБЕТ)

Ключові слова: тибетський буддизм, книжкова колекція, Калмикія, санскрит, православні священики, санскрит, Ян Потоцький.

Складовою фонду пам'яток писемності східного походження в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 74. Колекція східних рукописів 70 од. зб., XIII – кінець XIX ст.), поміж інших, є невелике зібрання (20 одиниць зберігання), різноманітне за своїм складом. Виокремлення цієї групи пам'яток – як друкованих (ксилографічних), так і рукописних – обумовлено її конструктивними особливостями, пов'язаними із двома книжковими традиціями – індійською (горизонтальною) і китайською (вертикальною) – з їхніми різними типами писемності, специфікою писального

матеріалу, знаряддями для письма, формою книжкових примірників, а також культурно-конфесійними відмінностями. Слід зазначити, що у народів, які належать до тибетського культурного світу, рукописно-ксилографічна книга, яка формувалася під впливом двох традицій, була домінуючою аж до початку ХХ ст. Щодо самого Тибету, то її існування мало продовження протягом минулого сторіччя й існує і у ХХІ-му.

Зібрання репрезентує рукописну і друковану (ксилографічну, або дєреворитну) маловідому в Україні писемну спадщину Бурятії, Індії, Калмикії, Китаю, Монголії, Тибету, надає уявлення про графіку і зовнішній вигляд пам'яток, створених в різні часи і в різних релігійних і культурних традиціях, і представляє інші, відмінні від традиційного кодексу, форми існування книги. Добре відомі в західній традиції книги у формі кодексу і сувою представлено поодинокими рукописними примірниками. Присутній ще один рукописний примірник, який засвідчує також незвичну форму книги, відому як гармоніка. Домінує форма потхі – книга, що являє собою стос горизонтальних прямокутних окремих аркушів, іноді скріплених між собою, між двома відокремленими кришками; іноді для захисту від забруднення вона загорнута у тканину. Представлені тексти відтворено переважно на папері російського походження, хоча окремі примірники – як переписані, так і надруковані – репрезентують папір різного виробництва, зокрема тибетський, китайський, індійський.

Зібрання пам'яток писемності зазначеного спрямування формувалося за рахунок надходжень із фондів Київського університету св. Володимира (разом із збіркою Кременецького ліцею), Київської духовної академії із матеріалами Церковно-археологічного музею (ЦАМ), Всеукраїнської академії наук, а також з одиничних надходжень [2]. Відтак хронологічні кордони утворення зібрання припадають на 1918–1930-ті роки. Слід зазначити, що опосередковано ця складова зібрання є цінним джерелом для вивчення пастирської діяльності українських священників у Бурятії, участі професорів українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями.

У 1926 р. надходять фонди книгозбірні Університету св. Володимира, у складі яких зберігалася колекція східних документів бібліотеки Кременецького ліцею, у тому числі частина *Collectio Jablonoviana* (названа за ім'ям польського історика та мецената середини ХVІІІ ст. князя Ю. О. Яблоновського) і тибетомовний список буддійської сутри Ваджрачхеддіка, подарованої ліцею Яном Потоцьким [8, с. 20–28]. Можливо, саме з матеріалами Київського університету до зібрання надійшли й рукописи санскритом, що належали професору Фрідріху Кнауеру (1849–1917), і слугували джерелами його наукових досліджень.

Матеріали ЦАМ, що являли собою одне з найбільших зібрань церковних старожитностей в Європі, у 20-і роки ХХ ст. склали основу зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [1, с. 13–29]. 1934 р. їхня значна частина, а разом з ними і буддійські тибетомовні та інші тексти були відправлені до Відділу рукописів Всенародної бібліотеки України. Комплекс матеріалів ЦАМу містив рукописи і ксилографи бурятського й калмицького походження (тибетською, монгольською мовами та письмом тодо бічіг) – результат пошуків архієпископа Модеста (1823–1902) в Бурятії під час пастирського

служіння і науково-пошукових експедицій Капітона Костенкова в Калмикії [9, с. 1897].

Писемність і видавнича практика з'являються у Бурятії завдяки поширенню буддизму. Переписування текстів, епіграфічні написи, друкарська діяльність – це прояв і втілення Дгарми, або Вчення, однієї з «Трьох коштовностей». «Три коштовності» – Дгарма, Будда та Сангга (громада) – складають символ віри буддистів. Тому сприяння поширенню книжок, тобто фінансування їх видань, купівля, читання, переписування вважалося добродійною справою, що сприяє накопиченню благочестивих діянь. Збереглися відомості про те, як 20-річний лама Ванчуков у 30-ті рр. XIX ст. переписав «дорогоцінний Ганчжур» [7, с. 32], проте важко уявити скільки часу пішло на переписування 108 томів класичного Ганчжура (Канг'юра) – зібрання творів, які традиція пов'язує з ім'ям Шак'ямуні Будди, засновника буддизму. Відомо також, що 1850 р. з Гусиноозерського дацану до Агінського привезли Ганчжур нартанського видання (108 т.), переписування якого завершилось 1858 р. [5, с. 46].

Друкарська техніка – це дереворитний спосіб видання текстів, при якому виготовлявся бар (тиб. *rag*, пар, «матриця») – дерев'яна матриця з вирізаним на кожному боці дзеркальним текстом, з якого робились відбитки на папері чи тканині. У 1884 р. друкарні функціонували у 29 з 34 дацанів, що діяли в Бурятії. Найвідоміші – друкарні Агінського [5, с. 35–46; 11], Ацагатського, Цугольського [3, с. 121–135], Цонгольського та інших дацанів. Так, у друкарні Агінського дацану станом на травень 1930 р. були наявні бари для друку великих книжок (форматом понад 65 см), канонічних текстів, середніх (понад 45 см) – творів тибетських та монгольських авторів, тибетською та монгольською мовами, малих (менше 45 см) – творів тибетських та монгольських авторів, тибетською та у старомонгольській графіці, загальною кількістю 47525 аркушів [7, с. 83–84]. Є відомості і про 529 барма з вирізаними рисунками персонажів пантеону, буддійських божеств (*burqan-u köbüg*), різних сюжетів, що також різнилися за розмірами та складністю композицій [7, с. 85]. Друкувалися тільки релігійні тексти, які проходили цензуру. Підтвердженням цьому є примірники, завізовані Дампілом Гомбоевим (Гонбоевим), головним ламою, Бандіта Хамбо бурятів (1877–1895) [10, с. 157]. Дацанські друкарні видали близько 600 творів, згідно назв, зафіксованих у Каталогах видань; загальна кількість друкованих творів станом на 1911 рік сягнула 1696 одиниць [6, с. 75–76].

Наведені рядки стисло репрезентують книжкову спадщину в буддійській традиції, знайомлять із зовнішньою специфікою таких книжок, описують історію їх надходження і знайомлять з особистостями, завдяки яким примірники зібрання виявилися доступними для вивчення.

Література:

1. Антоний (Паканич). Церковно-археологический музей и Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии: история создания и обзор деятельности // Труды КДА. 2012. № 17. С. 13–29.

2. Бодак О. П., Боляк О. С., Булатова С. О. та ін. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах

Институту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Путівник. Київ, 2015. 328 с.

3. Васильева И. Г. К истории Цугольского дацана на Ононе // Orient. 1992. Вып. 1. С. 121–135.

4. Вашкевич В. Ламаиты в Восточной Сибири // Ермакова Т. В. Буддийский мир глазами российских исследований XIX – первой трети XX века. Санкт-Петербург: Наука, 1988. С.29–57.

5. Жамсуева Д. С. Агинский дацан: страницы истории // Мир буддийской культуры. Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2001. С. 35–46.

6. Галданова Г. Р., Герасимова К. М., Дашиев Д. Б. и др. Ламаизм в Бурятии XVIII – начала XX века. Структура и роль культовой системы. Новосибирск: Наука, 1983.

7. Нацов Г.-Д. Материалы по ламаизму в Бурятии. Улан-Удэ, Издательство БНЦ, 1998.

8. Огнева О. Д. Ваджрачхедіка: тибетомовні примірники в установах та приватних колекціях України // Східний світ. 2009. № 2. С. 20–28.

9. Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1897.

10. Успенский В. Л. Цензурные экземпляры бурятских ксилографов на монгольском и тибетском языках в собрании Санкт-Петербургского филиала Института востоковедения РАН // Мир буддийской культуры. Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2001. С. 157–159.

11. Bazarov A., Lobsang N. Catalogue of the Tibetan Script Woodblocks of the «BDE CHEN LHUN GRUB GLING» Monastery of Aginsk in Transbaikalia // Journal of Tibetan and Himalayan Studies. 2017. P. 1–27.

УДК 908

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-74>

Петрова Ю. І.

ORCID: 0000-0002-5130-232X

кандидат філологічних наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ПЕРШІ АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКІ СТАРОДРУКИ У ФОНДАХ БІБЛІОТЕКИ РУМУНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Ключові слова: друкарство, араби-християни, Волощина, Алеппо, Афанасій III Даббас, Бібліотека Румунської академії.

Виникнення друкарень, які вперше використовували арабський шрифт в арабському світі, тісно пов'язане зі співпрацею державних і церковних діячів Дунайських князівств – Волощини і Молдавії – із християнським Сходом. Друкарні з арабським шрифтом, орієнтовані переважно на потреби католицьких місіонерів, з'явилися в Європі вже на поч. XVI ст. Перевагу друкованої книги порівняно з рукописною на Близькому Сході набагато раніше усвідомили представники релігійних меншин Османської імперії – юдеї та християни. Провідні діячі арабо-православного культурного відродження XVII ст. – Антіохійські патріархи Мелетій (Євфимій II) Карма та Макарій III ібн аз-За'ім – робили спроби уніфікації богослужбових книг та шукали можливості їх видання друкарським способом. Однак ініціативи щодо друкарства на Арабському Сході тривалий час стикалися з протидією османської влади, яка не допускала друкування арабським шрифтом. Офіційну заборону друку арабськими літерами було знято лише 1727 р.

З посиленням католицького впливу на Близькому Сході проблема наявності уніфікованих православних друкованих видань постала особливо гостро. У березні 1700 р. колишній патріарх Антіохійський, на той час митрополит Алепський Афанасій III (Даббас), прибувши до двору відомого православного ктитора – господаря Волощини Константіна Бринковяну, звернувся до нього з проханням сприяти друку богослужбових книг для Антіохійської церкви, яка перебувала у скрутному становищі. Арабські літери було виготовлено ігуменом монастиря Снагов Антимом, згодом митрополитом Угроволоським, грузином за походженням (відомий у Православній церкві як священномученик Антим Іверський). Незабаром світ побачили два перші видання з паралельними текстами грецькою та арабською: 1701 р. у монастирі Снагов під Бухарестом було надруковано Служебник, а 1702 р. у Бухаресті – Часослов.

Примірники цих книг зберігаються у відділі рукописів та рідкісних книг Бібліотеки Румунської академії. Служебник (інв. № CRV 130) містить чин трьох літургій (Іоана Золотоустого, Василя Великого та Передосвячених Дарів), вечірні та утрени. До Часослова (інв. № CRV 137), крім молитов добового кола богослужінь, входить Мінологій (Синаксар) на кожен місяць із зазначенням свят, уставних вказівок щодо посту та ін. Деякі тексти в обох книгах наведено лише арабською.

Особливий інтерес становлять передмови в обох виданнях. У кожному з них дві передмови грецькою та арабською авторства Афанасія Даббаса; вони проливають світло на обставини появи арабського друкарства. Перша адресована благодійнику – К. Бринковяну, друга – кліру Антіохійської церкви. В обох книгах міститься також приписка арабською друкаря – Антима, який просить читачів вибачити йому мимовільні помилки та орфографічні похибки, оскільки він не є знавцем арабської.

Повернувшись до Алеппо 1705 р., Афанасій влаштував у митрополітській резиденції першу на Близькому Сході друкарню, в якій використовувався арабський шриффт. Вона проіснувала до 1711 р., і в ній було видано загалом 8 найменувань книг арабською, без паралельних грецьких текстів (за невеликими винятками). Деякі з них було перевидано, і загальна кількість видань алепської друкарні, за даними І. Феодоров, досягла 11 [2, с. 180–195], а за іншими даними – 13 [1, с. 19].

У Бібліотеці Румунської академії зберігаються наступні примірники книг із надрукованих в алепській друкарні А. Даббасом:

– Псалтир 1706 р. (інв. № CRV 154) – перша книга, видана в алепській друкарні; містить 151 псалом і 10 пісень пророків, а також дві передмови, перша з яких написана А. Даббасом і присвячена К. Бринковяну, друга передає слова Даббаса про необхідність просвіти пастви Антіохійської церкви;

– Чотириєвангеліє 1706 р. (інв. № CRV 154 А) – тексти розташовано у традиційному порядку, але поділено не на глави, а на богослужбові уривки (зачала) із зазначенням конкретних недільних і святкових днів, коли вони читаються (Мф – 123 уривки, Мк – 72, Лк – 127, Ін – 78); у передмові зазначено, що текст відредаговано А. Даббасом за грецьким оригіналом;

– Чотириєвангеліє 1708 р. (інв. № CRV 155 А) – 2-е видання, текст відповідає виданню 1706 р. Надруковано коштом гетьмана Івана Мазепа, герб якого розміщено після титульного аркуша у супроводі присвяти грецькою та арабською на честь мецената. Нещодавно світ побачило факсимільне видання примірника Мазепинського Євангелія, знайденого у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [1];

– Октоїх 1711 р. (інв. № CRV 161 А) – містить тексти змінних молитов восьми гласів на кожний день тижня. У передмові вказано, що текст відредаговано А. Даббасом за грецьким оригіналом за участю Антіохійського патріарха Кирила і міститься суворий наказ нічого в ньому не виправляти і не брати під сумнів під загрозою відлучення від Церкви.

В алепських виданнях порівняно з першими двома (волоськими) можна виділити дві мовні особливості:

а) редакторська робота над арабським текстом. За нашими спостереженнями, якщо у передмовах перших двох арабських книг нараховується певна кількість друкарських помилок (15 у Служебнику і 10 у Часослові), то в передмовах алепських видань можна знайти лише по 1–2 друкарські помилки. Це пояснюється відсутністю знавців арабської мови у Волощині, де А. Даббасу довелося одноосібно керувати процесом, тоді як в Алеппо з ним працював колектив співробітників, найвидатнішим із яких був диякон Абдалла Захер – знавець класичної арабської мови і згодом відомий ліванський друкар і перекладач;

б) вишуканий літературний стиль текстів передмов з використанням римованої прози. Якщо передмови до Службника і Часослова укладено особисто А. Даббасом у стилі, близькому до наративного, то передмови алепських видань написано за участю іншого автора (авторів) із поетичним талантом; це переважно похвала і панегирики, які являють собою «плетіння слів» із використанням архаїчної лексики і деяких штучних конструкцій заради рими і вимог арабської літературної традиції тих часів.

Історія арабського, зокрема арабо-християнського друкарства давно викликала інтерес дослідників – передусім у Лівані та в Румунії. Під керівництвом румунської дослідниці Іоани Феодоров – провідного спеціаліста з цієї теми – стартував міжнародний проєкт із комплексного дослідження арабо-християнських книг, надрукованих у XVIII ст., який передбачає пошук і ідентифікацію всіх примірників, укладання каталогу, повний науковий опис книг, а також видання й коментований переклад передмов і післямов, супутніх архівних документів, порівняння різних редакцій богослужбових текстів, аналіз текстологічних особливостей та художнього оформлення книг, укладання глосарія термінів та ін. Дослідження згаданих примірників книг із Бібліотеки Румунської академії становить один із перших кроків у цьому напрямку.

Література:

1. Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює / упор., передм. І. Осташ. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2021. 408 с.

2. Feodorov I. Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohiei. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2016. 399 p.

Резнік І. С.

ORCID: 0000-0002-1781-9296

кандидат історичних наук,

завідувач сектору просвітньої та виставкової роботи

відділу використання інформації документів та комунікацій

*Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
м. Київ, Україна*

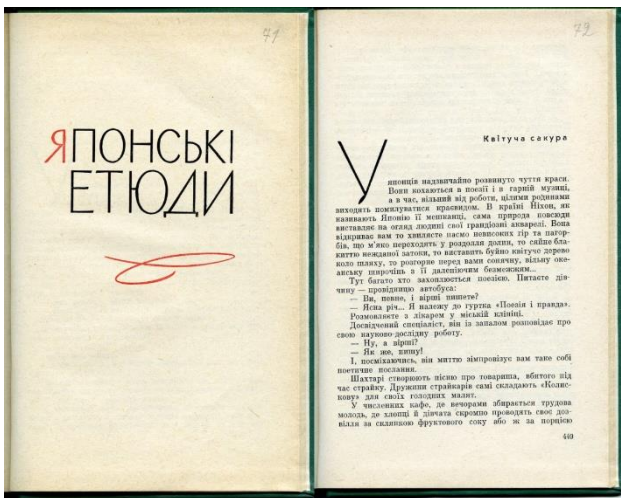
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯПОНІЇ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Ключові слова: ЦДАМЛМ України, Японія, фонд, документ, джерело.

У ЦДАМЛМ України нині зберігається 1434 фонди, які містять понад 316 тис. справ та 1,5 млн архівних документів. 90% наших фондів – особові фонди видатних українських письменників, композиторів, художників, театральних та кіноакторів, мистецтвознавців та інших митців. Також в установі зберігаються понад 100 фондів установ культурно-мистецького профілю: Національної Спілки письменників України, Національної Спілки журналістів України, Національної Спілки художників України, Національної Спілки театральних діячів України, Театру імені Івана Франка, Національної опери України, видавництва «Веселка» і «Дніпро», Української студії телевізійних фільмів «Укртелефільм», редакції журналу «Всесвіт» та ін.

У цих фондах з-поміж інших матеріалів нами було виявлено також чималу кількість архівних документів, що можуть бути джерелами для наукових досліджень історії та культури країн Далекого Сходу, зокрема Китаю, Японії і Південної Кореї. У рамках даної доповіді будуть презентовані найцінніші і найцікавіші документи японських митців та документи українських митців і вчених про Японію.

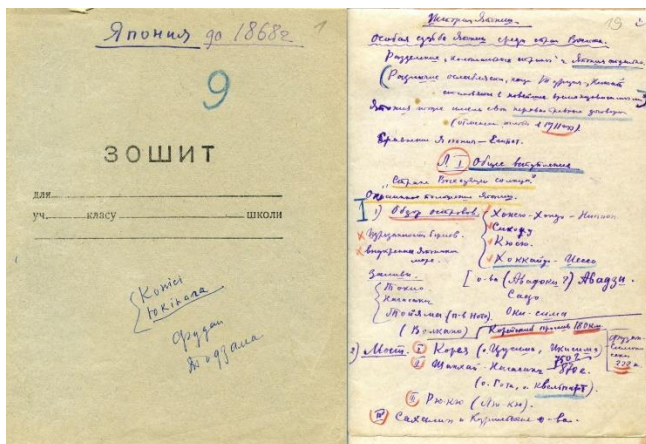
У фонді № 34 Олеся Гончара міститься чорновий варіант 1958 р. його книги нарисів «Японські етюди», виданої у 1961 р. Він кілька разів бував у Японії після Другої світової війни, зустрічався з письменниками та іншими діячами культури. «Ніде так не відчутний вітер майбутнього, як тут, на Японських островах. Люди цієї країни вже діловито й упевнено зазирають у третє тисячоліття. І це – після Хіросіми» – написав він у своєму щоденнику (Гончар О. Щоденники. – Т. 2. – С. 158). Машинописний примірник кінцевого варіанту твору з редакторськими правками зберігається у фонді № 212 «Видавництво «Український письменник»» (ф. 212, оп. 1, од. зб. 667а).

О. Т. Гончар. Нарис «Японські етюди». 1958 р. ЦДАМЛМ України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 290, арк. 71–72.

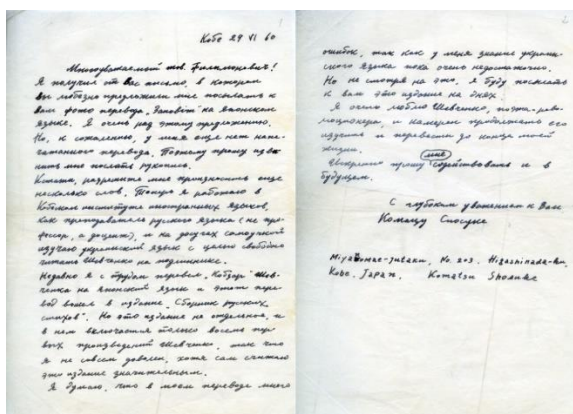
Фонд № 49 українського художника Миколи Глушенка містить 26 кольорових фото його творів, членів родини і осіб, причетних до організації його виставки в Японії у 1972–1973 рр. (ф. 49, оп. 2, од. зб. 22, 26 арк.), а також 10 каталогів Геккасо «Виставка сучасного радянського живопису в Японії» з матеріалами художніх виставок різних років у японських містах Сендай, Саппоро, Осака, Даімару та ін., що відбувались у 1972–1977 рр. (ф. 49, оп. 2, од. зб. 106, 113, 114, 115, 120–125) і на яких, з-поміж робіт інших радянських митців, були представлені й картини Миколи Глушенка.

У фондї № 149 українського історика-сходознавця Андрія Ковалівського (1895–1969) виявлено зошит з рукописним конспектом лекцій «Японія до 1868 р.» (ф. 149, оп. 1, од. зб. 66, б/д). У ньому, серед іншого, описуються географічні і кліматичні умови на японських островах Хонсю, Кюсю, Хоккайдо, Сахалін, основні історичні події від давнини до 1860-х років, особливості землеробства (відсутність домашніх тварин, ручне землеробство, основане на вирощуванні рису). Також подана цікава інформація про автохтонне населення Японії – ескімосів-коропогуро і айнів, а також різні групи прийшлого населення та про хвилі їх переселення з Кореї, Китаю (лоло, мяо та ін.) і територій Південної Азії.

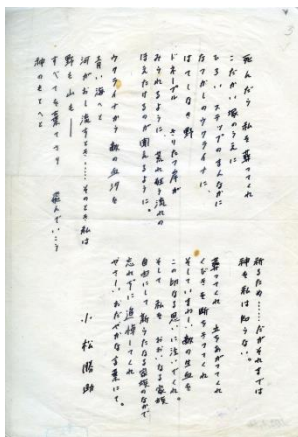

А.П. Ковалівський. Конспект лекцій «Японія до 1868 р.». Б/д. ЦДАМЛМ України, ф. 149, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1, 19.

У фондi № 202 письменника Дмитра Красицького є лист до нього від доцента Кобеського інституту іноземних мов Спосуке Комацу з м. Кобе 1960 р. щодо видання виконаного ним перекладу «Кобзаря» і підготовки перекладу «Заповіту» Тараса Шевченка на японську мову. Вчений викладав в інституті російську мову, а також опанував українську мову для перекладу творів українських класиків з оригіналу.

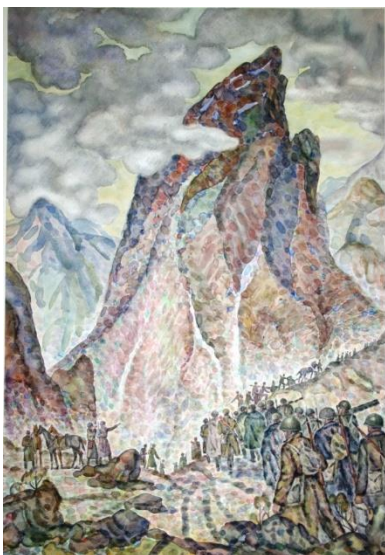
До листа додається рукописний примірник перекладу «Заповіту» японською мовою:

С. Комацо. Переклад японською «Заповіту» Т. Г. Шевченка. 1960 р. ЦДАМЛІМ України, ф. 202, оп. 1, од. зб. 12, арк. 3.

Матеріали щодо міжпарламентських зв'язків УРСР і Японії містяться у фонді № 464 поета Павла Тичини. Зокрема, зберігся текст його виступу на прийомі японської парламентської делегації у Києві у 1955 р., адресованої голові делегації Токутаро Кітамури (ф. 464, оп. 1, од. зб. 10707, арк. 1). У промові було сказано про необхідність нормалізації відносин між країнами після Другої світової війни і пожвавлення економічного і культурного співробітництва. Також у фонді відклалися інші матеріали Павла Тичини про Японію: його виписки 1968 р. про історію і природу Японії (ф. 464, оп. 1, од. зб. 4508, арк. 1–3); довідка від 1955 р. про видавання в УРСР творів японських письменників у 1927–1954 рр. (ф. 464, оп. 1, од. зб. 10688, арк. 1–3); довідка про перебування японської парламентської делегації в УРСР у 1954 р. (ф. 464, оп. 1, од. зб. 10706, арк. 10); стаття Павла Тичини 1945 р. «Слава народу-победителю» про другу радянсько-японську війну (ф. 464, оп. 1, од. зб. 2891, арк. 1–3), а також надісланий до нього вірш поета Віктора Юр'єва «Хіросіма» (ф. 464, оп. 1, од. зб. 10342, вирізка з газети «Дніпро», 1963 р.).

Дійсно, активізація співпраці у сфері літературного перекладу між СРСР і Японією відбулась на початку 1960-х років і набула найбільшого розвитку у 1970-х роках, коли масово почали виходити друком у радянських періодичних виданнях переклади японських творів на українську і російську мову, та почали з'являтися в Японії перші переклади творів українських класиків на японську мову.

О. Г. Кондитеров. «В горах Великий Хінган. 1945 рік». Пап., акв. 1977 р. ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1, од. зб. 205, арк. 1.

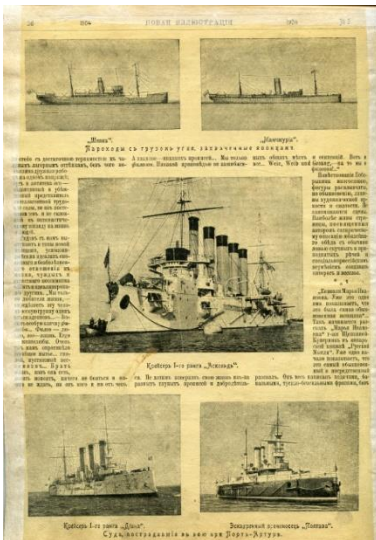
Протистояння між радянськими і японськими військами у ході Манчжурської операції союзників проти Квантунської армії 1945 р. на гірському хребті Великий Хінган на північному сході Китаю змальоване аквареллю у роботі українського графіка Олексія Кондитерова (фонд № 700).

Цінні для істориків відомості про один із найдраматичніших моментів в історії Японії – російсько-японську війну 1904–1905 рр. – віднайдені нами у особових фондах М. П. Трублаїні та Ф. Ф. Нірода.

У фонді № 1354 художника театру Федора Нірода зберігається підбірка газетних публікацій 1904 р. і 1960–1989 рр. про цю війну та про участь у ній графів Ніродів. Зокрема, у газеті «Нива» та журналі «Нова ілюстрація» вміщено низку статей про причини війни і перебіг бойових дій з фото їх учасників. Статті майорять світлинами відправки російських солдатів на бойових кораблів на війну, фотографіями портових міст Китаю, де точилися бойові дії.

У фонді № 756 письменника Миколи Трублаїні є детальний конспект доповіді про війну між Російською імперією і Японією, у якій доволі об'єктивно висвітлені передумови і витоки конфлікту (давні суперечки між країнами за переділ сфер впливу на територіях Кореї і Манчжурії), причини, початок і хід війни, а також її наслідки для російського самодержавства. Фонд поета і перекладача № 1181 Олексі Новицького

містить його машинописний переклад на українську з рукописними правками вірша Касуко Ямадо «Червоний коник».

Ф. 1354, оп. 1, од. зб. 176, арк. 2. «Нива», 1904 р. Там же, арк. 8. «Нова ілюстрація», 1904 р.

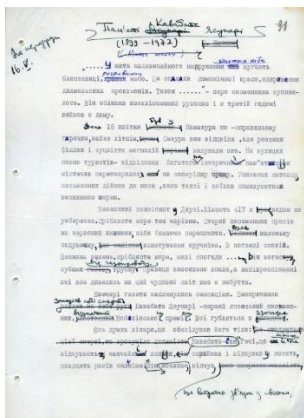
Листи різних установ та організацій до перекладача Івана Дзюби на наукову тематику, що стосуються Японії, відклалися у його особовому фонді № 1242 у матеріалах про організацію наукових конференцій і діяльність Товариства культурних зв'язків з українцями закордоном (ф. 1242, оп. 1, од. зб. 141–143, 145).

У фондах організацій, які є фондоутворювачами ЦДАМЛМ України, відклалися низка перекладів творів японської літератури різних жанрів на українську мову, а також літературознавчі і біографічні статті про відомих японських письменників.

Зокрема, у фонді № 806 «Редакція літературно-мистецького та громадсько-політичного журналу іноземної літератури «Всесвіт»» зберігаються стаття «Життя і смерть Юкіо Місімі» (про життя і творчість молодого японського прозаїка і драматурга, чие справжнє ім'я Кімітаке Хіраока (1925–1970) (ф. 806, оп. 1, од. зб. 1850, 1970 р.), стаття Бориса Яценка «Пам'яті Кавабата Ясунарі (1899–1972)» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 511, 1972 р.) та літературознавча розвідка поета і перекладача Геннадія Туркова про танки Ісікави Такубоку (ф. 806, оп. 1, од. зб. 443, 1970-ті рр.). Танка або «Коротка пісня» – п'ятивірш, що складається із чергування

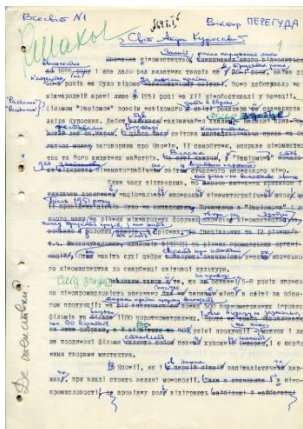
п'яти– та семискладових рядків, піджанр японської поезії, що виник у VIII ст. та набув найбільшого розквіту у IX–X ст., ставши класичною строфічною формою.

Феномен японського кіномистецтва висвітлений у статті Віктора Перегуди «Світ Акіро Куросави» (ф. 806, оп. 2, од. зб. 151, 1970 р.)

**Б. Яценко «Пам'яті
Кавабата Ясунарі».**

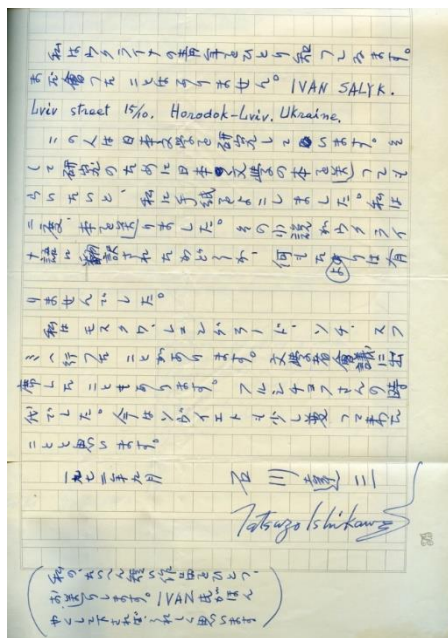
Ф. 806, оп. 1, од. зб. 511, 1972 р.

**В. Перегуда
«Світ Акіро Куросави».**

Ф. 806, оп. 2, од. зб. 151, 1970 р.

У цьому ж фонді містяться японські прозові твори – оригінал рукопису японською мовою оповідання Тацудзо Ісікаві «Штрих людської природи» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 377, арк. 143, 1972) та переклади українською та російською оповідань Кавабата Ясунарі «Подяка» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 282, пер. Івана Дзюби, 1970 р.); Рюноске Акутагава «Павутинка», «Жаби», «Три скарби» (ф. 806, оп. 2, од. зб. 115, арк. 1–5, пер. Івана Дзюби, 1970 р.); Оонісі Акахіто «Панихида по Человечеству» (ф. 806, оп. 2, од. зб. 637, пер. Галини Дуткіної і Володимира Сулими, 1978 р.), а також переклади відомих романів Місіма Юкіо «Сповідь Маски» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 1848, пер. Ігоря Дубинського, 1991 р.) та Кобо Абе «Людина-коробка» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 833, пер. Івана Дзюби, 1975 р.).

Т. Ісікава. «Штрих людської натури». 1972 р. Ф. 806, оп. 1, од. зб. 377, арк. 143.

У фонді № 806 також представлені визначні зразки японської поезії: хокку Тацудзо Фурусави (ф. 806, оп. 1, од. зб. 377, арк. 146); танки Ісікави Такубоку (ф. 806, оп. 1, од. зб. 443, пер. Геннадія Туркова, 1977 р.); ліричні вірші у перекладі Геннадія Туркова – 806_1_568_1 вірш Іторію Андо «Кохання» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 568, 1973 р.), 806_1_572_1 Koiti Кіхара «Звідки, де, куди?» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 572, 1973), 806_1_588_1 Сьютаро Танігава «Печаль» і «Поцілунок» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 588, 589), поезії Ісікава Такубоку з циклу «Дим» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 1125, 1977 р.). У перекладі мовознавця Мирона Федоришина на сторінках журналу «Всесвіт» були опубліковані вірші зі збірки Ісікава Такубоку «Жменя піску» (ф. 806, оп. 1, од. зб. 1643, 1986 р.). Дві невеликі збірки танок «Жменя піску» (1910) і «Сумна іграшка» (1912) принесли автору світову славу.

У процесі
Рикосе Якутагава

ПАВУТИНКА

Одного ^{рачу} дня святий Будда змінив"я походжав берегом озера
Лотосів. Білошкіпкі, як перлина, ^{з золотистими плямками} квіти на воді ~~із світлих~~ ^{як сонечко} ~~як сонечко~~
~~тільки тільки~~ ^{незастановно} ширли ~~невертати~~ ^{невертати} незмовимо приємні ^{нахилі}.

У раю був ранок.

Будда пройшов понад озером, ^{зупинився} ~~холодним~~ і крізь листя лото-
сів, що ~~закривало~~ ^{закривало} поверхню води, подивився вниз. Під озером було
пекло, ~~якому~~ ^{якому} крізь провору, як кришталь, тонули води, ~~якщо~~ ^{якщо} в озе-
розкопі, якою ~~протікала~~ ^{протікала} ріка Сандзунікава й Шіклясті гори. Погляд
Будди привернув чоловік на ім'я Кандата, що разом з ~~іншими~~ ^{іншими} ~~братів~~
ками, ~~яких~~ ^{яких} ~~він~~ ^{він} ~~хитав~~ ^{хитав} в печлі. Той Кандата, великий дико-
дія, за хитти ~~обіймав~~ ^{обіймав} жидів, підпалявав їхні оселі й учиняв ~~чи~~ ^{важкі}
інших злочинів. А добро зробив лише один раз. Якось, ~~на~~ ^{на} ~~під~~ ^{під} ~~го~~ ^{го} гус-
ти у ~~пору~~ ^{пору}, він побачив, ~~як~~ ^{як} ~~через~~ ^{через} ~~стежку~~ ^{стежку} ~~поза~~ ^{поза} павучок. Кандата
підняв ~~своє~~ ^{своє} ногу, ~~розлучив~~ ^{розлучив} його ~~розлучити~~ ^{розлучити}, та зраз подумав:
"Ні, не треба. Хоч воно й мале, але теж, ~~напевно~~ ^{напевно}, хоче хити. ~~Тож~~
Шкода безпричинно викорчувати йому віку".

Споглядаючи пекло, Будда згадав, як Кандата ~~врятував~~ ^{врятував} ~~жидів~~
паву~~чка~~ ^{чка}, й вирішив віддячити йому за добро - ~~врятувати~~ ^{врятувати} ~~його~~
відбутися з печли. На частя, поблизу над зеленим, як малахіт, лист-
тя лотосів ~~райських~~ ^{райських} павук ~~чоловік~~ ^{чоловік} своєю чарівною сріблястою нитку. Будда
взяв павутинку і ~~підняв~~ ^{підняв} ~~її~~ ^{її} ~~нижній~~ ^{нижній} ~~кінчик~~ ^{кінчик}, ~~підняв~~ ^{підняв} ~~її~~ ^{її} ~~кінчик~~ ^{кінчик}
та відлетів далеко вниз, до самого печла.

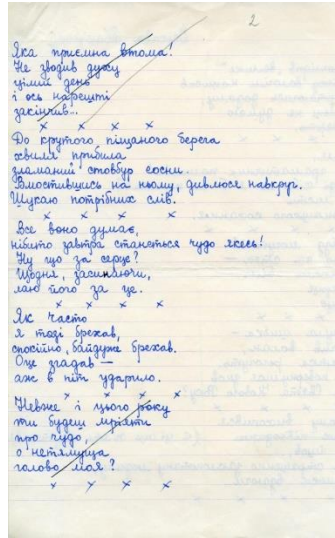
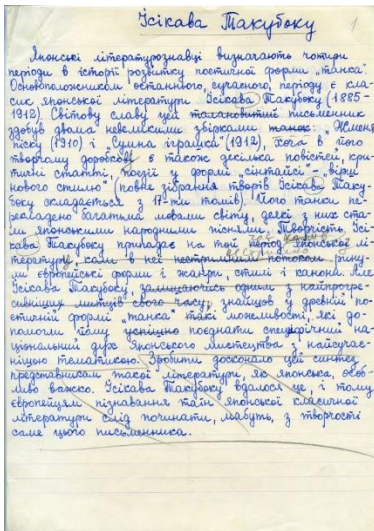
II

~~Тоді~~ ^{Тоді} на дні печла, у Кривавому озері борювався Кандата. ~~Тоді~~

I/ У буддистській релігії ріка, через яку переправляються на той світ душі померлих.

Р. Якутагава. «Павутинка». 1970 р. Ф. 806, оп. 2, од. зб. 115, арк. 1.

Фонд № 590 «Національна Спілка письменників України» містить низку документів про візити японських письменників до України та співпрацю перекладачів обох країн у сфері літературного перекладу. Це, зокрема, план перебування японських письменників Юкісіко Кенекі, Кен Кенекі, Кіросі Кушура і Мінесука Йокота в Києві у 1962 р. (ф. 590, оп. 1, од. зб. 453, арк. 37–43); довідка про перебування в Україні японських перекладачів у 1965 р. (ф. 590, оп. 1, од. зб. 615, арк. 3) та клопотання СПУ надати можливість побувати в Києві професору Комоцу Сеске для перекладу творів Тараса Шевченка на японську мову (ф. 590, оп. 1, од. зб. 716, арк. 253, 1968 р.).

І. Такубоку. Танки у пер. Г. Туркова. 1977 р. Ф. 806, оп. 1, од. зб. 443.

У фонді № 667 «Державне спеціалізоване видавництво дитячої літератури «Веселка»» вміщена підбірка японських народних казок (ф. 667, оп. 1, од. зб. 434, 112 арк.), що публікувались у дитячих виданнях 1970–х років. Казки є цінним джерелом до вивчення менталітету і традицій кожного народу.

У фонді № 730 «Державне спеціалізоване видавництво художньої літератури «Дніпро»» відклався лише один твір японської літератури – історичний роман відомого прозаїка Теру Такакура «Води Хаконе» (ф. 730, оп. 2, од. зб. 1178–1179). Оригінальна назва роману – «Хаконе есуї», твір написаний у 1951 р. і перекладений російською і українською мовами у 1954 р. У ньому відтворена картина спорудження у XVII ст. підземного зрошувального каналу у горах Хаконе в Японії, що на той час було важливим і надскладним будівельним проектом.

У невеликій кількості у фондах установ ЦДАМЛМ України також представлені джерела до вивчення культурного взаємообміну України і Японії в сфері театрального і музичного мистецтва. Зокрема, у фонді № 616 Національної Спілки театральних діячів України є фотографії перебування японських акторів театру в Україні у 1973 р., а у фонді № 664 Національної заслуженої капели бандуристів України імені Г. Майбороди зберігаються Репертуарні плани концертної діяльності, програми, афіші, буклети, довідки, звіти про гастрольну діяльність колективу,

виступи капели бандуристів на фестивалях мистецтв за рубежем: Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Японії (1954, 1958, 1969 рр.).

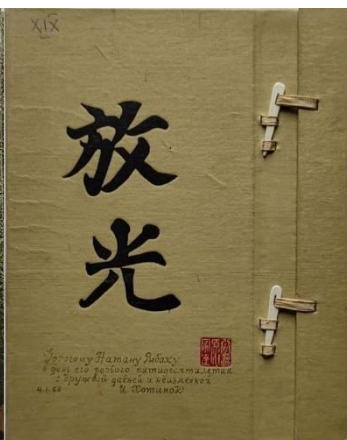
Бібліотечна колекція ЦДАМЛМ України, що нині налічує понад 112 тис. книг і 80 тис. номерів журналів і газет XIX–XX ст., також містить десятки друкованих видань на японську тематику.

По-перше, це ілюстровані збірки японських казок, видані у 1930–1960-х роках Державним видавництвом художньої літератури у Москві, Державним видавництвом дитячої літератури у Ленінграді (нині Санкт-Петербург), харківському видавництві «Рух» та ін.: «Японські казки. Обробка для дітей Н. Ходза» (1958 р.), «Японські казки» (1956 р.), «Японська лірика феудальної доби» (1931) тощо.

Ще одним цікавим друкованим виданням є подарована письменнику Натану Рыбаку на 50-річчя у 1963 р. збірка репродукцій під назвою німецькою мовою «Рання японська гравюра в дереві» з дарчим написом від графіка і гравера Ісаака Хотінка, що входить до складу книжкової колекції № 19.

По-друге, у ЦДАМЛМ України під № 31 зберігається унікальна бібліотечна колекція поштових листівок кінця XIX – першої третини XX ст. з країн Далекого Сходу (Китаю, Японії, Південної Кореї). Серед них знаходимо кольорові листівки з видами японських міст Нагасаки, Кобе, Йокогама та пам'яток природи – гір біля м. Кірісіма на о. Кюсю, аквапарку Нішіяма біля м. Нагасаки та ін.

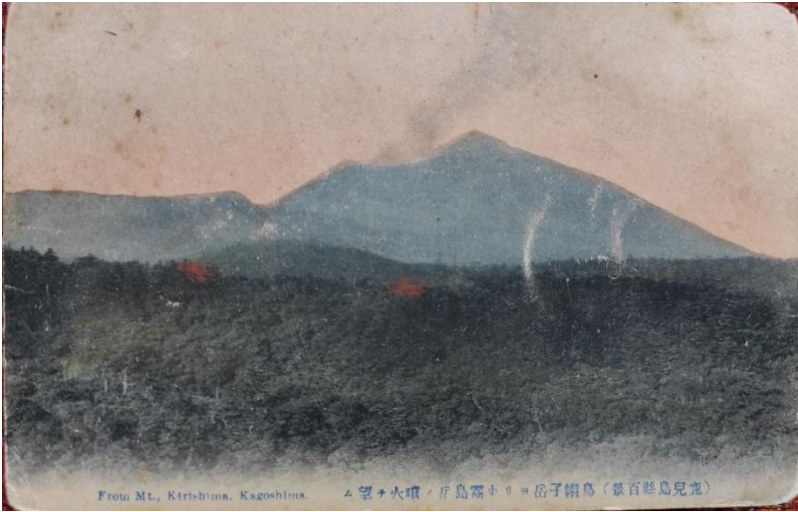

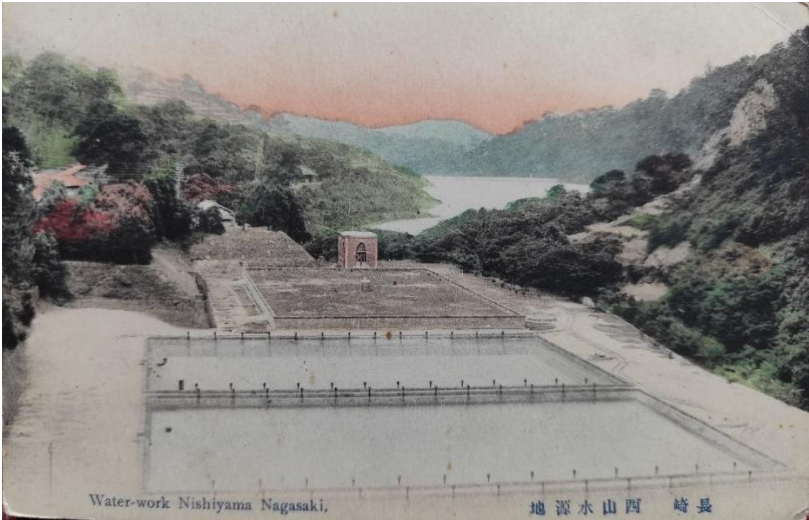

From Mt., Kirishima, Kagoshima. △望ヶ火噴ノ丘島霧中ノ岳子細島(最百群島兒遊)

Water-work Nishiyama Nagasaki,

地源水山西崎長

Ці поштівки є цінними зображальними джерелами, які відтворюють традиційний уклад Японії початку ХХ ст., розкривають особливості побуту, одягу, повсякденного життя японців, надають достовірні дані про клімат, рельєф японських островів та особливості архітектури міст.

Таким чином, можна стверджувати, що у фондах ЦДАМЛМ України зберігається значна кількість цінних архівних першоджерел різних видів, у яких відображені набутки японських митців, що творили у різних жанрах мистецтва впродовж 1930–1990-х років. Досить детально висвітлені також і українсько-японські культурно-мистецькі взаємообміни та взаємозв'язки. Представлені документи яскраво ілюструють початок по-жвавлення зв'язків між Радянським Союзом, у складі якого перебувала Україна, та Японією після Другої Світової війни. Відновлення контактів між двома країнами сприяло появі низки культурних взаємообмінів, поновлення творчого діалогу між українськими та японськими митцями, культурних зв'язків між творчими спілками, мистецькими осередками, колективами. Особливо це стосується сфери літературного перекладу. Запрошуємо дослідників та поціновувачів японської культури до ознайомлення зі складом фондів, описами та іншим інформаційно-довідковим апаратом на вебсайті ЦДАМЛМ України <https://csamm.archives.gov.ua/> та на інформаційному ресурсі «Комплексна система інформатизації ЦДАМЛМ України» <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/>.

UDC 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-76>

Tarasenko M. O.

ORCID: 0000-0001-6779-2258

Doctor of Historical Sciences,

Senior Fellow Leading Researcher at the Department of Near and Middle East

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine,

Guest Researcher at the Faculty of Asian and Middle Eastern Studies

University of Oxford

Oxford, Great Britain

SHABTI OF HOR-(EM-)AKHET FROM THE COLLECTION OF ODESA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE NAS OF UKRAINE (INV. NO. 52908)

Key words: Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine, Egyptian collection, shabti, Hor-(em-)akhmet, OAM 52908.

The subject of the report is the shabti of Hor-(em-)akhmet (ḥr-(m)-Axt)¹, son of Ta-sherit-(net-ta-)jikhmet (&A-Srit-(nit-tA)-iH.t)², Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences (OAM), inv. no. 52908 (old inv. no.: 564)³ (**fig. 1**). The object could be dated to the 30th Dynasty. The Egyptian provenance of this artifact is unknown, but probably it originated from Saqqara (necropolis of Memphis); ex Odesa Society of History and Antiquities Museum.

This is a mummiform shabti made of green glazed faience (height – 16 cm; typology by Schneider: Cl. XIA6; W36; H5; I8; B22; Tp3b). The arms are crossed on the chest (right over left). In the right hand is a hoe; in the left is a pick. A basket is shown behind the left shoulder. The face is oval, with a well-defined shape; eyes, eyebrows and ears are highlighted; tripartite wig, not painted, drawn with the embossed stripes; without headband; with a braided beard. The hieroglyphic (cursive) inscription with the shorted text of Chapter 6 of the *Book of the Dead* is placed in five horizontal lines on the front side of the shabti. At the back below the wig there is a dorsal pillar that does not contain an inscription. The statuette has a pedestal.

¹ See 9, I, S. 247.17. Cf. also: 10, p. 67.

² See 9, I, S. 370.3; cf. S. 119.10 (PA-Srj-n-tA-iH.t). See also: 7, p. 73.

³ Bibliography: 4, c. 77 (100); 2, C. 61–62 (564); 5, p. 107 (VIIA-177); pl. 127; 1, кат. 48; 3, c. 92 (6), мал. 6.

Fig. 1. Shabti of Hor-(em-)akhet, OAM inv. no. 52908

(© OAM; photo by author)

Due to the cursive nature of the inscription, reading the name and genealogical data of the owner is complicated. B. Turayev did not give its reading, indicating that it was «unbridled» [4, p. 77 (100)]. S. Donich also notes that it is difficult to read the name, and offers «A... teten-mtw(?)»-a, and for the mother – «Khardet-pert» (?), or £rdt... .tn [2, p. 61–62 (564)]. O. Berlev understands the name on the shabti as «Hor» (jr), and the mother's name as |A-Srjt-(njt-)PtH [5, p. 107 (177)]. The researcher also finds the title of the owner in the first line: it-nTr n jrW – «god's father of Horus», although he makes a note: «Uncertain. aA prjw «Elder of the Houses» might be read, unless it is the epithet of Horus» [5, p. 77, fn. a)]. However, in my opinion it would be more correct to read the name of the owner of shabti as jr(-m)-Axt, and his mother as &A-Srit-(nit-tA)-iH.t. There is confusion in the spelling of the mother's name (the constituent parts of the name are changed in places) and mc («born (to)») is written in the middle of the name. Perhaps this happened because the scribe who copied it into the inscription made a mistake due to

the incomprehensibility of the original⁴. The inscription of any title of the owner on the statuette was not found.

Text on the shabti OAM inv. no. 52908:

¹ cHD Wcir ꝓr-(m-)Axt mc (n) ꝓA-Srit-iH.t⁵ (?)⁶ ² r ir.t kA.t nb.(t) ir im m xr.t nTr ist Hw₃ sDb im m s r xrt.t=f mꝓk swt kA=tn ip.tw=tn ⁵ r nw nb ir.t im r t

«¹ The illuminated one, the Osiris Hor-(em-)akhet, Ikhet-ta– born (to) – sherit (the correct form: «born (to) Ta-sherit-(net-ta-)ikhhet» – MT) (?) ² As for to do all works that are to be done in the Necropolis – now indeed obstacles are implanted ³ therewith – as a man at his duties, «here we are,» you shall say when you are counted of ⁵ at any time to serve there».

There are not so many so parallels for this shabtis preserved in the world museums. At the moment, only two are known to me: Paris Louvre AF 13874 (BN 928)⁷ [8, p. 103–104 (129)]; AF 13910 (BN 899)⁸ [8, p. 103–104 (130)]. These shabtis come from the former collection of the famous antiquarian and collector Count Anne Claude Philippe de Caylus (1692–1765) [6, p. 109–110], which later became a part of the collection of the National Library of France [8, p. 103]. The shabtis are of two different types: AF 13874 measures

⁴ I am grateful to *Glenn Janes* (Manchester) for discussion on the reading of the names on this shabti.

⁵ It is written: IH.t-tA– mc -Srit, that is, the signs of the constituent parts of the name are written in reverse order for unclear reasons, and the formula mc (n) («born (to)») is written in the middle of the name.

⁶ The end of the inscription in the line is unclear.

⁷ <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010339698>.

⁸ <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010339699>.

15.4 cm, the text of the *Book of the Dead* Chapter 6 is given in eight horizontal lines, the shabti is of good quality and contains the owner's titles (it-nTr, sm, wab Hwwt inb-(HD)). AF 13910 measures 10.22 cm, the text with part of the titles (it-nTr, sm), the names of the owner and his mother are given in a vertical column on the front of shabti. The Odesa shabti of Hor-(em)-Jahet represents the third type, unknown before: size 16 cm with an inscription in five horizontal lines (without titles of the owner), while the quality is much worse, and the hieroglyphs are cursive⁹.

Literature:

1. Берлев О.Д., Доконт Н.Г. Каталог памятников Древнего Египта Одесского археологического Музея АН УССР. Одесса, 1983. – Рукопис РА НФ ОАМ, б/н.

2. Донич С.В. Каталог египетских памятников Одесского Историко-археологического Музея. Одесса, 1941. – Рукопис РА НФ ОАМ № 59430.

3. Тарасенко М.О. 6-та глава давньоєгипетської Книги мертвих: текст і віньетки за «Фіванською редакцією» // Сходознавство. 2017. № 77. С. 88–127.

4. Тураев Б.А. Описание Египетского отдела музея Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // Записки Одесского Общества истории и древностей. 1912. Т. 30. С. 72–90.

5. Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / Orbis Biblicus et Orientalis. T. 17. Freiburg and Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. 328 p.; 208 pl.

6. Bierbrier M. L. Who was who in Egyptology. 4th Ed. London: The Egypt Exploration Society, 2012. 600 p.

7. de Meulenaere H. Notes d'onomastique tardive (deuxième série) ?? Revue d'Égyptologie. 1960. T. 12. P. 67–74.

8. Laurent V. Antiquités égyptiennes. Inventaire des collections du Musée des Beaux-Arts de Dijon. Dijon : Musée des Beaux-Arts de Dijon, 1997. 328 p.

9. Ranke H. Die ägyptischen Personennamen. Bd. I–III. Glückstadt : Verlag von J.J. Augustin, 1935.

10. Zadok R. On some Egyptians in first-millennium Mesopotamia // Göttinger Miscellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion. 1977. Hft. 26. S. 63–68.

⁹ For other burial inventory and evidence for a Memphis origin, see: 8, p. 104.

УДК 2.9.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-77>

Фінін Г. І.

ORCID: 0000-0000-0000-0000

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради

м. Харків, Україна

Карпенко А. М.

ORCID: 0000-0000-0000-0000

здобувач освіти V курсу

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради

м. Харків, Україна

МЕЧЕТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: іслам, мечеть, Україна, Близький Схід.

У різні часи людям більшості суспільств та об'єднань, в залежності від їхнього географічного місця проживання, були притаманні певні вірування та культу. Населення Близького Сходу внаслідок арабських завоювань здебільшого сповідувало іслам, місцем для поклоніння Всевишньому у якому служила мечеть. Впродовж століть через низку соціо-політичних чинників відбувалися міграції мусульманського населення і його контакти з автохтонними мешканцями, що мало відбиток на культурному житті. У нашому випадку розглянемо культурну взаємодію мусульманського населення певних територій з українською місцевою самобутністю.

Назва «мечеть» є запозиченням з класичної арабської мови, в якій воно має вигляд «масджид» і означає буквально «місце для поклоніння і молитви», утворене від дієслова «саджада» («поклонитися, бити колони, падати ниц, молитися, служити Богові») [1, с. 22]. Це слово вказує на місце, де вірянин може поклонитися Богові під час молитви і не припускає нічого, окрім ритуально чистого простору. Мечеть є будівлею, що стоїть окремо, з куполом-гамбізом, іноді вона має внутрішній двір (наприклад, мечеть Аль-Харам у Мекці). Як флігель до мечеті додаються вежі-мінарети числом від одного до дев'яти (кількість мінаретів має бути менше, ніж у мечеті Аль-Харам). Молитовний зал позбавлений зображень, але на стінах можуть бути написані рядки з Корану арабською

мовою. Стіна, звернена до Мекки, відмічена порожньою нішею – міхрабом. Праворуч від міхрабу розташована кафедра-мінбар, з якої проповідник (імам) читає проповіді віруючим під час п'ятничної молитви. При мечетях іноді працюють школи-медресе [2, с. 24].

Під час поширення ісламу на нові землі для потреб віруючих не лише будувались нові місця поклоніння, але й пристосовувались вже існуючі, переважно християнські храми. В Україні налічується понад 160 мечетей і молитовних будинків, а ще – 90 мусульманських недільних шкіл і 7 духовних ВНЗ. Близько десяти мечетей є пам'ятками архітектури. Розглянемо найвідоміші з них [3, с. 267].

1. *Мечеть хана Узбека у Сімферополі.* Цьогоріч виповнилося 700 років найстарішій в Україні діючій культовій споруді мусульман – мечеті хана Узбека, яка розташована у Сімферополі. Її побудував правитель Золотої Орди хан Узбек 1314 року. Через деякий час поруч було відкрито і вище духовне училище, де готували мулл, кадіїв, мусульманських богословів. Згодом мечеть зазнала руйнувань. Вдалося відновити лише частину храму, а медресе (приміщення, де проживали учні) досі лежить у руїнах [3, с. 272].

2. *Джума-Джамі – головна мечеть Євпаторії.* Ще один духовний осередок мусульман знаходиться у Євпаторії. Джума-Джамі, або Хан-Джамі, розташувалася неподалік міської набережної. Названа на честь засновника – хана Девлета I Герая. Будівництво мечеті велось у 1552–1564 рр. Історики стверджують, що саме тут оповістили про отримання з Константинополя (Стамбула) право на Кримське ханство. На території мечеті зберігся некрополь з мармуровими надгробками турецьких воєначальників, які брали участь у Кримській війні. Центральний зал мечеті – дворівневий. За даними істориків, саме тут відбувався обряд посвячення у кримські хани. Після процедури новоспечений хан підписував акт і залишав його на зберігання в мечеті. Потім правитель виходив до своїх підданих і вирушав до Бахчисарая. Деякі дослідники вважають, що саме тут довгий час зберігався унікальний Коран XV століття. Він був дарований мечеті самим Девлет I Гераєм. Наразі дорогоцінний рукопис втрачено [3, с. 271–272].

3. *Харківська соборна мечеть.* Харківська соборна мечеть була побудована 1906 року. У 1936 р. радянська влада її повністю зруйнувала, але в 2006 р. вона була відновлена. Уже наприкінці XIX століття в Харкові проживала досить міцна мусульманська громада, тому що в місті влаштувався татаро-башкирський кінний загін. Відкриття мечеті відбулося напередодні місяця рамазан, але пізніше радянська влада знесла її дощенту, аргументувавши це благоустроєм русла річки. Решту споруди перетворили в житлові будинки. Перші зміни почалися в 1991 році, коли в Харкові зареєстрували Статут громади мусульман. У 1999 році

почалися відновлювальні роботи, а 2000 р. вирито новий котлован. Колишня будівля слугувала блискавичником, а стеля з мінаретом були цільними залізобетонними – це зберегли і в новому проекті. Утім, з'явився ще один мінарет [3, с. 265].

4. *Мечеть Ар-Рахма в Києві*. В Києві здавна проживали представники різних культур та релігій, у т.ч. мусульмани. Тільки за офіційними даними, у 1897 році їх у столиці проживало 1789 осіб. Нажаль, досить довго окремої великої мечеті у мусульман Києва не було: в той час вони збиралися лише у невеликих молитовних будинках. Першим молитовним домом вважається будинок, який відкрили на Подолі 1897 року. Знаходився він на вулиці Мирна, 5. Дерев'яний будинок, де проходили молитви, до наших часів не зберігся. Сьогодні одна із найбільш помітних мечетей України – Ар-Рахма у Києві – перша, яку збудували у столиці. Разом із мінаретом, медресе і навчальним корпусом вона належить до Ісламського комплексу. Назва мечеті у перекладі означає «милосердя». Збудована протягом 1996–2011 років, мечеть знаходиться на схилі гори Щекавиця на Татарці. До слова, помітити мечеть «з вулиці» не так просто: потрібно піднятися на схили, і лише тоді відкриється як мальовничий вид на Київ, так і на саму мечеть. У 2000 році на куполі нової мечеті встановили півмісяць, і з того дня храм відчинив свої двері для вірян. Сьогодні мечеть Ар-Рахма може одночасно приймати близько трьох тисяч віруючих [3, с. 273].

5. *Полтавська міська мечеть*. Ще одна культова споруда ісламу знаходиться в Полтаві. Мечеть відкрито у 2000 р. Тут віряни мають змогу відвідувати храм, вивчати арабську мову, читати Коран, а також проводити весільні церемонії за всіма канонами мусульманських традицій [1, с. 23].

Література:

1. Захеди Ш. Канонические истоки мечетей как специфических сооружений // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2014. Вип. 35. С. 21–25.
2. Жовква О. І. Змістоформи мечеті та закономірності формування на сучасному етапі розвитку сакральної архітектури. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Архітектура». 2015. № 816. С. 22–27.
3. Куцевич В. В. Архітектура мусульманських мечетей в Україні // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2022. Вип. 62. С. 264–277.

СЕКЦІЯ ІХ. РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ НАРОДІВ СХОДУ

УДК 141

DOI href="https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-78">https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-78

Борділовська О. А.

ORCID: 0000-0003-1925-8661

кандидат історичних наук, доктор політичних наук,

провідний науковий співробітник

Національний інститут стратегічних досліджень

м. Київ, Україна

МОТИВАЦІЙНІ ПОЕЗІЇ МУХАММАДА ІКБАЛА

Ключові слова: Мухаммад Ікбал, поезія.

Серед багатьох інших поетів Сходу доктор М. Ікбал відомий передусім широким спектром тематики своїх поетичних творів і найбільш прославився своїми мотиваційними поезіями. Вони містять широке коло світоглядних питань, але майже завжди зосереджені на перемозі добра над злом та позитивному підході до буття. Поезії М. Ікбала, які містять життєві настанови і мотивують до активного шляху, є предметом досліджень автора. У світі мови й літератури урду Ікбал був однією з найважливіших фігур, але його внесок в поезію та релігійно-філософську думку усього мусульманського світу є настільки значним, що в літературній традиції його прийнято називати *Шаїр-е-Машир*, «Поет Сходу».

9 листопада на рівні державного свята в Пакистані відзначають День народження Мухаммада Ікбала (1877–1938 рр.) – філософа, поета і вченого, адвоката-практика, видатного політичного діяча Британської Індії. Цей день є святом для усіх його прихильників у Південній Азії, в Індії зокрема, а також в Ірані та Афганістані, але для пакистанців все ж він має особливе значення. Річ у тім, що саме М. Ікбал стояв у витоків «кідеї Пакистану» – держави мусульман Південної Азії, хоча й не дожив до її втілення в життя.

Його життєвий шлях надихав сучасників і продовжує надихати послідовників на активне й позитивне ставлення до всесвіту, любові до Бога і до ближніх. Тема заклику до соціальних та духовних змін у суспільстві, в першу чергу – серед мусульман субконтиненту, зайняла у його поезії важливе місце. Він жив і творив у Британській Індії, що була колонією, але рух до свободи вже формувався, Ікбал став невідомою частиною

цього руху. М. Ікбал писав свої вірші на урду та фарсі, а публіцистичну прозу – англійською мовою.

Особливим було ставлення Ікбала до Кашміру – землі його предків. Родина поета походить з пандітів Кашміру, брахманів клану Сапру, які прийняли іслам. Згодом, після вторгнення в середині 19 століття сикхів, вони переселилися до Панджабу, де в м. Сіалкот і народився Мухаммад. Закінчив коледж в Сіалкоті, далі вчився у відомому Урядовому коледжі Лахора – одному з найстаріших університетів Індії (тепер в Пакистані). Отримав диплом бакалавра мистецтв з філософії, англійської та арабської мов у 1897 році, а через 2 роки – ступінь магістра у тому ж університеті. Як було прийнято в ті часи, прийняв пропозицію поїхати до Великобританії, де й продовжив освіту в Трінті-коледжі Кембріджського університету, вивчав юриспруденцію. Тоді ж став відданим членом партії Мусульманська Ліга.

Пробув в Європі з 1905 по 1908 рік, окрім Лондона вчився філософії в Мюнхенському університеті Людвіга Максиміліана, познайомився з працями Гьоте, Гейне і Ніцше. Захистив дисертацію на тему «Розвиток метафізики в Персії» у 1908 році та, отримавши ступінь доктора філософії, повернувся до Лахора. І хоча у 1922 році отримав від короля Георга титул «сер» за свою службу, набагато більше його цікавили філософія та поезія. Він рано почав писати вірші і найперше надихався поезіями великих східних майстрів слова – Румі і Гафіза. В Європі ознайомився з творчістю І. Ф. Гьоте (читав його в оригіналі), літературознавці вважають вплив німецького генія відчутним в поезіях Ікбала. Більш того, є в нього вірш «Джалал-е-Гьоте» про бесіду в раю Джалалуддіна Румі і Гьоте, під час якої Гьоте роз'яснює Румі сутність свого твору про доктора Фауста.

М. Ікбал – поет-суфій, тобто відданий Богу і людям служитель Істини, вплив великого поета-містика Дж. Румі на Ікбала був найбільшим, це відчувається майже у всіх поезіях Ікбала, де любов до Бога починається з любові до ближнього. Саме тому так багато в його творах критики Заходу – за матеріалізм, втрату духовності та відхід від віри. У той же час він закликає віруючих не бути пасивними, не тільки просити допомоги в Бога, а спочатку спробувати самостійно подолати виклики і страждання.

*Про допомогу ми Всевишнього благаєм і часто-густо зовсім забуваєм,
Що перш ніж в Бога щось молить, зусиль докласти самі маєм!*

Творчість М. Ікбала – це спадок усієї східної цивілізації, як би за нього «не боролись» індійці і пакистанці та навіть іранці (адже більшість поезій Ікбала написана на урду та фарсі), а для того щоб ознайомити з нею читача на Заході потрібні переклади його творів. Автор робить спроби такого перекладу українською мовою. В Україні його творчість фактично не досліджена, є лише поодинокі переклади окремих поезій, проте величезна спадщина Мухаммада Ікбала чекає на ґрунтовний аналіз.

Гнатюк Я. С.

ORCID: 0000-0003-1340-1922

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника

м. Івано-Франківськ, Україна

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАТИВНА ФІЛОСОФІЯ: ДИЗ'ЮНКТИВНИЙ СИНТЕЗ СХОДУ І ЗАХОДУ

Ключові слова: комунікація, комунікативна філософія, Схід, Захід, культурно-предикативний аналіз філософських текстів.

У модерному філософському дискурсі можна виокремити цілу низку методологічних підходів до побудови міжкультурної філософії як різновиду модифікованої історико-філософської теорії. Найважливішими серед них вважаються міжкультурна філософія як діалог філософських культур, міжкультурна філософія як філософська герменевтика, міжкультурна філософія як філософська компаративістика і міжкультурна філософія як філософська комунікативістика [1, с. 209]. Остання має статус міжкультурної комунікативної філософії.

Під міжкультурною комунікативною філософією розуміється побудова історико-філософської теорії як комунікативної системи засобами логіко-методологічної комунікації. У ній внутрішній аспект історико-філософської теорії має першість перед зовнішнім. А зовнішня історико-філософська теорія задає її контекст, перебуваючи з нею у комунікативній взаємодії. Внутрішня історико-філософська теорія вивчає зміни мови, концептуального каркасу і логіки побудови та розвитку міжкультурної комунікативної філософії. Зовнішня ж історико-філософська теорія досліджує культурні й соціальні чинники структурних змін міжкультурної комунікативної філософії [2, с. 9]. Вони слугують складниками культурно-історичної реконструкції розвитку модифікованої історико-філософської теорії.

Сама ж логіко-методологічна комунікація інтерпретується як логіко-методологічний аспект міжкультурної комунікації. Логічний аспект характеризує інформаційну взаємодію між двома логічними культурами: новою і відомою, а методологічний – між двома методологічними культурами: досліджуваною і дослідницькою. Новою логічною культурою називається обсяг суб'єкта, відомою – обсяг предиката. Нова логічна

культура є носієм нового знання, а відома – відомого. На початку логічної комунікації нова і відома логічні культури перебувають у ситуації пізнавальної нерівності, яка згодом вирівнюється і комунікація припиняється. З новою і відомою логічними культурами взаємозамінюються досліджувана і дослідницька методологічні культури. Вони виконують комунікативні ролі одна одної у ході логіко-методологічної комунікації. Логіко-методологічна комунікація узагальнюється у понятті історико-філософського культурно-предикативного аналізу.

Історико-філософський культурно-предикативний аналіз – це дослідження комунікативної специфіки тверджень мови історико-філософської теорії засобами логіки філософських міркувань і методології історико-філософської міжкультурної комунікації задля синтаксичної побудови теорії міжкультурної комунікативної філософії як наукової системи та перевірки коректності цієї побудови. Відповідно логікою філософських міркувань вважається філософська мова логіки модифікованого суб'єктно-предикативного наративного дискурсу, синтаксично побудована як числення імен, у якому імена функціонують у статусі мовних еквівалентів філософських понять. У цьому модифікованому наративному дискурсі послуговуються не простими суб'єктами і предикатами (суб'єктами і предикатами у звичному розумінні), а складними, внутрішні структура яких є відношенням між модифікованими функціями (простими суб'єктами чи предикатними термінами) та їхніми модифікованими аргументами (такими філософськими поняттями, як категорії, екзистенціали чи концепти). Складні суб'єкти і предикати концептуально еквівалентні з модернізованою стандартною пропозиційною функцією.

Логіка філософських міркувань існує в єдності з методологією історико-філософської міжкультурної комунікації. Названа методологія розуміється як інформаційна взаємодія досліджуваної і дослідницької філософських культур та зіставляється із типологією історико-філософського процесу, поєднуючи комунікативний принцип із типологічним. Кожний інший чи наступний історичний тип філософії постає дослідницькою філософською культурою щодо попереднього, який називається досліджуваною філософською культурою.

Досліджувана філософська культура може набувати статусу філософських традицій Сходу, а дослідницька філософська культура – філософської мудрості Заходу, сама ж комунікативна взаємодія між ними – диз'юнктивного синтезу. При цьому диз'юнкція аж ніяк не зводиться до кон'юнкції. Вона й далі залишається саме диз'юнкцією, бо супроводжує розгалуження у мережевій схемі раціональності [3, с. 228–229]. У диз'юнктивному синтезі розподілені галузки перетворюються на розпочаті мережі. Тож у комунікативній взаємодії філософських культур Сходу і Заходу їхня автономність зберігається. Вони самі при цьому збагачуються смислами одна одної та модифікуються.

Застосування методу історико-філософського культурно-предикативного аналізу у сходознавчих історико-філософських дослідженнях відкриває нові перспективи для логіко-методологічної комунікації, переопишу традиційних словників філософії Сходу та творення їхніх модерних аналогів у філософії Заходу. У цьому концептуальному конструюванні важливе місце посідає диз'юнктивний синтез, який допомагає зберегти автономність мислення певної філософської культури, як східної, так і західної, й водночас дає змогу її трансформувати. Збереження колишнього філософського досвіду і відкритість новому філософському експериментуванню, у якому філософське мислення збігається з уявним експериментуванням, є відмітними ознаками історико-філософського культурно-предикативного аналізу.

Література:

1. Дроботенко М. О. Інтеркультурна філософія: до визначення поняття. Гілея: Науковий вісник: збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Васькевич. Київ: ПП «Гілея», 2017. Вип. 118 (3). С. 208–211.
2. Гнатюк Я. С. Комунікативний потенціал культурної предикації. Івано-Франківськ: Вид.-во «Лілея-НВ», 2019. 304 с.
3. Делёз Ж. Логика смысла. Москва: Академический Проект, 2011. 472 с.

UDC 130.2:316.7

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-80>

Danylova T. V.

ORCID: 0000-0002-0297-9473

PhD in Philosophy, Associate Professor, Visiting Professor

Institute of Ethnology and Cultural Anthropology

of the University of Lodz

Lodz, Poland;

Senior Researcher at the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research

Institute for Social and Political Psychology

of National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ADMIRING BEAUTY: A JAPANESE VIEW OF NATURE

Key words: Japan, nature, Zen Buddhism, wabi sabi, beauty.

According to Kluckhohn and Strodtbeck's value orientations theory, human's relation to nature embraces several options: subjugation to nature, harmony with nature, and mastery over nature. Subjugation to nature means that an individual cannot and should not have control over nature, but, on the contrary, he/she is passively subjugated to the forces of nature. A person who lives in harmony with nature exercises partial, but not complete, control over it and is in balance with the forces of nature. Finally, the last option interprets a human as striving to exercise total control over nature [2].

In Japan, people do not oppose themselves to environment, but see themselves as a part of a holistic system. Their role is to maintain the balance of the system and to live in harmony with nature. Rejecting the idea of active reorganization of the world inherent in the Western mentality, the Japanese tend to understand Human – Nature unity, recognize hidden rhythms of nature, seasonal changes and its mystery. They try to perceive the uniqueness and beauty of every single moment. Humans cannot create something that already exists. They can only admire existing Beauty.

The Japanese attitude to nature is based on a specific worldview deeply rooted in Shinto with its spiritualization of natural and even man-made objects. Numerous Shinto myths and legends reflect the Japanese natural conditions. Territorial isolation of the country, its geographical and climatic features (earthquakes, tsunamis, typhoons) influenced the attitude of the Japanese towards nature as a living being. The spirit of Shinto pan-aestheticism merged with Buddhist, Taoist, and Confucian ideas and became an integral part of syncretic aesthetics of Zen Buddhism [1].

In Japan, nature has always been the highest manifestation of truth and beauty. There are special ways of admiring the cherry and plum blossoms, falling snow, the full Moon in September. Art and literature glorify every season. The Japanese poetic attitude to nature is a significant feature of the Japanese culture. Still now, ikebana, bonsai, rock gardens, tea ceremony, haiku, sumi-e are important components of the Japanese spiritual life.

Wabi sabi is a special Japanese notion that reflects such a sense of beauty. It defines the essence of many Japanese traditional arts. Wabi are aesthetic, moral norms and rules that emphasize simple, strict type of beauty and meditative, tranquil perception of reality. Wabi is associated with rustic simplicity, freshness, and serenity. Sabi is beauty or serenity that appears with age. People realize wabi sabi only through introspection, meditation living a simple life and enjoying unity with nature [3; 4].

The prominent Japanese Buddhist scholar D. Suzuki [6] argues that to understand the cultural life of Japan in all its diversity, including the passionate love for nature, it is necessary to grasp the mysteries of Zen Buddhism. Zen Buddhism has had an enormous influence on artistic, intellectual, and political life of the Far East. To some extent, Zen contributed to the formation of the

Japanese character, expressing it at the same time. Zen is the «most Japanese» form of Buddhism. Zen teaches us to respect and love nature, to live its life. Zen claims that nature is in us and we are in nature.

The Japanese perception of nature is perfectly illustrated by the Zen parable «Dry Leaves»:

The emperor had spent three years preparing his garden. Then he invited distinguished guests to admire its beauty. Everyone was delighted and praised the emperor. But the emperor was especially interested in the opinion of Ling Chi, who was considered an unsurpassed connoisseur of this form of art. When the emperor addressed him, everyone began to listen attentively.

Ling Chi said:

I don't see any dry leaf. How can life exist without death? The garden is dead, because there are no dry leaves. I think it was swept this morning. Order to bring some dry leaves.

When the leaves were brought and scattered, the wind started playing with them. The rustle of leaves – and the garden came to life!

Ling Chi said:

It's okay now. Your garden was beautiful, but it was too well planned. The art is greatest when it does not reveal itself [7, p. 47].

The traditional Japanese love for nature is based on the alleged identity of a human and nature. American scholar of Japanese origin Y. Saito [5] defined two main ways of Japanese identification with nature: emotional identification and identification based on the temporality of both humans and nature, on the transience of human life and natural phenomena. An attentive and respectful attitude towards fleeting phenomena is a characteristic feature of the Japanese attitude to nature.

Funding Acknowledgments

This research was supported by the University of Lodz, Poland [Scholarship Agreement No. 7/IDUB/SNU/2022]. The scholarship is implemented with funds from the Competition for Scholarship for Researchers from Ukraine under 2% increased subsidy for the universities which joined in the Excellence Initiative – Research University competition.

Literature:

1. Danylova T. Approaching the East: Briefly on Japanese Value Orientations. Research Revolution. International Journal of Social Science & Management. 2014. Vol. II. Issue 8. P. 4–7.

2. Kluckhohn F. Dominant and variant value orientations. C. Kluckhohn & H. Murray (Eds.). Personality in nature, society, and culture. NY: Alfred A. Knopf, 1953. P. 342–357.

3. Koren L. Wabi-Sabi: for Artists, Designers, Poets & Philosophers. San-Francisco: Imperfect Publishing, 2008. 96 p.

4. Powell R. *Wabi Sabi Simple: Create beauty. Value imperfection. Live deeply*. New York, NY: Adams Media, 2004. 208 p.
5. Saito Y. *The Japanese Appreciation of Nature*. *British Journal of Aesthetics*. 1985. Vol. 25. Is. 3. P. 239–251.
6. Suzuki D.T. *An Introduction to Zen Buddhism*. New York, NY: Grove Press, 1954. 132 p.
7. *Zen parables*. Penza: Diamond Heart Publishing House. 2004. 176 p.

UDC 21:314

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-81>

Dankanich A. S.

ORCID: 0000-0003-0824-1936

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Philosophy

Oles Honchar Dnipro National University

Dnipro, Ukraine

ISLAMIC SOTERIOLOGY: BASIC PRINCIPLES

Key words: salvation, Islam, Quran, Islamic theology, good deeds, faith.

Islam, along with the Judeo-Christian tradition, affirms itself as a religion of salvation. It means that soteriology is an extremely important subfield of Islamic Systematic Theology. Like Judaism and Christianity Islam teaches about the salvation of the soul but does it in its unique way. Besides, it is essential to keep in mind Islam claims to be one true religion and the only way to the salvation of the soul. For this reason, it seems crucial to trace the theological outlines of Islamic soteriology.

Since the idea of salvation is essential in Islam, it is important to analyze its Qur'anic origins and interpretations in the works of Muslim theologians. At first, we will analyze Qur'anic verses which appeal to the means of salvation. Taking into account that multiple verses can be attributed to soteriological ones we, however, pay attention to the most important in the context of the presented research. One of the first mentions of salvation in the Quran is found in the fifth surah, widely known as Al-Ma'idah. According to the tenth verse, «...to those who believe and do deeds of righteousness hath Allah promised forgiveness and a great reward...» [3, p. 243]. There are also other influential verses, which we would like to quote in the following order:

1. «For those who believe and work righteousness, is (every) blessedness, and a beautiful place of (final) return», 13:29;

2. «But those who believe and work righteousness will be admitted to gardens beneath which rivers flow, – to dwell therein for aye with the leave of their Lord. Their greeting therein will be: Peace!», 14:23;

3. «As to those who believe and work righteous deeds, they have, for their entertainment, the Gardens of Paradise», 18:107;

4. «Verily Allah will admit those who believe and work righteous deeds, to Gardens, beneath which rivers flow: for Allah carries out all that He plans», 22:14;

5. «Allah will admit those who believe and work righteous deeds, to Gardens beneath which rivers flow: they shall be adorned therein with bracelets of gold and pearls; and their garments there will be of silk», 22:23;

6. «Then those whose balance (of good deeds) is heavy, – they will attain salvation: But those whose balance is light, will be those who have lost their souls, in Hell will they abide, 23:102–103;

7. «But Allah will deliver the righteous to their place of salvation: no evil shall touch them, nor shall they grieve», 39:61.

As we can see the Qur'anic idea of salvation for the most part depends on comply with Allah's ethical imperatives. Besides, the reality of salvation is supposed to experience only in the afterlife. It is also important to point out that despite dozens of Qur'anic verses with direct decrees of ways to salvation, they have in common the following ideas:

1. The call to have true faith;
2. The righteous way to live and work of good deeds;
3. The warnings against moral fall;
4. God's promises and rewards.

It is essential to note, these soteriological elements are found throughout the Qur'an. However, each text is required hermeneutical operations, despite its origins and place within a particular culture. In this respect, Quran is no different from the Old or New Testaments. So in order to properly understand Quranic soteriology, it is necessary to turn our attention to the works of Muslim theologians and exegetes.

According to prominent Islamic theologian Badru Kateregga, the true way of salvation is *ibadat* (devotional worship). He writes, «The submission which is peace is first and foremost an individual effort. Allah, the all-Merciful, the Benevolent, has given people guidance through His Prophets and Scriptures. He has done all this to help humankind submit to the only true source of guidance, Allah. Every believer must strive for submission which is peace» [1, p. 88].

Contrary to popular viewpoint, he states, belief alone is not enough. People must practically perform all the duties required of them by the Islamic faith. They must do the *ibadat* (devotional worship). Worship, Badru Katerrega

goes on to say, involves performing all the primary duties commanded by God and all other good deeds. Therefore, he concludes, *ibadat* is the total experience of complete and unreserved submission to the will of Allah.

It is interesting that there is no idea of redemption, unlike Christianity within Islamic soteriology. Badru Katerrega's insightful comment is helpful at this point: «Islam does not identify with the Christian conviction that man needs to be redeemed» [1, p. 175]. The Christian belief, he claims, in the redemptive sacrificial death of Christ does not fit the Islamic view that man has always been fundamentally good, and that God loves and forgives those who obey his will. According to Badru Katerrega, the Muslim view, which is in total contrast to the Christian experience, is that man experiences peace through total submission to God's guidance and mercy [1, p. 175].

Another Muslim theologian, Harun Yahya, in his book «Answers from the Quran: For Newcomers to Islam» writes: «...being saved from Hell and earning Allah's good pleasure and mercy require far more than being known as a «good person»: One must be the type of believer described in the Quran. An act or an attitude that is accepted as a good deed by a society ignorant of religion, although it is not based upon the Quran's values, may not be worthy in Allah's sight...» [2, p. 27]. Harun Yahya pays attention, the main criterion that renders a deed good and worthy in His sight is the degree of its conformity with the Qur'anic criteria [2, p. 27].

As we can see, the Islamic idea of salvation is by moral perfectionism and the purification of the soul and body. For Muslim theologians, this way is called *ibadat* or devotional worship. It is also to keep in mind that Islamic soteriology is a decisively different form Christian one, refusing an idea of redemption. Thus, Islamic soteriology articulates the ethical principle of salvation and the perspective of the afterlife for faithful Muslims.

Literature:

1. Katerrega B., Shenk D. A Muslim and a Christian in Dialogue. Scottsdale, PA: Herald Press, 1997. 224 p.
2. Yahya H. Answers from the Quran: For Newcomers to Islam. New Delhi: Islamic Book Service, 2003. 112 p.
3. Yusuf A. The Holy Qur'an: Text, Translation & Commentary. Lahore: Ripon Printing Press, 1938. 1862 p.

Дерев'яно С. П.

ORCID: 0000-0003-2946-1444

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т. Г. Шевченка

м. Чернігів, Україна

ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ СХОДУ ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ СУЧАСНИХ ПРАКТИК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ключові слова: філософія Стародавньої Індії, джайнізм, буддизм, філософія Стародавнього Китаю, конфуціанство, даосизм, емоційний інтелект, розуміння емоцій, управління емоціями.

Інтерес науковців до філософських учень Стародавніх Індії та Китаю обумовлений загальним прагненням сучасної людини до більш дбайливого ставлення до свого сакрального «Я» – коли під час війн, стихійних лих руйнування зазнає зовнішній світ, єдина надія виникає на свій внутрішній світ, у якому можна знайти притулок та резерви для відновлення. Саме інтровертність (зверненість до внутрішнього світу) є однією з найбільш важливих рис східної філософії. Ця ж сама риса є найсуттєвішою характеристикою емоційного інтелекту – явища, яке увійшло у тезаурус психології наприкінці ХХ ст. та уособлює здібності до розуміння емоцій та управління ними [6].

До сучасних практик емоційного інтелекту стосовно розуміння власних емоцій можна віднести техніки рефлексії, майндфулнесс; щодо управління емоціями – техніки релаксації, медитації. У сучасних дослідженнях наводяться чисельні дані стосовно ефективності застосування практик емоційного інтелекту у стресових ситуаціях життя [5], [6]. Водночас майже відсутні дослідження, у яких аналізується методологічний зв'язок означених вище практик з надбаннями філософії давніх Індії та Китаю.

Мета даної роботи – визначити основні світоглядні положення філософії Стародавньої Індії (джайнізм, буддизм) та Стародавнього Китаю (конфуціанство, даосизм), які використовуються у сучасних психологічних практиках розуміння емоцій та управління ними.

Основні світоглядні положення філософії Стародавньої Індії. Однією з найбільш поширених релігійно-філософських течій у Стародавній Індії був джайнізм, засновником якого був Вардхамана. Загальною ідеєю джайнізму можна вважати прагнення людини до духовного відродження

засобами очищення свідомості та удосконалення логічного мислення [4, с. 130]. Особливої уваги стосовно розвитку емоційного інтелекту сучасної людини заслуговують положення джайнізму про хибність мислення. Саме викривленість наших думок може спотворювати емоційні стани, щоби цього уникнути, необхідно контролювати рух думок від відомого до невідомого (починається пізнання з визначення об'єкту та його особливостей, потім аналізується його структура). Джайни одні з перших акцентували увагу на зв'язку знань про світ з власними уявленнями про нього.

Психологічний ресурс буддизму відображається у Дхаммападі («Шлях Істини»), створення якої датується III ст. до н. е. Текст «Дхаммапади» входить до канону священних писань буддизму, містить 423 афористичні фрази, що націлені на рефлексивну сконцентрованість. Найбільш цінним для практик емоційного інтелекту у цих афористичних виразах є ідея глибокого раціонального усвідомлення безмежності своїх внутрішніх сил щодо емоційного самовідновлення та плекання у собі почуття любові до всього, що є у світі [1]. Віпасана, як один із напрямів розвитку людини засобом буддійської медитації, передбачає медитацію спостережливості та відкритості [3]. Така медитація використовується також в сучасних практиках емоційного інтелекту, коли практикуючі намагаються оновити потік емоційних переживань шляхом їх обговорення та переоцінки.

Основні світоглядні положення філософії Стародавнього Китаю. Для медитативних практик емоційного інтелекту важливою є концепція «золотої середини», що є одним з основних постулатів вчення Конфуція. Знайти золоту середину вдається не кожній людині – більшість або занадто стримані, або надмірно запальні.

Духовний шлях в даосизмі спрямований на самовдосконалення через медитативне перетворення. Наряду з навчанням технікам медитативного споглядання даоси практикують також різноманітні дихальні та гімнастичні вправи [2].

Отже, у сучасних рефлексивних та медитаційних практиках емоційного інтелекту використовується низка світоглядних положень філософії Стародавньої Індії (джайнізму, буддизму) та Стародавнього Китаю (конфуціанства, даосизму). Один з центральних принципів джайнізму, який використовується в сучасних рефлексивних практиках емоційного інтелекту – ретельний контроль власних думок, уникнення хибності у пізнанні світу (у ракурсі емоційного інтелекту – уникнення спотвореного розуміння причин своїх емоційних переживань). Провідні положення буддизму щодо усвідомлення внутрішніх резервів психіки також є ціннісними для таких рефлексивних практик емоційного інтелекту як емоційне самовідновлення та піклування про інших.

Медитативні практики емоційного інтелекту тісно пов'язані з буддійською медитацією та даоським медитативним спогляданням, де наріжними є ідеї «золотої середини», відкритості та самовдосконалення.

Перспективи подальших досліджень з даного питання вбачаємо у глибшому вивченні світоглядних позицій інших учень Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, які мають теоретико-методологічну цінність для розробки й застосування практик емоційного інтелекту для самовідновлення людини в екстремальних та стресових ситуаціях життя.

Література:

1. Бродецький О. Є. Моральні ідеї буддизму в контексті пошуку стратегій гуманізації релігійності. *Філософські дослідження*: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Вип. № 19. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2013. С. 170–180.
2. Бутко Ю. Л. Духовні практики даосизму. *Грані. Філософія*. 2016. № 2. С. 151–154.
3. Заліська М. В. Вплив конфуціанства на розвиток культури Китаю. *Сходознавство. Актуальність та перспективи* : тези доп. І Міжнар. наук.-метод. Конф. (Харків, 20 берез. 2020 р.). Харків: Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. 2020. С. 134–135.
4. Пхиденко С. Особливості логічного вчення джайнізму. *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Філософські науки. 2013. № 11. С. 130–136.
5. Bonesso S., Bruni E., Gerli F. Behavioral Competences of Digital Professionals: Understanding the Role of Emotional Intelligence. New Basingstoke, 2020. 110 p.
6. Goleman D. Emotional Intelligence. New York, 1995. 352 p.

UDC 330.3:28

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-83>

Zapotichna R. A.

ORCID: 0000-0002-5588-171X

PhD in Economics,

Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages

and Culture of Professional Broadcasting

Lviv State University of Internal Affairs

Lviv, Ukraine

AN OVERVIEW OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND ECONOMIC DEVELOPMENT: THE CASE OF THE MIDDLE EAST

Key words: Middle East, economic development, Islam, religion.

The following article provides a descriptive overview of the scientific literature on the fundamental dynamics of social policy in the Middle Eastern countries with the highest Muslim populations at a time of growing interest in Middle Eastern social policy, driven in large part by multilateral aid organizations like the UN and World Bank.

Numerous academics have looked into the function of religion in various elements of human living in the past. However, only the last few decades have seen economists finally acknowledge the significance of culture in determining economic performance, both locally and nationally. Many scholars are currently concerned with the non-economic components and their impact in the development of an economy because the study of religion and economic development is still in its early stages. The most significant non-economic force in building a society's fundamental institutional framework is thought to be religion. Thus, the goal of most studies is to investigate how religion may indirectly affect economic growth through channels like morality, reducing poverty, political involvement, building social capital, and mental health.

According to the results of the studies by Qayyum, Anjum & Sabir, religion positively affects economic growth and the shadow economy directly and statistically significantly. The size of the religiosity coefficient is significantly reduced by the channels of ethics, poverty alleviation, political engagement, social capital, and mental health, making it less significant and suggesting that these channels mediate the influence of religion on economic growth and the shadow economy. Although each route has a relatively little individual effect on economic growth and the shadow economy. While the impact of religion is positive and very significant in Asia and Europe, it is only marginally positive and unimportant in Africa, and there is weak evidence of a relationship

between religion and economic development in the American continent. Developing nations demonstrate the beneficial influence of religion on economic development, however these findings are not reliable [1].

On the other hand, the study by Kharitonov concludes that given governmental institutions, the significance of religion in society is only partially independent of the economic (rule of law and business regulations). This suggests that regardless of religious convictions, a community with good institutions may be able to grow a robust economy [2].

According to Barro and McCleary's 2003 research, an increase in church attendance of one standard deviation would be associated with a 1.1 percentage point reduction in growth rates. Importantly, these results differed according to the many religious traditions studied, with eastern religions showing positive development and Hindu, Muslim, and Orthodox traditions showing negative growth [3].

Rubin in his book «Rulers, religion, and riches: Why the West got rich and the Middle East did not» in reference to the fact that religious propagation was less widespread in the Western world than it was in the Islamic world, asserts adamantly throughout the book that Islam was more helpful to legitimizing the rule than Christianity was. *Ceteris paribus*, this gave religious leaders in the Middle East greater negotiating leverage over those in the West, allowing them to reap the rewards to a greater extent. In his later work the author examines the influence of religious legitimacy on the long-term economic success of several Middle Eastern states. If religious legitimacy is successful, religious authority will consequently have a voice in politics and their preferences will be reflected in the laws. Most political equilibria in Muslim regimes have involved some use of Islam since it has long been a potent source of political legitimacy [4].

Tabash and Dhankar conclude that there is a long-term, steady association between the financing provided by Islamic banks and economic growth. Therefore, in the long run, finance provided by Islamic banks and economic growth go hand in hand. This means that, over time, for the Middle Eastern nations money provided by Islamic banks and economic growth go hand in hand. It has been established that a robust banking system has helped the Middle East [5].

To sum up, the subject of religion is frequently brought up while discussing the main influences on people's lifestyles. However, most economists are very cautious about asserting a relationship between religion and economic variables. Studies of religion have the potential to advance economics on a number of fronts, including the discovery of knowledge about a neglected area of nonmarket behavior, the demonstration of how economic models can be altered to address issues of belief, norms, and values, and the investigation of how religion (and, by extension, morals and culture) influence the economic attitudes and behaviors of individuals, groups, and societies.

Literature:

1. Qayyum, U., Anjum, S. & Sabir, S. Religion and economic development: new insights. *Empirica*. 2020. 47. P. 793–834. URL: <https://doi.org/10.1007/s10663-019-09456-3>
2. Kharitonov D. The Impact of Religion on Economic Development. 2020. URL: <https://ssrn.com/abstract=3539228>
3. Barro R. J. and McCleary R. M. 2003. Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*. 68(5). P. 760–781.
4. Rubin J. *Rulers, Religion, and Riches: Why the West Got Rich and the Middle East Did Not*. New York: Cambridge University Press, 2017. 296 p.
5. Tabash M. I., Dhankar R. S. The Flow of Islamic Finance and Economic Growth: an Empirical Evidence of Middle East. *Journal of Finance and Accounting*. 2014. Vol. 2. No. 1. P. 11–19. doi: 10.11648/j.jfa.20140201.12

УДК 94 (520:540)+316.722

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-84>

Капранов С. В.

ORCID: 0000-0003-0320-0991

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу

Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ОКАКУРА ТЕНСІН ТА РОЗВИТОК ДІАЛОГУ КУЛЬТУР ЯПОНІЇ ТА ІНДІЇ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Ключові слова: японсько-індійські зв'язки, індійська культура, японська культура, діалог культур, Окакура Тенсін.

Історія японсько-індійських культурних зв'язків своїм корінням сягає щонайменше VI ст., коли на Японські острови прийшов буддизм. Проте для цього йому довелося подолати простори Центральної Азії, Китаю та Корейського півострову. Відтоді й майже до кінця ХІХ ст. ці зв'язки залишалися, по-перше, односторонніми, по-друге, опосередкованими. Лише після Реставрації Мейдзі (1868 р.) склалися передумови для повноцінного діалогу культур (як не парадоксально, але склалися вони завдяки колоніальній

експансії Заходу). Помітну роль у становленні й розвитку цього діалогу відіграв японський вчений-мистецтвознавець і мислитель Окакура Тенсін (岡倉天心, 1863–1913). Його інтерес до Індії виник в результаті пошуків першоджерел японського мистецтва: його потужна буддійська складова, звісно, мала індійське походження. Цей інтерес підігрівався ідеями паназіатизму, які в той час ставали дедалі популярнішими не лише в Японії. Ще одним чинником стала причетність Окакури до кола учнів Маруями Канцьо (丸山貫長, 1844–1927), який прагнув об'єднати буддійські школи на засадах вчення про неподвійність (*фудзі 不二*) [1, р. 50]. Це стало причиною інтересу до адвайта-веданти.

Окакура побував в Індії двічі: перший раз у 1901–1902 рр., другий – у 1912 р. Безпосереднім поштовхом для першої поїздки стало знайомство з Жозефіною Мак-Леод (1858–1949), ученицею філософа й релігійного діяча Свами Вівекананди (1863–1902). Офіційною метою подорожі було дослідження буддійських пам'яток в Індії, подорож спонсорувала Адміністрація охорони національних скарбів при Міністерстві внутрішніх справ Японії [2, р. 190]. Окакура також мав задум організувати в Японії всесвітній конгрес релігій, проте ця ідея залишилася нереалізованою. Метою другої поїздки було придбати твори мистецтва для Бостонського музею витончених мистецтв. Окакура побував у Мадрасі, Калькутті, Варанасі, Бодг-Гаї, Аджанті тощо, зустрівся з Вівеканандою, зав'язав дружні стосунки з Рабіндранатом Тагором (1861–1941), Прямбадою Деві (1871–1935), сестрою Ніведітою (Маргарет Нобл, 1867–1911), Сурендранатхом Тагором (1872–1940), Абаніндранатхом Тагором (1871–1951), Гаганендранатхом Тагором (1867–1938), Нандалалом Босом (Bose, 1882–1966) та іншими визначними діячами культури. Він відвідав Шантінікетан (майбутній університет Вішва-Бгараті), де започаткував зв'язки цього навчального закладу з Японією, які плідно розвиваються до нашого часу. Окакура також сприяв знайомству з Індією та індійськими інтелектуалами представників японського буддійського духовенства, як от Хорі Сітоку (堀至徳, 1876–1903) та Ода Токуно (織田得能, 1860–1911), а також митців: Йокоями Тайкана (横山大観, 1868–1958), Хісиди Сюнсо (菱田春草, 1874–1911), Араї Кампо (荒井寛方, 1878–1945) тощо. Це, зокрема, вилилося у плідні творчі контакти між індійськими та японськими художниками.

Подорожі до Індії мали значний вплив і на творчість самого Окакури Тенсіна. В Індії він відкрив для себе спадщину бенгальського історика Раджендралала Мітри (1822–1891). Там японський мислитель написав свої перші англомовні книжки за активної допомоги сестри Ніведіти. Ідеї, викладені в них, значною мірою сформувалися в дискусіях з індійськими інтелектуалами. Ще один плодом культурного діалогу стало лібрето опери «Біла лисиця» [3], написаної на сюжет японської легенди,

але під значним впливом творчості Рабіндраната Тагора та Пріямбади Деві. Окакура Тенсін зробив значний внесок у розбудову культурних зв'язків Індії та Японії; і варто наголосити, що, незважаючи на колоніальний статус першої, це були безпосередні зв'язки, не опосередковані метрополією.

Література:

1. Shimizu E. Kakuzō Okakura in Cultural Exchange between India and Japan: dialogue with Swami Vivekananda and Rabindranath Tagore // Culture as Power: Buddhist Heritage and the Indo-Japanese Dialogue. New York and London: Routledge, 2021. Pp. 49–68.
2. Fukuyama Y. Japanese encounters with Ajanta // Culture as Power: Buddhist Heritage and the Indo-Japanese Dialogue. New York and London: Routledge, 2021. Pp. 189–208.
3. 清水恵美子. 岡倉覚三のオペラ台本「The White Fox」—内在する歌舞伎とヴァーグナー—//比較文学, 2007, No. 49. 頁7–20.

УДК 233-18

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-85>

Карніцький М. М.

ORCID: 0000-0002-0069-0860

доктор філософських наук, доцент,

доцент аграрного факультету

Східноукраїнський національний університет

імені Володимира Даля

м. Дніпро, Україна

ПИТАННЯ ПРО ОСНОВУ СВІДОМОСТІ У КЕНІ УПАНІШАДІ

Ключові слова: упанішади, санкх'я, Атман, субстанція, Брагман, процес, час, пуруша, свідомість.

Брагман в упанішадах розуміється як абсолютна реальність. Він лежить в основі всього космосу і тотожний з Атманом – основою свідомості. Надалі в різних напрямках індуїзму абсолютну реальність розуміли як імперсональну, так і як божественну особистість, але все одно вона вважалася першоосновою всього буття. Але Кена упанішада ставить питання, яке виходить за межі цього розуміння Брагмана. Напевно, всі в дитинстві замислювалися: «Чому я саме я, а не хтось інший?» Це

питання про джерело власної суб'єктивності, яке люди забувають із дорослішанням, оскільки в нашій культурі, як і у давньогрецькій та індійській, свідомість розуміють у парадигмі субстанціалізму. У цій парадигмі субстанційна основа свідомості й джерело власної суб'єктивності не відрізняються, тому питання здається безглуздим. Однак у Кені упанішаді ставиться під сумнів субстанційне розуміння основи свідомості. Упанішада починається з екзистенційного питання про джерело суб'єктивності: «Хто рухає і спонукає розум, що летить?» [1, с. 71]. На перший погляд, відповідь має бути проста: в основі розуму лежить Атман, який є тим самим, що і Брагман, тобто абсолютною реальністю. І справді, в Кені упанішаді йдеться про те, що основою свідомості є Брагман. Однак він трактується як щось, що принципово не може бути об'єктом пізнання. Зрозуміти Брагмана можна лише негативно, відмовившись від субстанційної основи свідомості, або, як сказано в упанішаді, від того, що є вухом вуха, оком ока, розумом розуму тощо. [1, с. 71].

Субстанція – це те, що в основі властивостей, об'єднує їх, і тому її можна зрозуміти як загальний смисловий зміст цих властивостей. Завдяки цьому в умогляді відкривається онтологічна основа, з якою ці властивості співвідносяться, і яка не залежить ні від часу, ні від емпіричної реальності. В історії світової філософії цей внутрішній зміст субстанції міг розумітися і як повністю прозорий для умогляду, і як нескінченна повнота, що є незбагненною, але і в цьому випадку сама субстанція може бути цілком пізнаваною через смислову співвіднесеність з її властивостями. Однак у Кені упанішаді стверджується принципова недоступність Брагмана для пізнання – туди не проникає ні око, ні мова, ні розум. Неможливо його знати чи розпізнати, він відрізняється від пізнаного і вище непізнаного [1, с. 71]. Отже, Брагман відкривається не в умогляді, а зсередини власного досвіду існування. Це розуміння відрізняється від розуміння Брагмана у ведичній космогонії як онтологічної основи свідомості, яка описана у субстанційних поняттях – магат, буддгі, аганкара тощо. Сама упанішада каже, що Брагман – це не те, що люди вшановують в цьому світі, а те, що невимовно мовленням, але, завдяки чому виражається мовлення, що не мислиться розумом, але, завдяки чому мислиться розум, що не бачить око, але, завдяки чому бачать очі [1, с. 71]. Іншими словами, Брагман не є субстанційною основою свідомості, він те, що породжує здатність виявляти себе у свідомості, тобто це джерело власної суб'єктивності. Упанішада не дає готової відповіді на питання, чому я саме я, але вона вказує, де її шукати, а саме поза межами умоглядних уявлень в екзистенційному вимірі. Тобто я не свідомість, яку ми описуємо у субстанційних поняттях, а незбагненне джерело здатності виявляти власне існування.

Ця різниця між екзистенційним джерелом суб'єктивності та свідомості згодом була втілена у санх'ї як дуалізм пуруші та пракриті. Насправді щоб описати всі аспекти свідомості та космосу в цілому, тих елементів, що виникають на основі практики, цілком достатньо, і тут поняття пуруші зовсім не потрібне. Це підтверджується іншими ведичними релігійними та філософськими системами, які не дотримуються дуалістичної позиції санх'ї. Проте, санх'я розрізняє свідомість, що виникає на основі пракриті, і пурушу як екзистенційне джерело суб'єктивності. Таке розуміння не було головною тенденцією ведичної традиції, але це стало однією з відповідей на питання Кени упанішади. Однак у давньогрецькій філософії, яка в ту ж епоху розвивалася паралельно, таке питання навіть не виникає, і свідомість описується у субстанційних поняттях або на основі гілозоїзму, вчення про світовий вогонь, або на основі ідеального буття, світу ейдосів. Це пов'язано з різницею почуття часу в давньогрецькій та давньоіндійській культурі.

У індійській культурі відчуття часу пов'язане з усвідомленням минулості життя. Час мислиться як нескінченність життя, що лякає, і лише циклічна впорядкованість дозволяє якимось з нею примиритися. Однак для давнього грека відчуття часу було пов'язане з усвідомленням своєї долі як вічного повторення. Доля може мати свої перипетії, але це не змінює головного: доля визначає те, ким людині випало бути. Минуле і майбутнє принципово не відрізняються від сьогодення, тому немає сенсу чекати чогось іншого, ніж те, що призначено її долею, і що вона уже має. Якщо в індійській культурі теперішній момент губиться в нескінченності часу, то в давньогрецькій, навпаки, нескінченність часу згортається в теперішньому моменті, що зрештою призводить до уявлення про вічне ідеальне буття, епіфеноменом якого є час. Це визначило субстанційне розуміння основи свідомості у всій подальшій європейській філософії, яке почало долатися відносно недавно. Якщо ми звернемося до однієї з раннях упанішад – Бригадараньяки, то виявимо, що космос упорядковується не у просторі, а у просторово-часовому континуумі. На самому початку упанішади йдеться, що весь світ ототожнюється з жертвним конем, при цьому частини тіла жертвовного коня ототожнюються не тільки з явищами у просторі, а й з періодами в часі: рік – це тіло жертвовного коня, небо – його спина, повітряний простір – його череву, земля – його пах, країни світла – його боки, проміжні сторони – його ребра, пори року – його члени, місяці та половини місяця – його зчленування, дні та ночі – його ноги тощо [2, с. 67]. Тобто простір і час нерозривні, отже, космос розкривається не як субстанція, а як процес.

Від субстанції процес відрізняється тим, що немає загальної позачасової основи, з якою співвідносяться всі властивості явища. Якщо в основі буття не субстанція, а процес, то має бути ще щось, крім

субстанційної основи свідомості, що призводить до виникнення суб'єктивності. Але далі у Бригадараньяці упанішаді дається цілком субстанційне розуміння Атмана. Однак у цій упанішаді є ще одне незвичайне розуміння Атмана, яке не стикується з уявленням про абсолютну субстанцію. Це розуміння можна вважати перехідним від процесуальної парадигми до субстанційної.

Там розповідається про виникнення всього космосу з Атмана, який ототожнюється з пурушею. Згідно з найпоширенішим варіантом космогонії, пуруша роз'єднує себе силою тапаса, і з частин його тіла виникає наш світ. Однак упанішада оповідає, що насамперед виникає суб'єктивність: «Спочатку [все] це було лише Атманом у вигляді пуруші. Він озирнувся довкола і не побачив нікого, крім себе. І насамперед він сказав: «Я єсьмь». Так виникло ім'я «Я»» [2, с. 73]. Можна було б очікувати, що це «Я» і є абсолютна незмінна реальність, але подальший опис зображує Атмана зовсім незвично і нехарактерно для упанішад: «Він боявся. Тому [і досі] той, хто самотній, боїться» [2, с. 73]. Тут боязнь зовсім не той страх перед будь-ким, а первинний онтологічний стан, якому не має бути місця в абсолютній субстанції. Боязнь – це відсутність цілісності, яка властива абсолюту. Ця відсутність цілісності є наслідком з'єднання в одному уявленні абсолютної субстанції та екзистенційного джерела суб'єктивності, яке має несубстанційний та незбагнений характер.

Згодом цей другий аспект буде виключений з умогляду, завдяки чому Атман набуде класичного для упанішад вигляду абсолютної реальності, а екзистенційне питання: «Чому я саме я, а не хтось інший?» розв'язується дуже просто. Сучасний вайшнав відповів би так: Бог створив багато душ, кожна з яких – окрема суб'єктивність. Адепт адвайта-веданти сказав би, що існує лише одна реальність – Атман, а множинність суб'єктів є породженням незнання чи майї. В обох випадках відповідь дається опосередковано: спочатку джерело суб'єктивності ототожнюється із субстанцією, а потім ця субстанція співвідноситься з абсолютною субстанцією як окрема з загальною. Це призводить до того, що відповідь підмінюється якоюсь спрощеною моделлю, що своєю чергою призводить до того, що у світлі цього спрощення саме питання починає здаватися безглуздом.

Проте в самих упанішадах є вказівки на можливість іншої відповіді. Так, у Каушитакі упанішаді оповідається про самоідентифікацію не з субстанцією, а з самим плином часу, тобто з процесом [1, с. 48]. Якщо субстанція тотожна собі самій, то процес завжди оновлюється, і тому не може бути самому собі тотожним, а це відкриває інший спосіб співвіднесення єдиного і множинного, відмінний від того, як це співвідноситься в парадигмі субстанціалізму. Це дозволяє шукати джерело моєї суб'єктивності, завдяки якому я саме я, а не хтось інший, у тому, що сам

потік часу не тотожний собі й передбачає відмінність у становленні. Це означає, що абсолютна реальність та одинична свідомість у світі множинності можуть збігатися та відрізнятись в динаміці.

Однак у ведичній традиції цей шлях пояснення був тільки намічений, але не реалізований. В упанішадах лише ставляться питання про джерело суб'єктивності та містяться натяки на можливість процесуального розуміння основи свідомості, проте відповідь, як і в давньогрецькій грецькій філософії, все одно дається в субстанційній парадигмі. Різниця лише в тому, що в грецькій філософії не було подібного роду натяків.

Література:

1. Упанішады. Пер., предисл. и комм. А. Я. Сыркина. М.: Наука, Ладомир, 1991. 336 с.
2. Брихадараньяка упанішада. Пер., предисл. и комм. А. Я. Сыркина. М.: Наука, Ладомир, 1991. 240 с.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-86>

Туренко В. Е.

ORCID: 0000-0003-0572-9119

кандидат філософських наук,

науковий співробітник філософського факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

МІЖ СХОДОМ ТА ЗАХОДОМ: СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКО-АНТИКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ В СУЧАСНОМУ КИТАЇ

Ключові слова: Захід, Схід, КНР, антикознавство, марксизм.

Після заснування Китайської Народної Республіки класичні (антикознавчі) дослідження стали частиною університетської навчальної програми, але ця галузь знань була розділена на такі три дисципліни – історія, філософія та література античності. Слід зазначити, що критика Мао була спрямована не безпосередньо на грецьку освіту, а проти тенденції доктринізму в застосуванні марксизму в Комуністичній партії [4, с. 761]. Втім, історія класичного світу стала випробуванням для ортодоксальної марксистської ідеї рабовласницького суспільства. Починаючи з 1980-х років, коли марксистська ідеологія почала згасати,

особлива увага приділялася промисловості та торгівлі у класичному світі, щоб підкреслити різні характери стародавнього Китаю та класичного світу. Сьогодні, інтерес до антикознавства зростає, оскільки такі дослідження тим чи іншим чином виявляються актуальними для китайського суспільства.

Виходячи з цього, на нашу думку, ключові дослідження античної філософії в Китаєзованому марксизмі здійснюються в трьох напрямках:

- а) суто ідеологічний, як це було в Радянському Союзі;
- б) у рамках порівняльної філософії;
- в) рецепція класичної спадщини в Китаї.

Якщо говорити про перше, то можна подивитися на прикладі досліджень Платона. Так, сучасний китайський науковець Ван Шікі приділяє особливу увагу розумінню платонівської філософії мови в Китаї. Зокрема, дослідник пише: «Філософія мови Платона має збігатися з основними принципами марксизму і вчитися на його сильних сторонах, тільки так офіційні особи можуть підтримати філософію мови Платона для розвитку в Китаї, сприйняти її китайським народом та сприяти розвитку передової культури у Китаї. Наприклад, була переказана теорія Платона про походження мови, що вона має бути в ідеальному світі і її може бачити лише видатна душа, і цей пункт був містицизмом та агностицизмом. Однак, Маркс вважав, що поява мови є результатом спілкування з іншими людьми, і ця мова є відносинами між людьми та навколишнім середовищем. У цьому випадку мовна філософія Платона не має соціального та практичного погляду і не може реально та практично розвивати китайське суспільство. Тому вона має увібрати в себе деякі моменти мовних концепцій марксизму, спонукаючи людей до соціалізації та формування взаємопов'язаної філософської культури. Понад те, агностицизм вважається у Китаї невірним і збігається з основними поглядами китайської філософії» [3].

Тому, основна мета мовної філософії Платона має полягати не в тому, щоб зробити значний внесок у суспільство, а в тому, щоб бути заснованою на практичному та революційному марксизмі. Таким чином, давньогрецький філософ може принести користь суспільству Китаю, постійно перебудовуючи та реконструюючи суспільство. Тому ми можемо побачити два моменти в цьому дослідженні:

а) особливе розуміння творчої спадщини видатного давньогрецького філософа, яке виражається в тому, що його ідеї могли «працювати» на ключові завдання функціонування Китаєзованого марксизму;

б) специфічне бачення такої галузі філософського знання, як філософія мови, що різко відрізняється від західноєвропейської, яка зосереджена на уявленні про мову як ключ до розуміння мислення та знання.

Якщо говорити про порівняльну філософію, то в дослідженнях китайських учених можна побачити певні порівняльні дослідження найвідоміших давньокитайських і античних мислителів. Наприклад, Лун

Ціхань писав, що «філософ у «Республіці» Платона схожий на мудреця, зображеного в «Дао Де Цзин». І грецькі, і китайські філософи наголошували на важливості гармонії, чесноти та музики в політиці. Крім того, щодо відмінностей між давньогрецькою та давньокитайською філософіями політики, цікаво відзначити, що Арістотель описав демократію як найбільш толерантну з трьох спотворених форм правління. Однак китайські філософи ніколи не дотримувалися цього підходу. Вони зосереджувалися переважно на досконалій формі політичної освіти. На відміну від Середземноморського регіону, у Стародавньому Китаї ніколи не було аристократії чи конституції. Це може бути однією з причин, чому китайські філософи говорять лише про правління добродесного монарха, але незважаючи на той факт, що в Стародавньому Китаї ніколи не було аристократії чи конституційного політичного утворення, ідеї західних і східних філософів накладалися одна на одну і формувалися з найяскравішим світлом в історії людства» [2].

Третім напрямком античної філософії в Китаї є марксизм і дослідження рецепцій класичної спадщини. «Цей напрямок проявляється як реконцептуалізація античних досліджень і тому є міждисциплінарним полем, яке зосереджується на вивченні доробку античності. Ця сфера специфічна за сферою інтересів – не лише філософська спадщина певного періоду, а й літературні, історичні та інші джерела (...) Класичні рецепційні дослідження можуть бути специфічним історико-філософським методом дослідження античної філософської спадщини, поряд з іншими методами, такими як доксографія, раціональна та історична реконструкція тощо. Його особливість полягає в тому, що він може включати елементи доксографії, а також раціональної реконструкції або іншими історико-філософськими методами окремо чи разом. У контексті класичної рецепції античні філософські тексти можуть стати основою для вирішення сучасних глобальних чи локальних проблем і питань людства (політичних, соціальних, культурних тощо). Потенціал стародавніх текстів і фрагментів (зокрема філософських) важливий не лише для розуміння минулого, але й у зв'язку з розвитком суспільства в сьогоденні» [1, с. 44–45].

Отже, проаналізувавши особливості та специфіку розуміння ролі та значення античної філософії в китайському марксизмі, можна зробити наступні висновки:

1. Китайський марксизм розглядає виникнення та розвиток античної філософії на основі марксистського розуміння історії людства та етапів його розвитку. Китайські мислителі, перш за все, намагаються знайти в античній філософії ті моменти, які прямо чи опосередковано пов'язані з марксистською філософією – її принципами, цінностями та ідеями.

2. В контексті дослідження античної філософії певною мірою китайський марксизм розвинувся більше, ніж радянський. Адже, окрім суто ідеологічних праць, присвячених осмисленню античної філософії,

почали активно розвиватися дослідження в плані порівняльної філософії та класичної рецепції. Водночас, щодо філософського перекладу античної спадщини, то ще багато що належить зробити.

Література:

1. Туренко В. Classical Reception Studies: від філософських текстів до практики, *Філософська думка*, (2), с. 37–45.
2. Long Qihan. Comparison between Ancient Greek and Chinese Philosophy on Politics, *Proceedings of the 2018 3rd International Conference on Modern Management, Education Technology, and Social Science (MMETSS 2018) Series Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 2018. URL: <https://doi.org/10.2991/mmetss-18.2018.89>.
3. Wang Shiqi. A Study on the Chinese Research of Plato's Philosophy of Language, *Proceedings of the 2021 4th International Conference on Humanities Education and Social Sciences (ICHESS 2021) Series Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 2021, URL: <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211220.054>.
4. Mao Zedong. *Mao Zedong xuanji*. Vol. 3. Beijing: Remin chubanshe, 1969. (In Chinese).

УДК 24-24

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-87>

Філь Ю. С.

ORCID: 0000-0001-9902-6101

кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник відділу
Азіатсько-Тихоокеанського регіону
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ, А ТАКОЖ МИРСЬКЕ ТА ДУХОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У БУДДИЗМІ НА ПРИКЛАДІ «АНГУЛІМАЛА СУТТИ»

Ключові слова: буддизм, палійський канон, Ангулімала сутта, Будда, карма.

Про ідею справедливості, а також взаємодії мирського та духовного правосуддя у буддизмі промовисто свідчить тексти Палійського канону, зокрема «Ангулімала сутта» (Сутта пітака, Маджіхіма нікаія), який

розповідає про події з життя Будди Шак'ямуні, коли той проповідував в околицях міста Шравасті. У сутті сказано, що пастухи, лісники, збирачі хмизу і просто жителі навколишніх сіл попереджали Будду про те, що в лісі діє жорстокий злочинець-вбивця Ангулімала, ім'я якого із санскриту буквально означає «вервечка з пальців» (Anguli – палець; mala – вервечка, гірлянда). Та Будда не злякався й попри попередження, пішов медитувати в ліс. Своє ім'я вбивця отримав за те, що не просто вбивав невинних людей, а чекав, поки грифи не об'їдять їхню плоть й не залишаться самі пальці, які він збирав для своєї нашийної прикраси. Власне, сама сутта про нього говорить так: «Брутальний, з кров'ю на руках, відданий вбивствам і тортурам, той, хто не має жодного співчуття до живих істот. Він перетворює села на їхню відсутність, він перетворює міста на їхню відсутність, заселені околиці на незаселені околиці» [1]. Ангулімала втішився, що жертва сама йде до його рук, а тому, взявши зброю, почав бігти за Просвітленим. Та Будда вчинив подвиг такої психічної сили, що як би вбивця не пришивидшувався, він не міг наздогнати його. «Хіба це не диво!» – подумав Ангулімала. – «У своєму житті я доганяв слона, коня, оленя, колісницю, а зараз монаха не можу наздогнати, який йде повільним споглядальним кроком». Тоді він став і почав кричати: «Зупинись, монаше!», на що йому Будда відповів: «Я вже зупинився, Ангулімало, це ти зупинись», маючи на увазі, щоб той спинився чинити насилля над живими істотами. Ангулімала, подивувавшись небаченій духовній силі Будди, й будучи переконаним чудом, вчиненим Просвітленим, змінив особистість – відрікся від наружи над живим і став бгікку, монахом. Таким є загальний зміст сутти, а в деталях розкривається питання понесення покарання за заподіяну шкоду, яке розкривається на двох рівнях – духовному і світському.

З точки зору сучасного цивільного права Ангулімала мав би понести покарання за свої злочини незалежно від того, змінився він, чи ні. У сутті з'являється представник світської влади, кшатрій – раджа Пасенаді, правитель Кошали, який приїхав спеціально до монастиря Анатхапіндіки, де Будда перебував разом з Ангулімалою, щоб вбити злочинця. Будда запитав у короля, що б той зробив, якби побачив Ангулімалу з поголеною головою в монашому одязі, аскетичного, такого, що їсть раз на день і відмовився від дому заради життя мандрівного монаха. Пасенаді відповів, що вклонився би тоді колишньому злочинцеві, запропонував йому їжу, ліки й місце присісти. А коли, власне, побачив Ангулімалу саме таким, яким його описав Будда, то не відступив від свого слова. У результаті з точки зору кшатрійського права актуальність покарання Ангулімали втратила сенс відповідно до обставин, що змінилися. Відповідно до сутти світський закон Кошали карає лише актуальних злочинців, які в цей момент загрожують іншим, а не тих, хто був загрозою в минулому.

Та безкарним Ангулімала не залишився, його покарання відбулося в іншому вимірі – духовному. Покаяного злочинця не судили відповідно до мирського закону, але закон карми, згідно з буддизмом, є неунікненним.

Сутта оповідає, що одного дня Ангулімала, взявши патру, пішов у Шравасті просити милостиню. Дорогою різні люди кидали в нього грудки землі й каміння. Хтось влучив йому в тіло, хтось попав прямо в голову. До монастиря Ангулімала повернувся з розбитою головою, з якої стікала кров, з розірваною на шмаття робою. Його патра розлетілася на друзки. Будда здалеку зауважив учня і сказав йому: «Терпи, брагмане! Терпи! Це – плід карми, яка б палила тебе багато сотень тисяч років у пеклі, а тепер можеш відчутти її в такому вигляді» [1].

Тож, ідея правосуддя у буддизмі набуває найперше духовного виміру. Сутта демонструє цілковиту другорядність мирського закону перед законом карми й абсолютну неунікненність плодів діяльності, яка не потребує жодних каральних заходів у світському вимірі. Сфера реалізації справедливості також найперше духовна. Кшатрійське право їй цілковито підпорядковане. Сутта не лише показує, у яких стосунках між собою мирський і духовний закон, а й маніфестує беззаперечну наявність справедливості, яка обов'язково реалізується в духовному вимірі, навіть якщо її реалізація не помітна в мирському. Справедливість у буддизмі не просто абстрактна, вона має свою міру й враховує обставини – так кармінне покарання Ангулімали враховувало не лише його численні злочини, а й акт покаяння, відречення від злочинного жорстокого життя.

Література:

1. Bhikkhu Th. Angulimala Sutta: About Angulimala (translated from the Pali). URL: <https://www.accesstoinight.org/ati/tipitaka/mn/mn.086.than.html> (дата звернення 10. 10. 2022).

СЕКЦІЯ X. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

УДК 908[930.2+304.2](477, 495)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-88>

Араджіоні М. А.

ORCID: 0000-0003-3787-605X

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: СТВОРЕННЯ В М. САЛОНІКИ (ГРЕЦІЯ) АРХІВУ ГРЕКІВ ПРИЧОРНОМОР'Я У 1997–1999 РР.

Ключові слова: культурна спадщина, греки України, архівні зібрання, Арістотелівський університет в Салоніках.

Центр вивчення та розвитку грецької культури Чорного моря (Κέντρον Μελέτης & Ανάπτυξης του Ελληνικού Πολιτισμού της Μαύρης Θάλασσας, далі – Центр) був створений у 1996 р. за ініціативою префектури Салонік і фінансової підтримки місцевого самоврядування та уряду Греції. Одним із завдань центру було створення Архіву і бібліотеки історії та культури історичної грецької діаспори Причорномор'я [1].

Створення такого архіву і саме в Салоніках було обумовлено певним соціальним запитом і політичною кон'юнктурою. Адже ще з 1920-х років в цьому місті та його околицях оселилося багато греків-вихідців з колишньої Османської імперії, зокрема із західного та південного узбережжя Чорного моря. Вони прибували в межах примусового обміну населенням між Туреччиною, Болгарією і Грецією згідно Лозанської мирної угоди (1923 р.). Тут були створені великі громадські об'єднання греків Причорномор'я (зокрема так званих «греків-понтійців»), які мали неабиякий вплив на громадське життя і політику. Як наслідок, і другий за розміром державний університет Греції – Арістотелівський університет м. Салонік – став провідною організацією країни з дослідження історії та культури греків Причорномор'я. Тож студенти та аспіранти університету потребували розширення джерельної бази для своїх досліджень. Цікавість до створення архіву була також «підігріта» на той момент масовою еміграцією греків з Грузії та Вірменії у

1991–1995 рр., а також «відкриттям» на той час ще маловідомої широкому загалу в Греції історичної частини грецької діаспори – спільноти маріупольських греків.

Для реалізації роботи над створенням архіву до співпраці з Центром у 1997 р. була запрошена авторка цього матеріалу – тоді ще співробітниця Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. На той момент я щойно завершила постдокторське стажування в Арістотелівському університеті Салонік і вже мала неабиякий досвід співпраці з бібліотеками і архівами України, Росії і Грузії саме за цією проблематикою.

На першому етапі співпраці разом з науковою радою Центру, в яку входили проф. А. Ксансопулу-Кір'яку, К. Фотіадіс та ін., була розроблена програма дослідження і критеріїв експертної оцінки архівних фондів Грузії, Росії та України, які містили відомості про історію та культуру грецької діаспори Причорномор'я. Було прийнято рішення розпочати створення архіву копій найбільш інформативних документів, а також бібліотеки старовинних і сучасних видань (часописів, книг тощо), присвячених грекам Причорномор'я.

3–17 червня 1997 р. відбулося моє перше відрядження у м. Тбілісі (Грузія), де був відпрацьований алгоритм співпраці з адміністрацією державних архівів, вивчення, експертної оцінки і відбору документів для копіювання, придбання друкованих видань тощо. Привезений масив копій документів, фотографій, видань з архівних зібрань і бібліотек Грузії став основою архіву Центру. Надалі систематизацією цих документів мали займатися постійні співробітники Центру – С. Ангелідіс і Я. Каріпідіс, і вона зайняла майже рік. Наприкінці 1998 р. було прийнято рішення продовжити цю роботу, й мене знову запросили до співпраці.

Упродовж 1999 р. у фокусі уваги були архівні зібрання і рукописні фонди України. Дослідження проводились у Києві (ЦДДА України, ЦДАВО України, ЦДАКФУ), у Львові (ЦДДА ім. України у Львові), в Одесі (Державний архів Одеської області), у Донецьку (Державний архів Донецької області), у Сімферополі (Центральний державний архів АР Крим). Матеріал з України, який був переданий до Салонік, містив копії документів від XVI ст. до 1950 р., однак переважали рукописи XVIII–XIX ст.

Документи, які були зібрані, стосувалися наступних тематичних груп:

– Купецькі громади греків Львова, Києва та Ніжина в XVI–XVIII ст. (привілеї греків, торгові операції, судові рішення про майно, діяльність православних громад та її членів, грецькі купці з островів, Македонії та Епіру тощо).

– Грецькі громади Криму та Маріупольщини кінця XVIII – початку XX ст. (переселення греків з/до Криму у 1775–1901 рр., документи

Грецького суду, статистичні джерела, карти, документи про грецькі села в регіоні, діяльність місцевих громад, економічний та культурний розвиток, морська торгівля тощо).

– Грецькі церкви на території сучасної України (XVI–XX ст.) та діяльність православних християнських громад регіонів (церкви, ієреї, клір, протоколи засідань православних громад, шпиталі, школи, друкарні, листування з церковними ієрархами тощо),

– Грецька революція 1821 р. (грецькі біженці з Константинополя до Одеси і організація допомоги цим біженцям, похорон патріарха Григорія V, повернення греків на Батьківщину, участь місцевих греків у грецькій революції, свідчення самовидців і листування грецькою, французькою та російською мовами тощо),

– Грецька громада Одеси XVIII–XX ст. (імміграція греків на Одещину, навчання греків у комерційній школі, Рішельєвському лицей, викладання давньо- та новогрецької мови (програми, викладачі), грецькі газети Одеси, листування з консульством м. Одеса, з королівською родиною Греції, документи про допомогу жителям Криту тощо),

– Біографічний матеріал про греків-вояків, моряків, державних службовців, дворян, священників Російської імперії з півдня нинішньої України (життєписи, відбитки особистих печаток, родинні герби, документи Патріархів, привілеї, майно, спадок тощо).

– Діяльність грецьких товариств, що існували в Одесі, Маріуполі, Ростові-на-Дону, Криму в 1870–1920 рр. (статут, список членів, їх діяльність, школи, листування, майно тощо).

– Грецькі громади в радянські роки (1920–1947 рр.) та репресії (статистичні джерела, карти, документи про греків-комуністів, про махновський рух, голод 1921–1922, списки греків-біженців, греків – громадян Греції, листування з грецькими консульствами; грецькі школи і викладачі, Маріупольський педтехнікум, переслідування грецьких священників, вчителів, заможних селян, закриття шкіл, документи німецької окупації, партизанський рух тощо).

Загалом у 1999 р. було зібрано понад 1500 копій документів (у понад 9000 сторінках ксерокопій і 2000 сторінок мікрофільмів), й складені переліки фондів і документів, що містять матеріали щодо історії і культури грецької діаспори на теренах України. Зібраний матеріал може бути корисним історикам, етнологам, лінгвістам, філологам, богословам, педагогам, соціологам, а також фахівцям з біографічних і генеалогічних досліджень, політичних і економічних наук тощо. Звісно, з тих пір минуло вже майже 23 роки і певна частина архівних матеріалів була вже введена в науковий обіг у вітчизняних публікаціях, проте значна частина ще чекає своїх дослідників.

Робота з відбору та копіювання матеріалів в архівах України була лише розпочата й мала бути продовжена у 2000 р., згідно з договорами про співпрацю, які були підписані між архівними установами і Центром. Проте наступний етап дослідження не відбувся у зв'язку зі зміною пріоритетів Центру і браком фінансування дослідницької програми. Однак, робота, яка була розпочата, спонукала співробітників архівів створювати тематичні каталоги й робити публікації архівних документів. Видання деяких з них були підтримані Фондом грецької культури в м. Одеса, зокрема праця архівіста Лілії Білоусової «Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1799–1920» (Т. 1–6, 2000–2014). Також вона стала поштовхом для дослідників регіональної історії звернути увагу на грецькі спільноти на теренах України. Наприклад, у 2004 р. побачила світ праця «Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст.» львівського дослідника І. Лільо, якого я теж залучала до роботи як наукового консультанта.

Центр вивчення та розвитку грецької культури Чорного моря діяв до 2011 р. як підрозділ Культурного центру префектури Салонік. На жаль, за весь цей час зібраним матеріалом ніхто не опікувався. Після закриття Центру зібраний архів і бібліотека зберігалися на монастирському складі. Аж поки 4 лютого 2019 р. вони не були передані до Бібліотечно-інформаційного центру Арістотелівського університету м. Салонік [1]. Але цей архів і бібліотека ще й досі не впорядковані, тому поки що недоступні для студентів, аспірантів, викладачів університету, і зовнішніх дослідників греків Причорномор'я.

Перебуваючи в евакуації в м. Салоніки я зв'язалася з керівництвом бібліотеки університету, де зараз зберігається архів Центру, і як одна з його збирачів отримала дозвіл на ознайомлення з матеріалами. Цей матеріал знаходиться у задовільному стані й може бути досить швидко впорядкований і оцифрований у співпраці зі співробітниками бібліотеки, які без знання особливостей організації наших архівів, а також не розуміючи російську чи українську мову документів XVIII–XIX ст. не могли цього зробити самостійно.

Зазначимо, що росіяни методично знищують нашу культурну спадщину бомбардуваннями цивільних об'єктів і викрадають музейні цінності. Реліквії маріупольських греків – фотоматеріал і рукописний архів Грецького суду – вже згоріли разом із Маріупольським краєзнавчим музеєм. Архівні зібрання Донецької області і Автономної Республіки Крим, де компактно проживають греки, вже більш ніж 8 років знаходяться під контролем Росії. Зі звільненням цих регіонів ризик викрадення чи знищення документів росіянами значно зростає. Також існує ризик втратити від ракетних обстрілів чи неналежних умов зберігання (в умовах

дефіциту електрики та опалення) цінних документів з архівних зібрань Львова, Києва, Одеси та інших міст.

Враховуючи вищевикладене, наголошуємо, що копії документів, які сьогодні зберігаються в Салоніках, є гарантією збереження частини важливих джерел з історії та культури історичної грецької діаспори Причорномор'я. Тож вважаємо за доцільне запропонувати розробити науковий проєкт, в рамках якого Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України у співпраці з Арістотелівським університетом проведе систематизацію, оцифровку і анотацію документів Архіву греків Причорномор'я, щоб він став доступним дослідникам-елліністам Європи в онлайн форматі. Також варто продовжити роботу з виявлення в архівах України документів з історії та культури етнічних спільнот України й їхню цифровізацію для збереження культурної спадщини країни. Враховуючи фінансові проблеми держави, до цієї роботи варто залучати фахівців і фінансування «материнських» держав етноспільнот України і крупних університетських центрів світу.

Література:

1. Αρχείο ΚΜTh – Αρχείο Κέντρου Μελέτης & Ανάπτυξης του Ελληνικού Πολιτισμού της Μαύρης Θάλασσας. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archives.lib.auth.gr/index.php/t2sgh;isad?sf_culture=el

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-89>

Бокшань Г. І.

ORCID: 0000-0002-7430-8257

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу

й іноземних мов

Херсонський державний аграрно-економічний університет

м. Кропивницький, Кіровоградська область, Україна

СПЕЦИФІКА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ СХОДУ В ЗБІРЦІ ТРЕВЕЛОГІВ СТЕПАНА ЛЕВИНСЬКОГО «З ЯПОНСЬКОГО ДОМУ»

Ключові слова: Степан Левинський, Схід, тревелоги.

Український сходознавець, культуролог і дипломат С. Левинський в автобіографічній книзі «З японського дому» виявляє всі грані свого

письменницького таланту, віртуозно поєднуючи точність наукового викладу з самотніми художніми засобами, притаманними поетичній прозі. Письменник схильний до деталізованих описів, уваги до інтер'єрів і зовнішніх архітектурних деталей. Після закінчення «Школи орієнтальних мов» С. Левинський мав намір пізнати японську мову й культуру, провівши якийсь час у товаристві її носіїв. Так він потрапив до «Японського дому» в Парижі, який описує, докладно зупиняючись на його архітектурних особливостях: «Він цілий побудований із заліза і скла французьким архітектором і тільки своїм пігнутих дахом нагадує старобудійську пагоду» [1, с. 2].

Авторський стиль характеризується дотепністю: його гумор, зокрема, можна помітити, коли він звертає увагу на невідповідність зовнішності секретаря японської амбасади французькому інтер'єру у стилі Людовика XV: «Якось дивно виглядав цей маленький жовтий чоловічок на тлі лискучих шовків і м'яких ліній золочених меблів» [1, с. 3–4]. Автор демонструє пильний інтерес до деталей, які стосуються східної культури, звертаючи увагу, наприклад, на червону печатку і круглий знак сонця, що сходить, на листі з амбасади.

С. Левинський не заощаджує слова, коли візуалізує приміщення, роблячи найвиразніші акценти, звісно, на елементах японської культури. Скажімо, описуючи свою кімнату в «Японському домі», він згадує репродукцію малюнку Сесшу на шовку: «Маленький японський дімок стояв тут на високій, стрімкій скелі; у глибині ланцюг гір зазначений був на срібlistому тлі плямами тушем, здолу кілька сміливих ліній, що означали яву дерев, ось і все» [1, с. 5].

Разом із тим автор у фокусі своїх спостережень тримає самих японців з їхніми звичаями, такими як схильність стишувати розмову при наближенні чужоземця. Під його оптику потрапляє їхній традиційний одяг, який вони змінювали увечері на європейський: «Ранком ходили вони у м'яких капцях і широких шовкових кімоно, що вязалися з заду маленькими стьожками-метеликами» [1, с. 5]. Характеризуючи зовнішність японців, С. Левинський демонструє деяку обізнаність з антропологічними характеристиками. Зокрема, порівнюючи вигляд пана професора і молодого студента, він дивується «расовим нюансам японського народу»: «Пан професор зі своїми вузькими очками був без сумніву представником „аристократичного» типу, що виводить себе з азійського континенту, може від монгол. Молодий студент ліворуч це нащадок малайської раси, що у давню давнину збагатилася певне своєю кров'ю народи японського архіпелагу» [1, с. 8].

С. Левинський не обходить увагою й традиційну чайну церемонію, на яку його запросили японці, причому робить це у властивій йому гумористичній манері: «Великий, низький стіл покрили білим обрусом, в

європейську посудину поналивали жакливого чаю, роботи нашої сторожухи і понаставляли тарелі повні тісточок» [1, с. 6].

Автор піддає ретельному аналізу побачене й почуте, виявляючи гостру спостережливість: його дивують палкі дискусії японців після глибокої мовчанки за вечерею. С. Левинський не уникає характерної для нього дотепності й тоді, коли говорить про японців з високим статусом. Жартівливого модусу набуває портретна характеристика професора університету з Кіото, вченого географа і спеціаліста від Індо-Китаю: «Пан професор, коли сміявся, видовжав непомірно уста і тремтів легенько на всьому тілі, але сміх оцей, хоч і трівав довго, лишався німий, зовсім так, як на обличчю камяної химери старого Готицького храму» [1, с. 6].

Однак, С. Левинського цікавлять не лише зовнішні прояви культури японців: автор підкреслює свою потребу «заглянути нарешті в їхні душі, зміркувати, змірити таємне їхньої вдачі» [1, с. 9]. Артикулюючи свої спостереження за поведінкою японців, сходознавець активно використовує самобутні художні прийоми, що надає його оповіді поетичного стилю: «Вони простягали мені руку, широко, цілим тілом всміхалися і крилися у закутках, ніби живі тіни великої магічної ліхтарні» [1, с. 10]. Коли автор пише про пісні японців, то звертає увагу не лише на тематику текстів, а й на манеру співу: «Так співає вся Азія, починаючи від арабів, а навіть, деколи, наших південних славян» [1, с. 11].

Під пильним оком С. Левинського опиняються деталі національного етикету японців: часом він вдається до розлогих коментарів маркерів культурної ідентичності, а іноді просто побіжно згадує їх в оповіді. Скажімо, в описі візиту панянки Флоренції до «Японського дому» у фокусі уваги письменника – жест юнака, характерний для зустрічей: «Він уклонився їй цілим тілом як це роблять молоді хлопці, коли вивели їх у вітально поміж гості» [1, с. 13–14]. Цікавим видається епізод крос-культурного спілкування японця з молодією європейкою, в якому оприявнюються розбіжності, що ускладнюють налагодження повноцінного контакту. У цьому ж епізоді С. Левинський устами японця Сокічі вербалізує характеристику японської осені: «Це найкраща пора року. Дощів майже нема, завжди сонце. Всі без винятку йдуть тоді поза місто в поле. <...> Тепер у нас у полях співає мозу. Це така пташка. Вона чудово співає. Всі йдуть поза місто слухати мозу» [1, с. 14].

Письменник рефлектує над відмінностями східної та європейської культур, а також зауважує спільне між ними, ставлячи риторичне запитання: «Японець, коли вертається з Європи до рідного краю, забирає з собою кожную дрібницю, програмки театрів, готелеві рахунки, трамвайні квитки і випадкові часописи. Все те, на що не звертаємо навіть уваги е для нього предметом релігійного майже культу. Але чи не те саме робили би ми в Японії?» [1, с. 43].

Образи-персонажі у нарисах С. Левинського мають виразні характери з незмінним акцентом на культурній приналежності. Особливої уваги заслуговують сцени взаємодії представників різних культур. Так, у нарисі «Подруга нашого бонзи» письменник змальовує приятельство між японським філософом Мацуєм і французенкою – пані Давре, яка почалася з непорозуміння. У нарисі «Біла жінка» йдеться про перші стосунки молодого японця Йошіо й парижанки. У нарисі «Сніг» герой-оповідач закохується в дружину професора Сугімото, тому погоджується вчити її французької у незмінній присутності чоловіка. У творі акцентовано, що саме «екзотична таїна» й «ексклюзивне табу» можуть спровокувати інтерес до представника іншої культури та викликати емоційну залежність. Культурні відмінності й протилежності стають основою флірту і сприяють закоханості. Герой-оповідач «Снігу» залицяється до красуні-японки, навчаючи її мови, коли йому випала нагода прогулятися з нею наодинці в парку. Особливий інтерес викликає сцена міжкультурного спілкування, коли герой-оповідач зізнається японці в коханні, а вона відповідає збентежено, що нічого не розуміє через пришвидшений темп мовлення.

Трапляються на сторінках тревелогів С. Левинського назви екзотичних страв: моча («тісточка з рижу і рибячого товщу»), скіякі («страва з дрібних шматків волового мяса, всякої городини, щедро приправлена японським сосон «шою» і насолоджена цукром»), саке («горілка з рижу»). С. Левинський також дає загальну характеристику японської кухні, яка «може не така різноманітна як французька і не така вибаглива як китайська, але смачна і здорова» [1, с. 76–77]. Згадує він і традиційне начиння, яке використовують за столом: «Перед кожним з нас поставили лякову дощинку з усім, що треба до їжі. Були де здебільша маленькі предмети, що виглядали наче делікатно розмальовані забавки. Очевидячки всі ми їли паличками» [1, с. 77].

У нарисі «Джим» С. Левинський акцентує своє захоплення орієнтальною культурою, коли пояснює причини написання слова «Схід» з великої літери, зазначаючи, що воно набуло майже релігійного змісту серед відвідувачів школи орієнтальних мов. Саме в цьому закладі герой-оповідач познайомився з британським художником Джимом, який навчався «мови японської, малайської і трьох говірок Батак, острову Суматри» [1, с. 70]. Спільна симпатія до Сходу інспірувала ідею мандрівки до омріяних країв, але допоки виправа залишалася нездійсненою через брак коштів, друзі шукали Схід у Парижі. Оповідаючи про свій досвід перебування в «Японському домі», С. Левинський завжди значну увагу приділяє східним ритуалам і правилам етикету. Скажімо, описуючи зустріч британця з професором Іто, він візуалізує жести привітання: «На японський лад обмінював він з Джимом три поклони, наперед один довгий, а потім два короткі» [1, с. 73]. У цьому ж нарисі С. Левинський у звичній

для нього поетичній манері характеризує японський танець, акцентуючи його відмінність від європейського: «Японці танцюють раменами і руками. Наші очі звикли шукати у танку плястики, а діставали замість неї майстерно інтерпретовану казку» [1, с. 75].

Таким чином, аналіз подорожніх нарисів збірки «З японського дому» дозволяє зробити висновки про еkleктичний стиль есеїстики С. Левинського, яка поєднує характерні ознаки поетичної прози, виразний гумористичний модус і точність наукового викладу. Тревелоги автора самотньо візуалізують такі аспекти японської культури, як традиційний одяг, кухня, музика, танець, міжособистісна взаємодія, а також особливості міжкультурного спілкування.

Література:

1. Левинський С. З японського дому. Львів: Видавнича спілка «Діло». 1932. 158 с.

УДК 930.1(477)+008.378.4.091(477.87-25)Гурницький
DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-90>

Ганус С. О.

ORCID: 0000-0002-4840-953X

*старший викладач кафедри модерної історії України
та зарубіжних країн*

*Ужгородський національний університет
м. Ужгород, Україна*

БІОГРАФІЧНА ПАРТИТУРА КАЗИМИРА ГУРНИЦЬКОГО ПРО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО НА ЕТАПІ ЗАДУМУ: ВИМІРИ З ПОЗИЦІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ НАУКИ

Ключові слова: українське сходознавство, Агатангел Кримський, Казимир Гурницький, історіографічний аналіз, соціологія науки.

Казимир Гурницький, як автор першого системного дослідження біографії Агатангела Кримського і сам не мав гадки, наскільки далеко розповсюдиться його заслужена слава. За даними глобального бібліометричного ресурсу *WorldCat* воно перебуває у фондах 35 бібліотек світу, серед яких – Національна б-ка Франції, Британська б-ка, Публічна бібліотечна система Нью-Йорка, Бібліотека конгресу США, університетські б-ки країн Європи та Америки (Кембрідж, Лейден, Гарвард,

Прінстон тощо) [10]. Відзначимо коректність бібліографічних описів. У каталозі *ORBIS* б-ки Єльського у-ту видання зазначене серед українських біографій, не дивлячись на те, що редакція східної літ-ри вид-ва «Наука» віднесла його до серії «*Русские путешественники и востоковеды*» [9]. Посилання на цю книжку виявлені нами у новітніх дослідженнях Р. М. Валєєва [1], А. Авербуха [8], А. Книша [11] та інших буквально останніх років. Ми можемо сміливо стверджувати, що дослідження К. Гурницького не втратило значення й понині, хоча побачило читача понад 50 років тому в умовах радянських соціокультурних реалій, котрі не могли не залишити на ньому свого відбитку.

Саме тому є цікавим, по яких причинах це має місце. Крім пояснення за замовчуванням про належний рівень науковості дослідження та додержання його автором критеріїв академічної культури ми маємо намір застосувати глибші пояснення, зокрема, історіографічний і соціологічний виміри. Володіючи достатньою інформацією з цього приводу, ми мусимо зазначити також про намір використати елементи постмодерністської методології. Це виправдано наступним. Сам К. Гурницький, крім іншого, став відомим українським поетом, естетичною пристрастю котрого стали орієнталістична тематика і стилістика його поезій. Переплетення у його творчій біографії історії та літератури склалося природно як життєва даність. До речі, красне письменство зайняло вагоме місце і в житті самого А. Кримського. Ми особисто були знайомі з К. Гурницьким як з викладачем. Також мали місце наші спеціальні зустрічі незадовго до його кончини, на котрих потрібна інформація одержувалася з перших рук.

Сам вибір теми канд. дисертації К. Гурницького, підказаної науковим керівником проф. І. Гранчаком, був обумовлений суспільними контекстами. Кримський був реабілітований ще у 1960 р. Вже мали місце перші згадки про нього в узагальнюючих роботах акад. І. Ю. Крачковського з історії російської арабістики у 1950 р. [5]; М. О. Смірнова з історії вивчення ісламу [7] та у III томі «Очерков истории исторической науки в СССР» [6]. Примітно, що акад. І. Ю. Крачковський писав про репресованого Кримського ще в умовах розгулу «ждановщини». Але ж вони перебували у дружбі і регулярній комунікації. Тобто, це була десь данина пам'яті другові і колезі-однодумцю, що міг собі дозволити обласканий владою найтитолованіший академік-арабіст, дійсний член чисельних іноземних академій та наукових товариств.

Протягом 1960-х рр., як пише Гурницький, про спадщину Кримського говорили вже частіше і голосніше. Але все опубліковане до кінця 1960-х – «це лише зернятка думок, розсипані, крім того, переважно в дослідженнях, що безпосередньо не стосуються вченого» [3, с. 7]. Це абсолютно відповідало дійсності. Тому К. Гурницький з повним правом міг

написати про себе, що «ним вперше комплексно досліджено» тощо. Але йому цей синдром, властивий багатьом представникам сучасної академічної молоді, якраз не був притаманним.

І ще один момент, котрий свідчить про те, що ужгородський історик здійснював свідомий вибір зрілої людини (у 1964 р. йому вже було 40 років). Цілком можливим і навіть доречним з практичного погляду було би зорієнтування на «смажену» «актуальну» тему про успіхи «соціалістичного будівництва» в регіоні, або про «комуністичне виховання» радянської молоді. Як варіант, адже Гурницький викладав предмети зі сфери всесвітньої історії, можна було би узяти щось на кшталт розквіту соціалістичної співдружності, або тих самих успіхів «побудови соціалізму» в котрійсь із країн, що до неї входили. У зазначені часи не один український історик, у т.ч. і в Ужгородському держ. ун-ті, щоби не ускладнювати собі життя, йшов саме цим торованим, безпрограшним і легким шляхом. У таких ось проявах, під партійним керівництвом, радянська історична наука перестала бути наукою, так і не здійснивши серйозних спроб стати нею [4, с. 187].

Піти цим шляхом міг і К. Гурницький, без проблем захиститися і далі продовжувати займатися викладанням та улюбленою поетичною творчістю. Тим паче, що він був ветераном війни, мав бойові нагороди і в цій іпостасі, зрозуміло, користувався б преференціями. Але у відповідь на таке припущення, котре ми висловили у бесіді з нашим героєм, він з іронічною посмішкою відповів: «А навіщо мені це було треба?» Не цураючись земної слави, тим не менше Гурницький був далекий від якоїсь кон'юнктури, тим більше такої дешевої. Наведемо дуже точне концептуальне зазначення про незвідимий характер цінності, котра, за Д. фон Гільдебрандом, є данністю, що подається у первісній інтуїції, безвідносно до чогось іншого. Цінність є тим самим, що і суть, існування, істина, знання [2, с. 91]. Наш герой прагнув залишитися науковцем, мав на цей рахунок тверді особистісні принципи і ціннісні орієнтири, котрі дали змогу уникнути оманливої спокуси легко досягнути важливого соціального цілепокладання.

Отже, оглянувши дуже скромну історіографію біографічної теми, К. Гурницький дійшов висновку, що роботи непочатий край і йому доведеться самостійно реконструювати віхи життєвого шляху А. Кримського, аналізувати його сходознавчу спадщину не маючи жодних готових рецептів. І, врешті, виробляти концептуальні оцінки з врахуванням усіх «особливостей» дослідницького процесу та можливого опублікування його результатів. Зі зважанням на те, що А. Кримський був репресований, лише нещодавно реабілітований і у трактуваннях його поглядів цілком можливим було «впасти в ересь» і зазнати шкоди з боку партійно-ідеологічної інквізиції.

Самого Гурницького в університеті серед інших навчали блискучі викладачі і дослідники з «дореволюційним стажем» з місцевої інтелігенції – Федір Потушняк, Микола Лелекач та інші, над котрими довліла підозра таких, котрі ще не відчули у повній мірі істинності марксистсько-ленінського вчення і не позбавилися впливу буржуазної історіографії. Процвітало доносительство і практика «анонімок». Але К. Гурницький з ентузіазмом узявся за бібліографічний та архівний пошук. Благо, завжди можна було узяти у вільний від викладання час відраджень. Або скористатися можливостями перебування на архівно-музейній практиці у Москві та Ленінграді, котра тривала два літніх місяці.

Фінальним абзацом наголосимо на показовому формулюванні Гурницьким мети його наукових студій: «...Розкрити в історіографічному плані місце історичної спадщини Кримського у **вітчизняній науці**, визначити значення його праць **для сучасності**». Надважливо, що під «вітчизняною наукою» він мав на увазі не радянську науку. Про російську історіографію він завжди веде мову, як про зовнішню по відношенню до української, котру й назвав «вітчизняною», адже вивчаючи віхи життя та творчості Кримського він, у свою чергу, добре знав і розумів їхні смисли і цілі. Напевно, пощастило Гурницькому встигнути захиститися і видати два варіанти біографії Кримського, бо у 1973 р. стартував лиховісний період «маланчуківщини» і з такими показовими формулюваннями про «вітчизняні» контексти, котрі перебували у протиріччі з концепцією єдиного радянського народу, можна би було заробити звинувачення в «націоналістичному ухилі».

Література:

1. Валеев Р. М. Эпистолярное наследие отечественных востоковедов: неопубликованная переписка А. Е. Крымского и В. Ф. Минорского (1904–1925 гг.). В: Уч. записки Казанского ун-та. Серия Гуманитарные науки. 2018. Т. 160. Кн. 6. С. 1341–1353.
2. Гильдебранд Д. фон. Етика / Серія «Антологія персоналістичної думки». Львів: Вид-во Українського католицького ун-ту, 2002. 445 с.
3. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ: Наук. думка, 1971. 182, [2] с.
4. Иллерицкая Н. В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица // Советская историография. Под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева. Москва: Рос. гос. гуманитарный ун-т, 1996. С. 162–187.
5. Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 168–172.

6. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. Т. 3 / под ред.: М. В. Нечкиной (гл. ред.) и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 830 с. С. 540–541.

7. Смирнов Н. А. Очерки истории изучения ислама в СССР. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 95–97.

8. Averbuch A. Orientalism and homoerotic desire in the poetry of a ukrainian modernist: AhatanheL Kryms'kyi in Lebanon. In: The Slavic and East European Journal. Vol. 62, No. 2 (SUMMER 2018), Pp. 318–338. URL: <https://www.jstor.org/stable/45408479/>.

9. Gurnitskiĭ, K. I. (Kazimir Ivanovich). Agafangel Efimovich Krymskiĭ. Moskva : Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi lit-ry, 1980. 190 p. URL: https://orbis.library.yale.edu/vwebv/search?searchCode=GKEY%5E*&recCount=50&searchType=1&searchArg=ocm17803801

10. Gurnitskiĭ, K. I. (Kazimir Ivanovich). Agafangel Efimovich Krymskiĭ. URL: <http://www.worldcat.org/title/560586535>.

11. Knysh A. Between Europe and Asia: Arabic and Islamic Studies in Imperial Russia. In: Ways of Knowing Muslim Cultures and Societies. Studies in Honour of Gudrun Krämer. Ed. By BettinaGräf and etc. Leiden-Boston: Brill, 2018. Pp. 3–26.

УДК 94 (477:092+597) «1930/1987»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-91>

Каковкіна О. М.

ORCID: 0000-0002-6254-1545

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
м. Дніпро, Україна*

ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ МАЙЇ КАШЕЛЬ З НЕВЕЛИКОЇ АРХІВНОЇ ТЕКИ

Ключові слова: Майя Кашель, Дніпропетровськ, В'єтнам, історія, листування.

Одна з яскравих «в'єтнамських сторінок» в історії Дніпропетровська/Дніпра пов'язана з Майею Дмитрівною Кашель (1930–1987), членкинею Спілки письменників УРСР, лауреатом літературної премії ім. М. Рильського. Вона стала відомою в Україні та В'єтнамі у першу чергу як перекладачка творів в'єтнамських поетів і письменників на українську мову, популяризатор культури в'єтнамського народу, яка,

попри недугу, пройшла непростим шляхом самостійного опанування освіти, в'єтнамської мови і перекладацького фаху.

Зважаючи на сферу діяльності, перші нариси й довідникові публікації про життя М. Кашель та її творчих доробків належали колегам – літераторам, її ім'я вписано в історію українсько-в'єтнамських відносин [4; 5]. Чергове звернення до постаті дніпропетровської письменниці збагачує уявлення не тільки про непересічну особистість в історії українсько-в'єтнамських зв'язків «доби соціалізму», а й місце у них закритого на майже тридцять років для іноземців Дніпропетровська. Мета цієї розвідки – презентувати джерела про письменницю й перекладачку з Державного архіву Дніпропетровської області.

В архіві міститься особовий фонд Майї Кашель, представлений невеликою за обсягом текою з 42-х одиниць зберігання (139 с.). Їх зміст дещо скромніший, ніж анонсований опис у путівнику [2, с. 530]. Основну частину складають чернетки листів Майї Дмитрівни до Союзу письменників України, редакцій і видавництв журналів і газет, зворотна кореспонденція, окремі рукописи її перекладів. Серед персональних адресатів Кашель – перший голова правління Українського відділення товариства радянсько-в'єтнамської дружби, міністр фінансів України Анатолій Барановський, один з провідних російських перекладачів-в'єтнамців Микола Нікулін. З ними і не тільки у Кашель склалися добрі взаємини, а географія її адресатів охоплює Україну та СРСР. З іноземними адресатами, яких у Кашель було немало, листування відсутнє.

Дослідження архівних та опублікованих матеріалів дозволило виділити декілька тез (які не вичерпують інформаційних можливостей документів особового фонду).

1. У своїх листах Майя Кашель у випадках, коли листи направлялися уперше, як, правило, давала стислу автобіографічну довідку, яка мала зорієнтувати адресата на відповідне спілкування, зняти можливі непорозуміння. Таку стандартну інформацію, більш чи менш стислу, Майя Дмитрівна вмещувала на початку або наприкінці листа: «Мені 38 років (Кашель народилася у 1930 р. у Києві, батьки невдовзі переїхали до Дніпропетровська – О. К.). Під час війни захворіла на міопатію і вже 20 років не можу ходити. Поки ходила, змогла закінчити тільки сім класів. Потім – 4-річні Державні курси «Ин-яз» (Москва) – англійський відділ. Періодично працювала як репетитор і перекладач. 1966 року склала іспити за середню школу (лише з однією четвіркою). До університету не прийняли через те, що не ходжу, а возити мене нікому» [1, арк. 7]. Останній факт вона вказувала обов'язково, пояснюючи відсутність відповідної освіти і диплому. А численні життєві труднощі людини з особливими потребами М. Кашель розповідала, як правило, у бесідах із

кореспондентами чи гостями, повідомляючи багато фактів про спілкування з друзями В'єтнаму і з В'єтнаму [3].

2. Особливість діяльності Кашель як перекладачки полягала не тільки в тяжкій недузї, яка часто унеможлилювала виїзди навіть по місту, не говорячи про більш далекі подорожі, але й у становищі Дніпропетровська. Умовно-закритий статус міста у 1959–1987 рр. майже виключав появу тут іноземців, що, безперечно не сприяло формуванню відповідного культурного середовища для розвитку іншомовних практик та спілкуванню з носіями мови. В'єтнамські студенти навчалися в інститутах і технікумах за межами обласного центру, представники азійської країни перебували на виробничому навчанні на підприємствах у Кривому Розі, Нікополі, Дніпродзержинську (Кам'янському), але для Майї Кашель листування залишалося єдиним способом спілкування з ними. В'єтнамці бували в Дніпропетровську до 1959 р., та її особисте зацікавлення країною виникає у 1964 р. через початок війни США проти Північного В'єтнаму, коли на шпальтах радянських газет почала друкуватися хроніка її драматичних подій. У 1987 р., коли місто стало доступним для іноземців, Майя Дмитрівна пішла з життя.

3. Спілкування з адресатами не було простим, і це стосувалося у більшості випадків перекладацьких та видавничих питань. Бажання познайомити співвітчизників з історією та культурою В'єтнаму спонукало Кашель розпочати переклади в'єтнамських авторів з англомовних видань на українську та російську мови. Ще раніше вона започаткувала переклади зразків лаоської літератури. У листі від 18 липня 1967 р. вона написала, що вивчає в'єтнамську мову і прагне перекладати твори безпосередньо з в'єтнамської [1, арк. 9].

Усвідомлюючи відсутність відповідних професійних навичок, Майя готова була вчитися, приймати зауваження, на які, очевидно, не завжди вистачало часу або терпіння у фахівців [1, арк. 15]. Іноді до цих труднощів додавалася політика. Так, у 1979 р. іноземною комісією Спілки письменників СРСР консультантом Кашель було призначено Інессу Зимоніну. Зимоніна, відома на той час перекладачка з в'єтнамської, яка працювала у Москві, доволі різко відповіла у листі, дорікаючи Майї у «некомпетентності» стосовно політичної ситуації та не виправдано прихильним ставленням до в'єтнамського письменника Дао Бу, якого «неможна перекладати з політичних міркувань». Дніпропетровська літераторка спростовувала ці заяви, посилаючись на схвальні відгуки у В'єтнамі, збиралася скаржитися на Зимоніну, яка швидше не допомагала, а заважала, керувалася «особистими симпатіями та антипатіями» [1, арк. 89].

4. Матеріали справи розкривають ще одну важливу рису Кашель – закоханість в українське слово, причому попри його «некон'юнктурність» у зрусифікованому мовному просторі Дніпропетровська й у

цілому України. У листі до редактора видавництва «Молодь» за 1971 р. перекладачка доволі жорстко висловлювалася про працівників книжкових торговельних об'єднань, директорів книгарень, які «цілком байдужі до розвитку української літератури», а «питання про тиражі книжок українською мовою важливе і його необхідно розв'язувати» [1, арк. 52]. Своїй литовській подрузі писала стосовно в'єтнамських перекладів творів українською для дитячих книжечок, які діти із задоволенням слухають, а «мамаши сетуют: почему нет на русском языке (у нас хоть и Украина, но город, и даже выросшие в селе родители предпочитают русский язык)» [1, арк. 88].

Листування М. Кашель – предмет для вивчення епістолярних практик, культури спілкування аматора з фахівцем, провінційного перекладача з столичними колегами, унікальне джерело з вивчення зламів радянської доби у долі людини. Листування розкриває не тільки специфіку адресатів, а й особистість самої Кашель, яка готова була пожертвувати заради в'єтнамських друзів не тільки здоров'ям, часом, а й власними гонорарами. У сенсі народної дипломатії вона зробила значний внесок у розвиток відносин між Україною і В'єтнамом. Наразі виглядає доцільним для студій з міської історії, історії українсько-в'єтнамських зв'язків, укласти більш повну бібліографію праць Майї Кашель та присвячених їй публікацій.

Література:

1. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6502. «Письма М. Д. Кашель Союзу писателей УССР, издательствам, редакциям газет и журналов о публикации переводов, издания сборников и книг и др. 12 ноября 1966 г. – 24 июня 1981 г. (1986)». Опис. 139 арк.
2. Державний архів Дніпропетровської області: путівник: у 2 т. Том 1. Дніпро: ЛІРА, 2016. 610 с.
3. Залата Л. Письма большой дружбы. *Днепр вечерний*. 1977. 25 апреля. С. 3.
4. Майя Кашель. *Офіційна сторінка товариства «Україна – В'єтнам»*. URL: <https://ukraine-vietnam.org.ua/uk/news-relations/article/46-majji-kashl>
5. Степовичка Л. Н. Кашель Майя Дмитрівна. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. Т. 12. URL: <https://esu.com.ua/article-11445>

Камеристий-Брайтенбюхер Р. М.

ORCID: 0000-0002-0105-4217

магістр історії та археології, аспірант

Інститут української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського

м. Київ, Україна

**«СХОДОЗНАВЧІ СЮЖЕТИ»
НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮЛЕТЕНЯ
У СПІВПРАЦІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА ТА ІВАНА БУТИЧА
(1961–1965 РР.): ОГЛЯД ЛИСТУВАННЯ**

Ключові слова: Ярослав Дашкевич, Іван Бутич, архіви України, шістдесяті, історія сходознавства України, Омелян Прицак.

На інституційному рівні в радянській Україні сходознавство було знищене впродовж 1933 року [7, с. 22]. Перші повоєнні роки українська орієнталістика не розвивалась [7, с. 237]. У 1960 році ініціативу про заснування бібліотеки або кабінету Сходу у доповідній записці висловив український сходознавець Вольф Бейліс. Згодом у лютому 1961 року Президія АН УРСР ухвалою підтримала ідею створення Кабінету сходознавства при Державній бібліотеці АН УРСР [7, с. 239]. Справа була загальмована до створення у лютому 1964 року Відділу історії зарубіжних країн Сходу в Інституті АН УРСР [7, с. 240].

Відомо, що впродовж 1962–1965 років на сторінках Науково-інформаційного Бюлетеня при архівному управлінні Міністерства внутрішніх справ УРСР з'являються праці, огляди та рецензії на провідні сходознавчі праці дослідників Польщі, Угорщини, США. Їхнє перо – Ярослав Дашкевич.

У 1961 році Я. Дашкевич працював в Інституті суспільних наук АН УРСР над своєю дисертацією «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.» [6, с. 202]. Роком раніше він запропонував свою рецензію Івану Бутичу на бібліографічний покажчик за редакцією Федора Максименка для Бюлетеня. Керівник науково-видавничого відділу та редактор видання Іван Бутич погодився співпрацювати за умови різноманітного викладу матеріалів [3, с. 35].

І. Бутич також погодився опублікувати статті, необхідні Я. Дашкевичу для захисту дисертації на вірменознавчу тематику. Згодом на сторінках Бюлетеня були опубліковані статті та рецензійні матеріали (в епістолярії названо «нотатками») Я. Дашкевича під його іменем та під десятками псевдонімів. Інтереси збіглися. Чи не тільки?

В інтерв'ю львівському журналу Універсум 2008 року шанований дослідник Сходу Я. Дашкевич зізнався: «Редактор журналу *«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» Іван Бутич віддав мені сторінки свого журналу, власне, під сходовознавчі сюжети»* [2].

Завдяки сприянню вченого зацікавлена аудиторія побачила огляди на праці таких сходовознавців: тюрколога Едварда Триярського [3, с. 236] (школа Ананія Зайончковського), угорського вірменознавця Едмонда Шюца [3, с. 238], польського африканіста Штефана Стрельцина [3, с. 249], перший підрадянський огляд праць всім відомого Омеляна Пріцака [3, с. 92–93] та інше. Там же публікувались рецензії на роботи вірменських [3, с. 247, 249] вчених. Також побачили світ огляди публікацій східних першоджерел [3, с. 236, 254] зокрема, польського видання Ібн Батутти [3, с. 254], рецензія на антологію перекладів Андрія Ковалівського [3, с. 247] та інші.

У листуванні вчених читаємо міркування про генуезьку історію Криму, працю кримськотатарського дослідника Зіхні Абдулаха [3, с. 104]. Обговорювались також інші питання джерелознавчого сходовознавства.

Так «під носом» української міліції дослідники постсталінської України змогли прочитати та ознайомитись з важко або взагалі недоступними виданнями в радянській Україні. Питомий внесок оглядів та рецензій займають «сходовознавчі сюжети». Згодом можливо це і помітили структури МВС та почали перевіряти вміст та тематику Бюлетеня [3, с. 115].

Дослідник Я. Дашкевич сприяв поширенню української гуманітарної думки між своїми кореспондентами. Йому часом необхідні 20 примірників часопису, а часом 30 [3, с. 33]. Хто саме був кореспондентом на сьогодні відомо та частково розкрито [4, с. 5–43], [5, с. 7–46].

Вага видання Науково-інформаційного Бюлетеня підтверджується збільшенням передплатників, тематикою досліджень. І це попри те, що видання намагались занести якомога далі у списках до підписки. У листуванні з І. Бутичем Я. Дашкевич не приховував, що він виступав наче «сірий кардинал» видання та писав листи вченим Європи від імені редакції [3, с. 107]. Я. Дашкевич також пропонував підписувати статті Бюлетеня англійською мовою [3, с. 102].

У 1988 році Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР видало систематичний покажчик змісту Науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України» за 1971–1987 роки. Поза увагою залишено без будь-яких пояснень зміст 106 чисел видання за 1947–1970 роки [1, с. 3].

У підсумку Я. Дашкевич зазначав, що Науково-інформаційний Бюлетень містив «доброзичливий і нормальний огляд праць, вміщений в українській т. зв. радянській науковій пресі. Огляд читали, але боялись покликатись на нього» [2].

Сходовознавчі сюжети 1962–1965 років зусиллям Я. Дашкевича у співпраці з І. Бутичем та іншими дослідниками вказують на сміливий

внесок майже знищеного напрямку сходознавчих традицій України у 1960-ті роки.

Від підписання І. Бутичем довідки з розкриттям псевдонімів «нотаток» та матеріалів Я. Дашкевича за 1962–1965 років [3, с. 124] до відродження О. Пріцаком фахового сходознавчого журналу «Східний Світ» у 1993 році залишалось 28 років.

Література:

1. Бібліографічний покажчик змісту «Архіви України» за 1947–1970 роки. Уклад. А. А. Батюк, М. І. Бутич. Київ: УДНІАСД, 1999. 209 с.

2. Залізняк Б. Ярослав Дашкевич: «Коли твориться держава, твориться і нація» [Електронний ресурс] / Б. Залізняк // Журнал Універсум. 2008. Режим доступу до ресурсу: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2008/1/nacia.html>.

3. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986). Упоряд. А. Фелонюк. НАН України. Львів: ІУАД ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. 2012. 296 с.

4. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: ІУАД ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення, 2011. 792 с.

5. Дашкевич Я. Україна і Схід. Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів: ІУАД ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 960 с.

6. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Часопис «Критика», 2011. 232 с.

7. Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ: Критика, 2007. 292 с.

УДК 94(32)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-93>

Кожолянюк О. В.

ORCID: 0000-0002-3068-6416

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

м. Чернівці, Україна

Є. В. ЧЕРЕЗОВ – ПЕДАГОГ ТА НАУКОВЕЦЬ

Ключові слова: Є. В. Черезов, єгиптолог, економіка Стародавнього Єгипту, Чернівецький університет.

У цьому році минуло 110 років від дня народження відомого орієнталиста, який зробив вагомий внесок у розвиток українського сходознавства – професора Євгена Вікентійовича Черезова. Він присвятив свою наукову діяльність дослідженню соціально-економічної історії Стародавнього Єгипту і вважається у цій галузі одним із провідних фахівців зі світовим ім'ям [5, с. 85].

Народився Є. Черезов 23 березня 1912 р. у с. Стара Тушка В'ятської губернії [1] у родині Тетяни Григорівни Хлюпіної та Вікентія Михайловича Черезова. Крім Євгена батьки мали ще шестеро дітей [3, с. 27]. Вікентій Михайлович, пройшов довгий шлях від слюсаря електромеханічного цеху Сормово до директора заводу сільськогосподарського машинобудування у Ростові-на-Дону. Репресований більшовицьким режимом, помер він у Ростовській в'язниці 24 листопада 1938 р. [3, с. 27].

Вікентій Михайлович справив значний вплив на формування особистості та інтересів майбутнього вченого. Саме під його впливом Є. Черезов отримав середню освіту [25, с. 5]. У 1930 р. він закінчив середню школу у Москві, де на той час проживали його батьки і тоді ж поступив до Московського планово-економічного інституту [2, с. 272]. По його закінченні, у 1933 р., працював економістом [6, с. 205], а у 1934 р. Є. Черезова було призвано до лав армії. Проходив службу у м. Вітебську в 4-му корпусному артилерійському полку [3, с. 27].

Поступово, як згадував сам професор, його надзвичайно сильно починають приваблювати проблеми історії. Саме це і стало причиною його рішення продовжити освіту. Так, у 1936–1941 рр. він навчався на історичному факультеті Ленінградського державного університету [27, с. 342]. Ще на першому курсі він обрав своєю спеціалізацією стародавню історію, котрою з того часу і займався до кінця свого життя. За роки навчання Євген Вікентійович вивчив давньоєгипетську мову, також він добре володів англійською та німецькою мовами.

У жовтні 1945 р., Євген Вікентійович вступив до аспірантури у Ленінградський державний університет за спеціальністю «Стародавня історія» [2, с. 273]. Навчання в аспірантурі завершилося наприкінці 1948 р. успішним захистом кандидатської дисертації на тему «Грамоти захисту храмів Стародавнього царства Єгипту як історичне джерело (3000–2400 рр. до н. е.)» (1948) [8]. Значну роль у житті дослідника цього періоду відіграли викладачі, серед них його науковий керівник – академік В. В. Струве, під впливом котрого формувалися наукові погляди молодого дослідника [25, с. 6].

Цікавою є історія першої наукової публікації Є. Черезова у «Віснику стародавньої історії» № 1 за 1949 р. [17] Ще в 1932 р., він скопіював раніше невідомі у науці написи на сфінксах, які були розміщені на березі Неви у Санкт-Петербурзі. Незважаючи на той факт, що у 1912 р.

з'явилося про це повідомлення [25, с. 6], молодий дослідник взяв драбину, заліз на сфінкса і ще раз уважно обстежив його. (Про це сам Євген Вікентійович часто з гумором розповідав). Таким чином, йому вдалося виявити раніше невідомі написи розташовані між лопатками сфінкса, на грудях та з тильного боку. Дешифрування та аналіз цих написів і стали темою згаданої вище першої публікації Є. Черезова [25, с. 6]. У результаті цих досліджень до наукового обігу було введено нові документальні матеріали та встановлено дати написів. Науковець вважав, що вони були зроблені в часи царювання фараона Сети I. [17].

Загалом перші його публікації були присвячені поземельним відносинам у Давньому царстві, науковець також намагався з'ясувати соціальну приналежність таких представників єгипетського суспільства як «мерет», «бак», «хентіуше», «хемуу», рабів-іноземців [11; 12; 13; 14; 15].

Науковцем було досліджено такі важливі соціально-економічні документи як «Грамоти захисту» [8], «Палермський камінь» [9], «Написи Мечена» [16] тощо. У подальших своїх працях вчений досліджував землеробські знаряддя стародавніх єгиптян та методи які вони застосовували у галузі сільського господарства. За наслідками наукових пошуків було опубліковано дві монографії у 1968 та 1969 рр., у яких автор дослідив види рослин, котрі культивувалися єгиптянами, особливості переробки продуктів землеробства, садівництво, полювання і рибальство у стародавньому Єгипті [20].

Отже, у науковому доробку Є. Черезова основне основна увага приділяється проблемам соціальних відносин та економіки Стародавнього Єгипту. Підсумки своїх досліджень вчений виклав у серії різних публікацій, які побачили світ у вигляді фундаментального видання «Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту», низці наукових статей у журналах «Вестник древней истории», «Ежегодник ЧГУ», збірках «Древний мир», «Древний Египет», матеріалах різних наукових конференцій тощо. Видатний науковець-сходознавець В. В. Струве відзначав діяльність професора Є. В. Черезова, зокрема з проблем соціально-економічної історії Стародавнього царства Єгипту, як плідну та цікаву [25, с. 5].

Є. В. Черезов був чи не єдиним єгиптологом, що працював у той період в Україні. Праці Черезова ввійшли до міжнародної єгиптологічної бібліографії, що видавалася в Лейдені (Голландія) [27, с. 343]. За сукупність досліджень з економіки Стародавнього Єгипту його в 1965 р. було обрано почесним членом Інституту єгиптології Карлового Університету у Празі [4, с. 604] й почесним доктором Каїрського університету [3, с. 29].

Професор Є. Черезов займався дослідженням у галузі єгиптології на основі аналізу першоджерел, використовуючи передові тогочасні

наукові технології. Український єгиптолог увійшов до когорти не лише видатних радянських, а й світових сходознавців.

Повертаючись до розкриття біографічного поля Є. Черезова, варто відзначити, згідно розподілу який був у той час обов'язковим, Є. В. Черезов з березня 1949 р. розпочинає працювати в Чернівецькому державному університеті спочатку на посаді старшого викладача кафедри стародавньої історії [5, с. 85], а вже в січні 1950 р. він став доцентом цієї кафедри [23, с. 43]. Протягом 1951–1955 рр. Є. Черезов завідував кафедрою стародавньої історії [1]. З 1955 по 1976 рр. працював доцентом кафедри загальної історії. 30 серпня 1976 р. вченою радою Чернівецького університету Є. Черезова було обрано завідувачем кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, яку він очолював до 1981 р. [6, с. 205].

У 1970 р. Євгеній Вікентійович в Інституті історії АН УРСР захистив докторську дисертацію «Техніка сільського господарства стародавнього Єгипту» [21]. У 1972 йому було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук [25, с. 6], а у травні 1973 р. педагог отримує вчене звання професора [1]. У 1977 р. наукове ім'я професора увійшло до бібліографічного довідника радянських сходознавців, що вийшов під редакцією С. Д. Мілібанд [4, с. 604]. Під час роботи в Чернівецькому університеті Є. В. Черезов викладав нормативні курси «Історія стародавнього Сходу», «Археологія», «Історія первісного суспільства», «Етнографія», низку спецкурсів та спецсеінарів [23, с. 43]. В останні роки свого життя вчений розпочав роботу над проблемою історіографії у Німеччині та Австро-Угорщині XIX – початку XX ст. [6, с. 206].

Згідно з архівними документами, у 1981 р. Є. Черезов написав заяву з проханням звільнити його з посади завідувача кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків у зв'язку з «похилим віком» [1]. Після чого працював професором, професором-консультантом кафедри до 1988 р. У 1988 р. на 76-му році життя Є. В. Черезов помер. Як згадували його колеги: «В останній день свого життя він працював як завжди: спочатку був на засіданні кафедри, потім прочитав лекцію студентам-заочникам, попрощався з колегами, а через півгодини раптом його не стало...» [25, с. 6]. Похований відомий український вчений-педагог, єгиптолог на Центральному цвинтарі у Чернівцях.

До вивчення наукової спадщини Є. В. Черезова у різні часи неодноразово зверталися викладачі та студенти Чернівецького національного університету. Вивчення наукового доробку талановитого єгиптолога триває.

Література:

1. Архів Чернівецького національного університету. Ф.1: особові справи співробітників університету. Оп. відділу кадрів, 1988. Спр. № 20, Черезов Є. В.
2. Ілюк А. Є. В. Черезов – видатний український єгиптолог. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. 2013. Т. 1(35). С. 271–279.
3. Коцур А. Єгиптолог Є. В. Черезов (1912–1988) і його наукова спадщина. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 1 (140). 2019. С. 27–30.
4. Милибанд С.Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 года. Москва: Наука, 1995. 763 с.
5. Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні // Східний світ. 2003. № 4. С. 82–87.
6. Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940–2011 рр.). Чернівці: Наші книги, 2012 р. С. 205–206.
7. Черезов Е.В. [Рец.] Стучевский И.А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта. Москва: Изд-во восточ. л-ры, 1962. 127 с. // Вестник древней истории. 1964. № 1. С. 156–158.
8. Черезов Е. В. Грамоты защиты храмов Древнего царства Египта как исторический источник (3000–2400 гг. до н. э.): Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 всемирная история. Ленингр. гос. ун-т. Ленинград, 1948. 19 с.
9. Черезов Е. В. Древнейшая летопись «Палермский камень» и документы Древнего царства Египта // Древний Египет: Сб. ст. Москва, 1960. С. 261–272.
10. Черезов Е. В. Земледельческие орудия Древнего Египта // Древний мир. Сб. статей. Москва, 1962.
11. Черезов Е. В. К вопросу о значении древнеегипетских терминов мерет и хентиуше во времена Древнего царства // Вестник древней истории. 1952. № 2. С. 122–126.
12. Черезов Е. В. К вопросу о поземельных отношениях эпохи древнего царства в Египте // Вестник древней истории. 1949. № 3. С. 63–68.
13. Черезов Е. В. К вопросу о рабах-иноземцах в Древнем Египте (по древнеегипетским источникам) // Материалы XIX научной сессии. Черновцы, 1963. С. 261–267.
14. Черезов Е. В. К вопросу о хентиуше – мелких землевладельцах в Древнем Египте // Вестник древней истории. 1950. № 4. С. 166–170.
15. Черезов Е. В. Категории рабов-иноземцев хему (Hm) в Древнем Египте // Научный ежегодник за 1956 г. Черновцы, 1957. С. 167–169.

16. Черезов Е. В. Надписи Мечена // Вестник древней истории. 1964. № 4. С. 96–103.
17. Черезов Е.В. Надписи на Ленинградских сфинксах // Вестник древней истории. 1949. № 1. С. 92–100.
18. Черезов Е. В. Первые земледельцы Древнего Египта // III Всесоюзная конференция по Древнему Востоку. Москва, 1979. С. 96–103.
19. Черезов Е. В. Развитие рыболовства в Древнем Египте // Тезисы докладов XXII научной сессии. Черновцы, 1966. С. 88–91.
20. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта. Черновцы, 1968. 103 с.; Техника сельского хозяйства Древнего Египта. Черновцы, 1969. 96 с.
21. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: Автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02 – всемирная история. Институт истории АН УССР. Киев, 1969. 40 с.
22. Шестаков Ю. Проблемы матеріальної культури стародавніх єгиптян у працях Є. В. Черезова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Т. 2. С. 7–11.
23. Шестаков Ю. П. Науково-педагогічна діяльність Є. В. Черезова на Буковині (1949–1988) // До витоків назви краю Буковина (600-річчя першої писемної згадки): тези доп. та повід. II Буковинської істор.-краєзн. конф. Чернівці, 1992. С. 42–45.
24. Шестаков Ю. П., Дияк В. В. Соціально-економічні проблеми Стародавнього Єгипту за працями Є. В.Черезова. Науково-практична конференція студентів і викладачів ЧДУ. Чернівці, 1995.
25. Шестаков Ю. П., Кожолянко Г. К., Хільчевський С. В. Науково-педагогічна діяльність Є. В. Черезова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1997. Вип. 3. С. 5–13.
26. Шестаков Ю. П., Хільчевський С. В. Соціальні відносини в Стародавньому Єгипті за працями Є. В. Черезова. //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 2. С. 114–121.
27. Юсов С. Черезов Євгеній Вікентійович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». Київ, 2003. Вип. 2. Ч. I. С. 342–343.

Лагунова О. С.

ORCID: 0000-0002-7403-7389

*кандидат історичних наук,
історик I категорії міжкафедральної навчальної лабораторії
«Центр підводної археології, археологічних
та етнологічних досліджень»
історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГАТАНГЕЛОМ КРИМСЬКИМ АРАБСЬКОЇ ЗБІРКИ КАЗОК «ТИСЯЧА Й ОДНА НІЧ»

Ключові слова: Агатангел Кримський, араби, фольклор, теорія міграції фольклору, Тисяча й одна ніч, казки.

У колах істориків Аг. Кримський відомий своїми працями з історії арабського, перського та тюркських народів. Найбільший внесок Аг. Кримського у дослідження розвитку сюжетів у народній творчості – це його цикл праць щодо виникнення і розвитку арабської збірки казок «Тисяча й одна ніч». Таким чином, він продовжив традиційне для прихильників міграційної теорії студіювання східних текстів [14, с. 317–322]. Він часто згадував про свою роботу над цією темою у листах до Б. Грінченка [6, с. 403] [2, с. 152–153]. С. Павличко так визначила внесок ученого у вивчення простонародної культури народів Сходу: «Для Кримського властиве широке розуміння культури, яке охоплює не лише сакральне, високе мистецтво, а й прояви профанної сфери... Кримський зацікавився східною сексуальністю задовго до того, як вона стала окремою темою досліджень у західній науці» [21, с. 179–180].

Загальне число його публікації на предмет дослідження цього збірника – тринадцять, проте треба відзначити лише дві найважливіші наукові праці: «Тисяча й одна ніч. Загальний історико-літературний нарис» та «До літературної історії тисяча й однієї ночі». Інші його публікації з цієї теми, такі, як переклади з арабської мови казок «Дбай про кінець діла», «Горбун», «Сліпці» (були опубліковані два рази у дитячому часопису «Дзвінок» та у виданні Руського педагогічного товариства), «Арабські чабарашки», віршований переклад казки про купця Іфріта (вперше опублікований у «Буковині» в 1891 р., № 13, потім у виданні Руського педагогічного товариства) [16, с. 1–10, 18–29] [15, с. 159–160],

статті у Енциклопедичних словниках Брокгауз–Єфрон («Сінбадова книга», «Тисяча й одна ніч») [17, с. 7–8] [20, с. 270–273] і братів Гранат («Тисяча й одна ніч») [18, с. 268–271], рецензія на переклад М. Хеннінга з арабської мови німецьку збірки «Тисяча й одна ніч» [19, с. 170–171], лише доповнюють ці праці та повторюють основні положення, викладені у них. Саме у роботах з дослідження історії «Тисячі й однієї ночі», на думку І. Смілянської, виявилась схильність ученого до «резюмуючих» праць [ЦДАМЛМ України, ф. 1360, оп. 1, спр. 9, арк. 53–54].

У ювілейному збірнику в честь В. Міллера Аг. Кримський у післямові до статті Аг. Горстера «До літературної історії тисяча й однієї ночі» (вийшла окремим відбитком) подав широкий огляд бібліографії видань цієї східної збірки казок, а також перерахував тринадцять найновіших на той час наукових досліджень цього збірника [5, с. 231–240].

Стаття «Тисяча й одна ніч. Загальний історико-літературний нарис» вийшла як вступ до книги данського етнолога І. Еструпа «Дослідження про 1001 ніч, її склад, виникнення та розвиток», яку переклав на російську мову Т. Ланге. У ній Аг. Кримський наголошував на необхідності розкриття історії вивчення збірника казок «Тисяча і одна ніч» в Європі [7, с. VII]. Ця збірка, наголошував автор, хоча не отримала схвалення у наукових колах на Сході через еротичні мотиви, але у цензурованому перекладі здобула значного поширення і великий інтерес у науковців Європи.

Аг. Кримський дослідив бібліографію вивчення цієї фольклорної збірки, яка, на його думку, була досить неоднорідною. Учений визначив два напрямки походження збірки казок: перський та індійський, обстоюване австрійцем Йозефом фон-Хаммером (1774–1856), і арабський, якого притримувався француз Сильвестр де Сасі (1758–1838). На думку М. Веркальця, Аг. Кримський схилився до думки про походження збірника казок фольклориста-арабіста Рене Басе, хоча насправді вчений відніс його твори до переліку найменш важливих, хоча й цінних робіт [7, с. XXXIX] [4, с. 57]. Аг. Кримський, дослідивши праці усіх відомих авторів з цього питання, зробив такі висновки: збірка казок «Тисяча й одна ніч» не має єдиного автора або укладача, вона виникла на основі поступового творення багатьох народних поколінь.

Склалася вона таким чином:

а) найдавніша основа «Тисячі й однієї ночі» – це арабський переклад IX–X ст. персидської «Тисячі казок», характерним стилем казок з цієї індо-перської збірки було те, що надприродні істоти, духи знаходилися на рівних з людьми;

б) наступний шар казок – це ті, які склалися у Багдаді та мали міський характер;

в) третій шар казок – єгипетський, у «Тисячу й одну ніч» увійшли місцеві каїрські казки, які поділялися на побутові, сатиричні і фантастичні, також з'явилися у казках талісмани, тобто надприродні сили, які сліпо виконують волю людини;

г) в Єгипті переписувачі, щоб набрати необхідну тисячу казок, вміщували у збірку повісті, які до цього мали самостійне існування: роман про царя Номана, «Сінбадова книга» та інші.

У всіх своїх висновках учений неухильно схилився до положення про міграцію фольклорних сюжетів від Індії до Європи. Сучасні вчені здебільшого погоджуються з багатошаровістю історичних сюжетів збірки казок «Тисяча й одна ніч». Науковці ділять зміст збірника на три основні групи казок: героїчні, авантюрні і шахрайські; проте остаточне питання його походження все-таки залишається відкритим.

Незавершена стаття «Про «Калілу і Димну», «Варлама й Іоасафа», «Сінбадову книгу» з додатковими відомостями про «Сорок візирів» і «Акіра Премудрого» мала бути продовженням вищезазначеної публікації. У ній Аг. Кримський доводив виникнення багатьох «мігруючих» сюжетів міжнародного фольклору на прикладі письмового перекладу збірника моральних повчань «Каліла і Дімна» із давньоперської на арабську мову, а потім з арабської на європейські мови. Крім того, він надав естетичну оцінку байкам зібраним у збірці, на яких позначилася індійська філософія відмови від усіляких залежностей, у тому числі від впливу жінок на чоловіків. Проте, на думку вченого, саме арабський фольклор відбився на формуванні європейського фольклору, створенні його літературної фабули [7, с. LVII–LXXX]. Ця розвідка Агатангела Юхимовича про «Тисячу й одну ніч» отримала відгуки від М. Атаї, Ю. Полівки, Аг. Ацімірського, Д. Оезтрупа, у арабському часопису «ал-Машріа» та від Л. Толстого [3, с. 14] [1, с. 40].

Аг. Кримський стверджував, що в основу цих статей були покладені глави з його україномовної роботи «Вступні читання до історії арабських приповістей, оповідань і казок», яка була перекладена ним на російську мову. У випуску XXXVII журналу «Праці зі сходознавства» міститься продовження публікації про «Варлама й Іоасафа», проте без запланованих українських варіантів статей «Тисяча й одна ніч», «Про «Калілу і Димну» і «Сінбадову книгу» [IP НБУВ, ф. I, спр. 25666–25667, арк. 1–26; спр. 25183, 14 арк.] [7, с. LXXX]. М. Веркалець у статті «Агатангел Кримський і фольклор Сходу» стверджував (проте не дав посилань), що вчений україномовну роботу «Тисяча й одна ніч» «... на початку 900-х років подав до одного з львівських видавництв...», де вона не була опублікована [4, с. 55]. Ми можемо стверджувати, що в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.

Вернадського зберігається лише частина чернетки цієї праці [ІР НБУВ, ф. І, спр. 25225, 139 арк.].

Усе-таки російський варіант статті про «Варлама й Іоасафа» був опублікований 1913 року та отримав ще два переклади на французьку й арабську мови. У цій праці йдеться про те, що християнське сказання про святого царевича Іоасафа з Індії та його наставника у вірі Варлама походить з індійської міфу про царевича Буду. Учений простежував світову міграцію легенди з Азії до Європи. Аг. Кримський дослідив варіації переказу у різних народів і склав бібліографію його наукового вивчення, де приділив увагу внеску у розвиток цієї теми М. Марра та І. Франка. Треба сказати, що 1895 р. у Звенигородщині Агатангел Юхимович придбав збірник «старецьких» пісень кінця XVIII ст., в якому містилося багато пісень, присвячених святому Іоасафу [2, с. 185, 239] [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 680, арк. 330–339] [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 700, 164 арк.] [ІР НБУВ, ф. XXXVI, ф. І, спр. 24795. 7 арк.].

Дослідження циклу казок «Тисяча й одна ніч» та легенди про «Варлама й Іоасафа» не лише принесло вченому славу знавця арабського фольклору, але й досі залишається неперевершеним зразком наукового вивчення східної народної творчості.

Література:

1. А. Ю. Кримський. Біографічний покажчик (1889–1971) / відп. редактор О.Є. Засенко. Київ: Наукова думка, 1972. 168 с.
2. А. Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / ред. колегія: І. К. Білодід (голова), О. І. Ганусець, О. І. Дей та ін. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1. Листи (1890–1917) / редактор тому С. Д. Зубков. 1973. 548 с.
3. Бібліографічний покажчик писанів академіка А.Е. Кримського / уклад. Аг. Кримський. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. 43 с. (доповнена відбитка з 1-ої книжки Записок Історично-Філологічного Відділу).
4. Веркалець М. М. Агатангел Кримський і фольклор Сходу // Народна творчість та етнографія. 1973. № 3. С. 54–58.
5. Горстер А., Крымский Аг. К литературной истории «Тысячи и одной ночи» Москва: Типо-литография А. В. Васильева, 1900. 20 с. (Оттиск из «Юбилейного сборника в честь В. Ф. Миллера»).
6. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): [у 2 т.] / редак. колегія: Матвеева Л. В. (гол. редактор серії), [та ін.]. Київ: Інститут сходознавства імені Аг. Кримського НАНУ, 2005. Т. І (1890–1917) / відпов. редактор випуску Василюк О. Д. 2005. 500 с. (Серія «Наукова спадщини сходознавців»).

7. Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии И. Эструпа / [перевод с датского Т. Ланге. Со вступительным историко-литературным очерком Аг. Крымского, в перевод с малорусского, с дополнениями автора О «Калиле и Димне», «Варлааме и Иоасафе» и «Синдибадовой книге», с приложением сведения о «Сорока визирях» и «Акире Премудром». Из I – IV главы «Вступних читаннь до історії арабських приповістей, оповідань і казок» Аг. Крымского. Перевод с малорусского, проверенный, дополненный и измененный автором] // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных Языков. 1904. Вып. VIII. 122 с.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. [Архів Крымського А. Е.]. Спр. 25666–25667. Крымский Аг. Абахъ Лахыкый, манихействующий поэтъ (ок. 750–815 г.). Очерк из истории арабской литературы индо-персидскаго характера VIII–IX вв., 1913 г., Москва, 162 арк.

9. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. [Архів Крымського А. Е.]. Спр. 25183. Крымский Аг. Варлаам и Иоасаф. Синбадова книга, [XX ст.], 14 арк.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. [Архів Крымського А. Е.]. Спр. 25225. [Крымский А.]. [Медицина и природоведенье у арабов как материал для истории арабской литературы]. [XX в.], 139 арк.

11. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. XXXVI. [Архів Аг. Крымського]. Спр. 680. [Крымский Агатангел Юхимович]. Вступне слово до роботи [«Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»), оригінали етнографічних записів з Звенигородщини, фоторепродукції видів краю та ін., 1891–1928 pp., 367 арк.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. XXXVI. [Архів Аг. Крымського]. Спр. 700. [Збірка пісень релігійного змісту]. Песнь светова, песнь о покаянію светова, песнь святому Николаю та інш., [кін. XIX – поч. XX ст.], 164 арк.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. [Архів Крымського А. Е.]. Спр. []. [«Вършь Рождеству Христову», «Пъснь воскресению», «Стихи Рождеству Христову наречія Московского» і інші виписки з рукописів XVIII ст.], [поч. XX ст.], 7 арк.

14. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / перевод: Александр Венедиктов, М. Кириллова. Москва: Иностранная литература, 1960. 684 с.

15. Кримський Аг. Арабські чабарашки. Арабська казка // Дзвінок. 1891. № 19. С. 153–155.
16. Кримський Аг. Переклади. Львів: видавництво Руського товариства педагогічного, 1900. 48 с.
17. Крымский Аг. Синбадова книга // Энциклопедический словарь. СПб. : Брокгауз–Ефрон, 1900. Полумом 59. С. 7–8.
18. Крымский Аг. Тысяча и одна ночь // Энциклопедический словарь Гранат. Изд. 7-е, перераб. Москва: Русский библиографический институт Гранат, 1931. Т. 41. Ч. 10. С. 268–271.
19. Крымский А. Е. Tausend und eine Nacht, aus dem arabischen übertragen von Max Henning. Band I – XXIV. Лейпциг 1901. Издание «Universal-Bibliothek» Ф. Реклама // Этнографическое обозрение. 1901. № 2. С. 170–171.
20. Крымский А. Е. Тысяча и одна ночь // Энциклопедический словарь. СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1902. Полумом 67. С. 270–273.
21. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Основи, 2001. 235 с.
22. Центральний державний архів, музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛІМ України). Ф. 1360. Візир Микола Петрович – 1924 р.н., український історик, архівіст. Оп. 1.

UDC 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-95>

Mavrina O. S.

ORCID: 0000-0001-5812-2164

PhD (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

FROM MYTH TO FAIRY TALE: A. KRYMSKY'S REMARKS ON THE STUDY OF W. CLOUSTON

Key words: A. Krymsky, tale, myth, W. Clouston, «migration theory of fairy tales».

In 1896, the work of the famous English folklorist W. Clouston, «Popular tales and fictions, their migrations and transformations», was published in Ukrainian in Ukraine. The translation was carried out by the well-known

Russian and Ukrainian orientalist A. Krymsky, whose scientific heritage also contains numerous works on folklore and ethnography.

The publication did not include the entire work of W. Clouston, but those parts that represented the conceptual foundations of the scientist's work and most fully reflected his views as a representative of the the «migration theory of fairy tales».

A. Krymsky, in collaboration with the poet and folklorist I. Franko (the publication also contains I. Franko's poetic translations of some fairy tales) primarily focused on subjects that, in his opinion, were of eastern origin, and came to Europe from Turkey, Mongolia, India, etc.

A. Krymsky supplemented the translation of W. Clouston with an introductory article and detailed notes, the volume and content of which can be considered as a separate study. A. Krymsky devotes particular attention to those tales whose origin can be traced back from myth. However, he criticizes those researchers who are too keen on the «mythological theory» of the origin of fairy tales, trying to find a mythical basis in all the fairy tales.

In the report will be analyzed the views of A. Krymsky on the migration theory of the fairy tale and its mythological origin in the context of scientific ideas of the late 19th and early 20th centuries and the emergence of new directions and approaches in the study of myth and fairy tales.

Literature:

1. Fontenrose G. The ritual theory of myth, Berk, Los Ang., 1966.
2. Clouston W. A. Popular tales and fictions, their migrations and transformations. London. 1887.
3. Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З англійської мови переклав А. Кримський. Львів, 1896.
4. Клоустон В. А. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, переклад з англійської А. Кримського. Київ, 2009. 153 с.

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**XXV СХОДОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
А. КРИМСЬКОГО**

10 листопада 2022 р.

Підписано до друку 11.11.2022. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 21,16. Тираж 100. Замовлення № 0123-001.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres»
79000, м. Львів, вул. Технічна, 1
87-100, м. Торунь, вул. Лубіцка, 44
Телефон: +38 (050) 658 08 23
E-mail: editor@liha-pres.eu
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6423 від 04.10.2018 р.